NL-g [17] 1

AFDELING AGRARISCHE GESCHIEDENIS
LANDBOUWHOGESCHOOL

A.A.G. BIJDRAGEN 17

DEEL I

SUMMARY

Friesland. Economic and social developments 1500-1800 399

WAGENINGEN 1972

Dit werk verschijnt tevens als proefschrift
Universiteit Utrecht 1972.

© 1972 Landbouwhogeschool, Wageningen, The Netherlands.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Landbouwhogeschool.
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the Landbouwhogeschool.

INHOUD

Lijst van tabellen 4
Lijst van grafieken 9
Lijst van kaarten 11
Lijst van bijlagen 12
Afkortingen 13

Hoofdstuk I. Inleiding
I.1. Probleemstelling en methode 15
I.2. Geografische afbakening 17
I.3. Chronologische afbakening 18
I.4. Administratieve indeling 18
I.5. Indeling in landbouwgebieden 19

Hoofdstuk II. Bevolking
II.1. Inleiding 20
II.2. Het Register van de Aanbreng van 1511 21
II.3. De monstercelen van 1552 24
II.4. De telling van 1689 26
II.5. De telling van 1714 31
II.6. De telling van 1744 34
II.7. De tellingen van 1748 en 1749 38
II.8. De volkstelling van 1796 40
II.9. De speciekohieren (1748–1805) 43
II.10. De telling van huizen en schoorstenen te Leeuwarden van 1606 . 45
II.11. De kerkelijke registers 46
II.12. Het aantal gedoopten in 18 hervormde gemeenten 47
II.13. Het aantal gedoopten bij de katholieke staties 50
II.14. Het aantal gedoopten in de 18 hervormde gemeenten als aanwijzing voor de ontwikkeling van de totale bevolkingsomvang in Friesland . 52
II.15. De bevolkingsgroei van 1511 tot 1960 57
II.16. Leeftijdsopbouw in de achttiende eeuw 65
II.17. Verhouding mannen: vrouwen in 1796 70
II.18. Grootte en samenstelling van de huishoudens in 1744 71
II.19. Indeling van de bevolking naar kerkelijke gezindten in 1796 . . 74
II.20. De kerkelijke groeperingen in Menaldumadeel in 1744 en 1796 . 76
II.21. Het aantal katholieken in de zeventiende en achttiende eeuw . . 77
II.22. Het aantal doopsgezinden in de zeventiende en achttiende eeuw . 82
II.23. Overige kerkelijke groeperingen voor 1796 84
II.24. De religiografische ontwikkeling na 1796 85
II.25. Samenvatting 90

Hoofdstuk III. Beroep en bedrijf
III.1. Inleiding 93
III.2. De beroepsstructuur in 1511 93
III.3. De beroepsstructuur in 1749 99
III.4. Beroepsfrequentie en geografische spreiding van de beroepen in 1749 105
III.5. Combinaties van beroepen in 1749 112
III.6. De beroepsstructuur in een aantal gemeenten in 1796 120

III.7. Beroep en kerkgenootschap in 1796 122
III.8. Samenvatting 123

Hoofdstuk IV. LANDBOUW
IV.1. Inleiding 126
IV.2. Prijzen van landbouwprodukten 127
IV.3. Pacht- en koopprijzen van land 133
IV.4. Belastingdruk 134
IV.5. Dijklasten 145
IV.6. Landaanwinning en landverbetering 149
IV.7. Overstromingen, misoogsten en andere tegenslagen 152
IV.8. Veepest 155
IV.9. Aanwending van kapitaal en arbeid in de agrarische sector . . 176
IV.10. Verhouding veehouderij: akkerbouw 191
IV.11. Bedrijfsgrootte 209
IV.12. Eigendom en pacht 215
IV.13. Samenvatting 220

Hoofdstuk V. NIJVERHEID, HANDEL, SCHEEPVAART EN TURFGRAVERIJ
V.1. Inleiding 224
V.2. Textielnijverheid 224
V.3. Linnen- en katoennijverheid 228
V.4. Wolnijverheid 237
V.5. Overige textielnijverheid 241
V.6. Bierbrouwerij en distilleerderij 243
V.7. Kleiverwerkende industrie 254
V.8. Kalkbranderij 262
V.9. Zoutziederij 265
V.10. Cichoreiïndustrie 268
V.11. Scheepvaart en handel 269
V.12. Turfgraverij 294
V.13. Samenvatting 312

Hoofdstuk VI. MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN
VI.1. Inleiding 316
VI.2. Rijkdom en politieke gezindheid in het begin van de zestiende eeuw 316
VI.3. Afkomst en politieke gezindheid tijdens de Opstand 336
VI.4. Verdere ontwikkeling van de maatschappelijke bovenlaag . . . 340
VI.5. Oligarchisering in de tweede helft van de zeventiende eeuw . . 349
VI.6. De rijkste personen in 1697, 1749 en 1811 361
VI.7. De predikanten 365
VI.8. Overige maatschappelijke groeperingen, sociale stratificatie en verticale mobiliteit 371
VI.9. Armoede 376
VI.10. Samenvatting 386

Hoofdstuk VII. SLOTBESCHOUWING 391

SUMMARY 399

TABELLEN 403

GRAFIEKEN 539

Kaarten 609

Bijlagen 637

Aangehaalde literatuur 715

Register van aardrijkskundige namen 731

Register van persoonsnamen 745

LIJST VAN TABELLEN

II.1. Vergelijking van gegevens uit de monstercelen van 1552 met de bevolkingscijfers van 1511 en 1689 403
II.2. Aangeboden vrijwillige bijdrage, gemiddeld per huishouden, voorzover niet insolvent of gealimenteerd, 1744 403
II.3. De tellingen van 1744 en 1748–1749 onderling vergeleken . . . 404
II.4. Huizen, schoorstenen en inwoners van Leeuwarden, 1511–1840 . 405
II.5. Aantal gedoopten in 18 hervormde gemeenten, 1595–1814 (om de 5 jaar voortschrijdende 10-jaarlijkse gemiddelden) 406
II.6. Aantal gedoopten in de katholieke staties, 1685–1824 (om de 5 jaar voortschrijdende 10-jaarlijkse gemiddelden) 408
II.7. Geboortecijfers in 18 hervormde gemeenten, 1740–1749 en 1790–1799 410
II.8. Bevolkingsgroei in 24 kleinere plaatsen, 1744–1796 411
II.9. Bevolkingsgroei in 16 grotere plaatsen, 1744–1796 411
II.10. Totaal aantal inwoners Friesland, 1511–1960 412
II.11. Inwonertal van Friesland vergeleken met dat van geheel Nederland, 1500–1960 413
II.12. Bevolkingsaanwas platteland en steden, 1511–1689 413
II.13. Aantal inwoners van grietenijen en steden, 1689–1930 414
II.14. Verhoudingsgetallen van de bevolkingsgroei in grietenijen in steden, 1689–1930 416
II.15. Bevolkingstoeneming per groep steden en dorpen naar inwonertal, 1744–1796 418
II.16. Inwonertal van het gehele platteland en de gezamenlijke steden, in percenten van de totale bevolking van Friesland, 1689–1960 . . . 418
II.17. Inwonertal van de landbouwgebieden, in percenten van de totale bevolking van het platteland, 1689–1960 418
II.18. Leeftijdsopbouw van Frieslands bevolking in de 18e eeuw 419
II.19. Opbouw van de bevolking naar 'jeugd', 'middengroep' en 'bejaarden', 1796 en 1947 419
II.20. Leeftijdsopbouw van Frieslands (mnl.) bevolking, 1796, 1830, 1859 en 1947 419
II.21. Leeftijdsopbouw in landbouwgebieden en steden, 1714, 1748 en 1796 420
II.22. Correlatie tussen bevolkingsaanwas en kinderrijkdom, 1689–1815 . 421
II.23. Aantal vrouwen per 1000 mannen, 1796 422
II.24. Aantal vrouwelijke hoofden van huishoudens in percenten van het totale aantal hoofden van huishoudens, 1749 423
II.25. Gemiddeld aantal personen per huishouden, 1744 424
II.26. Inwonende arbeidskrachten, 1796 425
II.27. Samenstelling van de huishoudens in Doniawerstal, 1744 426
II.28. Aantal kinderen per huishouden in Doniawerstal, 1744 427
II.29. Bevolking naar kerkelijke gezindte, per grietenij en stad, 1796 en 1947 428
II.30. Overige kerkelijke gezindten, per grietenij en stad, 1796 430
II.31. Kerkelijke gezindten Menaldumadeel, 1744 en 1796 431
II.32. Getallen in het missieverslag van 1656 432
II.33. Getallen in het missieverslag van 1663 432
II.34. Getallen in de missieverslagen van 1726, 1758 en 1775 432

II.35. Katholieken in Friesland, 1663–1796 433
II.36. Aantallen doopsgezinde gemeenten en predikanten, 1739–1837 . 433
II.37. Dorpsgrootte en desintegratie hervormde kerk, 1796–1947 . . . 434
II.38. Beroepsstructuur en desintegratie hervormde kerk, 1749–1947 . . 436
III.1. Beroepen in het Register van de Aanbreng, 1511 437
III.2. Beroepsbevolking per grietenij en stad, 1749 440
III.3. Aantal arbeiders in dorpen met en zonder veenbazen, in Engwirden, Idaarderadeel, Dantumadeel, Tietjerksteradeel, Achtkarspelen, Smallingerland, Opsterland, Schoterland en Weststellingwerf, 1749 442
III.4. Percentage 'landbouw' en 'arbeiders' van de beroepsbevolking, per landbouwgebied, 1749 442
III.5. Beroepspersonen in de scheepvaart in enige steden, grietenijen en dorpen, 1749 443
III.6. Beroepspersonen in de visserij in enige dorpen, 1749 443
III.7. Kooikers, vermeld in de Quotisatiekohieren, 1749 442
III.8. Frequentie van een 15-tal beroepen, per grietenij en stad, 1749 . . 444
III.9. Geografische spreiding van een aantal verzorgende functies, 1749 . 446
III.10. Aantal personen met meer dan één beroep, gerangschikt volgens de beroepscombinaties, 1749 448
III.11. Beroepsbevolking Hennaarderadeel (zonder Baijum), 1749 en 1796 449
III.12. Beroepsbevolking Wymbritseradeel (alleen Nijhuizum, Wolsum, Westhem, Uitwellingerga, Oppenhuizen, Nijland, Ysbrechtum, Abbega, Tirns, Jutrijp, Folsgara), 1749 en 1796 449
III.13. Beroepsbevolking Hemelumer Oldeferd, 1749 en 1796 450
III.14. Beroepsbevolking Gaasterland, 1749 en 1796 450
III.15. Beroepsbevolking Tietjerksteradeel, 1749 en 1796 451
III.16. Beroepsbevolking Barradeel, 1749 en 1796 451
III.17. Beroepsbevolking Smallingerland, 1749 en 1796 452
III.18. Beroepsbevolking Franeker, 1749 en 1796 452
III.19. Beroepsbevolking Bolsward (zonder de Markt), 1749 en 1796 . . 453
III.20. Beroep en kerkgenootschap Hennaarderadeel (zonder Baijum), 1796 453
III.21. Beroep en kerkgenootschap Wymbritseradeel (alleen Nijhuizum, Wolsum, Westhem, Uitwellingerga, Oppenhuizen, Nijland, Ysbrechtum, Abbega, Tirns, Jutrijp, Folsgara), 1796 454
III.22. Beroep en kerkgenootschap Hemelumer Oldeferd, 1796 454
III.23. Beroep en kerkgenootschap Gaasterland, 1796 455
III.24. Beroep en kerkgenootschap Drachten, 1796 455
III.25. Beroep en kerkgenootschap Bolsward (zonder de Markt), 1796 . . 456
III.26. Beroep en kerkgenootschap Franeker, 1796 457
III.27. Katholieken in een aantal beroepen in Hennaarderadeel (zonder Baijum), Wymbritseradeel (gedeeltelijk) en Gaasterland, 1796 . . 457
IV.1. Prijzen 'Friese boter' en 'boter' te Leiden (Heilige Geest- en Kinderhuis), om de 5 jaar voortschrijdende 10-jaarlijkse gemiddelden, 1610–1732 458
IV.2. Gemiddelde boterprijs voor seizoen juni tot en met december, volgens Halbertsma en Sneker weeshuisboekhouding, 1741–1750 . . 458
IV.3. Tarieven floreenbelasting, 1511–1695 459
IV.4. Overzicht van indijkingen, afdammingen, droogmakingen en bepolderingen, 1505–1795 460
IV.5. Bevolking Wonseradeel, Doniawerstal en Haskerland, 1689, 1714 en 1744 462
IV.6. Oppervlakte platteland Friesland, onderverdeeld naar grondgebruik, 1820/1831 462
IV.7. Overzicht van overstromingen en dijkdoorbraken, 1500–1800 . . 463

IV.8. Overzicht van misoogsten, schaarste, duurte, hongersnoden e.d., 1500–1800 464
IV.9. Gestorven rundvee in 1714, per grietenij en stad 465
IV.10. Loop van de veepest in 1714 466
IV.11. De in 1714 gestorven koeien en rieren vergeleken met de in 1766 aanwezige, per landbouwgebied 466
IV.12. Gestorven rundvee in 1744–1745, per grietenij en stad 467
IV.13. Loop van de veepest in 1745 468
IV.14. Gestorven, hersteld en gezond gebleven rundvee in het Noorderkwartier van Holland, ca. oktober 1744–voorjaar 1745 469
IV.15. De in 1744–1745 gestorven koeien en rieren vergeleken met de in 1766 aanwezige, per landbouwgebied 469
IV.16. Aangetast, gestorven en hersteld rundvee, 1769 469
IV.17. Gestorven en hersteld rundvee, per maand, 1769 470
IV.18. De in 1769 gestorven koeien en rieren vergeleken met de in dat jaar aanwezige, per grietenij 471
IV.19. Loop van de veepest in 1769 472
IV.20. Veesterfte in de periode december 1772–oktober 1778 473
IV.21. Achteruitgang rundveestapel van 1769 tot 1770, per grietenij . . 474
IV.22. Kleine grondgebruikers in de kleibouwstreek, 1748–1793 475
IV.23. Aantal beoefenaren van diverse agrarische beroepen, Barradeel 1749 en 1796 475
IV.24. Rundvee en bouwland in enige grietenijen, steden en dorpen, 1644–1805 476
IV.25[a]. Bouwland in Leeuwarderadeel, per dorp, 1511, 1748 en 1793 . . 478
IV.25[b]. Bouwland in Baarderadeel, per dorp, 1511, 1749 en 1794 479
IV.25[c]. Bouwland in Wymbritseradeel, per dorp, 1511, 1759 en 1793 . . 480
IV.25[d]. Bouwland in Rauwerderhem, per dorp, 1511, 1748 en 1793 . . . 481
IV.25[e]. Bouwland in Idaarderadeel, per dorp, 1511, 1714, 1749 en 1793 . 481
IV.25[f]. Bouwland in Dantumadeel, per dorp, 1511, 1750 en 1793 482
IV.25[g]. Bouwland in enige dorpen van Tietjerksteradeel, 1511, 1748 en 1793 483
IV.26. Rundvee en bouwland te Wynjeterp, 1748–1796 484
IV.27. Rundvee en bouwland te Ureterp, Gorredijk, Kortezwaag en Langezwaag, 1748–1796 484
IV.28. Indexcijfers van de gemiddelde prijs van enige akkerbouw- en veehouderijprodukten in de periode 1690–1719 (1660/89 = 100) . . 485
IV.29. Indexcijfers van de gemiddelde prijs van enige akkerbouw- en veehouderijprodukten in de perioden 1750–1779 en 1780–1809 (1720/49 = 100) 485
IV.30. Bedrijfsgrootte in Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel, 1511 en 1902 485
IV.31. Bedrijfsgrootte omstreeks 1793, per grietenij 486
IV.32. Bedrijfsgrootte in Barradeel, 1748 en 1793 488
IV.33. Bedrijfsgrootte in Leeuwarderadeel, Ferwerderadeel, Baarderadeel en Hennaarderadeel, 1511 en 1793–1798 488
IV.34[a]. Bedrijfsgrootte in Baarderadeel, 1511 en 1794 489
IV.34[b]. Bedrijfsgrootte in Hennaarderadeel, 1511 en 1796 489
IV.34[c]. Bedrijfsgrootte in Wymbritseradeel, 1511 en 1793 489
IV.34[d]. Bedrijfsgrootte in Idaarderadeel, 1511 en 1793 490
IV.34[e]. Bedrijfsgrootte in Rauwerderhem, 1511 en 1793 490
IV.35. Boerderijen, land bij boerderijen en los land, in Baarderadeel, Rauwerderhem, Dantumadeel, Schoterland, Weststellingwerf, Westdongeradeel en Barradeel, omstreeks 1711, in 1757 en 1805 . 491
IV.36. Aantal huizen (niet boerderijen) in enige grietenijen, 1711–1805 . 492

IV.37. Gebruikers-eigenaars in 1511; grond in eigen gebruik in 1511, 1711, 1757 en 1805 492
IV.38. Eigenaars in 1698 van stemdragende plaatsen, die in 1640 nog als kloostergoederen genoteerd stonden; per maatschappelijke groep 493
IV.39. Stemdragende plaatsen in eigendom bij de gebruikers, 1640 en 1698 493
V.1. Officiële waarde van export katoen en linnen (10-jaarlijkse gemiddelden), Engeland en Wales 1697–1790, Groot-Brittannië 1792–1809 494
V.2. Invoer en uitvoer katoenen lijnwaad, Amsterdam, Dordrecht, Rotterdam, 1667–1799 494
V.3. Aantal personen werkzaam in spinnerij en breierij, volgens Quotisatiekohieren 1749 495
V.4. Aantal brouwers en hoeveelheid voor de brouwersaccijns aangegeven graan, Dokkum 1711–1790 498
V.5. Gegevens over aantal brouwerijen en distilleerderijen, 1749–1855 . 496
V.6. Prijzen van koffie en thee, 1698–1791 499
V.7. Opbrengsten belastingen op bier, 1683–1791 499
V.8. Opbrengsten invoerrecht koffie en thee, 1711–1791 499
V.9. Verbruik gedistilleerd, Friesland 1767–1800, Nederland 1831–1900 500
V.10. Beroepspersonen kleiverwerkende industrie Harlingen, voorzover vermeld in goedschattingskohier 1672 500
V.11. Aantal beroepspersonen kleiverwerkende industrie, Friesland 1749 501
V.12. Produktie gleibakkerij Makkum, 1719–1820 502
V.13. Ontwikkeling kleiverwerkende industrie, 1749–1889 503
V.14. Ontwikkeling zoutziederij, 1749–1889 504
V.15. Aantal schoorstenen Hindeloopen, 1640–1721 505
V.16. Aantal huizen Molkwerum, 1649–1771 505
V.17. In Hamburg binnengelopen schepen, 1633 en 1740 505
V.18. Beroepspersonen scheepvaart, Harlingen 1672 en 1749 505
V.19. Frequentie veerdiensten tussen Amsterdam en enige Friese steden, 1797 506
V.20. Bevolkingsaanwas in enige dorpen van Opsterland, 1744–1796 . . 507
V.21. Bevolkingsaanwas in enige dorpen van Weststellingwerf, 1744–1796 507
VI.1. Aantal grietenijen en steden waarover het individuele grondbezit van 100 ggl. en meer verspreid ligt, 1511 508
VI.2. Grondbezit in 1511 en politieke gezindheid 508
VI.3. Aantal deelnemers Klein- en Groot-Compromis, alsmede personen genoemd in de 'Cathalogue des gentilzhommes confederez', naar politieke gezindheid van hun naamgenoten in het begin van de 16e eeuw 509
VI.4. Personen, genoemd in de Conscriptio Exulum, naar politieke gezindheid van hun naamgenoten in het begin van de 16e eeuw . . 509
VI.5. De grietmannen, naar categorie, 1525, 1574, 1623, 1675, 1749 en 1795 510
VI.6. Namen die meer dan éénmaal voorkomen onder de grietmannen, 1623, 1675, 1749 en 1795 510
VI.7. Benoemingen raadsheren in het Hof van Friesland, naar sociale groep, 1578–1699 (tienjarige perioden) 510
VI.8. Benoemingen raadsheren, naar sociale groep, 1570–1699 (50-jarige perioden) 511
VI.9. Inschrijvingen aan de Franeker universiteit van leden van enige Friese adellijke families, 1586–1799 511
VI.10. Inschrijvingen aan de Franeker universiteit van leden van enige niet-adellijke regentenfamilies, 1586–1799 511

VI.11. Benoemingen van kolonels, luitenant-kolonels en majoors, naar sociale groep, 1630–1749 512
VI.12. Uitgestorven en voortlevende regentengeslachten, vanaf 1500 . . 512
VI.13. Familienamen van adellijke raadsheren met die van hun moeders en echtgenoten, 17e eeuw 513
VI.14. Familienamen van niet-adellijke raadsheren met die van hun moeders en echtgenoten, 17e eeuw 514
VI.15. De grietmannen, hun moeders en echtgenoten, naar sociale groep, 17e en 18e eeuw 515
VI.16. Stemmen in Opsterland, naar sociale categorie, 1640 en 1698 . . 515
VI.17. Aantal door de diverse categorieën beheerste grietenijen, per kwartier, 1640 en 1698 515
VI.18. Grootte van de dorpen, in stemmenaantal uitgedrukt, in die grietenijen waar zowel 'regenten-' als 'boerendorpen' lagen, 1640 . . . 516
VI.19. Grootte van de dorpen, in stemmenaantal uitgedrukt, in die grietenijen waar zowel 'regenten-' als 'boerendorpen' lagen, 1698 . . . 517
VI.20. Eigendom van stemmen in Hemelumer Oldeferd, 1698 518
VI.21. Grootte in pondematen van stemdragende plaatsen in Oostdongeradeel, 1640 en 1698 518
VI.22. Aantal benoemingen tot grietman, van familieleden van onmiddellijke voorganger, 1600–1795 519
VI.23. Opvolging door familieleden in enige andere ambten en bedieningen, 1600–1780 519
VI.24. De ca. 70 rijkste personen, naar sociale groep, 1511–1811 520
VI.25. Door overheid gegarandeerd minimumtraktement hervormde predikanten (suppletieregeling), 1584–1794 521
VI.26. Geboorteplaats van 1019 in Friesland beroepen predikanten, 1600–1799 521
VI.27. Beroepen van de vaders van in Friesland geboren predikanten, 1600–1799 522
VI.28. Boeren in de Quotisatie, naar belastingbedrag ingedeeld in drie klassen, 1749 523
VI.29. Niet-boeren in de Quotisatie, naar belastingbedrag ingedeeld in drie klassen, 1749 524
VI.30. Beroep en gemiddelde aanslag in de Quotisatie, Wirdum 1749 . . 525
VI.31. Beroep en gemiddelde aanslag in de Quotisatie, Koudum 1749 . . 526
VI.32. Beroep en gemiddelde aanslag in de Quotisatie, Bergum 1749 . . 527
VI.33. Beroep en gemiddelde aanslag in de Quotisatie, Tjummarum 1749 529
VI.34. Beroep en vermogen, Harlingen (tweede kwartier) 1672 530
VI.35. Gealimenteerden, per grietenij en stad, 1714, 1744 en 1796 . . . 532
VI.36. Insolvent en gealimenteerd samen, per grietenij en stad, 1744 . . 534
VI.37. Onvermogenden in Overijssel, 1675–1767 535

LIJST VAN GRAFIEKEN

II.1. Aantal schoorstenen volgens speciekohieren, 1748–1805 539
II.2. Aantal gedoopten in hervormde gemeenten Stiens, Jorwerd, Heeg, Makkum, Koudum, Joure, Grouw, Rinsumageest, Buitenpost-Lutjepost, Boornbergum-Kortehemmen, Heerenveen, Oosterwolde-Appelscha-Fochtelo, Ee, Ferwerd, St. Annaparochie, Sneek, Dokkum en Sloten, 1594–1811 540
II.3. Totaal aantal gedoopten in 18 hervormde gemeenten, 1655–1805 (om de 5 jaar voortschrijdend 10-jaarlijks gemiddelde) 549
II.4. Aantal gedoopten in de katholieke staties, 1687–1829 550
II.5. Totaal aantal gedoopten in 18 staties, in 9 staties en in 8 staties, 1700–1819 (om de 5 jaar voortschrijdend 10-jaarlijks gemiddelde) 562
II.6. Totaal aantal inwoners van Friesland, 1511–1960 562
II.7. Frieslands bevolking in percenten van de totale Nederlandse bevolking, 1500–1950 563
II.8. Aantal inwoners grietenijen kleiweidestreek, 1689–1930 563
II.9. Aantal inwoners grietenijen veenweidestreek, 1689–1930 564
II.10. Aantal inwoners grietenijen De Wouden, 1689–1930 565
II.11. Aantal inwoners grietenijen kleibouwstreek, 1689–1930 566
II.12. Aantal inwoners steden, 1689–1930 567
II.13. Verdeling totale bevolking over platteland en steden, 1689–1960 . 568
II.14. Verdeling totale bevolking platteland over landbouwgebieden, 1689–1960 568
IV.1. Prijzen 'Friese boter' en 'boter' te Leiden, om de 5 jaar voortschrijdend 10-jaarlijks gemiddelde, 1610–1739 569
IV.2. Gemiddelde boterprijs juni tot en met december, volgens Halbertsma en Sneker weeshuisboekhouding, 1741–1750 570
IV.3a. Prijzen Friese wintergerst (goederenbeurs Amsterdam) 1580–1800; rogge (Burgerweeshuis Amsterdam) 1585–1800; tarwe (St. Bartholomei Gasthuis Utrecht) 1530–1800 571
IV.3b. Prijzen boter (St. Bartholomei Gasthuis Utrecht) 1531–1800; boter (Heilige Geest- en Kinderhuis Leiden) 1601–1800; Friese boter (Heilige Geest- en Kindertehuis Leiden) 1610–1732; witte kaas (St. Bartholomei Gasthuis Utrecht) 1532–1800; koehuiden (St. Catherijnen Gasthuis Leiden) 1575–1798 572
IV.3c. Prijzen boter (Weeshuis Sneek) 1688–1800; Friese boter (groothandel Rotterdam) 1648–1705; grove kaas (Weeshuis Sneek) 1689–1800; zoetemelkse kaas (Weeshuis Sneek) 1725–1790 573
IV.4. Pacht- en koopprijzen van een aantal boerderijen, losse landen en complexen landbezit, 1511–1805 574
IV.5. Tarieven floreenbelasting, 1511–1695 576
IV.6. Opbrengst floreenbelasting, 1701–1793 576
IV.7. Opbrengst vijf specien, 1695–1793 577
IV.8. Opbrengst vijf specien in Sneek, IJlst, Rauwerderhem, Wymbritseradeel, Utingeradeel, Engwirden, Haskerland en Doniawerstal, 1643–1745 578
IV.9. Opbrengst belasting op het reëel, 1711–1793 580
IV.10. Totaalbedrag van de omslag 'grote rekendag' bij Wymbritseradeels c.a. contributie zeedijken, 1655–1808 580
IV.11. Rundvee en bouwland, Friesland (zonder steden) 1748–1805 . . . 581

IV.12. Boteraanvoer en boterprijs te Sneek, 1738–1749 en 1764–1777 . . 581
IV.13. Opbrengst belasting op het gemaal, 1701–1793 582
IV.14. Rundvee en bouwland, per grietenij, 1748–1805 583
IV.15. Waagpacht Sneek 1610–1703, waagpacht Oldeboorn 1664–1784, boteraanvoer Sneker waag 1711–1800, waagontvangsten Sneek 1724–1800 598
IV.16. Bouwland en rundvee in enige dorpen van Opsterland en Oststellingwerf, 1748–1805 599
IV.17. Bedrijfsgrootte, naar landbouwgebied, omstreeks 1793 600
V.1. Prijzen van Pruisische rogge en Bordeauxwijn (10-jaarlijkse gemiddelden), 1620–1719 (1721–1745 = 100) 601
V.2. Aantal Sontdoorvaarten van schippers uit geheel Nederland en uit Friesland (10-jaarlijkse gemiddelden), 1497–1783 602
V.3. Aantal Sontdoorvaarten, per stad en dorp, 1497–1783 603
V.4. Opbrengsten convooien en licenten Admiraliteit Friesland, 1600–1795 604
V.5. Prijzen turf, Utrecht en Leiden, 1500–1809 604
VI.1. Grondbezit 1511 en politieke gezindheid 605
VI.2. Boeren en overige aangeslagenen in Quotisatie, naar belastingbedrag ingedeeld in drie klassen, 1749 606

LIJST VAN KAARTEN

I.1. Indeling in grietenijen, steden, kwartieren 609
I.2. Indeling in vier landbouwgebieden 610
II.1. Grietenijen en steden waarvan het Register van de Aanbreng 1511 bewaard is gebleven 611
II.2. Plaatsen waarvan de hervormde dopen zijn geteld 612
II.3. Aantal inwoners van 0 tot en met 6 jaar oud, in percenten van totale bevolking, 1714 613
II.4. Aantal inwoners van 0 tot en met 11 jaar oud, in percenten van totale bevolking, 1749 614
II.5. Aantal mannelijke inwoners van 0 tot en met 15 jaar oud en van 60 jaar en ouder, in percenten van totale mannelijke bevolking, 1796 615
II.6. Hervormden in percenten van totale bevolking, 1796 616
II.7. Katholieken in percenten van totale bevolking, 1796 617
II.8. Doopsgezinden in percenten van totale bevolking, 1796 618
III.1. Spreiding van de niet-agrarische beroepen, 1511 619
III.2ᵃ. Molens in 1748 620
III.2ᵇ. Personen werkzaam in het molenaarsvak, 1749 621
IV.1. Aantal in 1769 gestorven koeien en rieren, in percenten van het aantal volgens de speciekohieren aanwezige koeien en rieren 622
IV.2. Achteruitgang koeien en rieren van 1769 tot 1770, volgens speciekohieren, in percenten van 1769 623
V.1. Weefnijverheid, 1749 624
V.2. Wolkammerij, 1749 625
V.3. Kleiverwerkende industrie, 1749 626
V.4. Beurtvaart- en veerdiensten Leeuwarden, 17e en 18e eeuw 627
V.5. Beurtvaart- en veerdiensten Harlingen, 17e en 18e eeuw 628
V.6. Beurtvaart- en veerdiensten Franeker, 17e en 18e eeuw 629
V.7. Beurtvaart- en veerdiensten Sneek, 17e en 18e eeuw 630
V.8. Beurtvaart- en veerdiensten tussen Friesland en Amsterdam, 17e en 18e eeuw 631
VI.1. Gezamenlijk inkomen uit onroerend goed van de groep personen die 100 ggl. of meer van dergelijk inkomen hebben, in percenten van het totale inkomen uit onroerend goed, per grietenij en stad, 1511 632
VI.2. Stemverhoudingen per dorp, 1640 633
VI.3. Stemverhoudingen per dorp, 1698 633
VI.4. Stemverhoudingen per grietenij, 1640 634
VI.5. Stemverhoudingen per grietenij, 1698 634

LIJST VAN BIJLAGEN

II.1. Eerste reconstructie van het aantal inwoners van Friesland in 1511 637
II.2. Tweede reconstructie van het aantal inwoners van Friesland in 1511 639
II.3. De speciekohieren 641
V.1. Namen en kerkgenootschap van wevers in enige grietenijen, 1796 645
V.2. Sontvaart Friese schippers, 1497–1783 646
VI.1. Personen met inkomen uit grondbezit van 100 ggl. en meer, 1511 648
VI.2. Personen met inkomen uit grondbezit van 100 ggl. en meer in 1511, met gegevens over hun politieke gezindheid 652
VI.3. Vergelijking huurwaarde van door schieringsgezinden en vekopersgezinden aangegeven grondbezit in een aantal dorpen, 1511 666
VI.4. Personen waarvan goederen zijn verbeurdverklaard en personen aan wie verbeurdverklaarde goederen zijn toegewezen, 1516–1517 672
VI.5. Deelnemers Klein- en Groot-Compromis (1566 e.v.), alsmede personen genoemd in de 'Cathalogue des Gentilzhommes confederez', met de politieke gezindheid van hun naamgenoten in het begin van de 16e eeuw 674
VI.6. Personen genoemd in de Conscriptio Exulum, waarvan de familienamen ook in het begin van de 16e eeuw voorkomen, met de politieke gezindheid van hun naamgenoten in het begin van de 16e eeuw 686
VI.7. De grietmannen in 1525, 1574, 1623, 1675, 1749 en 1795 693
VI.8. Namen van grietmannen uit de periode 1476–1500 697
VI.9. Schematische voorstelling van de staatsinrichting van Friesland tijdens de republiek 698
VI.10. Aangeslagenen voor 60.000 cgl. en meer, 1697 700
VI.11. Aangeslagenen voor 80.000 cgl. en meer, 1749 702
VI.12. Personen met een opbrengst uit vermogen van 3200 frs. en meer, 1811 704
VI.13. Personen, behandeld door Kalma in 'Dit wienen ek Friezen', met beroep van vader en eventuele andere gegevens over maatschappelijke herkomst 706
VI.14. Beroepen in genealogieën uit Jierboekje Genealogysk Wurkforbân, tot 1800 708

AFKORTINGEN

R.A.Frl.	— Rijksarchief in Friesland te Leeuwarden
Gem. arch.	— Gemeentearchief
Fr. Gen.	— Fries genootschap van geschied-, oudheid-, en taalkunde
cgl.	— carolusgulden (= 20 stuivers à 16 penningen)
ggl.	— goudgulden (= 28 stuivers à 16 penningen)
pm.	— pondemaat (= 36,74 are)

Hoofdstuk I
INLEIDING

I.1. Probleemstelling en methode

Sinds de laatste wereldoorlog hebben zich in de beoefening van de economische en sociale geschiedenis nieuwe ontwikkelingen voorgedaan, waarbij de probleemstellingen en methoden belangrijke impulsen hebben ontvangen van de economische en sociale wetenschappen. Aan de kwantificatie van de diverse verschijnselen en het zoeken naar samenhangen tussen die verschijnselen is een veel grotere plaats ingeruimd dan bij de traditionele vorm van deze tak van geschiedschrijving het geval was. Reeds in de tijd tussen de beide wereldoorlogen heeft deze nieuwe richting haar voorlopers gehad in onderzoekers als Simiand, Labrousse en Abel, terwijl voor ons land Posthumus kan worden genoemd.[1] Vooral in Frankrijk is zij tot ontplooiing gekomen rondom het tijdschrift *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*. Uit deze sfeer zijn o.m. de breed opgezette studies over de Beauvaisis, de Basse-Provence en de Languedoc voortgekomen.[2]

In Nederland is Slicher van Bath degene geweest die de nieuwe trant van onderzoek voor het eerst toepaste op een hele provincie.[3] Zijn onderzoek betreffende Overijssel onderscheidt zich echter van de vergelijkbare Franse onderzoekingen door een sterk sociografische inslag. De behandeling van structuren – beroepsstructuur, vermogensstructuur e.d. – neemt bij hem een belangrijke plaats in. Ook in andere opzichten is er verschil in aanpak. Zo zien wij bij de Franse onderzoekers de neiging om een aantal kleine dorpen zeer grondig te analyseren bij wijze van steekproef voor het hele onderzochte gebied.[4] Daarentegen vat Slicher van Bath in principe de hele provincie aan of grote onderdelen ervan; het laatste om onderlinge verschillen in structuur en ontwikkeling te belichten.

1 Karakteristieke werken van deze auteurs zijn o.a.: Simiand, *Recherches anciennes et nouvelles;* Labrousse, *Esquisse;* Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur;* Posthumus, *Lakenindustrie.*
2 Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis.* Baehrel, *Une croissance.* Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc.* Zie voor de vernieuwing in de geschiedenisbeoefening, met name in Frankrijk, ook de kritische beschouwingen van Schöffer, Nieuwe richtingen; en De Jonge, Geschiedenisbeoefening in Frankrijk.
3 Slicher van Bath, *Overijssel.*
4 Op het probleem van de representativiteit van zulk een steekproef wijst De Jonge, Geschiedenisbeoefening in Frankrijk, p. 183.

In het voetspoor van het onderzoek betreffende Overijssel zijn Roessingh's studies over de Veluwe en Van der Woude's boek over het Noorderkwartier ontstaan.[5] Ook bij hen zijn de genoemde kenmerken, zoals sociografische inslag en totale aanpak, aanwezig.

Bij deze rij van studies over Nederlandse provincies of grote onderdelen daarvan, sluit zich thans dit boek over Friesland aan. Evenals voor de onderzoekingen van Roessingh en Van der Woude heeft ook hiervoor het baanbrekende werk van Slicher van Bath over het Overijsselse platteland model gestaan. Dat er naast verwantschap ook verschillen tussen de studies bestaan, ligt voor de hand. Zij zijn het natuurlijke gevolg van de uiteenlopende structuur van de behandelde gebieden, van de verschillen in het beschikbare bronnenmateriaal en van de diverse geaardheid der onderzoekers. De verwantschap weegt echter zwaarder dan de verschillen. Die verwantschap maakt dat thans met de resultaten van deze onderzoekingen de witte plekken op de kaart van onze kennis van het economische en sociale verleden van ons land tussen Middeleeuwen en Nieuwere tijd op gelijkgeaarde wijze voor een niet gering deel zijn opgevuld.

Het spreekt vanzelf dat bij de bestudering van economische en sociale ontwikkelingen aan het kwantitatieve element een belangrijke plaats toekomt.[6] In het besef dat kwantificatie echter geen doel op zichzelf is, doch een middel om te komen tot concretere inzichten in de relatieve betekenis van de behandelde verschijnselen en de ontwikkelingen daarin, is gestreefd naar een kwantitatief-dynamische benadering waar zulks niet alleen mogelijk doch ook zinvol is. Kwantitatief kan deze wijze van benaderen worden genoemd, omdat steeds is gepoogd, cijfermateriaal te verzamelen betreffende de te onderzoeken verschijnselen zoals bevolkingsgroei, beroepsstructuur, prijsverloop e.d. Dynamisch, omdat er naar gestreefd is, inzicht te verwerven in de ontwikkeling van deze verschijnselen, zulks in tegenstelling tot een meer statische aanpak, waarbij getracht wordt een beeld te construeren van hoe het in een bepaalde tijd was. Men zou ook kunnen zeggen, dat het ideaal van deze studie is gelegen in wat in de Franse geschiedenisbeoefening 'histoire sérielle' wordt genoemd, waarbij aan de hand van lange

5 Roessingh, Het Veluwse inwonertal. Roessingh, De uitkomsten van de godsdiensttelling. Roessingh, Beroep en bedrijf op de Veluwe. Van der Woude, *Het Noorderkwartier.*

6 Zie over kwantificatie in de geschiedenisbeoefening o.a. Slicher van Bath, Theorie en praktijk, pp. 156–168; en De Jonge, *Van geval tot getal.* Voorts het themanummer 'Nieuwe wegen in de economische geschiedschrijving' *Tijdschrift voor Geschiedenis 82* (1969) afl. 2.

cijferreeksen naar de lijnen van ontwikkeling over langere perioden wordt gespeurd.

Lang niet altijd kan het ideaal van kwantificeerbaarheid en dynamiek worden verwezenlijkt, omdat in menig geval het bronnenmateriaal ontoereikend is. Soms is slechts een momentopname mogelijk. Dikwijls moet worden volstaan met een comparatief-statische aanpak, waarbij de situatie in twee uiteenliggende jaren met elkaar wordt vergeleken om aldus een aanwijzing te krijgen voor de ontwikkeling in de tussenliggende periode.

Achtereenvolgens worden de grote lijnen van ontwikkeling op demografisch, economisch en sociaal gebied behandeld. Tevens zullen eventuele samenhangen tussen deze ontwikkelingslijnen aan de orde worden gesteld, om aldus een zo coherent mogelijk beeld van het historische gebeuren in het vizier te krijgen.

I.2. Geografische afbakening

Wanneer in dit boek wordt gesproken over Friesland, dan is daarmee bedoeld het huidige grondgebied van de provincie Friesland, met uitzondering van de Waddeneilanden Vlieland, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog. Deze beperking tot het vasteland is een gevolg van het feit dat genoemde eilanden in de behandelde periode administratief niet tot Friesland behoorden. Vlieland en Terschelling ressorteerden onder het gewest Holland, Ameland en Schiermonnikoog waren vrije heerlijkheden. Daardoor komen in de geraadpleegde bronnen, zoals belastingkohieren en volkstellingsregisters, geen gegevens betreffende de eilanden voor.

De grenzen van het vasteland van Friesland waren in de tijd van de Republiek nagenoeg gelijk aan de huidige grenzen. Weliswaar is eerst in 1724 de grens met Groningen en in 1731 en 1737 de grens met Drente definitief geregeld, doch dat betekent niet dat er voordien zulke belangrijke verschuivingen hebben plaats gehad, dat daarmee bij het onderzoek rekening moest worden gehouden.

In de kustlijn zijn sinds de bedijking van Het Bildt in 1505–1506 geen werkelijk radicale veranderingen meer opgetreden. De inpoldering van het Nieuwe Bildt in 1600 en de Bildtpollen in 1715 en 1754, zijn vergeleken met de eerste grote annexatie, slechts kleine 'grenscorrecties'. Ook door de overige inpolderingen, zoals van het Nieuw Kruisland in 1529–1542, het Workumer Nieuwland in 1624, het Noorderleeg in 1754, zijn de omtrekken van de provincie niet ingrijpend gewijzigd.

In de grenzen tussen de gemeenten zijn in de loop der laatste eeuwen hier en daar wel enige veranderingen aangebracht. Aan-

zienlijk zijn alleen de vrij recente grenswijzigingen geweest tussen Leeuwarden en Leeuwarderadeel, alsmede tussen Schoterland, Haskerland en Engwirden. Leeuwarden is in 1944 uitgebreid met het zuidelijke deel van Leeuwarderadeel. In 1934 is uit Engwirden, het oostelijke deel van Schoterland en een stuk van Haskerland de nieuwe gemeente Heerenveen gevormd. Tegelijkertijd werd Haskerland naar het zuiden uitgebreid met het westelijke deel van Schoterland. Deze wijzigingen liggen ver na de periode waarover het onderzoek loopt. Zij spelen dan ook alleen een rol, wanneer gebruik wordt gemaakt van gegevens uit de tegenwoordige tijd ter vergelijking met soortgelijke gegevens uit het verleden.

I.3. Chronologische afbakening

De tijdsspanne waarop deze studie zich richt, omvat de 16e, 17e en 18e eeuw. Voor de eerste helft van dit tijdvak is het bronnenmateriaal betreffende de bestudeerde verschijnselen dun gezaaid. Daardoor kan over het algemeen slechts een globaal inzicht worden bereikt. Vanaf de tweede helft der 17e, doch vooral in de 18e eeuw, vloeien de bronnen rijkelijker. Het omvangrijke en concretere bronnenmateriaal maakt voor die tijd op veel punten een diepgaander behandeling mogelijk. Als gevolg hiervan ligt het zwaartepunt van de studie in veel opzichten in de 18e eeuw. Dit alles neemt niet weg dat menigmaal de grote lijnen werden doorgetrokken tot in onze eeuw. Dat geschiedde echter alleen in die gevallen, waar de beschikbaarheid van gegevens in literatuur en/of gemakkelijk toegankelijk bronnenmateriaal zulks mogelijk maakte. Voor grondiger analyses van de tijd van na 1800 zou een studie van totaal verschillend karakter nodig zijn, gezien de heel andere geaardheid van de bronnen betreffende die periode.

I.4. Administratieve indeling

Friesland bestond tijdens de Republiek uit 30 plattelandsgemeenten, de zogenaamde grietenijen, en 11 steden. De plattelandsgemeenten waren staatsrechtelijk ondergebracht in drie kwartieren, Oostergo, Westergo en Zevenwouden, terwijl de steden tezamen het vierde kwartier vormden. Kaart I.1 geeft de indeling weer. Voor de economische en sociale geschiedenis is deze indeling in kwartieren over het algemeen niet relevant. Zij komt in dit boek dan ook alleen ter sprake in hoofdstuk VI bij de behandeling van de oligarchisering met behulp van het opkopen van stemgerechtigde boerderijen door

de regenten. Voor een juist begrip van dit oligarchiseringsproces is namelijk het inzicht in de staatsrechtelijke structuur in het algemeen en in de indeling in kwartieren in het bijzonder, een vereiste.

I.5. Indeling in landbouwgebieden

Van veel grotere betekenis voor de onderhavige studie is de indeling in platteland en steden en de onderverdeling van het platteland volgens landbouwgebieden. Daarvoor gebruik ik de op Staring teruggaande indeling in vier gebieden: kleiweidestreek, veenweidestreek, de Wouden en kleibouwstreek (zie kaart I.2). Ondanks de vele bezwaren die eraan kleven, lijkt mij dit voor de periode 1500 tot 1800 nog de meest bruikbare indeling. Een bekend bezwaar van deze indeling is, dat zij de gemeentegrenzen volgt, terwijl in werkelijkheid de grondsoorten en bedrijfsstijlen zich natuurlijk niets aantrekken van zulke administratieve grenzen. Zo wordt b.v. het toenmalige Leeuwarderadeel tot de kleiweidestreek gerekend, terwijl het noorden van deze grietenij onmiskenbaar het karakter van akkerbouwgebied heeft.[7] Maar het is nu eenmaal zo dat de administratieve indeling de groepering van het beschikbare bronnenmateriaal bepaalt, zodat bij samenvoeging van dat materiaal tot grotere eenheden die indeling niet of moeilijk kan worden doorbroken.

Andere bezwaren zijn o.a., dat Gaasterland en Rauwerderhem beide onder de veenweidestreek vallen. De eerste grietenij zou eigenlijk bij de Wouden moeten worden gerekend[8] en de tweede zou beter bij de kleiweidestreek kunnen worden ondergebracht. Het onderscheid tussen kleiweidestreek en veenweidestreek is trouwens op zichzelf problematisch. In de praktijk worden beide gebieden dan ook vaak samengevoegd tot één weidestreek. Door mij wordt echter het onderscheid gehandhaafd, omdat er in het behandelde tijdvak duidelijke verschillen waren. De veenweidestreek bestond toen nog voor een belangrijk deel uit onbepolderde laaglanden met een geringe produktiviteit, waardoor de veehouderij er minder intensief was dan op de klei.[9] Bovendien was de algemene economische structuur er anders door de belangrijke plaats die de scheepvaart er als bestaansbron innam.

7 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.27.
8 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.25.
9 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.21.

Hoofdstuk II
BEVOLKING

II.1. Inleiding

Zowel de belangstelling voor het fenomeen economische groei als de confrontatie met de problematiek der ontwikkelingslanden heeft sinds de tweede wereldoorlog in de economische en sociale wetenschappen geleid tot een groeiende aandacht voor demografische verschijnselen. In samenhang hiermee is ook bij de geschiedenisbeoefening de belangstelling voor de demografische aspecten van het verleden groter geworden.[1] Met name in Frankrijk en Engeland is de historische demografie tot een bloeiende tak van de geschiedwetenschap uitgegroeid.

Betreffende Frieslands bevolkingsontwikkeling van vóór de 19e eeuw zijn gegevens beschikbaar over de jaren 1689, 1714, 1744, 1748, 1749 en 1796. De meeste van deze bevolkingscijfers zijn reeds door verscheidene schrijvers gebruikt, hoewel menigmaal nogal kritiekloos. De gegevens van 1689 zijn indertijd door Guibal gesignaleerd, bij die gelegenheid toegeschreven aan 1672 en als onbruikbaar verworpen op grond van hun onvolledigheid.[2]

Om al dit materiaal verantwoord te gebruiken, is het noodzakelijk na te gaan hoe de cijfers tot stand zijn gekomen, teneinde aan de hand daarvan hun betrouwbaarheid en bruikbaarheid voor ons onderzoek te toetsen. Dit geschiedt in een aantal paragrafen van dit hoofdstuk.

Allereerst zal echter nog worden stilgestaan bij een veel vroegere bron, die een globaal inzicht kan verschaffen in de bevolkingsomvang van Friesland in het begin van de 16e eeuw. Bedoeld is het Register van de Aanbreng van 1511. Nu ligt er tussen 1511 en 1689 een oceaan van tijd. Daardoor dreigt het naast elkaar plaatsen van deze beide bevolkingscijfers een vrij zinloos bedrijf te worden. Immers, wat zegt het ons wanneer we zouden vernemen dat de bevolking tussen 1511 en 1689 is verdubbeld? De vraag, wanneer die bevolkingsgroei nu precies heeft plaats gehad, blijft dan immers onbeantwoord. Is er b.v. sterke groei geweest tot 1600 en daarna stilstand, of andersom? Heeft de groei misschien in slechts enkele

1 Een goed overzicht van deze ontwikkeling geeft Van der Woude, De historische demografie.
2 Guibal, *Democratie en oligarchie*, pp. 138–139.

decennia plaats gegrepen? Veel van deze vragen moeten onbeantwoord blijven. Wel kunnen enige incidentele en indirecte gegevens het inzicht op bepaalde punten verdiepen. Een belangrijk indirect gegeven wordt gevormd door het aantal dopen in een groep hervormde gemeenten over een periode van ongeveer 150 jaren. Met behulp hiervan kan de bevolkingsomvang van geheel Friesland van omstreeks 1650 worden benaderd, een tijdstip dus dat nog ca. 40 jaar vóór de telling van 1689 ligt. Bovendien geven deze doopcijfers de mogelijkheid, de tellingen van 1689 tot en met 1796 enigszins op hun betrouwbaarheid te toetsen.

II.2. Het register van de aanbreng van 1511

Dit kadasterachtige register werd in 1511 op last van de toenmalige landsheer, hertog George van Saksen, opgemaakt ten behoeve van een grondbelasting op basis van de huurwaarde. Het register bevat per stad en dorp een beschrijving van de grond, onbebouwde zowel als bebouwde, en in sommige gevallen ook van de huizen. Vermeld zijn de naam van de eigenaar en eventueel de naam van de huurder. Lang niet overal is de oppervlakte van de grond opgetekend, doch daarentegen wèl de huurwaarde uitgedrukt in florenen, dat zijn guldens van 28 stuivers. De belasting die op basis van deze in florenen uitgedrukte huurwaarde of 'floreenrente' werd geheven, heeft sindsdien zelf de naam 'floreenrente' gekregen of ook wel: belasting op de florenen, middel op de florenen, dan wel kortweg: het floreen of de florenen. De floreenbelasting is geheven tot 1805.

In hoeverre kan nu het Register van de Aanbreng dienst doen als bron voor de bepaling van de omvang van Frieslands bevolking in het begin van de 16e eeuw? Kunnen wij het aantal in de aanbreng aangeslagen personen gelijk stellen aan het aantal huishoudens, en dan met behulp van een gemiddelde voor het aantal personen per huishouden komen tot de totale bevolking? Er zijn hier enige moeilijkheden. In de eerste plaats is het register slechts voor een deel van Friesland bewaard gebleven; in sommige gevallen in de vorm van afschriften uit latere tijd. De stukken zijn als bronnenpublikaties verschenen, in 1879 en in de jaren 1942–1954 en 1965.[3] Van de steden zijn alleen Leeuwarden en Dokkum vertegenwoordigd, van de grietenijen slechts ongeveer de helft van het totale aantal. Bovendien vormen deze 16 grietenijen en 2 steden een nagenoeg aaneen-

3 *Register van de aanbreng; De Aanbreng der Vijf Deelen;* Algra, De oanbring fan Einjewier.

sluitend gebied in het noorden en westen van de provincie, zodat zij ook nog geen fraaie steekproef vormen. Op kaart II.1 is het gebied aangegeven, waarvan de aanbreng bekend is.

Ondanks deze onvolledigheid zal door mij worden gepoogd om, uitgaande van de gegevens betreffende deze 16 grietenijen en 2 steden, te komen tot een schatting van de totale Friese bevolking in 1511. Daartoe gebruik ik de bevolkingscijfers van 1689. Deze voeg ik per landbouwgebied samen en neem dan aan dat de verhouding waarin het bevolkingsaantal van die grietenijen, waarvan de gegevens van 1511 aanwezig zijn, staat tot de totale bevolking van het betrokken landbouwgebied, in 1511 dezelfde is geweest als in 1689. Wellicht huiveringwekkend, deze extrapolatie van 1689 naar 1511? In elk geval de enige mogelijkheid om aan de taxatie nog enige steun te verlenen, terwijl van de wet der grote getallen een gunstige invloed mag worden verwacht.

Er is nog een andere complicatie. De gelijkstelling 'aantal aangeslagenen = aantal huishoudingen' blijkt niet algemeen op te gaan. De aanbreng is in de eerste plaats een registratie van de grond geweest.[4] De percelen waarop gebouwen staan – de zg. huussteden – zijn meestal alleen expliciet vermeld, als er geen land bij behoorde. Deze huussteden zonder bijbehorend land komen over het algemeen – behalve natuurlijk in de steden – alleen voor in de grotere dorpen. Daarnaast vinden wij in die grotere dorpen veelal een aantal zeer kleine grondgebruikers, en bij de genoteerde namen menige beroepsaanduidende achternaam zoals smid, schoenmaker, schroor, bakker enz. Al deze verschijnselen duiden op de aanwezigheid van een groep ambachtslieden en/of arbeiders en/of rentenierende boeren en boerinnen. Wanneer nu bij een betrekkelijk groot dorp met het karakter van verzorgingscentrum genoemde verschijnselen geheel ontbreken in het register, dan is er hoogstwaarschijnlijk iets niet in orde. Dit geval doet zich met name voor bij Grouw. Hier is geen enkele huisstede zonder land genoteerd, terwijl beroepsaanduidende namen geheel ontbreken. Blijkbaar zijn hier uitsluitend de boerderijen in het register opgeschreven. Wellicht duidt ook het opschrift 'Gruower ghae' erop dat alleen het gebied buiten de dorpskom is genoteerd. Ook in de andere dorpen van Idaarderadeel zijn blijkbaar alleen de boeren-landgebruikers in het Register van de Aanbreng opgeschreven.[5] Om tot het totale aantal huishoudens te komen, is dus in het geval van Idaarderadeel,

4 Althans in de grietenijen; in Leeuwarden en Dokkum zijn ook de huizen expliciet opgetekend.

5 Ook POSTMA vermoedde dat de niet-landgebruikers in Idaarderadeel niet genoteerd zijn (SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 132).

omvattende een achttal dorpen, een aanvullende taxatie nodig. Ik zou die willen stellen op 60 huishoudens. Dat is misschien iets aan de hoge kant, maar daardoor wordt het bevolkingsaantal van 1511 ten minste niet te laag geschat.

De volgende stap is het herleiden van het aantal huishoudens tot de bevolkingsomvang. Daarvoor is het nodig de gemiddelde grootte van de huishoudens te kennen. Mols komt op grond van talrijke gegevens over het aantal personen per huishouden, o.a. de gegevens betreffende Holland uit de Informacie van 1514, tot de volgende gemiddelden:[6]

vóór de 17e eeuw:	steden	5
	platteland	5½
in de 17e en voor-al in de 18e eeuw:	steden	4
	platteland	4½.

Nu lag voor Friesland in het midden van de 18e eeuw het gemiddelde voor platteland en steden samen op 3,7.[7] Dat is dus beduidend lager dan de 4 en 4½ die Mols voor de 18e eeuw noemt. Wanneer wij dan ook voor Friesland in 1511 dezelfde gemiddelden aannemen als die van Mols betreffende de tijd vóór de 17e eeuw, dus 5 voor de steden en 5½ voor het platteland, dan komen wij met onze berekeningen hoogstwaarschijnlijk niet te laag uit.[8] Wij kunnen zelfs wel aannemen, dat op deze manier een bovengrens van het bevolkingsaantal wordt verkregen.

Bij de berekening is er verder van uitgegaan dat:

1. de Leeuwarder gasthuizen samen 200 bewoners hadden;

2. de groei van Leeuwarden van een uitzonderlijk karakter is geweest en dat de 10 andere steden gemiddeld zijn gegroeid zoals Dokkum. Voor de verkrijging van een groeipercentage van de steden tezamen is derhalve een gewogen gemiddelde berekend, waarbij aan Leeuwarden een wegingscoëfficiënt van 1 is toegekend, en aan Dokkum één van 10;

3. de rond 50 kloosters[9] in Friesland gemiddeld 40 bewoners hadden, hetgeen een totaal van 2000 oplevert. Het stellen van dit

6 Mols, *Introduction II*, pp. 101–130.
7 Zie paragraaf II.18.
8 Postma neemt voor de steden in 1511 een gemiddelde aan van 4 personen (Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 142).
9 Uit de tabel in *Enc. v. Frl.*, p.142, is op te maken dat er tot 1500 in Friesland 45 kloosters gesticht en 4 opgeheven zijn. Bovendien is van 13 kloosters het stichtingsjaar niet bekend. Wanneer men aanneemt, dat deze ook voor 1500 gesticht zijn, dan zouden er in 1500 dus 54 kloosters geweest zijn. Gosses, Friesland in den eersten tijd van den tachtigjarigen oorlog, p.457, deelt mee dat Friesland in de 16e eeuw 45 kloosters had.

gemiddelde op 40 is in sterke mate een slag in de lucht. Weliswaar zijn over vroegere tijden veel hogere getallen overgeleverd, maar die hebben een apocrief karakter. Van de kloosters Mariëngaarde, Dokkum en Lidlum is beweerd dat ze aan het einde van de dertiende eeuw tussen de 400 en 600 bewoners hadden;[10] waarschijnlijk zijn hierbij de conversen inbegrepen, maar die behoeven niet inwonend te zijn geweest. Gegevens over het aantal inwoners van Friese kloosters in de zestiende eeuw zijn zeer schaars. Voorzover ze aanwezig zijn, gaat het om beduidend lagere aantallen. Zo had het Dominicanessenklooster te Leeuwarden in 1544 30 zusters.[11] In 1580 zaten er in Scharnegoutum 28 zusters,[12] terwijl Thabor toen op zijn minst 11 bewoners had.[13] Nu was dit het jaar van de opheffing van de kloosters, en het kloosterwezen was toen reeds enige decennia op zijn retour. Het aantal inwoners dat er toen was, geeft dan ook geen aanwijzing voor het aantal dat er in normale tijden is geweest. Al met al is er dus nauwelijks enig houvast voor een taxatie. Het gemiddelde van 40 ligt misschien aan de hoge kant. Dat versterkt dan het karakter van bovengrens van de einduitkomst van onze berekeningen.

Het resultaat van de op grond van al deze gegevens en veronderstellingen uitgevoerde berekeningen is een bevolkingsaantal van Friesland in 1511 van 80.000 (zie bijlage II.1). Wanneer dezelfde berekening wordt uitgevoerd, doch nu uitgaande van een gemiddeld aantal inwoners per huishouden van 5 op het platteland en 4½ in de steden, alsmede 40 per klooster, dan is de uitkomst een bevolkingscijfer van 72.000 (zie bijlage II.2). Het eindresultaat van alle vorenstaande berekeningen en overwegingen is derhalve, dat Friesland in 1511 omstreeks 75.000 inwoners had, met een bovengrens van 80.000 en een benedengrens van 72.000.

II.3. De monstercelen van 1552

In het begin van 1552 hebben de grietmannen op last van het Hof van Friesland een monstering of wapenschouwing gehouden en daarvan registers aangelegd. De oorspronkelijke registers of 'monstercedelen' van een aanzienlijk aantal grietenijen en steden bevinden zich in het Rijksarchief te Brussel. Het Rijksarchief in

10 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p. 87; *Gesch. v. Frl.*, p. 242.
11 *Enc. v. Frl.*, p. 179; Eekhoff, *Lwd. I*, p. 130.
12 *Enc. v. Frl.*, p. 179.
13 Steensma, *Het klooster Thabor*, p. 30.

Friesland bezit fotocopieën van de registers van 14 grietenijen. Het zijn deze fotocopieën die door mij zijn geraadpleegd.

Het ging bij deze monstering om de rekrutering voor de krijgsdienst van de 'derde man'. Dat blijkt uit het feit dat in een aantal gevallen achter het monsterceel nog een afzonderlijke lijst is geplaatst van degenen die als derde man waren uitgekozen of uitgeloot. In het merendeel der gevallen is echter alleen een lijst van personen opgemaakt met achter de namen een aantekening betreffende de wapenrusting die de betrokkene bezat, zoals harnas, spiets, degen, hellebaard enz. Het is niet geheel duidelijk of het in deze gevallen gaat om alle mannelijke gezinshoofden of om alle weerbare mannen, dan wel alleen om hen die als 'derde man' waren uitgekozen. Nu zou het feit dat bij een aantal grietenijen achter het monsterceel een aparte lijst is opgenomen van hen die als derde man zijn uitgekozen of uitgeloot, een aanwijzing kunnen zijn dat het in de gevallen, waar alléén het monsterceel is genoteerd, gaat om *alle* weerbare mannen of gezinshoofden.

Wanneer wij eens aannemen dat inderdaad in de monstercelen alle weerbare mannen zijn genoteerd, dat deze rond 1/3 van de totale mannelijke bevolking uitmaakten en dat de verhouding mannen: vrouwen als 1:1 is geweest, dan zou het betekenen dat een benadering van de totale bevolking kan worden verkregen door het aantal in de monstercelen geregistreerden te vermenigvuldigen met 6. Deze berekening is door mij uitgevoerd en de uitkomsten zijn geplaatst in tabel II.1. Ter vergelijking zijn daaraan toegevoegd de op grond van het Register van de Aanbreng van 1511 berekende bevolkingscijfers en de uit 1689 bekende bevolkingscijfers. De uitkomsten zijn niet erg bemoedigend ten aanzien van de bruikbaarheid van de monstercelen voor ons demografisch-historisch onderzoek. In een aantal gevallen zijn de uitkomsten nog wel plausibel, doch voor verscheidene grietenijen – zoals Achtkarspelen, Barradeel, Hennaarderadeel en Lemsterland – leveren zij een volkomen onmogelijk beeld van de bevolkingsgroei op.

Dat het hier om een voor ons onderzoek nogal duistere bron gaat, blijkt voorts nog uit de volgende punten:

1. In het register van Ferwerderadeel hebben 171 van de in totaal 489 genoteerde namen betrekking op 'ambachtslieden ende arme gesellen'. De overige 318 namen, waarbij geen nadere kwalificatie is geplaatst, slaan blijkbaar op adel en boeren. Achterin het register van Ferwerderadeel is een lijst van de 'derde man' opgenomen. De daarin voorkomende namen blijken te zijn gekozen uit het monsterceel en wel vrij willekeurig uit beide categorieën, dus zowel uit de groep adel en boeren als uit de groep ambachtslieden

en arme gezellen. In totaal zijn het er 96, dus ook bepaald geen 1/3 van de in totaal 489 geregistreerden.

2. In Hemelumer Oldeferd zijn in totaal 402 namen genoteerd in het monsterceel. Daarachter is een lijst geplaatst van de derde man, bevattende 75 namen.

3. In Idaarderadeel bevat het monsterceel 343 namen. De daaraan toegevoegde lijst van 'monstermannen... naeder eysch van orlogen wt te trecken nae older gewoente...' vermeldt slechts 30 namen.

4. Op het monsterceel van Leeuwarderadeel treffen we in totaal 482 namen aan. Bij een aantal namen zijn tekentjes in de kantlijn geplaatst. Deze duiden er waarschijnlijk op dat de betreffende personen als derde man zijn uitgekozen of uitgeloot. Het zijn er 113.

5. In Lemsterland zijn in totaal 223 personen genoteerd, terwijl van 106 wordt gezegd dat zij zijn 'bekwaam en nut tot het oorlog indient van noden sijn solde'. Uit deze 106 is dan 'na older gewoonte' de derde man aangewezen, in totaal 34 personen.

Uit dit alles blijkt dat moeilijk is uit te maken welke criteria zijn aangelegd, zowel voor het opmaken van de monstercelen als voor het aanwijzen van de derde man. Het lijkt er sterk op dat de olde gewoonte hierin machtiger is geweest dan kwantitatief grijpbare maatstaven. Dat heeft tot gevolg dat deze bron voor ons demografisch onderzoek geen vrucht draagt.

II.4. De telling van 1689

Bij de landdagstukken van 23 mei 1689 bevindt zich een lijst, waarop voor elke grietenij en stad drie cijfers staan genoteerd: het eerste onder het opschrift 'Goederen', het tweede onder 'Hoofden' en het derde onder 'Armen'.[14] Op de achterzijde van de lijst staat de titel 'Corte Staat van vrijwillige aengevinge der goederen, persoonen ende armen van de provintie van Vrieslandt'. Onderaan deze achterpagina vindt men de vermelding 'May 1689 17.p'. Bij de lijst zijn ingesloten twee gedrukte stukken uit 1672. Het ene is een extract uit het Resolutieboek van Gedeputeerde Staten van 18 januari 1672, hetwelk de regeling behelst van een 'Tauxatie en Calculatie van de Ingeseetenen deser Provintie ende der selver goederen'. Het andere is een gedrukte circulaire, eveneens van 18 januari 1672, waarin aan de grietenijen en steden opdracht wordt gegeven om de bewuste 'tauxatie ende calculatie' overeenkomstig de voorschriften te doen plaats hebben.

14 R.A.Frl., Landdagstukken 23 mei 1689 no.13.

Het is waarschijnlijk de aanwezigheid van deze twee gedrukte stukken uit 1672 geweest, waaruit Guibal de gevolgtrekking heeft gemaakt dat de 'corte staat' van 1689 betrekking had op de 'tauxatie en calculatie' van 1672. Genoemde schrijver spreekt immers in dit verband over bevolkingscijfers uit 1672, die hij weliswaar wegens hun onvolledigheid verder niet gebruikt.[15] Dat deze papieren zich tussen de landdagstukken van 1689 bevonden, behoefde aan de veronderstelling van Guibal geen afbreuk te doen. Men kan zich immers voorstellen dat bij de financiële beraadslagingen in 1689 stukken betreffende soortgelijke kwesties uit vroegere jaren – in dit geval uit 1672 – als hulpmiddel hebben dienst gedaan.

In werkelijkheid heeft echter de 'corte staat' niet betrekking op het jaar 1672, doch is hij het resultaat van een telling uit 1689. Reeds in februari van laatstgenoemd jaar waren plannen gemaakt voor een zogenaamde 'Quotisatie'. Daarvoor zouden dan in de steden en grietenijen lijsten moeten worden opgemaakt van 'hoofden, familien en goederen binnen haer district wordende bevonden, als mede een particuliere annotatie agter ijder dorpregister van de sodanige die onderhouden worden'.[16] Dit werk was na drie maanden reeds zo ver gevorderd dat het Mindergetal op 23 mei 1689 order kon geven 'aen de klerken soo van Haer Ed. Mog. als Heren Gedeputeerde, ...om 't gehele montant van de Hoofden en capitalen, in de jongste beschrijvinge aengegeven, te calculeren, te samen te brengen, en ten spoedigsten aen Haer Ed. Mog. over te leveren'.[17] Er moet door de klerken snel zijn gewerkt, want nog dezelfde dag konden de resultaten van deze rekenactiviteit aan de Staten worden meegedeeld, zoals te zien is uit de lijsten van op de landdag van 23 mei 1689 behandelde punten. Als zeventiende dezer 'Poincten' (dit klopt met het cijfer 17 onderaan het titelblad van de corte staat) is het volgende opgenomen: 'Aen U.Ed.Mog. worden geexhibeert de Quohieren vande vrijwillige aengevinge der hoofden en goederen der ingesetenen op U.Ed.Mog. aenschrijvinge door de respe. officieren ende magistraten gemaackt, waeruit U Ed.Mo. gelieven te vernemen dat het geheele montant van de aengegevene goederen (Dantumadeel en Tietzerksteradeel[18] uitgesondert) beloopt de somma van sestien millioen, ses hondert dertich duisent, vierhondert en 't sestich Car.gls; de hoofden tot twalef duisent, achthondert en drie, de arme acht duisent ses hondert drie en 't sestich; waerop nu verders U.Ed.Mo. sodanig believen te resol-

15 Guibal, *Democratie en oligarchie*, p.138 vtnt. 1.
16 R.A.Frl., M 2: Journaal Mindergetal 4 feb. 1689.
17 R.A.Frl., M 2: Journaal Mindergetal 23 mei 1689.
18 'en Tietzerksteradeel' is in het origineel doorgehaald.

veren, als deselve ten dienste vanden Lande sullen bevinden tebehooren'.[19] De in deze passage vermelde totalen van goederen, hoofden en armen kloppen precies met die van de 'corte staat'. Dit is wel het duidelijkste bewijs, dat de 'corte staat' de cijfers van de telling van 1689 bevat.

Er blijft nu echter nog het probleem, hoe de 2 gedrukte stukken over een taxatie van 1672 bij de 'corte staat' van 1689 terecht gekomen zijn. De verklaring hiervoor lijkt mij te liggen in het feit dat in mei tevens het plan is opgekomen om – behalve de aangifte die toen reeds was geschied – ook nog een taxatie of goedschatting voor de heffing van de 100ste penning te houden.[20] Bij resolutie van 1 juni 1689 werd dit plan officieel bekend gemaakt, en de regeling voor de praktische uitvoering ervan vastgesteld.[21] Nu had een dergelijke taxatie en calculatie ook plaats gehad in 1672[22] en de regeling daarvan, waarop hier niet verder behoeft te worden ingegaan, vinden we o.a. in het reeds genoemde extract uit het resolutieboek, dat bij de corte staat van 1689 is gevoegd. Het opvallende is, dat de regeling voor de praktische uitvoering van de taxatie van 1689 vrijwel woordelijk gelijk is aan die van 1672. Hier ligt naar mijn mening de verklaring voor de geheimzinnige en misleidende aanwezigheid van de twee drukwerken uit 1672 tussen de stukken van 1689. Men heeft bij de opstelling van de resolutie voor de taxatie van 1689 de tekst van de regeling der taxatie van 1672 gemakshalve als voorbeeld genomen.

In het kort kan deze hele aangelegenheid als volgt worden samengevat. In 1672 is er een taxatie geweest voor de 100ste penning. In 1689 is er eerst een aangifte van goederen en personen gehouden; daarna in hetzelfde jaar ook nog een taxatie voor de 100ste penning. Het samentreffen in de landdagstukken van 1689 van de korte staat van de aangifte van dat jaar met de twee gedrukte stukken waarin de taxatie van 1672 is geregeld, moet worden toegeschreven aan het feit dat men in mei 1689 voor de resolutie over de te houden taxatie voor het gemak grote delen van de tekst van genoemde drukwerken van 1672 heeft gevolgd.

Nu vaststaat dat de korte staat betrekking heeft op het jaar 1689 en niet – zoals Guibal meende – op 1672, dient nog te worden nagegaan hoe de gegevens van deze staat moeten worden geïnterpreteerd en hoe het met hun betrouwbaarheid is gesteld. De interpre-

19 R.A.Frl., S 1: Lijsten van op de Landdag behandelde punten. Extra-ordinaris landdag 23 mei 1689.
20 R.A.Frl., M 2: Journaal Mindergetal 24 mei 1689.
21 R.A.Frl., S 2[d]: Resolutieboek Staten 1689 (1 juni).
22 R.A.Frl., S 2[d]: Resolutieboek Staten 1672 (13 jan.).

tatie levert in zoverre moeilijkheden op, dat uit de staat niet onomwonden blijkt of de kolom 'hoofden' op de *gehele* bevolking slaat en daarvan degenen die geen bezittingen konden aangeven nog weer eens extra zijn genoteerd in de kolom 'armen', dan wel of in de kolom 'hoofden' *alleen* zijn vermeld degenen die 'goederen' konden opgeven, terwijl de armen *afzonderlijk* in de derde kolom zijn opgetekend. Ook het overige bronnenmateriaal geeft geen duidelijk antwoord op deze vraag. Wel ligt er een belangrijke aanwijzing in het feit dat de betrokken bronnen steeds spreken van 'hoofden'. Dit zijn volgens de in die tijd gebruikelijke fiscale terminologie personen, die in het hoofdgeld worden aangeslagen. Van dat hoofdgeld waren de 'armen' – ook wel genoemd 'gealimenteerden', 'onderhoudenen' of 'onderhoud genietenden' – vrijgesteld. Op grond hiervan meen ik te mogen aannemen dat met de hoofden, die in de korte staat zijn vermeld, dat deel van de bevolking is bedoeld dat in de te houden quotisatie zou bijdragen naar rato van zijn bezittingen. De armen zijn, hoewel ze niets behoefden bij te dragen, eveneens opgeschreven, doch in een aparte kolom op de korte staat genoteerd. Uit dit alles volgt, dat men de totale bevolking verkrijgt door optelling van 'hoofden' en 'armen'. Ook Guibal was deze opvatting toegedaan, zoals blijkt uit zijn opmerking dat de bevolkingscijfers van 1689, volgens hem van 1672, meestal hoger zijn dan die van 1714.[23]

In het voorgaande werd reeds opgemerkt dat de staat van 1689 niet volledig is. Van de grietenijen Dantumadeel en Tietjerksteradeel ontbreken de cijfers geheel. Vermoedelijk hadden deze grietenijen in mei 1689 nog geen cijfers ingediend. Hun bevolkingsaantal is door mij geschat, door aan te nemen dat de ontwikkeling hier tussen 1689 en 1714 gelijk is geweest aan die in de aangrenzende grietenijen Ferwerderadeel, Westdongeradeel, Achtkarspelen en Smallingerland tezamen. Ik koos deze grietenijen omdat twee van hen een bevolkingsdaling en de andere twee een bevolkingsstijging te zien geven. Overigens blijft het natuurlijk een nogal willekeurige greep. De berekening ziet er als volgt uit:

	1689	*1714*
Ferwerderadeel	3418	3299
Westdongeradeel	2520	3064
Achtkarspelen	2639	3539
Smallingerland	3043	2246
	11620	12148

Dantumadeel had in 1714: 2794 inwoners; uitgaande van de gemaakte veronderstelling, komt men dan voor 1689 op

23 GUIBAL, *Democratie en oligarchie*, pp. 138–139.

$\frac{11620}{12148} \times 2794 = 2673$ inwoners. Tietjerksteradeel had in 1714: 4825 inwoners; dat levert voor 1689 op $\frac{11620}{12148} \times 4825 = 4615$ inwoners.

Van Hennaarderadeel, Schoterland, Opsterland, Weststellingwerf en de stad Bolsward zijn de armen niet vermeld. Heeft men zich daar niet gehouden aan het voorschrift, het aantal armen ook op te geven of heeft men wellicht geen onderscheid gemaakt tussen hoofden en armen, doch de totale bevolking opgegeven? Het is niet mogelijk deze vraag met volle zekerheid te beantwoorden. Het feit echter dat Bolsward in 1672 nog 3294 inwoners had[24] en in de lijst van 1689 uitsluitend met 2222 hoofden staat vermeld, doet vermoeden dat de armen hier in het geheel niet zijn opgegeven.

Voor de betrouwbaarheid in het algemeen van de cijfers van 1689 pleit het volgende. Bij de aangifte is waarschijnlijk een methode van contrôle gevolgd, die ook gebruikelijk was bij de taxaties voor de 100e penning.[25] Daarbij kreeg de grietman of magistraat, onder wiens toezicht de opschrijving in zijn grietenij of stad moest geschieden, zijn collega's uit de omringende grietenijen en steden aan zich toegevoegd.[26] Dit gebeurde over en weer en had tot doel dat men elkaar contrôleerde. Iedereen had er immers belang bij, dat de aangifte van een ander, en dus ook van een andere grietenij, zo hoog mogelijk was.

Toch heeft deze contrôlemaatregel in de praktijk blijkbaar niet het beoogde effect gesorteerd. Waarschijnlijk is er een zekere tegenzin geweest, om deze wederzijdse contrôle daadwerkelijk uit te oefenen. Van één der betrokken overheidspersonen staat althans vast, dat hij zelfs niet heeft voldaan aan de opdracht om bij de aangifte aanwezig te zijn.[27] Als de aangifte inderdaad in een dergelijke sfeer heeft plaats gehad, valt het niet te verwonderen dat in een plakaat van 1 juni 1689 wordt geconstateerd dat zij over het algemeen veel te laag is geweest.[28] Men kan zich nog afvragen of nu zowel het aantal personen als de vermogens te laag zijn opgegeven, dan wel één van beide. Het was bij deze registratie in de eerste plaats te doen om een inventarisatie van de vermogens, teneinde daarop een belasting te heffen. De mensen hadden daarom

24 Gem. arch. Bolsward, 151: Lijst van aanslagen in de 100e penning, 1672.
25 R.A.Frl., M 2: Journaal Mindergetal 4 feb. 1689.
26 R.A.Frl., S 2[d]: Resolutieboek Staten 1672 (13 jan.) en 1689 (1 juni).
27 R.A.Frl., S 2[d]: Resolutieboek Staten 1689 (12 juli).
28 R.A.Frl., S 2[d]: Resolutieboek Staten 1689 (1 juni).

in beginsel wel belang bij het te laag aangeven van hun vermogen, doch niet bij ontduiking van de gehele registratie. Niettemin moeten wij aannemen, dat er ook een neiging heeft bestaan om zich geheel te onttrekken aan de registratie en daarmee aan de greep van de fiscus. In het geval van Workum kan dit overtuigend worden aangetoond. Deze stad komt in de lijst van de vrijwillige aangifte van 1689 voor met een totaal inwonertal van 2351. Er is echter in het gemeentearchief een huis- en woonregister van hetzelfde jaar, waarin behalve alle huizen ook het aantal inwoners per huis is opgetekend.[29] Door optelling kwam ik tot een totaal aantal inwoners van 2733, dat is 16% méér dan in de lijst van de vrijwillige aangifte.

Al deze factoren, de onvolledigheid van de gegevens betreffende 4 grietenijen en een stad, de klachten over te lage aangifte en de aantoonbare afwijking in het geval van Workum, maken dat het totaalcijfer van de telling van 1689 in sterke mate het karakter heeft van een benedengrens. Het lijkt mij niet overdreven te veronderstellen dat de ontduiking in totaal 10% kan hebben bedragen. Dat betekent dat in werkelijkheid het totale aantal inwoners van Friesland in 1689 heeft gelegen tussen 129.000 en 142.000.

II.5. De telling van 1714

Dat geen enkele schrijver tot nu toe de cijfers van 1689 heeft gebruikt, kan veroorzaakt zijn door de onvolledigheid van het materiaal. In het voorgaande werd reeds opgemerkt dat Guibal dit uitdrukkelijk als reden vermeldt. Ik vermoed echter dat het voornamelijk de onbekendheid met deze bron is geweest, die tot haar verwaarlozing heeft geleid. Een onbekendheid die nog is bestendigd, doordat Eekhoff reeds in 1851 had geschreven dat er van vóór 1715 geen bevolkingscijfers bekend waren.[30]

Het doodzwijgen van de cijfers van 1689 is in elk geval niet voortgevloeid uit een grote mate van voorzichtigheid ten aanzien van het materiaal. Dit moet men tenminste wel aannemen, wanneer men ziet hoe kritiekloos de bevolkingscijfers van 1714 zijn gehanteerd door schrijvers die iets meedelen over de geschiedenis van de bevolking van geheel Friesland dan wel van één der steden of grietenijen.[31] Weliswaar zijn de cijfers van 1714 waarschijnlijk

29 G.A. Workum, no. 221.
30 Vondeling, *Eat oer it tal biwenners*, p. 7.
31 Van Slooten, Frieslands volkstellingen, p. 139; Guibal, *Democratie en oligarchie*, pp. 75–77, 138–140; Vondeling, *Eat oer it tal biwenners*, pp. 8, 10, 12.

iets betrouwbaarder dan die van 1689, maar toch mogen ook zij niet zonder meer als juist worden aanvaard, zoals uit de thans volgende uiteenzettingen zal blijken.

In het statenarchief bevinden zich te zamen onder één nummer, doch zonder samenhang met andere stukken, een tweetal lijsten. De ene draagt als opschrift: 'Korte staet van de hoofden off personen in alle de Grietenijen en Steden van Friesland de Ao 1714'. De staat vertoont per grietenij en stad 4 cijfers, elk daarvan onder één der volgende rubrieken: 'boven de 7 jaeren', 'onder de 7 jaeren', 'gealimenteerde boven de 7' en 'gealimenteerde onder de 7 jaeren'. Onder aan de staat is van de totalen der vier rubrieken een optelling gemaakt, waaruit een bevolkingscijfer voor geheel Friesland resulteert van 129.254.[32]

Het andere stuk is getiteld 'Lijste der menschen in Frieslant' en is klaarblijkelijk een afschrift van de korte staat. Het wijkt daarvan althans slechts in geringe mate af: behalve de anders luidende titel zijn er enkele kleine verschillen in de cijfers, waardoor ook het totaal iets afwijkt en in dit geval 129.243 bedraagt. Een ander verschil is tenslotte, dat er in de 'lijste' een totaalkolom is opgenomen waarin per grietenij en stad de som van de cijfers der vier rubrieken staan genoteerd.

Hoe zijn nu deze 'bevolkingscijfers' van 1714 tot stand gekomen? Het eerste spoor van deze aangelegenheid is te vinden in het Journaal van het Mindergetal van 1714, waarin na de opsomming van de agendapunten voor de landdag van 4 februari 1714 o.a. de volgende 'consideratien van menage en beneficeringe der middelen' worden vermeld: '... te onderzoeken of en op wat manier de colluzien en monopolien van de pagters, mitsgaders de sluijckerijen voor te komen. Ten dien eijnde een Beschrijvinge te laten doen van de quantiteijt van de Menschen, in de provintie gevonden wordende, boven de ses jaren'.[33] Op dat moment kon dit voorstel echter nog niet de nodige instemming verwerven. Uit de onder het voorstel geplaatste aantekening blijkt dat van de vier kwartieren of kamers, waarin de Staten van Friesland waren verdeeld en die afzonderlijk beraadslaagden, Oostergo en Zevenwouden 'accorderen', doch de Steden 'slaen af' en Westergo 'slaet af voor alsnoch'. De zaak is echter niet in de doofpot gedaan. Op 27 februari 1714 werden de heren Sixma en Vegelin verzocht om samen met de heren in het Mindergetal – een commissie die de beraadslagingen in de vier kamers moest voorbereiden en coördineren –' 's Lands Lijsten

32 R.A.Frl., S 13[a] en S 13[b].
33 R.A.Frl., M 2: Journaal Mindergetal 6 feb. 1714.

te visiteren en te corrigeren, met rapport in forma'.[34] Dit rapport leidde op 19 mei 1714 tot het besluit 'te ordonneren aen de resp^e^ Grietslieden en Magistraten, dat zij bij de aenstaende beschrijvinge der Specien doen opnemen het getal van alle de familien, hoeveel in deselve boven, en hoeveel onder de seven jaren sijn, met distinctie van soedanige, die gealimenteerd worden, en niet, en daer van aen ons een sommiere staet van ijder dorp en stad doen oversenden, mitsgaders dat sij na de gedaene beschrijvinge door de collecteurs generael van de specien, gelijk als in den voorleden jaere, aen ons doen oversenden een sommiere staet, hoe veel schoorstenen, hele en halve hoofden, hoornbeesten, besaijde landen, en paerden in ijder dorp en stad bevonden zijn.'[35]

Deze ordonnantie werd niet alom met de nodige ijver opgevolgd, want op 11 augustus 'is goedgevonden nadere aenschrijvinge te doen aen de resp^e^ Grietslieden en steden, dewelke als nog geen staten van de familien, hoeveel in deselve boven, en hoeveel onder de seven jaren zijn met distinctie van sodanige die gealimenteerd worden, en niet, ook geen summiere staten gelijk in den voorleden jare, hebben overgesonden, hoeveel schoorstenen, hele en halve hoofden, hoornbeesten, besaijde landen en paerden, met de *gene*rale oprekeninge derselver districten, dat de deficierende gerechten de voorschreven Staten onveilbaerlijk, sonder van dien te blijven in gebreke, sullen oversenden voor onse naeste vergaderinge, die wesen sal den 5e van de andere maend september'.[36]

Verder ontbreekt elk spoor van deze aangelegenheid in de archieven der diverse overheidsinstellingen. Uit het beschikbare materiaal is echter wel duidelijk geworden dat er in 1714 een telling van de bevolking is gehouden, tegelijk met de aangifte voor de vijf specien. Dit laatste was een belasting op hoofden, schoorstenen, rundvee, bouwland en paarden, waarvoor een jaarlijkse aangifte geschiedde. De bevolkingstelling was blijkbaar bedoeld als middel tot contrôle op de specie-aangifte. Het is dan ook niet toevallig dat tegelijk met het bevel voor de bevolkingstelling een bevel uitgaat tot het opzenden van de cijfers der specien. Men wilde blijkbaar de opgegeven aantallen hoofden, schoorstenen enz. per grietenij en stad, vergelijken met de cijfers van de werkelijke bevolking. Eventuele opvallende discrepanties tussen enerzijds de cijfers van de belastingaangifte en aan de andere kant de resultaten van de bevolkingstelling zouden kunnen duiden op 'colluzien en

34 R.A.Frl., G 2^9b^: Journaal Secretaris Gedeputeerde Staten 1714 (27 feb.).
35 R.A.Frl., G 2^9b^: Journaal Secretaris Gedeputeerde Staten 1714 (19 mei).
36 R.A.Frl., G 2^9b^: Journaal Secretaris Gedeputeerde Staten 1714 (11 aug.).

monopolien' van de belastingpachters of op 'sluyckerijen' van de belastingplichtigen.

Tot zover de achtergrond van de bevolkingscijfers van 1714. In hoeverre kunnen deze cijfers als betrouwbaar worden beschouwd? Er zijn aanwijzingen die pleiten tegen een al te blindelings vertrouwen in de juistheid van de cijfers. In de eerste plaats is er het feit dat de telling zo duidelijk gekoppeld was aan de belastingaangifte, en ook zo opvallend bedoeld was als contrôlemiddel op die belastingaangifte. Verder blijkt deze keer uit de bronnen niets over het functioneren van een contrôlesysteem zoals bij de telling van 1689, waarbij de grietmannen en magistraten elkaar over en weer moesten contrôleren. Wel zeggen die bronnen dat de bereidheid tot medewerking van de betrokken overheidspersonen in 1714 niet groot was. We zagen reeds hoe het voorstel tot het houden van de telling, de eerste keer dat het in het Mindergetal werd geopperd, al geen goed onthaal vond. Toen later werd besloten, de telling toch doorgang te doen vinden, is het na drie maanden nodig om een aantal steden en grietenijen, die nog geen lijsten hadden ingezonden, aanmaningen te sturen.

Vóór de betrouwbaarheid van de cijfers pleit, dat er kennelijk van bovenaf nogal druk is uitgeoefend op de lagere bestuursorganen, teneinde de registratie volgens de voorschriften door te zetten. Daar komt nog bij dat de gegevens van alle grietenijen en steden binnengekomen zijn en er dus geen leemten zijn zoals in de gegevens over 1689. Dit alles brengt mij ertoe, het totaalcijfer van de telling van 1714 weliswaar ook weer te beschouwen als een benedengrens, doch de mogelijkheid dat het werkelijke bevolkingsaantal groter is geweest, in dit geval te beperken tot 5 %. De werkelijke bevolkingsgrootte zal dan in 1714 hebben gelegen tussen 129.000 en 135.000.

II.6. De telling van 1744

Deze telling is gehouden in verband met de voorgenomen afschaffing van de havenpachten, onder welke naam men een aantal belastingen samenvatte, die grotendeels het karakter van invoerrechten hadden. Aan de druk van o.a. deze havenpachten werd het verval van handel en scheepvaart in Friesland toegeschreven. Deze omstreeks 1730 begonnen depressie trad overigens niet alleen in Friesland op en beperkte zich evenmin uitsluitend tot handel en scheepvaart. Voor de landbouw was het eveneens een slechte tijd en in Holland waren de klachten over de achteruitgang van de 'commercie en navigatie' niet van de lucht. Ook daar werden de zware lasten op in- en uitvoer verantwoordelijk gesteld voor de

slechte economische toestand en ook daar waren voorstellen tot verbetering voornamelijk gericht op een verlichting van die lasten. De uit 1751 daterende Propositie van Willem IV tot instelling van een gelimiteerd porto-franco en een vrij transito vormt een hoogtepunt in deze reeks van voorstellen.[37]

In Friesland klonk de roep om afschaffing van de havenpachten het luidst in de kringen van handel en scheepvaart. Het is dan ook niet toevallig dat het de secretaris van de havenstad Harlingen – Idsinga – was, die in 1744 bij de Staten van Friesland een voorstel indiende om de havenpachten af te schaffen en in plaats daarvan een familiegeld in te voeren. Idsinga is op 28 februari 1744 bij een zitting van het Mindergetal uitgenodigd, teneinde zijn project toe te lichten.[38] Het blijkt dat hij een soort van tauxatie en calculatie wil laten doen zoals in de jaren 1672 en 1689 hadden plaats gehad. Wanneer hem wordt gevraagd hoe men zal moeten voorkomen dat de aangifte 'niet legaal' zal geschieden, wijst Idsinga op de mogelijkheid van 'adjunctie' van de naburige grietmannen en magistraten, zoals die aan het einde van de zeventiende eeuw meermalen was toegepast. Kennelijk doelt hij hier op het contrôlesysteem dat o.a. bij de telling van 1689 was gevolgd.[39]

In dezelfde zitting van het Mindergetal komt een voorstel ter sprake van 's Lands Administrator Hibbe van Dijk.[40] Dit voorstel hield in 'van alle de ingeseetenen eens vrijwillig te laaten inteekenen, wat zij wel zouden willen contribueren, om een vrije negotie te hebben, en van alle havenpachten ontheeven te zijn'.[41] Het zou uiteindelijk de hoofdgedachte uit dit voorstel zijn, welke de Friese Staten tot de hunne maakten. Bij resolutie van 13 maart 1744 werd besloten dat 'de Gerechten en Magistraten behoorden te fourneren een accuraat register van alle de huijsgesinnen groot en klein, rijk of arm in hunne respective districten gevonden wordende en dat aan een ijegelijk hoofd van een huijsgesin moesten vragen, hoeveel hij off sij voor sigh selven en hunne huijsgesin vrijwilligh, jaarlijks op termijen zoude willen contribueren om ontlast te sijn van de impositien onder de naam van havenpagten bekent, en, sulks op het register aan te teekenen, gelijk meede daarop te stellen soodanige huysgesinnen, die schoon vrijwillig niets sullen praesenteren, egter in staat sijn om meer of min te kunnen opbrengen, en einde-

37 Joh. de Vries, *De economische achteruitgang*, p. 49; Hovy, *Het voorstel van 1751*.
38 R.A.Frl., M 2: Journaal Mindergetal 28 feb. 1744.
39 Zie paragraaf II.4.
40 Door Vegelin, *Dagverhaal*, p. 30, vermeld als 'administrateur van de pagtsaken in Oostergoo'.
41 R.A.Frl., M 2: Journaal Mindergetal 28 feb. 1744.

lijk mede op te geeven wat Familien geheel onvermogend sijn off van arme staaten onderhoud genieten...'[42] Dezelfde dag ging hierover een brief uit aan de autoriteiten in grietenijen en steden, voorzien van een concept-formulier waarnaar de registers moesten worden opgemaakt. In deze brief wordt o.a. gewaagd van 'het dagelijks grooter wordende verval inde navigatie en commercie vande goede Ingesetenen van deese onse Provincie, en daaruyt voortvloeiende neeringsloosheyt, en gebrek aan werk voor veele gewillige arbeitslieden...'. Deze arbeidslieden zijn daardoor gedwongen om buiten de provincie werk te zoeken. Aangezien dit alles wordt toegeschreven aan de in- en uitvoerrechten, overweegt de overheid om de havenpachten af te schaffen en 'de commercie vrij en onbeswaart open te stellen'. Een directe belasting op de huisgesinnen zal er voor in de plaats treden.[43]

De opschrijving is hetzelfde voorjaar geschied. Van ieder hoofd van een huishouden werd de naam genoteerd, het aantal personen waaruit het huishouden bestond, voorts of het huishouden vermogend of 'insolvent' was dan wel 'gealimenteerd' werd, en tenslotte de aangeboden vrijwillige bijdrage ter vervanging van de havenpachten. Tabel II.2 vermeldt voor elke grietenij en stad het gemiddelde van de vrijwillige bijdrage. Dat gemiddelde is berekend over de gezinnen, voorzover ze niet als insolvent of gealimenteerd waren opgegeven. Aangezien het hier een vrijwillig aanbod betreft, en geen belasting*aanslag*, kunnen deze gemiddelden tot op zekere hoogte dienen als graadmeter van het enthousiasme dat in de grietenijen en steden voor het plan van 1744 bestond. Nu blijkt het hoogste gemiddelde aanbod afkomstig te zijn van Harlingen. Daar komt bij dat in deze stad enkele burgers zich bereid verklaarden, een geschenk ineens (tot 500 cgl.) aan de provincie te geven, indien de havenpachten werden afgeschaft. Duidelijke aanwijzingen dus, dat in Harlingen de wens tot afschaffing van de havenpachten het sterkst leefde.

Er is evenwel van de in 1744 voorgenomen hervorming van het belastingstelsel niets terecht gekomen. De in totaal vrijwillig aangeboden som beliep slechts iets meer dan 160.000 cgl., terwijl de havenpachten nog in 1743 meer dan 500.000 cgl. hadden opgebracht.[44] De regeerders van Friesland zagen hierin een gerede aanleiding om het op het gebied van de belastingen bij het oude te laten. Zij konden nu echter bij eventuele klachten over de druk der havenpachten zich beroepen op de door hen betoonde goede wil

42 R.A.Frl., S 2[d]: Resolutieboek Staten 1744 p. 60.
43 R.A.Frl., S 2[d]: Resolutieboek Staten 1744 p. 62.
44 Ypey, *Lessen*, p. 32[a].

en het gebrek aan bereidwilligheid van de zijde der bevolking. Men vraagt zich een ogenblik af, of de administrator Hibbe van Dijk bij het opstellen van het door hem ingediende plan niet reeds de mislukking heeft voorzien en opzettelijk uitgelokt. Waarschijnlijk had immers deze magnaat onder de belastingpachters weinig belang bij de afschaffing van de havenpachten en de invoering van een directe belasting die door haar eenvoudiger karakter wellicht minder zou opleveren aan degenen die van het pachten der belastingen hun beroep maakten. Het is in dit verband opmerkelijk hoe bij de oproerige beweging van 1748, waarbij de grieven voornamelijk tegen het belastingstelsel waren gericht, de administrator Hibbe van Dijk blijkbaar als één van de grote boosdoeners werd beschouwd. Zijn huis te Hallum werd door een woedende menigte afgebroken, het huisraad vernield en belastingboeken en -papieren verscheurd.[45] Daarentegen is Van Idsinga een vooraanstaande figuur onder de zogenaamde Doelisten. Hij heeft de leiding van de groep gecommitteerden uit Harlingen, die in juni 1748 per trekschuit naar Leeuwarden reist om daar een geschrift met hervormingsvoorstellen de Staten van Friesland aan te bieden. Eén van die voorstellen behelsde weer de afschaffing van de havenpachten en de vervanging daarvan door een directe belasting. Inderdaad is in 1748 onder de druk der omstandigheden door de Staten besloten om enige bestaande belastingen af te schaffen en daarvoor een 'Quotisatie' in de plaats te stellen. Deze quotisatie lag in de lijn van het voorstel-Van Idsinga van 1744, hoewel de uitwerking ervan door de Franeker hoogleraar Ypey is geschied.

Ofschoon de beoogde wijziging in het belastingstelsel in 1744 dus niet is gerealiseerd, heeft gelukkig de telling ervoor wel plaats gehad en zijn de gegevens daarvan bewaard gebleven. De oorspronkelijke in de grietenijen en steden opgemaakte lijsten zijn in twee delen ingebonden en worden bewaard in het Rijksarchief in Friesland.[46] Het geheel maakt de indruk van met zeer veel zorg te zijn samengesteld. De betrouwbaarheid van deze telling is dan ook naar alle waarschijnlijkheid groter dan van enige andere telling van vóór het jaar 1796. De bevolking had trouwens weinig belang bij ontduiking van de telling, daar de bijdrage immers vrijwillig was.

In twee grietenijen heeft men meer gegevens opgetekend dan officieel waren gevraagd. Zo is van Doniawerstal van elk huishouden

45 *Het verward Frieslandt*, p. 9; VEGELIN VAN CLAERBERGEN, *Dagverhaal*, p. 30.
46 R.A.Frl., S 14: Omschrijvinge van familien in Friesland, 1744 (2 bdn.). Een lijst, waarin de gegevens per grietenij en stad zijn samengevat en die enkele kleine afwijkingen vertoont ten opzichte van de oorspronkelijke stukken, bevindt zich in R.A.Frl., Coll. Fr. Gen. IV c 16, 3, nr. 7.

de samenstelling genoteerd: het aantal volwassenen, kinderen, inwonend personeel, inwonende bloedverwanten, kostgangers, enz. Hierdoor hebben we althans voor één Friese grietenij in de 18e eeuw een indruk van niet alleen de grootte doch ook de samenstelling der huishoudens. Bij Menaldumadeel bestaat de toegift uit een tabel, waarin per dorp een indeling van de bevolking naar de kerkelijke gezindten is gemaakt. Aangezien zulke gegevens voor geheel Friesland eerst over 1796 bekend zijn, is ook dit een welkome aanvulling.

II.7. De tellingen van 1748 en 1749

Van de jaren 1748 en 1749 zijn er drie verschillende soorten bevolkingscijfers overgeleverd, die ook alle drie aan verschillende bronnen zijn ontleend. Het zijn:

1. de *Doelisten-telling* van juni 1748. Deze is gehouden ten tijde van de politieke woelingen van 1748, waarbij de bevolking haar ontevredenheid uitte over de regering in het algemeen en over de vorm van belastingheffing door middel van belastingpachters in het bijzonder. De door de bevolking gekozen gecommitteerden, die op de stadsdoelen te Leeuwarden vergaderden, stelden allerlei eisen tot hervorming van het regeringsapparaat en dienden bij de Staten van Friesland een aantal voorstellen in op het gebied van het overheidsbeleid. Deze Doelisten hebben ook het initiatief genomen tot de telling in juni 1748; zij zou dienen als basis voor de heffing van een nieuwe belasting – een zogenaamde quotisatie – die in de plaats zou treden van het toenmaals in zwang zijnde belastingstelsel.[47]

Hoewel bij deze telling in het merendeel der grietenijen en steden de *gehele* bevolking is opgeschreven, zijn er toch ook gevallen geweest waarbij men de gealimenteerden niet heeft meegeteld. Dit blijkt uit een opmerking van Vegelin van Claerbergen van 28 juni 1748: 'De omschrijvingen van persoonen en familien waeren deze week met goede ordre geschiet, dog niet overal op één wijse, geen genoegsame aenleijdinge haer sijnde gegeven om se gelijkluidende te maken'.[48] Ook een vergelijking van deze cijfers met die van 1744 en 1749 toont aan dat in juni 1748 niet overal de gehele bevolking is opgeschreven.

De cijfers van de Doelisten-telling treffen we aan in:

47 *Het verward Frieslandt*, pp. 72–76; Vegelin van Claerbergen, *Dagverhaal*, pp. 70, 77.
48 Vegelin van Claerbergen, *Dagverhaal*, p. 77.

a. R.A.Frl., Arch. Landdr. L 31[1]: Vergelijkende staat 1748–1809.
b. R.A.Frl., Handschriften Fries Genootschap no. 1a 22;
c. Oud-archief Leeuwarden (Singels' inventaris no. 365a);
d. *Het verward Frieslandt*, pp. 75–76;
e. *Nederl. Jaerb.* 1749, p. 514;
f. Gratama, *De gelukkige toestand van Friesland*, p. 36 kolom 3;

2. de *quotisatie-telling* van januari-februari 1749. Toen aan het einde van het jaar 1748 de rust wat teruggekeerd was, besloten de Staten van Friesland definitief om een groot aantal belastingen te vervangen door een quotisatie. Daartoe had in januari-februari 1749 een registratie plaats, waarbij de hoofden van huishoudens werden opgeschreven met gegevens omtrent hun beroep en gegoedheid, benevens het aantal personen waaruit het huishouden bestond, onderverdeeld in de leeftijdsklassen beneden en boven de 12 jaar.[49] De aldus verkregen gegevens werden aan professor Ypey te Franeker ter hand gesteld, die daarop zijn berekening van de belastingtarieven heeft gebaseerd. De cijfers van de quotisatietelling, die dus ook een ruw beeld van de leeftijdsopbouw der bevolking geven door de onderscheiding in personen beneden de 12 jaar en personen van 12 jaar en ouder, kan men aantreffen in:
a. *Teg.St. IV*, pp. 118–121.
b. Gratama, *De gelukkige toestand van Friesland*, p. 36 kolom 4.

3. de *herziene quotisatie-telling* 1749. Nadat Ypey de berekeningen had gemaakt en van elke stad en grietenij had aangegeven welk aandeel zij zouden moeten leveren in deze belasting, die in totaal 900.000 cgl. moest opbrengen, zijn de kohieren teruggestuurd naar de grietenijen en steden. De bedoeling was dat nu de plaatselijke overheden achter de naam van elke belastingplichtige het verschuldigde belastingbedrag zouden noteren. Bij die gelegenheid zijn blijkbaar de kohieren ook nog weer aangevuld. Waarschijnlijk zijn er bij de eerste quotisatie-telling heel wat gezinnen tot de gealimenteerden gerekend, waarvan men naderhand in de grietenij c.q. stad vond dat zij toch ook maar iets in de belasting moesten bijdragen. De aldus herziene quotisatiekohieren leveren althans voor de meeste grietenijen en steden een hoger cijfer voor het aantal aangeslagenen op dan hetgeen in de Tegenwoordige Staat is vermeld.

Wanneer werkelijk bij de Doelisten-telling van juni 1748 overal de *gehele* bevolking zou zijn geteld, dan zou men, door van deze cijfers de uitkomsten der quotisatietelling af te trekken, een goede benadering van het aantal gealimenteerden in 1748–1749 kunnen

49 *Het verward Frieslandt*, p. 148 en bijlage 22; Plakkaat van de Staten van Friesland van 30 dec. 1748; VEGELIN VAN CLAERBERGEN, *Dagverhaal*, p. 278; *Teg. St. IV*, p. 117.

krijgen. Guibal (*o.c.*, p. 139) past deze werkwijze inderdaad toe en komt zo tot 15.531 gealimenteerden in geheel Friesland. Deze schrijver wees daarbij echter reeds op de moeilijkheid, dat voor sommige grietenijen het cijfer uit *Het verward Frieslandt*, dat immers verondersteld werd de *totale* bevolking weer te geven, *lager* was dan het cijfer uit de *Tegenwoordige Staat*, dat de bevolking *zonder* gealimenteerden voorstelde. Hij concludeert dan: 'Hier schuilt een fout, die bij gebrek aan nadere gegevens niet is te verbeteren'. Nu heeft Guibal in de eeste plaats niet geweten dat het hier ging om twee verschillende tellingen. Hij dacht dat er alleen in 1748 een telling was gehouden, en dat daarvan de cijfers zonder gealimenteerden waren gepubliceerd in de *Tegenwoordige Staat*, terwijl in *Het verward Frieslandt* de totale bevolking was opgegeven. Ook wist Guibal niet dat in sommige grietenijen de gealimenteerden niet in de cijfers van *Het verward Frieslandt* waren begrepen. Nu deze feiten aan het licht zijn gekomen, wordt alles veel duidelijker. Zo is het thans vrij goed mogelijk om na te gaan in welke grietenijen bij de Doelisten-telling de gealimenteerden niet zijn opgenomen. Daartoe zijn in tabel II.3 de cijfers van 1744 en die van de drie tellingen van 1748–1749 naast elkaar gezet. Daaruit blijkt dat in het merendeel van de grietenijen en steden het cijfer van de Doelisten-telling ligt in de buurt van het bevolkingscijfer van 1744, waarin ook de gealimenteerden waren begrepen. In een aantal gevallen echter, waaronder Leeuwarderadeel, Dantumadeel, Schoterland en Weststellingwerf, ligt het cijfer van de Doelisten-telling dichter bij dat van de quotisatie-telling. Dit duidt erop dat in die gevallen bij de Doelisten-telling de gealimenteerden niet zijn meegerekend. De rekensom 'Doelisten-telling minus quotisatie-telling' geeft dan ook niet zonder meer als uitkomst het totale aantal gealimenteerden, zoals Guibal meende. In feite zijn er meer dan 15.531 gealimenteerden geweest.

De drie tellingen van 1748 en 1748 vertonen dus verscheidene gebreken. Wij kunnen dan ook voor het inzicht in de totale bevolkingsomvang in de jaren veertig van de achttiende eeuw beter afgaan op de telling van 1744.

II.8. De volkstelling van 1796

In het revolutiejaar 1795 werd door een commissie uit de Staten-Generaal geadviseerd om een algemene volkstelling te houden. Met de gegevens daarvan zouden de kiesdistricten worden vastgesteld voor de verkiezing van een Nationale Vergadering. De Staten-Generaal vroegen in september in een schrijven aan de Representanten van het Volk van Friesland om die volkstelling in hun pro-

vincie te doen houden en het resultaat mede te delen aan de Staten-Generaal. De Friese representanten waren echter geenszins voorstanders van het bijeenroepen van een nationale vergadering, zolang niet uitdrukkelijk was vastgesteld welke macht die vergadering zou hebben. Zij vreesden niet ten onrechte, dat de soevereiniteit van het gewest te niet zou gaan bij een dergelijke nieuwe staatsinrichting. Bovendien was te voorzien dat in een op evenredige vertegenwoordiging gebaseerd parlement de invloed van het in vergelijking met het westen des lands reeds toen minder volkrijke Friesland kleiner zou zijn dan in de bestaande Staten-Generaal, waar – in theorie althans – ieder gewest evenveel invloed had. De medewerking aan dergelijke plannen meenden zij derhalve niet te kunnen verantwoorden tegenover hun opdrachtgever, 'het soevereine volk van Friesland'. Ook voelden zij niets voor de volkstelling omdat zij bang waren dat hun medewerking daaraan zou worden uitgelegd als instemming met het plan voor de nationale vergadering. Tenslotte zeggen zij in de desbetreffende resolutie: 'Dat wij, schoon klaar vooruitziende, dat wij misschien eerstdaags door onze Commissie van Constitutie voor deeze Provincie tot eene Generaale Volkstelling zullen verzocht worden, en besluiten daar aan te voldoen, echter niet gereekend willen worden deeze telling des Volks geboden en gedaan te hebben, ingevolge het verzoek van Hun Hoog Mogenden en als eene ingewikkelde erkentenis van alle die gevolgen, welke men daaruit mogelijk in het vervolg zal trachten af te leiden ter begunstiging van een plan, waaraan wij behoudens Eed en plicht onze toestemming niet kunnen geeven, een plan waarvan veele Friezen zederd korten tijd meer dan ooit afkeerig zijn geworden...'.[50]

Door dit alles is de volkstelling, die blijkbaar in het overige deel der Republiek in oktober 1795 plaats vond,[51] in Friesland dat jaar niet meer gehouden. De federalistisch gezinde Friese representanten konden voorlopig hun standpunt handhaven. Na politieke strubbelingen in januari en februari 1796, waarbij de radikalere elementen in Friesland, bewust aangemoedigd door het wegtrekken van troepen, de overhand kregen, moest echter het federalisme een veer laten. In februari 1796 werd dan ook besloten, dat Friesland zich zou aansluiten bij het plan van een Nationale Vergadering en dat in verband daarmee spoedig een volkstelling zou worden gehouden.[52] Dit is in het laatst van februari inderdaad geschied. De resultaten zijn te vinden in:

50 R.A.Frl., PR 1d: Resolutieboek Provisionele Representanten, 6 okt. 1795.
51 RAMAER, De middelpunten van bewoning, p.185.
52 R.A.Frl., PR 1d: Resolutieboek Provisionele Representanten, 12 feb. 1796.

1. Een geschreven lijst in het R.A.Frl. (P.R. 14), waarin de totalen per grietenij en stad zijn neergelegd;
2. Cuperus, *Staat der volkstelling* (1796);
3. *Volks-tellinge in de Nederlandsche Republiek*, pp.1–3 (gegevens per grietenij en stad);
4. *Publicatie van het Uitvoerend Bewind* (gegevens per dorp en stad).

Van de oorspronkelijke in de grietenijen en steden opgemaakte lijsten zijn slechts weinige bewaard gebleven. In het R.A.Frl. bevinden zich een aantal, terwijl ook enkele gemeenten deze lijsten in hun archief hebben bewaard. Zij zijn daarom zo belangrijk omdat daarin, behalve de gegevens die Cuperus vermeldt, ook de beroepen zijn opgegeven.

In de door Cuperus uitgegeven staat zijn voor elke grietenij per dorp en voor elke stad per espel of kwartier de volgende gegevens neergelegd:

1. het aantal mannen van 60 jaar en ouder,
2. het aantal mannen van 16 tot en met 59 jaar,
3. het aantal mannen van onder de 16 jaar,
4. het aantal vrouwen,
5. het aantal 'domestyken' (inwonend personeel),
6. het aantal huwelijken,
7. het aantal gereformeerden,
8. het aantal doopsgezinden,
9. het aantal katholieken,
10. het aantal luthersen,
11. het totale aantal personen.

Bovendien worden per grietenij en stad dan nog de gealimenteerden opgegeven, benevens degenen die tot andere dan de genoemde kerkelijke gezindten behoren. Al met al dus een rijke bron van gegevens omtrent verscheidene aspecten van de bevolkingssamenstelling. Vooral de gegevens over de indeling naar kerkelijke gezindten zijn belangwekkend, aangezien 1796 hiermee het eerste jaar in de geschiedenis is, waarover deze gegevens voor heel Friesland bekend zijn.

Een zeer opvallende zetfout is in de publikatie van Cuperus geslopen in de cijfers van St. Nicolaasga. Van dit dorp wordt opgegeven dat daar 97 hervormden, 139 doopsgezinden en 1 katholiek waren. In feite is de verhouding tussen katholieken en doopsgezinden juist andersom geweest, dus 1 doopsgezinde en 139 katholieken. Voorts zijn er enkele verschillen tussen de opgaven in Cuperus' boekje en die van de lijst in het archief van de Provisionele Representanten. Deze zijn echter van zeer geringe betekenis en zullen vermoedelijk aan kleine telfouten zijn toe te schrijven.

Het materiaal maakt over het algemeen een betrouwbare indruk.

De oorspronkelijke lijsten lijken met zorg te zijn samengesteld. Er werden aanwijzingen aan de plaatselijke autoriteiten gegeven met gedrukte modellijsten erbij, om een zo groot mogelijke uniformiteit in de telling te garanderen. Natuurlijk kunnen er vergissingen zijn gemaakt, niet alleen bij de eigenlijke telling in de gemeente, maar ook bij het samenvatten en overschrijven der resultaten. Dit is gebleken uit Cuperus' boekje en het blijkt ook uit de verschillen die Ramaer constateerde tussen de lijsten in de 'Concepten en gearresteerde constitutien' van 1796 en de lijsten in de 'Publicatie' van 1798.[53]

II.9. De speciekohieren (1748–1805)

Een bron waaruit voor verschillende onderdelen van deze studie is geput, wordt gevormd door de kohieren van de vijf speciën uit de jaren 1748 tot en met 1805. 'Vijf speciën' was in Friesland de verzamelnaam voor een vijftal belastingen: het hoofdgeld, het schoorsteengeld, het hoorngeld, het paardengeld en het middel op de bezaaide landen. Een nadere uiteenzetting over de aard van deze belasting en de bruikbaarheid van de speciekohieren als bron voor het historisch onderzoek in het algemeen wordt gegeven in bijlage II.3.

Van de gegevens over hoofdgeld en schoorsteengeld zou men op het eerste gezicht verwachten dat zij samenhang zullen vertonen met de bevolkingsontwikkeling: bij het schoorsteengeld b.v. via de nieuwbouw c.q. het buiten gebruik stellen van woningen. Dit is slechts tot op zekere hoogte het geval. Wijzigingen in het aantal aangegeven schoorstenen kunnen nl. verschillende oorzaken hebben gehad. De belangrijkste van deze oorzaken zijn:

1. Een verandering in de werkelijk aanwezige hoeveelheid schoorstenen als gevolg van bouwactiviteit of afbraak van gebouwen. Dit aspect hangt inderdaad samen met wijzigingen in de bevolkingsomvang en daarmee in de vraag naar woonruimte, hoewel ook de welvaartsfactor hierop van invloed is.

2. Het dichtmetselen of weer open maken van schoorstenen. De mogelijkheid bestond nl. om tijdelijk van schoorsteengeld bevrijd te worden door dichtmetselen van de schoorsteen. Van deze mogelijkheid werd inderdaad wel gebruik gemaakt, uiteraard alleen bij belastingplichtigen die voor meer dan één schoorsteen aangeslagen waren. Het is duidelijk dat dit aspect vooral in verband staat met welvaartsschommelingen.[54]

53 Ramaer, De middelpunten van bewoning, p.185.

3. Toeneming of afneming van het aantal gealimenteerden. De gealimenteerden waren nl. slechts voor een halve schoorsteen aangeslagen. Ook deze factor hangt dus samen met welvaartsschommelingen.

4. Ontduiking van de belastingvoorschriften of strengere toepassing ervan; wijzigingen in de belastingvoorschriften zelf of in de interpretatie ervan.[55]

Doordat aldus een complex van factoren invloed heeft gehad op het aantal aangegeven schoorstenen, kan dit aantal niet als een nauwkeurige indicatie van de bevolkingsgroei worden beschouwd. Wel is er in grote lijnen een zeker parallellisme tussen de ontwikkeling van het aantal schoorstenen en de bevolkingsgroei, zoals in het vervolg van dit hoofdstuk nog zal worden aangetoond. Met name wordt ook het verschil in economische en demografische groei tussen de verschillende grietenijen en zelfs tussen de verschillende dorpen vaak duidelijk weerspiegeld in de schoorsteengeldgegevens.

Men zou zich nog kunnen afvragen of er wellicht bij benadering nog iets uit de jaarcijfers van het totale aantal schoorstenen in geheel Friesland af te lezen valt over de bevolkingsontwikkeling *tussen* de volkstellingsjaren 1744 en 1796. Daarvoor zij verwezen naar grafiek II.1, die dat totale aantal schoorstenen in beeld brengt. Ook hieruit blijkt weer dat er met dit gegeven voor het demografisch-historisch onderzoek niet veel is aan te vangen. De opwaartse verschuiving van de curve in 1773/1774 moet nl. worden toegeschreven aan de in 1773 van de Staten van Friesland uitgegane waarschuwing, waarbij scherper toezicht op het naleven van de belastingvoorschriften en strengere toepassing van strafbepalingen werd aangekondigd. De toeneming van het aantal schoorstenen in deze jaren duidt er dan ook in de eerste plaats op dat vóórdien ontduiking en/of grotere tolerantie bij de aangifte heeft plaats gehad. Die elementen zijn wellicht al onmiddellijk na 1748 ingeslopen, gezien de daling van de curve in 1749 en 1750. De gehele curve in dit licht overziend, kan de conclusie dan ook alleen zijn dat in de tweede helft van de 18e eeuw het aantal schoorstenen is toegenomen. Dit is in overeenstemming met hetgeen over de bevolkingsgroei in deze

54 Verg. VEGELIN VAN CLAERBERGEN, *Vertoog*, p.64: 'De schoorsteengelden verliezen ook na mate de huizen verminderen, en de welgesteldheid der bewoonders afneemt, dien, welke te voren twee à anderhalf schoorsteen betaalden, zullen zig by verval ligtelyk met het gebruik van een behelpe'.

55 Over verschillen in de interpretatie en slapheid in de naleving van de voorschriften klaagt reeds de toenmalige grietman van Doniawerstal, Jhr. Joh. VEGELIN VAN CLAERBERGEN in zijn *Dagverhaal*, pp.277–278. Wel dient hierbij te worden bedacht, dat toen de heffing van de specien door middel van collecte nog in haar kinderschoenen stond.

periode bekend is. Het geeft echter geen nadere indicatie omtrent de tijd waarin deze bevolkingsgroei zich in het bijzonder heeft voorgedaan.

Met het hoofdgeld als aanwijzing omtrent de bevolkingsgroei is het nog slechter gesteld. In de kohieren werd nl. niet het totale aantal personen per huishouden genoteerd, doch alleen het aantal van hen die ouder dan 12 jaar waren. Bij de huishoudens met minder dan 600 cgl. vermogen was het aantal hoofden, waarvoor men werd aangeslagen, bovendien nog weer gebonden aan een maximum van twee. Het is duidelijk dat uit zulke gegevens geen inlichtingen over de omvang van de bevolking te verkrijgen zijn.

II.10. De telling van huizen en schoorstenen te Leeuwarden in 1606

In het rekenkamerarchief bevindt zich een stel lijsten van 1606, waarop de namen van de hoofdbewoners van huizen te Leeuwarden zijn genoteerd met het aantal schoorstenen waarover belasting moest worden betaald.[56] In een bijgevoegd stuk in 19e-eeuws handschrift, ondertekend met W.E.,[57] zijn de totalen van deze opgaven vermeld. Het blijken te zijn: 1990 huizen en 5508 schoorstenen. De 19e-eeuwse commentator deelt ook nog mee dat in 1666 het aantal schoorstenen in Leeuwarden rond 7500 bedroeg. Verder geeft hij het aantal schoorstenen in 1749, 1751, 1764, 1779 en 1795 benevens het aantal huizen in 1806 en 1840.

Nu is van 1749 en 1796 uit anderen hoofde het aantal inwoners van Leeuwarden bekend. Daardoor is het gemiddelde aantal inwoners per schoorsteen te berekenen. De uitkomst is: 2,2 inwoners per schoorsteen in 1749 en 3,0 in 1796. Wanneer wij voor 1606 en 1666 nu eens 2 à 3 personen per schoorsteen rekenen, dan worden de inwonertallen voor die jaren respectievelijk 11.000 à 16.500 en 15.000 à 22.500. Voor 1606 betekent dit ca. 5½ à 8 personen per huis. In 1806 en 1843 zijn er respectievelijk 4½ en 5½ persoon per huis. Er zij vervolgens aan herinnerd dat voor 1511 een gemiddelde van 4½ à 5 personen werd aangenomen. Daar waren toen echter een groot aantal kamers bij. Aangenomen dat het in 1606 uitsluitend om werkelijke huizen gaat, lijkt een gemiddelde van 5½ persoon per huis voor dat jaar niet onwaarschijnlijk. Het komt mij in elk geval verant-

56 R.A.Frl., R 14[a]: Rekeningen van de belasting op de schoorstenen binnen Leeuwarden 1606.
57 Wsch. W. Eekhoff, stadsarchivaris van Leeuwarden van 1838 tot 1880.

woord voor, te stellen dat het gemiddelde dichter bij de 5½ heeft gelegen dan bij de 8. Daarom geef ik er dan ook de voorkeur aan, het aantal inwoners in 1606 en 1666 te taxeren op achtereenvolgens 11.000 en 15.000. Deze getallen moeten dan echter wel als benedengrenzen worden verstaan, omdat het niet plausibel is dat er minder dan 2 personen per schoorsteen zijn geweest.

Op grond van deze aanvullende gegevens kan de demografische ontwikkeling van Leeuwarden sinds 1511 althans iets nader worden gepreciseerd, zoals is geschied in tabel II.4. In onze beschouwingen over de bevolkingsgrootte zullen deze gegevens dan ook mede worden betrokken.

II.11. De kerkelijke registers

Vóór de invoering van de burgerlijke stand in 1812 werd de functie daarvan tot op zekere hoogte vervuld door de doop- (c.q. geboorte-), trouw- en begraafboeken der kerkelijke gemeenten, benevens de registers van voor het gerecht gesloten huwelijken. Het lijkt vanzelfsprekend dat deze zogenaamde retro-acta van de burgerlijke stand een belangrijke bron vormen voor het demografisch-historische onderzoek. De bruikbaarheid van dit materiaal is echter minder groot dan men op het eerste gezicht geneigd is te denken. In de eerste plaats zijn, althans in Friesland, vrijwel geen begraafboeken aanwezig. Slechts van enkele plaatsen, o.a. Leeuwarden, Sloten en Jorwerd, zijn gegevens over het aantal begravenen voor min of meer lange perioden beschikbaar. Daardoor valt dus in het algemeen een belangrijke component van het demografische gebeuren buiten ons bereik. Huwelijksregisters zijn weliswaar veel minder zeldzaam, maar de bewerking daarvan is verre van gemakkelijk. Immers, in veel gevallen zijn de drie achtereenvolgende afkondigingen – de zgn. geboden – en de sluiting van de huwelijken doorelkaar in het register geplaatst, waardoor het vaststellen van het totale aantal huwelijken per jaar uiterst zwaar valt. Doch zelfs waar dit wel mogelijk zou zijn, wordt het beeld vertroebeld door het feit dat verscheidene personen huwen buiten hun plaats van inwoning. Vooral bij kleinere plaatsen is deze factor doorgaans van groot gewicht.

Deze moeilijkheden, samen met de omstandigheid dat in het algemeen de bewerking van de kerkelijke registers een enorme hoeveelheid telwerk vereist en dus zeer tijdrovend is, hebben ertoe geleid dat ik mij in beginsel heb beperkt tot de doopboeken. Ook het benutten daarvan is echter geen eenvoudige zaak. Allereerst moet worden vastgesteld dat er slechts weinig doopboeken van vóór 1650

zijn. Voorzover wel aanwezig hebben zij nagenoeg uitsluitend betrekking op hervormde gemeenten. Aangezien echter de kerkelijke verhoudingen in die tijd nog niet gestabiliseerd waren, zegt de toenmalige ontwikkeling in de hervormde dopen in principe niets over de demografische ontwikkeling van de gehele bevolking van een bepaalde plaats. Doch ook ná 1650, wanneer de kerkelijke verhoudingen in grote lijnen geconsolideerd zijn, bestrijkt men met de hervormde doopcijfers meestal niet de gehele bevolking van een dorp of stad. Daartoe zou men, als gevolg van de kerkelijke verdeeldheid in ons land, ook moeten beschikken over doop- c.q. geboorteboeken van de andere gezindten. Helaas beginnen de doopboeken van de katholieken in het merendeel der gevallen pas ná 1700 en de geboorteboeken van de doopsgezinden eerst in de tweede helft der 18e eeuw. Daar komt bij dat zowel de katholieke missiestaties als de doopsgezinde gemeenten meestal een groter gebied omvatten dan de hervormde gemeenten, die zich in beginsel beperkten tot één stad of dorp. Door dit alles zijn we dus vrijwel uitsluitend aangewezen op de hervormde doopboeken, waarbij dan ook steeds de vraag moet worden gesteld in hoeverre het aantal hervormde dopen representatief mag worden geacht voor het totale aantal geboorten in een bepaalde plaats of groep van plaatsen. Doch zelfs wanneer dit het geval is, blijft nog de vraag open, in welke mate het totale aantal geboorten een aanwijzing vormt voor de totale bevolkingsomvang. Om de ontwikkeling van deze totale bevolkingsomvang is het in deze studie immers vooral te doen.

II.12. Het aantal gedoopten in 18 hervormde gemeenten

Ondanks de gesignaleerde beperkte bruikbaarheid, heb ik het zinvol geacht de doopboeken van een achttiental hervormde gemeenten te bewerken.[58] Het zijn: Jorwerd, Makkum, Heeg, Grouw, Joure, Koudum, Rinsumageest, Buitenpost-Lutjepost, Boornbergum-Kortehemmen, Heerenveen, Oosterwolde-Appelscha-Fochteloo, Ee, Ferwerd, Stiens, St. Annaparochie, Sneek, Sloten en Dokkum. Bij de keuze van deze achttien plaatsen liet ik mij leiden door twee desiderata. In de eerste plaats was het zaak, om zo lang mogelijke en zo volledig mogelijke reeksen te verkrijgen, die zo ver mogelijk teruggaan tot vóór het jaar 1689, het tijdstip waarvan de

58 Drs. C. de Graaff te Sneek was zo vriendelijk mij de resultaten van door hem uitgevoerde tellingen van de Sneker doopboeken ter beschikking te stellen. Bij het telwerk aan de overige doopboeken hebben de toenmalige student-assistenten, de heren Kluvers en Wittermans, onschatbare hulp geboden.

vroegste gegevens omtrent het totale aantal inwoners van Friesland beschikbaar zijn. Met behulp van de aantallen dopen hoop ik immers o.a. iets verder door te dringen in het verleden van de ontwikkeling van de totale bevolking. Ik beperk mij dan ook tot die plaatsen waarvan redelijk bijgehouden hervormde doopboeken vanaf op zijn laatst omstreeks 1665 volledig bewaard gebleven zijn. In de tweede plaats werd mijn keus bepaald door de wens, tot een zo representatief mogelijke groep van plaatsen te komen. Daarom is ernaar gestreefd, de 18 plaatsen zo te kiezen, dat zij over de hele provincie verspreid liggen. Dit ideaal kon evenwel niet geheel worden verwezenlijkt, zoals blijkt uit kaart II.2. Dat is een gevolg van het ontbreken van de gewenste volledige en lange reeksen voor bepaalde delen van de provincie. Hierdoor wordt helaas het noordwesten en het geheel van de Wouden niet adequaat gerepresenteerd door de groep van 18 kerkelijke gemeenten.

De tot jaartotalen samengetelde dopen van de afzonderlijke plaatsen zijn weergegeven in de 18 grafieken onder nummer II.2. Daarbij is gekozen voor een logarithmische weergave, teneinde de vergelijking tussen de plaatsen onderling alsmede tussen de verschillende perioden per plaats te vergemakkelijken. Zoals te verwachten valt, treden in deze cijfers sterke fluctuaties op, die op zichzelf weinig zeggen. Het toeval speelt hierbij een grote rol. Dat blijkt ook al uit het feit dat de wet der grote getallen hier duidelijk van invloed is. Immers, naarmate het aantal dopen per jaar groter is, – men zie Sneek, Heerenveen, Dokkum en Makkum – zijn de fluctuaties van jaar tot jaar minder geprononceerd.

Teneinde een beter inzicht te krijgen in de trendmatige ontwikkeling, zijn tienjaarlijkse gemiddelden berekend welke om de vijf jaar voortschrijden. Zo is bij het jaar 1650 het gemiddelde geplaatst van de jaren 1645 tot en met 1654, bij 1655 het gemiddelde van 1650 tot en met 1659, enz. Deze gemiddelden zijn ondergebracht in tabel II.5. De curven van deze tienjaarlijkse gemiddelden zijn door de curven van de jaarcijfers getrokken in de 18 grafieken onder nummer. II.2. Omdat er enkele jaarcijfers ontbreken, moesten een aantal van die tienjaarlijkse gemiddelden worden berekend uit minder dan tien jaarcijfers. In die gevallen is het aantal jaarcijfers waaruit het gemiddelde is berekend, in de tabel steeds aangegeven met een klein cijfertje vóór het gemiddelde in de kolom. Wanneer dat cijfertje een nul is, betekent dit dat het gemiddelde geheel berust op taxatie. Die taxaties zijn geschied door inter- c.q. extrapolatie. Deze manipulaties om tot zo volledig mogelijke reeksen te komen werden verricht teneinde de tienjaarlijkse gemiddelden van alle 18 gemeenten te kunnen samenvatten in totaalcijfers. Aldus was het mogelijk om over de periode 1655–1805 de som van de voort-

schrijdende tienjaarlijkse gemiddelden van de dopen in de 18 gemeenten te berekenen (tabel II.5, laatste kolom: grafiek II.3).

Bij de beschouwing van de afzonderlijke grafieken valt allereerst op dat in grote lijnen het aantal dopen vrijwel overal is gedaald tussen ca. 1650 en ca. 1750. Dat is het geval in Makkum, Jorwerd, Koudum, Sneek, Sloten, Joure, Heerenveen, Stiens, Ferwerd, Dokkum, Ee, Buitenpost, Boornbergum c.a. en Oosterwolde c.a. Een afwijkende ontwikkeling zien we in slechts vier van de 18 plaatsen, nl. in Grouw, Heeg, St. Annaparochie en Rinsumageest. Daar ligt het aantal dopen omstreeks 1750 op gelijk of enigszins hoger niveau dan in de 17e eeuw.

In de tweede helft van de 18e eeuw doet zich vrijwel overal weer een toeneming van het aantal dopen voor; slechts Makkum, Dokkum en Sloten blijven achteruitgaan of althans stagnatie vertonen. Verscheidene van de plaatsen waar, na de daling in het voorafgaande tijdperk, in de tweede helft van de 18e eeuw stijging optreedt, bereiken dan echter het 17e-eeuwse niveau niet meer: Jorwerd, Koudum, Sneek, Heerenveen, Boornbergum-Kortehemmen, Oosterwolde c.a. Wel is dat duidelijk het geval in Stiens en Ferwerd, en ternauwernood in Joure, Ee en Buitenpost.

Behalve deze grote lijnen van de ontwikkeling verlopen ook de fluctuaties op kortere termijn in het algemeen parallel. Zo zien wij vrijwel overal dalende cijfers in de perioden 1670–1680, 1700–1710, 1735–1745 en 1775–1785. Er lijkt hier zelfs een regelmatige golfbeweging aan het licht te treden. Dat komt nog sterker tot uiting in het tienjaarlijkse gemiddelde van de 18 plaatsen samen (grafiek II.3). Afgezien van een tussentijdse top in 1685, bewegen de golven zich tussen toppen in 1670, 1700, 1730, 1770 en 1800. De lengte van de golven is dus vrijwel steeds omstreeks 30 à 40 jaar. Ook de dieptepunten liggen op regelmatige afstand van elkaar, nl. in 1680, 1710, 1745 en 1780.

Hoe nu deze periodiciteit te verklaren? Men zou kunnen denken aan geboortegolven, waarbij het lage geboorteniveau in de periode 1670–1680 een laag aantal huwelijken en daardoor een laag geboorteniveau veroorzaakt in de periode 1700–1710, en zo verder. Dat zou in ons geval echter impliceren dat de gemiddelde huwelijksleeftijd 30 tot 35 heeft bedragen. Dit nu is zeer onwaarschijnlijk. Hoewel concrete cijfers daarover ontbreken, moeten we wel aannemen dat de gemiddelde huwelijksleeftijd toch zeker beneden de 30 jaar zal hebben gelegen. Voor de verklaring van het verschijnsel van een dalend aantal geboorten in bepaalde perioden moet dan ook naar andere oorzaken worden gezocht. Nu is het nogal opvallend dat deze duidelijke dalingen zich hebben voorgedaan in perioden waarin het de Republiek in het algemeen en/of Friesland in

staties niet representatief is voor het totale aantal katholieke doopsels. In curve I immers is geen sprake van stijging vanaf 1750. De trend van het aantal dopen blijft hier ongeveer op gelijk peil, afgezien van de golfbeweging. Wanneer nu wordt bedacht dat in de onderzochte hervormde gemeenten in deze periode het aantal dopen is toegenomen, dan ligt de conclusie voor de hand dat het aantal katholieke doopsels relatief is achtergebleven en daarmee de toeneming van het aantal katholieken in Friesland in deze periode. Dit komt overeen met hetgeen Visser reeds concludeerde uit de vergelijking van het verloop van het aantal doopsels per statie met de ontwikkeling van de totale bevolking in de betrokken statierayons. Op deze relatieve achteruitgang van het aantal katholieken zal verder worden ingegaan in paragraaf II.21.

Op deze plaats dient nog aandacht te worden besteed aan de golfbeweging in de trend van de katholieke doopsels. Deze nu vertoont een frappante gelijkenis met de golfbeweging in de hervormde dopen, waarvan in het voorgaande sprake was.[62] Voor de mogelijke samenhang met conjunctuurschommelingen zij naar die passage verwezen.

II.14. Het aantal gedoopten in de 18 hervormde gemeenten als aanwijzing voor de ontwikkeling van de totale bevolkingsomvang in Friesland

In deze paragraaf zal een poging worden ondernomen om op grond van het verloop van het aantal dopen in de 18 hervormde gemeenten gedurende de periode 1650–1800 te komen tot een indruk van de ontwikkeling van de totale Friese bevolkingsomvang in dat tijdvak. Daartoe maak ik wederom gebruik van de gegevens in tabel II.5, nl. het aantal dopen van deze 18 gemeenten omgerekend tot tienjaarlijkse gemiddelden, welke om de vijf jaar voortschrijden (zie grafiek II.3).

Nu verstrekt de volkstelling van 1796 gegevens over de totale bevolking en de verdeling naar kerkgenootschappen per dorp en per stad. Daardoor is het mogelijk het gemiddelde aantal hervormde dopen uit de periode 1790–1799 te plaatsen tegen de achtergrond van het totale aantal hervormden (tabel II.7, kolommen VI en VII). Hieruit resulteert een goede benadering van het zg. geboortecijfer, d.i. het aantal geboorten per jaar per 1000 inwoners. Strikt genomen is hier weliswaar geen sprake van werkelijke geboortecijfers, omdat het aantal gedoopten eigenlijk niet gelijk kan wor-

62 Zie paragraaf II.12.

den gesteld met het aantal geborenen, dit in verband met de ongedoopt gestorven kinderen. Voor ons doel, het nagaan van de ontwikkeling in grote lijnen van de bevolkingsomvang, kan dit aantal gedoopten per 1000 inwoners echter even goed dienst doen als het geboortecijfer. Gemakshalve spreek ik dan ook in het vervolg van geboortecijfers. Dit geboortecijfer blijkt van plaats tot plaats nogal te verschillen (tabel II.7, kolom VIII). Nu wekt dit geenszins verbazing, wanneer men bedenkt dat er ten aanzien van de andere demografische verschijnselen, waarvan het geboortecijfer afhangt, o.a. de leeftijdsopbouw, de huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie, ook aanzienlijke verschillen tussen deze betrekkelijk kleine groepen zullen hebben bestaan. Het gaat hier evenwel niet om het analyseren van zulke verschillen. Van primair belang voor onze beschouwing is het geboortecijfer van alle 18 gemeenten tezamen. Dat blijkt 31 ‰ te bedragen, een uitkomst die goed overeenstemt met hetgeen uit andere bron bekend is omtrent geboortecijfers in de tweede helft van de achttiende eeuw.[63]

Berekenen wij vervolgens het geboortecijfer voor de periode 1740–1749. Ook hiertoe staan ter beschikking een tienjaarlijks gemiddelde van het aantal hervormde dopen, benevens bevolkingsgegevens per dorp en per stad, ditmaal uit het jaar 1744. Helaas geeft de telling van 1744 geen indeling naar kerkelijke gezindten. Het aantal hervormden is dus niet met zekerheid bekend en zal moeten worden geschat. Dit heb ik gedaan door aan te nemen dat de verhouding tussen totale bevolking en hervormden in 1744 gelijk was aan die in 1796. Het resultaat van deze berekening is opgenomen in kolom II van tabel II.7. Vanzelfsprekend zijn er in werkelijkheid wèl wijzigingen gekomen in die getalsverhoudingen tussen de diverse kerkelijke groeperingen gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw. Voorzover daarvan echter iets bekend is, wijst dat nagenoeg eenparig in de richting van een relatieve toeneming van het aantal hervormden. Zeer concreet is dat bekend van Menaldumadeel, waarvan immers wèl gegevens over de grootte der kerkelijke groeperingen in 1744 beschikbaar zijn.[64] Een duidelijke aanwijzing betreffende geheel Friesland ligt voorts in de vele blijken van relatieve achteruitgang der doopsgezinden en katholieken.[65] In werkelijkheid heeft dan ook het aantal hervormden in de 18 gemeenten in 1744 eerder onder dan boven de 16.000 gelegen. Ook het uit de berekening resulterende geboortecijfer van 28, het-

63 Mols, *Introduction II*, pp. 280–285; Mentink en Van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool*, p. 38.
64 Zie paragraaf II.20.
65 Zie paragrafen II.21 en II.22.

geen als tienjaarlijks gemiddelde aan de lage kant is, suggereert dat. Dit alles betekent dat het aantal van 15.853 hervormden – of afgerond 16.000 – een bovengrens is. Voor onze analyse is het van belang dit vast te stellen. Het impliceert nl. dat de aanstonds blijkende daling van het aantal hervormden in de periode vóór 1744 niet overdreven wordt voorgesteld.

De volgende stap is het reconstrueren van het aantal hervormden in de 18 gemeenten in de periode 1655/1664. Het gemiddelde aantal dopen bedraagt in deze jaren 701. Wanneer men nu voor deze tijd eenzelfde geboortecijfer zou aannemen als hetgeen voor de 18e eeuw werd gevonden – dus rond 30°/₀₀ – dan zou het aantal zielen in de periode 1655/1664 ruim 23.000 zijn geweest. Dit zou een daling vanaf het midden der 17e eeuw tot aan het midden der 18e eeuw betekenen van 23.000 tot ten hoogste 16.000, of in percenten uitgedrukt op zijn minst 33 %. Nu moet een geboortecijfer van 30°/₀₀ voor het midden van de 17e eeuw bepaald te laag worden geacht. Uit hetgeen van elders bekend is, blijkt dat het in de 17e eeuw over het algemeen hoger heeft gelegen dan in de 18e eeuw.[66] Door het voor het decennium 1655/64 te stellen op 40°/₀₀, dat is 10°/₀₀ hoger dan ik voor de 18e eeuw vond, bevindt men zich echter ruimschoots aan de veilige kant met de berekening van het aantal inwoners. Dat komt dan uit op ruim 17.500 en deze 17.500 mag dan ook wel als benedengrens worden beschouwd. Wellicht zou men de werkelijkheid iets meer benaderen, indien men als geboortecijfer 35°/₀₀ aannam; dat levert dan een aantal inwoners van 20.000 op.

Het resultaat van al deze berekeningen is dat het aantal hervormden in de 18 onderzochte plaatsen zich als volgt zal hebben ontwikkeld:

1655/64: gem. aant. herv. dopen 701; aant. herv. ten minste 17.500
„ „ wellicht 20.000
1740/49: gem. aant. herv. dopen 443; aant. herv. ten hoogste 16.000
(achteruitgang 37 %) (achteruitgang ten minste 8 %
wellicht 20 %).

Dit betekent dus tussen 1660 en 1745 een achteruitgang van het aantal zielen in deze 18 hervormde gemeenten met op zijn minst rond 8 %, met de mogelijkheid dat die achteruitgang zelfs een orde van grootte van rond 20 % heeft bereikt. De constatering van deze ingrijpende vermindering doet meteen de vraag rijzen of hierin een aanwijzing mag worden gezien voor een algemene demografische depressie in Friesland gedurende de periode van 1660 tot

66 Mols, *Introduction II*, pp. 280–287.

1750. Deze vraag valt in tweeën uiteen, nl. 1. kan men uit de hier gevonden achteruitgang van tussen de 8 en 20% in 18 hervormde gemeenten besluiten tot een even grote achteruitgang van het totale aantal inwoners van de betrokken plaatsen, dan wel zijn de hervormden procentueel achteruitgegaan bij een gelijkblijvende totale bevolkingsomvang? 2. is de demografische ontwikkeling in deze 18 plaatsen representatief voor geheel Friesland?

Voor de beantwoording van de eerste vraag zij erop gewezen dat in 1796 het aandeel van de hervormden in de totale bevolking van deze 18 plaatsen 78% bedroeg (tabel II.7 kolommen V en VI). Voorts nam ik aan dat genoemd aandeel rond 1750 ongeveer even groot was. Wanneer nu de totale bevolking tussen 1660 en 1750 gelijk zou zijn gebleven, doch het aantal hervormden met 10% gedaald, dan betekent dit dat het percentage hervormden omstreeks 1660: $\frac{10}{9} \times 78\% =$ ca. 87% zou hebben bedragen. Dat impliceert dan weer dat tussen 1660 en 1750 de overige kerkelijke groeperingen een vooruitgang zouden hebben geboekt van bijna 70%, nl. van 13% tot 22% van de totale bevolking. Nu zijn er geheel geen aanwijzingen die een dergelijke ontwikkeling ook maar in de verste verte bevestigen. Het tegendeel is veeleer het geval. Met name bij de doopsgezinden is de achteruitgang – ook relatief – zeker al sinds de tweede helft van de 17e eeuw gaande. Misschien is het percentage katholieken, luthersen en israëlieten wel iets vooruitgegaan in de eeuw tussen 1650 en 1750, maar toch zeker niet zo sterk dat daardoor de achteruitgang der doopsgezinden ruimschoots zou zijn gecompenseerd. Wij kunnen dan ook wel veilig aannemen dat, zo wij bij de hervormden een achteruitgang van minstens 8% vinden, deze achteruitgang zich op zijn minst ook in de totale bevolking van de betrokken 18 plaatsen heeft voorgedaan. Hetzelfde geldt voor het gevonden maximum van de achteruitgang, nl. 20%.

Deze methode, waarbij de ontwikkeling van het totale aantal inwoners wordt afgeleid uit het verloop van het aantal gedoopten in de hervormde gemeenten, kan nog worden getoetst met behulp van de gegevens over Sneek en Dokkum. Van deze steden hebben wij nl., behalve de gegevens over de hervormde dopen, ook gegevens over het inwonertal in 1689 en 1744. Nu blijkt in Sneek het aantal hervormde dopen tussen 1685/94 en 1740/49 gedaald te zijn van 115 tot 79, dat is met 31%. Het totale aantal inwoners is tussen 1689 en 1744 gedaald van 4370 tot 3746, dat is met 14%. In Dokkum is het aantal hervormde dopen tussen 1685/94 en 1740/49 gedaald van 90 tot 81, dus met 10%. Tussen 1689 en 1744 is de totale bevolking van deze stad teruggelopen van 3177 tot 2855,

dat is met 10%. In beide plaatsen stemt dus de richting waarin beide gegevens zich ontwikkelen, met elkaar overeen. In Dokkum is zelfs de mate waarin dat geschiedt, gelijk.

De beantwoording van de tweede vraag – in hoeverre de achteruitgang in deze 18 plaatsen representatief is voor de ontwikkeling in geheel Friesland – is een hachelijker zaak. Allereerst kan worden vastgesteld dat de 18 onderzochte plaatsen over geheel Friesland verspreid liggen. Dit waarborgt echter niet zonder meer, dat wij hier nu ook werkelijk met een representatieve steekproef te maken hebben. De representativiteit van deze steekproef zal nog op andere wijze moeten worden getoetst. Daartoe vergelijk ik thans eerst de ontwikkeling van de bevolkingsomvang van heel Friesland met die van de 18 plaatsen gedurende de periode 1744 tot 1796. In geheel Friesland nam de bevolking toe van 135.133 tot 157.495, d.i. in verhoudingsgetallen: van 100 tot 117. In onze 18 plaatsen is in dezelfde periode het aantal inwoners toegenomen van 20.440 tot 23.016 (tabel II.7 kolommen I en V), in verhoudingsgetallen: van 100 tot 113. De ontwikkeling van de bevolkingsomvang van deze groep dorpen en steden lijkt dus vrij goed die van geheel Friesland te benaderen. Dat de steekproef niet een hogere graad van representativiteit bereikt, wordt waarschijnlijk veroorzaakt door het feit dat er naar verhouding te weinig kleine plaatsen in zijn opgenomen. Daarvoor ligt een aanwijzing in tabel II.8, waarin van een willekeurig gekozen groep van kleinere dorpen de bevolkingsgrootte in 1744 en 1796 is vermeld. Hier blijkt de groei een orde van grootte van 24% te hebben. Wanneer daarentegen weer een andere groep *grotere* plaatsen wordt bekeken, zoals in tabel II.9 is gedaan, dan komt men weer tot een groei van, in verhoudingsgetallen uitgedrukt, 100 tot 113.

Op grond van al het voorgaande lijkt het wel verantwoord, de ontwikkeling van de bevolkingsomvang in de 18 onderzochte plaatsen bij benadering representatief te achten voor die in geheel Friesland. Natuurlijk dient dat met voorzichtigheid te geschieden. Nu zijn er bij de berekening van het minimum voor de achteruitgang (8%) voortdurend ruime veiligheidsmarges in acht genomen. Zo vormde het getal 16.000 voor het aantal hervormden in 1744 in de 18 onderzochte plaatsen een bovengrens. De 17.500 van rondom 1660 had in hoge mate het karakter van een benedengrens. De gevonden daling tussen deze twee tijdstippen was dus reeds een uiterste benedengrens, doch werd bovendien nog neerwaarts afgerond op 8%. Gezien deze cumulatie van voorzichtigheden komt het mij thans alleszins verantwoord voor, te stellen dat de totale Friese bevolkingsomvang tussen 1650 en 1750 met op zijn minst 8% moet zijn gedaald, doch dat die achteruitgang wellicht zelfs een orde

van grootte van 20 % kan hebben aangenomen.

Uitgaande van het bekende totale Friese inwonertal in 1744, dat 135.000 bedroeg, kom ik dan voor omstreeks 1660 op een benedengrens van het aantal inwoners van minimaal $\frac{100}{92} \times 135.000 = 147.000$; en een bovengrens van $\frac{100}{80} \times 135.000 = 169.000$.

Samen met de uit de bevolkingsregistraties bekende cijfers levert dit voor de periode van 1660 tot 1744 de volgende bevolkingsontwikkeling op (in ronde getallen):

1660 : 147.000 à 169.000
1689 : 129.000 à 142.000
1714 : 129.000 à 135.000
1744 : 135.000

Nu is de daling tussen 1660 en 1714 – dus in 54 jaren tijds – van 147.000 tot 129.000 (ruim 12 %) geenszins onwaarschijnlijk. Het betekent een jaarlijkse daling van rond 2 ‰. Zulk een daling wordt al gerealiseerd wanneer b.v. het geboortecijfer daalt van 40 ‰ tot 36 ‰, terwijl het sterftecijfer tegelijkertijd stijgt van b.v. 36 ‰ tot 38 ‰. Dat dergelijke demografische situaties, waarbij gedurende een lange periode het aantal sterftegevallen voortdurend het aantal geboorten overtreft, zich kunnen hebben voorgedaan, is in concreto aangetoond door Van der Woude en Mentink met het door hen gepubliceerde Rotterdamse materiaal.[67] Zelfs een daling van 169.000 tot 129.000 (bijna 24 %) in 54 jaar tijds, dat is rond 4 ‰ per jaar, behoort ook nog niet tot de onmogelijkheden. Wanneer zowel geboortecijfer als sterftecijfer 1 ‰ verder in ongunstige richting zouden zijn verschoven – dus van 40 ‰ tot 35 ‰, resp. 36 ‰ tot 39 ‰ – dan zijn de voorwaarden voor zulk een daling al vervuld. En dan is nog niet rekening gehouden met de mogelijkheid van een vertrekoverschot.

II.15. De bevolkingsgroei van 1511 tot 1960

Met behulp van het in de voorgaande paragrafen besproken materiaal kan thans een reeks bevolkingscijfers betreffende geheel Friesland vanaf 1511 worden gegeven. Zij berust deels op taxaties, deels op authentieke gegevens uit de bronnen, deels op literatuur en volkstellingsuitkomsten.[68] Als eindpunt is het jaar 1960 genomen.

67 Mentink en Van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool*, pp. 63–71.

Grafiek II.6 brengt deze cijfers – afgerond op duizendtallen – in beeld. Daaruit zijn de grote lijnen van de demografische ontwikkeling in Friesland over vier en een halve eeuw af te lezen. In de periode van ca. 1500 tot ca. 1650 heeft zich een aanzienlijke bevolkingsaanwas voorgedaan. De daaropvolgende eeuw, van ca. 1650 tot ca. 1750, is er een van stagnatie, ja zelfs van bevolkingsdaling. Vanaf ca. 1750 begint het aantal inwoners weer toe te nemen en vooral de eerste helft van de 19e eeuw is een tijd van opmerkelijke bevolkingsgroei. Een vrij abrupt einde vindt deze ontwikkeling omstreeks 1880. Dan begint er een periode van stagnatie gedurende twee decennia, gevolgd door een hernieuwde groei, die voortduurt tot in onze tijd. Deze bevolkingsgroei bereikt echter niet weer het tempo van de 19e eeuw en blijft ook ten achter bij de groei van de totale Nederlandse bevolking, zoals uit de hier volgende vergelijking blijkt.

Die vergelijking van de Friese bevolkingsgroei met die van geheel Nederland is voor de periode van vóór 1795 slechts mogelijk op grond van geschatte cijfers van de totale Nederlandse bevolking, zoals die voorkomen in een publicatie van een groep onderzoekers, waaronder schrijver dezes.[69] Deze cijfers zijn getaxeerd op basis van alle tot nu toe bekende gegevens over de bevolkingsontwikkeling in een groot deel van het land. In tabel II.11 zijn naast de cijfers van geheel Nederland voor 1500, 1650, 1700 en 1750 de Friese bevolkingscijfers voor resp. 1511, 1660, 1714 en 1744 geplaatst. Vanaf 1795/96 kan de berekening van het percentage steunen op het concrete materiaal van de volkstellingen.

In deze cijfers komt tot uitdrukking, hoe in de loop van de eeuwen het aandeel van de Friese bevolking in de totale Nederlandse bevolking zich heeft ontwikkeld. Waarschijnlijk is dat aandeel in de periode 1500–1650 iets toegenomen. In de daaropvolgende eeuw doet zich een dalende tendens voor. Hoe sterk de daling precies is geweest, is niet uit te maken door de onzekerheid ten aanzien van de beschikbare cijfers. Vanaf het midden der achttiende eeuw neemt het Friese aandeel in de bevolking van Nederland toe van ca. 7,0 % tot 8,3 % in 1859. Het dan bereikte peil blijft ongeveer behouden tot 1880, waarna een ingrijpende relatieve achteruitgang van de Friese bevolkingsomvang inzet. Deze relatieve daling is zo

68 De herkomst van de cijfers van 1511 tot en met 1796 is in de voorgaande paragrafen besproken. De cijfers van 1815 zijn ontleend aan VAN LOON, De bevolking van Friesland, pp.158–175; die van 1848 en 1881 aan VAN SLOOTEN, Frieslands volkstellingen, tabel; die van 1899 en 1930 aan RAMAER, *Geschiedkundige atlas*, pp. 260–263; die van 1947 en 1960 aan de C.B.S.-publikaties over de volkstellingen van die jaren.

69 FABER e.a., Population changes, p.110.

sterk geweest, dat in 1960 Frieslands bevolking nog slechts 4,2% uitmaakte van de totale Nederlandse. Grafiek II.7, waarin deze gegevens voor een aantal uitgekozen jaren in beeld zijn gebracht, geeft deze ontwikkeling in een pregnante vorm weer.

De achtereenvolgende perioden, die zich in de bevolkingsgroei laten onderscheiden, zullen thans aan een nadere beschouwing worden onderworpen. Daarbij zal worden gepoogd, iets meer te weten te komen zowel over de fluctuaties binnen de perioden als over de regionale en plaatselijke verschillen in de ontwikkeling.

Van het tijdvak 1500–1650 kan eigenlijk niet zoveel méér worden gezegd dan in het voorgaande reeds is gedaan, namelijk dat er een forse groei van de bevolking heeft plaats gehad. Het ligt voor de hand dat deze groei in werkelijkheid niet is verlopen langs de rechte lijn die in de grafiek II.6 is getrokken tussen de jaren 1511 en 1660. Welke fluctuaties zich binnen dit tijdvak hebben voorgedaan, is echter niet te zeggen. Daartoe ontbreken de gegevens. Omtrent regionale verschillen in de ontwikkeling zijn nog wel enige opmerkingen te maken. Ik ga daartoe uit van de voor 1511 berekende bevolkingscijfers en van de cijfers van de telling van 1689. Er zij nog eens met nadruk op gewezen dat de uitkomsten van deze berekeningen elke exactheid ontberen, gezien de smalle basis waarop de schattingen betreffende 1511 rusten en de aard van het materiaal van 1689 (zie paragrafen II.2 en II.4). Meer dan een globale aanduiding mag men dan ook niet verwachten. De bevolking van de verschillende delen van Friesland heeft zich dan tussen 1511 en 1689 ontwikkeld als aangegeven in tabel II.12 Hierin zijn voor 1689 de werkelijke cijfers uit de telling genomen, die het karakter hebben van een benedengrens, zoals in paragraaf II.4 is uiteengezet.

De tabel geeft de indruk dat vooral de stedelijke bevolking in deze periode is vermeerderd. Op het platteland schijnt de aanwas het sterkst te zijn geweest in de Wouden en de veenweidestreek. De kleibouwstreek en vooral de kleiweidestreek hebben een minder sterke groei doorgemaakt. Dit alles betekent in de eerste plaats dat er in dit tijdvak een zekere verstedelijking is opgetreden. Woonde in 1511 nog geen kwart van de totale Friese bevolking in de 11 steden, in 1689 maakte die stedelijke bevolking een derde van het totaal uit. Voorts heeft op het platteland een accentverschuiving plaats gehad. Hier ligt in 1511 het zwaartepunt nog duidelijk in de kleigebieden: de kleiweide- en kleibouwstreek herbergen dan samen nog bijna 60% van de totale plattelandsbevolking. In 1689 is dit gedaald tot ruim 50%. Deze verschuiving van het zwaartepunt zet zich in de daaropvolgende eeuwen voort en dan speciaal

naar de Wouden, zoals wij verderop in dit hoofdstuk zullen zien.

Voorzover er uit de bronnen of literatuur aanvullende aanwijzingen te verkrijgen zijn omtrent de bevolkingsgroei in het tijdvak 1500–1650, wijzen die ook vrijwel allemaal in de richting van bevolkingsaanwas, met name in de steden. Tabel II.4, die met behulp van huizen- en schoorsteentellingen werd opgesteld, liet zien dat de bevolking van Leeuwarden tussen 1511 en 1666 ongeveer is verviervoudigd. Het wekt dan ook geen verbazing als we vernemen dat als gevolg van bevolkingsgroei het aantal espels[70] in Leeuwarden in de 17e eeuw werd uitgebreid van vier tot tien[71]. Van Franeker is bekend dat daar in 1536 werden bewoond: 386 huizen en 63 kamers. Op een kaart van ca. 1580 prijkt de stad met 364 huizen en in 1598 waren het er 413. Vooral ook in de eerste helft van de 17e eeuw moet hier het inwonertal flink zijn gegroeid.[72] Harlingen is aanzienlijk uitgebreid in de jaren 1543, 1579/80 en 1597.[73]

Het tijdvak van ca. 1650 tot ca. 1750 staat in het teken van stagnatie en achteruitgang. De bevolkingsdaling heeft zich vooral voorgedaan in de tweede helft van de 17e eeuw. In de eerste helft van de 18e eeuw blijft de bevolking vrijwel stationair. Pas de tweede helft van de 18e eeuw geeft weer een duidelijke groei te zien. Hoe is nu de ontwikkeling geweest in de verschillende delen van de provincie? Daartoe moeten wij gebruik maken van de tellingen van 1689, 1714 en 1744. Ik gebruik de eerste twee tellingen ongecorrigeerd, hetgeen dus betekent dat er rekening mee moet worden gehouden dat de getallen ervan het karakter van benedengrens hebben. Voor een vergelijking van de ontwikkeling in de verschillende onderdelen van de provincie is dat echter geen onoverkomelijk bezwaar.

De gegevens welke ondergebracht zijn in de tabellen II.13 en II.14 en in beeld gebracht in de grafieken II.8 tot en met II.12, suggereren allereerst dat in de periode 1689 tot 1714 de achteruitgang in de steden minder sterk is geweest dan op het platteland. In de periode 1714 tot 1744 is het andersom. De steden vertonen dan een gevoelige daling, doch het platteland geeft zelfs een zekere groei te zien, hoewel die door de grafiek geflatteerd wordt als gevolg van het te lage getal in 1714.

Wanneer de aandacht wordt gericht op de ontwikkeling in de vier landbouwgebieden, dan vallen de onderlinge verschillen daarin

70 Stadswijken.
71 HALLEMA, *Franeker*, p. 35.
72 HALLEMA, Eat oer ús Fryske stêdden, pp.105–106.
73 WINSEMIUS, *Chronique*, beschrijving achterin ongepagineerd; POSTMA, De friesche steden, pp.102–130.

onmiddellijk op. De kleiweidestreek vertoont een duidelijke achteruitgang. De veenweidestreek lijkt wel iets te zijn vooruitgegaan, vooral in de periode 1714–1744, maar we moeten met deze vaststelling voorzichtig zijn gezien het karakter van de cijfers van 1689 en 1714. Hetzelfde kan worden opgemerkt van de kleibouwstreek. De Wouden hebben naar het schijnt een volkomen afwijkende demografische ontwikkeling doorgemaakt. Juist in de periode 1689–1744 stijgt de bevolkingscurve hier sterk. Zelfs als rekening wordt gehouden met het feit dat de cijfers van 1689 en 1714 het karakter van benedengrens hebben en het werkelijke aantal inwoners wel eens 10 % resp. 5 % hoger kan hebben gelegen, dan kan nog aan dit gebied een belangrijke bevolkingsgroei in deze periode moeilijk worden ontzegd. Aan deze indruk wordt overigens weer afbreuk gedaan door twee verschijnselen. In de eerste plaats is er het feit dat juist van dit gebied in de telling van 1689 twee grietenijen ontbreken (Dantumadeel en Tietjerksteradeel), welk gebrek door taxatie moest worden opgeheven. Ten tweede hebben wij bij de bewerking van de doopboeken juist in de dorpen van de Wouden een duidelijke achteruitgang van het aantal dopen in deze tijd geconstateerd. Gezien deze verschijnselen neig ik er dan ook toe, om de Wouden te zien als een gebied waar in de periode 1689 tot 1744 weliswaar een bevolkingsontwikkeling heeft plaats gehad die in positieve zin afweek van de algemene Friese ontwikkeling, doch niet in die mate als door tabel II.17 en grafiek II.14 wordt gesuggereerd.

De periode 1689–1744 is tevens de eerste waarvoor het mogelijk is de ontwikkeling per grietenij na te gaan. De grafieken II.8 tot en met II.12 kunnen de onderlinge vergelijking vergemakkelijken. Daarin is te zien hoe in de kleiweidestreek de achteruitgang nagenoeg algemeen is. Alleen de grietenij Wymbritseradeel vertoont nog enige bevolkingstoeneming, voorzover althans de cijfers van 1689 en 1714 niet al te ver beneden de werkelijke bevolkingscijfers van die jaren liggen. De stagnatie in de veenweidestreek lijkt vooral te zijn bepaald door de sterke achteruitgang van Hemelumer Oldeferd. Een van het algemene patroon afwijkende ontwikkeling, doch dan in positieve zin, vertonen ook Lemsterland en Utingeradeel. Hier heeft juist een aanzienlijke bevolkingsgroei plaats gehad.

In de Wouden blijft Schoterland opvallend ten achter bij de in de rest van dit gebied algemene neiging tot groei. Van Dantumadeel en Tietjerksteradeel kan niets worden gezegd, omdat de cijfers daarvan voor het jaar 1689 door taxatie zijn vastgesteld. De ontwikkeling in Smallingerland stelt ons voor een raadsel. De daling in 25 jaren tijds van ruim 3000 tot ruim 2200, met daarna in 30 jaar bijna een verdubbeling tot ruim 4300 lijkt welhaast onmogelijk.

Men is dan ook op het eerste gezicht geneigd, dit aan de gebrekkigheid van de cijfers van 1689 en 1714 toe te schrijven. Niettemin moeten we bedenken dat in de veengraverijgebieden vaak grote bevolkingsverschuivingen plaats vonden als gevolg van het verschijnsel dat de bij de turfgraverij betrokken bevolkingsgroepen van de uitgeputte hoogvenen naar nieuw af te graven gebieden trokken.

In de kleibouwstreek is er slechts één grietenij die duidelijk afwijkt van het algemene beeld van stagnatie in dit gebied, en wel Westdongeradeel.

De steden vertonen een iets grilliger beeld. In het eerste gedeelte van de periode overheerst hier nog de bevolkingsgroei. Slechts Sneek en Harlingen, en in iets mindere mate IJlst en Dokkum, zien hun inwonertal achteruitgaan. De volgende periode – van 1714 tot 1744 – geeft haast het tegenovergestelde te zien. Te midden van de algemene achteruitgang doet zich dan in Sneek en IJlst een aanzienlijke bevolkingsgroei voor, en in Harlingen blijft het inwonertal op peil. Tezelfdertijd duurt in Dokkum de daling voort, en in Workum de stijging.

Zoals reeds in het voorgaande werd opgemerkt, is de tweede helft van de 18e eeuw weer een tijd van demografische groei, die zich ook in de 19e eeuw voortzet tot omstreeks 1880. De groei is vrijwel algemeen. Wel zijn er verschillen in de mate waarin de bevolking toeneemt. Zo blijven de gezamenlijke steden achter bij het platteland. In het algemeen schijnen trouwens de kleinere plaatsen het sterkst te zijn gegroeid. Dit is althans voor de periode 1744–1796 duidelijk te zien uit tabel II.15. Deze tabel geeft een verdeling van de steden en dorpen in grootteklassen, met daarbij van elke grootteklasse de omvang van de bevolking in 1744 en 1796. De groei in de plaatsen met minder dan 300 inwoners blijkt boven het Friese gemiddelde te liggen. In de groep van 300–700 blijft de groei onder het gemiddelde. Weer iets boven het gemiddelde ligt de groei in de groepen 700–1100. De plaatsen van boven de 1100 inwoners vertonen over het algemeen een groei die duidelijk onder het gemiddelde blijft. Vooral de groep 2000 en meer, waaronder de meeste steden vallen, heeft een relatief geringe bevolkingsgroei. Er is dus in deze periode nog geen sprake van een concentratie van de Friese bevolking in de steden en grotere dorpen, zoals in onze tijd. In de tweede helft van de 18e eeuw was het tegendeel eerder het geval.

Ten aanzien van de groei in het algemeen zijn er ook verschillen te bespeuren tussen de landbouwgebieden. De sterkste groei doet zich wederom in de Wouden voor, iets minder sterk is hij in de kleibouw- en veenweidestreek. Van de vier landbouwgebieden is de kleiweidestreek in de 18e eeuw het gebied met de minste groei; in

de 19e eeuw houdt de bevolkingsgroei daar gelijke tred met die in de kleibouwstreek en de veenweidestreek.

Binnen de groep der steden zowel als binnen de afzonderlijke landbouwstreken hebben zich natuurlijk eveneens weer verschillende ontwikkelingen voorgedaan. In de kleiweidestreek valt Wonseradeel op door een voortgezette daling in de tweede helft van de 18e eeuw, terwijl dan daarentegen Leeuwarderadeel en Wymbritseradeel een meer dan gemiddelde stijging vertonen. In de periode 1815 tot 1880 loopt de ontwikkeling in de vijf kleibouwgemeenten nagenoeg parallel.

In de veenweidestreek is het Hemelumer Oldeferd waar zich in de tweede helft van de 18e eeuw een voortgezette daling voordoet. Deze grietenij haalt overigens in de periode 1815–1880 de achterstand weer aardig in. Haskerland valt op door een sterke stijging in de tweede helft van de 18e eeuw, een achterblijven in de eerste helft van de 19e eeuw en daarna een hernieuwde sterke groei van 1848 tot 1881. In de laatstgenoemde periode blijft Rauwerderhem iets ten achter, evenals Idaarderadeel, Utingeradeel en Lemsterland. Deze laatste grietenij had vóór 1850 gedurende bijna anderhalve eeuw juist een uitzonderlijk sterke bevolkingsgroei doorgemaakt. In dit opzicht spant overigens Engwirden wel de kroon. Hier nam de bevolkingsgroei met name in de periode 1796–1880 een hoge vlucht: van 839 tot 4189 inwoners.

De groei in de bouwstreek gedurende deze periode is van een frappante homogeniteit: de curven lopen vrijwel parallel. Datzelfde geldt ook voor het grootste deel van de Woudgrietenijen. Daar springen er slechts enkele uit: Smallingerland met een betrekkelijk geringe groei in de tweede helft van de 18e eeuw; Ooststellingwerf, en in iets mindere mate Weststellingwerf, met een formidabele bevolkingsgroei in de periode 1796–1880.

De steden laten ook in deze periode weer een grote onderlinge verscheidenheid in bevolkingsontwikkeling zien. Leeuwarden, Sneek, Bolsward, Franeker, IJlst en Sloten passen allen min of meer in het algemene beeld van bevolkingsstijging. Daarentegen zijn de Zuiderzeesteden Hindeloopen en Staveren aan een vrijwel continue bevolkingsdaling onderhevig, terwijl Harlingen, Dokkum en Workum eveneens achterblijven bij de rest.

De stagnatie die zich vanaf omstreeks 1880 in de bevolkingsgroei heeft geopenbaard, blijkt vooral het platteland te hebben getroffen. In de stedelijke bevolkingsgroei treedt in de laatste twee decennia van de 19e eeuw wel een zekere vertraging op, maar daarna gaat de lijn weer opwaarts.

De gemeenten van de kleibouwstreek lijden in de periode 1880–1900 een gevoelig bevolkingsverlies en daarna is de groei zo

traag dat het totale aantal inwoners in 1930 nog niet weer op het peil van 1880 terug is. De beide weidestreken zien hun bevolkingsomvang weliswaar niet afnemen, maar ten opzichte van de voorgaande periode doet zich na 1880 een belangrijke vertraging in de groei voor. Veel minder sterk is die vertraging in het geval van de Wouden; dit gebied brengt het er in demografisch opzicht verreweg het beste af.

Bezien wij thans de afzonderlijke gemeenten. De nog geringe groei van de kleiweidestreek blijkt uitsluitend te zijn bepaald door de ontwikkeling in Leeuwarderadeel. Deze gemeente blijft, na een zekere vertraging in de periode 1880–1900, een sterke bevolkingsaanwas vertonen. Bij de andere kleiweidegemeenten overheerst in deze periode de achteruitgang.

In de veenweidestreek is de stagnatie vrij algemeen; slechts in Lemsterland en Doniawerstal blijft de bevolkingsgroei behoorlijk op peil.

Van de Woudgemeenten kan worden gezegd dat daar, na een zekere vertraging aan het einde van de 19e eeuw, de bevolkingsgroei overal blijft doorgaan, in sommige gevallen zelfs in gelijke mate als vóór 1880.

De kleibouwstreek is het gebied waar zich bijna overal de bevolkingsachteruitgang manifesteert. Alleen Kollumerland ontkomt eraan. In de meeste grietenijen is hier het inwonertal in 1930 nog niet weer op het peil van 1880.

De steden reageren ook nu weer verschillend. In Leeuwarden, Sneek, IJlst, Bolsward en Franeker duurt de bevolkingsgroei voort. In de overige zes Friese steden heersen achteruitgang en stagnatie.

Het aandeel van elk der vier landbouwgebieden en de gezamenlijke steden in de totale Friese bevolking is in het voorgaande reeds enige malen ter sprake gebracht. Om van de ontwikkeling daarvan een indruk te geven over de gehele periode van 1689 tot 1930 heb ik de tabellen II.16 en II.17 alsmede de grafieken II.13 en II.14 samengesteld. Daaruit blijkt, hoe het aandeel van de steden gedurende lange tijd geleidelijk is gedaald. Eerst na 1880 wordt dat anders. De toeneming van het stedelijk aandeel komt dan echter vooral op rekening van Leeuwarden.

In het totaal van de plattelandsbevolking zijn de Woudgrietenijen een steeds belangrijker plaats gaan innemen. Hun percentage neemt voortdurend toe van 28 in 1689 tot 44 in 1930. De grote verliezers zijn de beide kleigebieden geweest. Herbergden zij in 1689 samen nog 53 % van de totale plattelandsbevolking, in 1930 was dat gedaald tot 39 %.

II.16. Leeftijdsopbouw in de achttiende eeuw

De achttiende-eeuwse tellingen maken het mogelijk enig inzicht te verwerven in de opbouw der bevolking naar leeftijdsklassen, zij het in zeer grove trekken. Zo is in 1714 een indeling gemaakt naar personen beneden de 7 jaar en personen van 7 jaar en ouder. Bij de quotisatietelling van 1749 is de bevolking wederom verdeeld in twee groepen, doch de grens ligt dan bij 12 jaar. In 1796 tenslotte heeft men alleen de mannelijke bevolking ingedeeld, maar ditmaal in drie leeftijdsklassen, nl. 0–15, 16–59 en 60 jaar en ouder.

Uit al deze gegevens is tabel II.18 samengesteld. Daarin zijn ter vergelijking enkele gegevens opgenomen betreffende de leeftijdsopbouw in 1947. Duidelijk is nu te zien, hoe in onze tijd de bevolking relatief ouder is. Terwijl in 1714 80 % van de inwoners van Friesland ouder was dan 6 jaar, bedroeg dit percentage in 1947: 85. In 1749 was 28 % van de bevolking jonger dan 12 jaar. Wanneer we daarnaast de gegevens van 1947 plaatsen, dan blijkt er in dat jaar 25 % in deze leeftijdsklasse te vallen. Vervolgens is er van 1796 de indeling in leeftijdsklassen van alleen de mannelijke bevolking. Ter vergelijking zijn dan ook voor 1947 de cijfers van uitsluitend de mannelijke bevolking genomen. We zien nu dat in 1796 36 % een leeftijd van 0 tot en met 15 jaar had, terwijl dat in 1947 nog slechts 32 % was. De groep 16–59 besloeg in 1796: 54 %, in 1947: 55 %. Het verschil is dus in de middengroepen niet groot; sterker blijkt het aanwezig in de groep van 60 jaar en ouder: in 1796 viel 10 % van de mannen in deze leeftijdsklasse, in 1947 was dat 13 %.

In het algemeen zijn dus in de achttiende eeuw de lagere leeftijdsklassen sterker vertegenwoordigd dan in onze tijd, of – wat hetzelfde is – in onze tijd komen er naar verhouding meer oudere mensen voor. Toch is het verschil niet zo groot als men wellicht zou verwachten op grond van het tegenwoordig zo actuele verschijnsel van de veroudering der bevolking. Temeer niet, indien men rekening houdt met het feit dat de grens tussen jeugd en volwassenen zowel als die tussen middengroep en bejaarden thans in de praktijk hoger ligt dan in de achttiende eeuw. Voor een vergelijking volgens deze maatstaven zal men dan ook naast de leeftijdsopbouw van 1796 een andere leeftijdsopbouw voor 1947 moeten plaatsen. In tabel II.19 is daartoe voor 1947 een indeling gekozen naar de groepen 0–18, 19–64 en 65 en ouder. We zien dan dat er ten aanzien van de verdeling in jeugd, middengroep en bejaarden wel zeer weinig verschil is tussen de bevolking van 1947 en die van 1796. In feite is dan ook de veroudering der bevolking, die we thans beleven, niet een verschuiving in een leeftijdsopbouw die eeuwenlang ongeveer constant is geweest. Ook vroeger hebben zich be-

langrijke verschuivingen in die leeftijdsopbouw voorgedaan. Dit treedt duidelijk aan het licht, wanneer we enige gegevens over de negentiende eeuw in de beschouwing betrekken, hetgeen met behulp van tabel II.20 kan geschieden. Dan blijkt hoe van 1796 tot 1830 een ingrijpende *verjonging* van de Friese bevolking heeft plaats gehad, zich uitend in een sterke procentuele vermindering van de groep bejaarden, een geringe vermindering van de middengroep en een sterke vermeerdering van de groep jeugd, geboren tussen 1815 en 1830. In 1859 is het aandeel van de groep 0–15, dan dus bestaande uit degenen die tussen 1844 en 1859 zijn geboren, weer belangrijk lager. De sterkste verjonging van de bevolking is dan ook opgetreden in de periode van ca. 1815 tot misschien omstreeks 1845, de tijd waarin tevens de sterkste bevolkingsaanwas plaats vond. Het samengaan van de bevolkingsverjonging met bevolkingsgroei kan erop duiden dat het geboortecijfer in de eerste helft van de 19e eeuw in Friesland hoger was dan in de tweede helft van de 18e eeuw. Dit zou dan weer een gevolg kunnen zijn van een verlaging van de gemiddelde huwelijksleeftijd, mogelijk gemaakt door uitbreiding van de bestaansmogelijkheden. Aldus redenerend zou men de aanwezigheid kunnen signaleren van hetgeen Hofstee het klassieke agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon heeft genoemd, een stelsel van huwelijk en voortplanting met als grondslag de regel, dat men slechts trouwde wanneer men zich verzekerd wist van een vaste bestaansmogelijkheid overeenkomstig eigen beroep en stand[74] 'Had b.v. een boer meer dan één zoon – wat vanzelfsprekend meer regel dan uitzondering was – en was voor deze zoons in de toekomst slechts de ouderlijke boerderij ter beschikking, dan trouwde slechts één van de zoons en bovendien vaak niet vóór de vader zelf niet meer in staat was om het bedrijf te voeren. De rest van de broers – en van de zusters – bleef ongetrouwd bij de ouders en naderhand bij de broer inwonen en vond, evenals deze, zijn bestaan in het ouderlijk bedrijf. Doordat echter slechts één van de broers en dan veelal nog pas op latere leeftijd, aan de voortplanting deelnam, bleef ondanks het ontbreken van een beperking van het kindertal in het huwelijk het geboortecijfer laag en vond geen verstoring van het evenwicht tussen bevolking en bestaansbronnen plaats. Onstond, b.v. door ontginning van nieuwe gronden, een uitbreiding van de bestaansmogelijkheden, dan paste de bevolking zich daaraan min of meer automatisch aan. De andere zoons kregen ook de kans een bedrijf te bemachtigen, trouwden ook, kregen ook nageslacht en vulden zo de nieuwe ruimte, totdat deze weer

74 Hofstee, Regionale verscheidenheid, p. 78.
75 Hofstee, Regionale verscheidenheid, pp. 78–79.

geheel was bezet en opnieuw een beperking van het aantal huwenden en daardoor van de omvang van het nageslacht optrad... Aangenomen moet worden, dat dit stelsel niet alleen op het platteland, doch ook in de stad, voor zover het niet door vroeg-kapitalistische invloeden werd doorbroken, de verhoudingen grotendeels beheerste.'[75] Zoals reeds werd opgemerkt, is het zeker mogelijk dat deze automatische aanpassing van de bevolkingsomvang aan de bestaansmogelijkheden via het aantal huwelijken, de huwelijksleeftijd en het geboortecijfer, bij de groei van de Friese bevolking in de eerste helft van de 19e eeuw een rol heeft gespeeld, temeer omdat die groei gepaard ging met een toeneming van de kinderrijkdom. Er dient hier echter te worden opgemerkt dat evengoed geheel andere factoren dan die welke met het voortplantingspatroon in verband staan, de groei en verjonging van de Friese bevolking in de eerste helft van de 19e eeuw kunnen hebben veroorzaakt. Ik denk hier aan de mogelijkheid dat bij een gelijkblijvend geboortecijfer de zuigelingen- en kindersterfte is gedaald, m.a.w. dat er in de 19e eeuw van de geborenen meer in leven bleven dan in de 18e eeuw. Dit kan weer veroorzaakt zijn door een betere medische verzorging, alsmede door een gunstiger algemene voedingstoestand van de bevolking, waardoor de vatbaarheid voor allerlei ziekten verminderde.

Waarschijnlijk hebben diverse van deze factoren gezamenlijk hun invloed uitgeoefend. Uitbreiding der bestaansbronnen heeft ongetwijfeld plaats gehad, niet alleen door de opkomst van de aardappelteelt, waardoor meer mensen op hetzelfde areaal bouwland een bestaan konden vinden, maar ook door de bloei van de turfgraverij en de ingebruikneming van de vergraven landerijen voor agrarische doeleinden. De opkomst van de aardappel als volksvoedsel bracht weer een verbetering van de algemene voedingstoestand met zich mee, met als gevolg dat van de grotere gezinnen er ook meer kinderen in leven bleven en niet door acute honger dan wel latente gehele of gedeeltelijke ondervoeding aan een vroege dood ten prooi vielen. De medische verzorging is waarschijnlijk in de loop der 18e eeuw reeds verbeterd, doch vooral ook in het laatst van die eeuw en het begin van de 19e eeuw steeds beter geworden. Daarbij hebben mogelijkerwijs ook nog andere factoren een verbetering van de gezondheidstoestand van de bevolking in de hand gewerkt, zoals het toenemend gebruik van de goedkoper wordende zeep en de geleidelijke vervanging van wollen kleding door de beter wasbare katoen.

Door het ontbreken van cijfers omtrent geboorten, sterfte en huwelijken, is het niet mogelijk de samenhangen precies aan te geven.

Er doen zich in de leeftijdsopbouw in het achttiende eeuwse Friesland nogal wat regionale verschillen voor. Zoals tabel II.21 aantoont, is de bevolking van de Wouden over de gehele 18e eeuw gerekend het jongst. De kleiweidestreek en de steden hebben allebei een bevolking waarin het jeugdige element zwakker is. Alleen in 1796 vertoont de stedelijke bevolking eenzelfde verhouding tussen de leeftijdsgroepen boven de 16 en beneden de 16 als in de Wouden. De veenweidestreek en de kleibouwstreek nemen een tussenpositie in, waarbij de eerstgenoemde meer neigt naar het patroon van de kleiweidestreek, terwijl de bouwstreek meer aansluit bij de Wouden. Een vergelijking tussen enerzijds de leeftijdsopbouw in deze ruwe vorm en aan de andere kant de groei van de bevolking, toont aan dat over het algemeen de gebieden met de meeste groei ook de jongste bevolking hebben. Met name voor 1714 en 1748 gaat dit op, zoals tabel II.22 laat zien. In 1796 is de zaak minder duidelijk; de steden lopen er dan erg uit. Zij geven de minste groei te zien in de tijd van 1744 tot 1815, doch hebben – naast de Wouden – de relatief jongste bevolking in 1796. Een opvallend verschijnsel is voorts dat de steden en de Wouden ook de meeste personen boven de 60 jaar hebben, hetgeen dus wil zeggen dat daar de middengroep (van 16–60 jaar) het kleinst is.

Bij dit alles moet steeds worden bedacht dat in 1796 de leeftijdsklassen alleen bekend zijn van de mannelijke bevolking. Ik heb me afgevraagd of daaraan niet de afwijkende leeftijdsopbouw van de stedelijke bevolking in 1796 ten opzichte van de vorige tellingen (1714 en 1748) moet worden toegeschreven. In 1714 en 1748 hadden de steden respectievelijk het op een na hoogste en het hoogste percentage personen boven de 6 resp. 11 jaar. In 1796 was echter de groep boven de 16 jaar van de mannelijke bevolking kleiner dan in de andere streken. Wanneer we aannemen dat in 1796 de leeftijdsopbouw van de totale stedelijke bevolking (mannen en vrouwen samen) ongeveer dezelfde is geweest als in 1714 en 1748, dan moet er dus een belangrijk verschil in opbouw tussen de mannelijke en de vrouwelijke bevolking hebben bestaan, en wel in die zin dat bij de vrouwen de groep van boven de 15 jaar in verhouding veel groter moet zijn geweest dan bij de mannen. Dit hangt ongetwijfeld samen met het vrouwenoverschot in de steden, een vrouwenoverschot dat blijkbaar vooral gold voor de groep volwassenen. Op dit verschijnsel wordt verderop in dit hoofdstuk nog nader ingegaan.

Een vergelijking tussen de grietenijen wordt vergemakkelijkt door de kaarten II.3, II.4 en II.5. Daaruit is te zien dat het niet speciaal de Wouden zijn, die de jongste bevolking hebben, doch meer in het algemeen het oosten en zuiden van de provincie, dus ook de ooste-

lijke grietenijen van de kleibouwstreek. Vooral in 1714 is het verschil tussen het oostelijke en westelijke deel der provincie zeer duidelijk. Ook echter in 1749 treedt het verschijnsel nog uit de gegevens naar voren. In 1796 is de situatie minder scherp omlijnd: het zijn dan niet meer de oostelijke grietenijen die opvallen door een relatief jonge bevolking; opvallend is juist hoe daar dan de groep boven de 60 jaar naar verhouding groot is.

Bij de beschouwing van het percentage mannen van 60 jaar en ouder in 1796 voor de verschillende gemeenten, stuiten we op een verschijnsel dat speciale aandacht verdient. Zeer evident immers zijn het de kuststreken waar die groep relatief het kleinst is. Daar zijn percentages van 7 en 8 normaal, zoals blijkt uit kaart no. II.5. Hoe verder men naar het binnenland gaat, des te groter wordt de groep ouderen. De hoogste percentages vinden we in Smallingerland, Achtkarspelen en de beide Stellingwerven. Op het eerste gezicht denkt men hier aan een verschil in gezondheidstoestand van de ouderen. De nabijheid van de kust heeft naar het schijnt nadelig op de gezondheid gewerkt, waardoor minder mensen oud werden. In de Wouden waren daarentegen de natuurlijke omstandigheden schijnbaar gunstiger, zodat daar meer mensen een leeftijd van boven de zestig bereikten. Het is echter niet verantwoord om deze eenvoudige verklaring zonder meer aan te nemen. De verschillen in leeftijdsopbouw kunnen ook heel goed veroorzaakt zijn door schommelingen in de bevolkingsgroei in vroegere perioden, b.v. door migratoire bewegingen. Wanneer vroeger door immigratie of andere oorzaken een sterke bevolkingsgroei in een bepaald gebied heeft plaats gehad, kan daardoor nu de oudere bevolking omvangrijker zijn, vooral wanneer er sinds die sterke groei ook eens een tijd is geweest van wegtrekken uit hetzelfde gebied, of van minder sterke groei dan in de voorgaande periode. In het geheel van de Wouden is er inderdaad sprake van dit verschijnsel. De gemiddelde jaarlijkse bevolkingsgroei gedroeg daar (Tietjerksteradeel en Dantumadeel niet meegerekend):

1689–1744: 7,3‰
1744–1796: 4,4‰
1796–1815: 8,0‰

In Smallingerland en Achtkarspelen kan men deze ontwikkeling ook duidelijk signaleren. Daar bedroeg in 1796 de groep bejaarden, dat zijn zij die voor 1736 geboren zijn, resp. 15 en 14%. Inderdaad zijn dit nu ook grietenijen waar zich gedurende de eerste helft van de 18e eeuw een sterke bevolkingsgroei heeft voorgedaan, gevolgd door een zeer geringe toeneming in de tweede helft van de 18e eeuw (zie tabel II.13). In dit alles ligt dus een aanwijzing dat de oorzaak van de regionale verschillen ten aanzien van het percentage be-

jaarden in 1796 in de eerste plaats moet worden gezocht in de uiteenlopende mate waarin de bevolking in voorafgaande periode is toegenomen.

II.17. Verhouding mannen: vrouwen in 1796

De volkstelling van 1796 geeft o.m. een indeling van de bevolking in mannen en vrouwen. Daardoor kon het aantal vrouwen per 1000 mannen worden berekend. Het resultaat van deze berekening is ondergebracht in tabel II.23.

Nu blijkt dat Friesland als geheel in genoemd jaar slechts een gering vrouwenoverschot had. Er bestond echter in dit opzicht een groot verschil tussen het platteland en de steden. Terwijl de plattelandsgemeenten met elkaar een klein mannenoverschot te zien geven, was in de steden overal een duidelijk vrouwenoverschot aanwezig. Zeer sterk was dat het geval in Leeuwarden, Dokkum en Sneek. De twee weidestreken hebben ook een klein vrouwenoverschot, terwijl daarentegen in de Wouden en de kleibouwstreek een mannenoverschot heerste.

De vrouwenoverschotten in de steden vormen een in die tijd algemeen voorkomend verschijnsel in Westeuropa. Mols wijst erop dat dit vrouwenoverschot zich vooral in de groep der volwassenen manifesteert, en veroorzaakt wordt door het betrekkelijk grote aantal weduwen en ongehuwde vrouwen in de steden.[76] Het door ons reeds geconstateerde verschil tussen de opbouw van de totale stedelijke bevolking in 1714 en 1744 vergeleken met die van alleen de mannelijke bevolking der steden in 1796, is ook een aanwijzing dat de vrouwelijke bevolking van boven de 16 jaar in de steden relatief talrijk moet zijn geweest.

Het is nu de vraag waaruit deze toestand moet worden verklaard: uit een naar de stad trekken van ongehuwde vrouwen en weduwen, als huispersoneel of zelfstandige neringdoenden, dan wel uit een grotere sterfte bij de volwassen mannen in de steden. Dit laatste is onwaarschijnlijk gezien de getalsterkte van de groep mannen van 60 jaar en ouder in de steden in 1796. De oorzaak zal dus vooral moeten worden gezocht in de migratie van ongetrouwde vrouwen en weduwen, die in de steden kennelijk meer kans zagen een bestaan te vinden dan op het platteland. Uit de Quotisatiekohieren blijkt dat inderdaad in de steden het aantal vrouwen dat een beroep uitoefent, relatief het grootst is. Van de hoofden van huishoudens, opgegeven bij de Quotisatietelling van 1749, waren op het platte-

76 Mols, *Introduction*, pp. 220–221.

land 12% vrouwen; in de steden lag dit gemiddeld op 20%. Tabel II.24 geeft een overzicht van deze percentages per grietenij en stad.

Het verschijnsel van de naar verhouding vele vrouwen die zelfstandig een beroep uitoefenden, gold trouwens niet alleen voor de steden, ook de grotere dorpen vertonen veelal dit beeld. Dit kon worden geconstateerd op grond van de van slechts enkele gemeenten bewaard gebleven oorspronkelijke lijsten van de volktelling van 1796. In Gaasterland waren in genoemd jaar in het dorp Balk 20% van de beroepsuitoefenaren vrouwen; in de overige, kleinere dorpen lag dit percentage vrijwel overal onder de 10. In Hennaarderadeel stond Oosterend bovenaan met 18%, in Tietjerksteradeel Bergum met 12%.

II.18. Grootte en samenstelling van de huishoudens in 1744

Doordat de telling van 1744 zowel het aantal inwoners als het aantal 'familien' geeft, is het mogelijk de gemiddelde grootte van de huishoudens per grietenij en stad te berekenen. Het resultaat van zulk een berekening is opgetekend in tabel II.25.

De gemiddelde grootte van de huishoudens lag tussen 3,11 en 4,43 personen. Duidelijk komt naar voren, dat de huishoudens in de steden kleiner waren dan op het platteland. In de steden varieert de gemiddelde grootte tussen 3,11 en 3,62, op het platteland tussen 3,57 en 4,43. De oorzaak hiervan zal in de eerste plaats moeten worden gezocht in het meer voorkomen van inwonend personeel op het platteland dan in de steden. Voor 1744 is over dat inwonend personeel niets bekend. De volkstelling van 1796 noemt echter de 'domesticqen' afzonderlijk en op grond van deze gegevens is tabel II.26 samengesteld. Daaruit blijkt duidelijk dat op het platteland een veel groter deel van de bevolking uit inwonend personeel bestond dan in de steden.

Naast het inwonend personeel moet voor de verklaring van het verschil in grootte van de huishoudens tussen het platteland en de stad worden gedacht aan het reeds gesignaleerde verschijnsel, dat het aantal ongehuwde vrouwen en weduwen in de steden hoger is dan op het platteland. Ook hierdoor is de gemiddelde grootte van de huishoudens in de steden lager uitgevallen.

Tenslotte zijn er nog verscheidene factoren, die de gemiddelde grootte der huishoudens hebben beïnvloed en die niet bekend zijn. Niet alleen het aantal kinderen per gezin, maar ook de mate van samenwoning van familileden, speelt hierin een rol. Nadere gegevens over deze factoren zijn slechts beschikbaar van één grietenij,

te weten Doniawerstal. Daarvan is, zoals reeds bij de behandeling van de telling-1744 werd vastgesteld, van elk huishouden de samenstelling opgetekend. Dit maakt het mogelijk om van deze grietenij een indruk te krijgen van verschijnselen zoals samenwoning, aantal kinderen per huishouden, e.d.

Nu blijkt die samenwoning van familieleden in één huishouden weinig voor te komen. Verreweg het grootste deel van de huishoudens bestaat uit zogenaamde gezinshuishoudens. Het totaal daarvan wordt verkregen door van tabel II.27 de typen A, B en C (resp. huishoudens met normaal gezinspatroon, huishoudens met gebroken gezinspatroon en huishoudens van alleenstaanden) samen te tellen. Het blijken er 369 van de 400, dat is 92 %, te zijn. Slechts 8 % van het totaal bestaat uit familiehuishoudens, en de drie-generatieshuishoudens beslaan slechts 4 %. Het komt er dus op neer dat deze vorm van samenleven van familieleden in één huishouden in het midden van de achttiende eeuw van geen betekenis was in dit deel van Friesland. Het is dan natuurlijk nog de vraag, in hoeverre in andere streken van de provincie dat verschijnsel wel een belangrijke rol speelde, en ik denk hier met name aan de Wouden. Immers, veelal wordt aangenomen dat de samenwoning in vroegere tijd een algemeen voorkomend fenomeen is geweest, dat langzamerhand is verdwenen, het eerst in de alluviale gebieden in het westen en noorden van ons land, en later ook in andere streken. Op de zandgronden in het oosten van Nederland heerst het ook thans hier en daar nog.[77] Nu staan ons over de rest van Friesland geen gegevens ter beschikking zoals deze van Doniawerstal. Daardoor is dus ook niet na te gaan hoe het met de samenwoning was gesteld op de zandgronden. Wel is echter bekend dat de gemiddelde grootte van de huishoudens in de zandgebieden bepaald niet uitstak boven die in de rest van de provincie. Hierin ligt een duidelijke aanwijzing dat er ook in de woudgrietenijen geen grote mate van samenwoning bestond. Zou dit wel het geval zijn geweest, dan had het toch zeker tot uiting moeten komen in een hogere gemiddelde grootte van de huishoudens.

Behalve over het verschijnsel samenwoning, kunnen de gegevens over Doniawerstal ons inlichten omtrent de kinderrijkdom. De gegevens hierover zijn gerangschikt in tabel II.28. In totaal waren er van de 400 huishoudens 277, waarin kinderen voorkwamen. In die 277 huishoudens waren te zamen 714 kinderen aanwezig,

77 Zie Kooy, *De oude samenleving*. Het verschijnsel komt ook, samen met veel andere aspecten van de geschiedenis van gezin en huishouden, ter sprake in de breed opgezette vergelijkende studie van Van der Woude, De omvang en samenstelling van de huishouding.

dat is gemiddeld 2,58 per huishouden. De huishoudens met respectievelijk 1 en 2 kinderen maakten meer dan de helft van het totaal uit. Huishoudens met meer dan 3 kinderen besloegen samen nog geen kwart van het totaal. Het maximum aantal kinderen per huishouden bedroeg 7 en dit kwam slechts tweemaal voor. Het grote gezin blijkt hier dus een uitzondering te vormen. Dit nu is een opmerkelijk feit, aangezien men toch meestal aanneemt dat in de maatschappij van voor de industriële revolutie de beperking van het totale kindertal werd bereikt door laat trouwen of geheel niet trouwen, doch zeker niet door breideling van de vruchtbaarheid binnen het huwelijk. Toch moet zulk een bewuste geboortebeperking hier hebben plaats gehad. Want de betrekkelijk kleine gezinnen kunnen hier niet zijn veroorzaakt door laat trouwen. Wanneer deze gewoonte van laat trouwen hier had bestaan, dan zou dat uit ons materiaal zijn gebleken. In dat geval hadden we de aanwezigheid van meer kinderen, en dan volwassene, in de huishoudens moeten vaststellen, benevens het meer voorkomen van inwoning van broers en zusters. Nu dit niet het geval is, moet worden geconcludeerd dat hier waarschijnlijk het huwelijk op normale leeftijd – tussen de 20 en 30 jaar – gecombineerd is met een bewust ingrijpen in de huwelijksvruchtbaarheid. Dat vóór de 19e eeuw geboortebeperking geen zeldzaam verschijnsel was, is trouwens reeds door verscheidene schrijvers geconstateerd[78]. In dit verband zijn ook enige opmerkingen van 1813 over de toenmalige demografische structuur van Friesland interessant. Zij komen voor in een rapport van Verstolk, toendertijd prefekt van Friesland. Nadat de schrijver heeft gewezen op de relatief lange gemiddelde levensduur en de relatief lage huwelijksvruchtbaarheid van de Friezen, knoopt hij daar de volgende overpeinzing aan vast: 'Ik leid hieruit af, dat Friesland te dezen opzigte eene nieuwe bijdrage levert tot de bewonderenswaardige orde, die op te merken is in het algemeene zamenstel van het heelal. Inderdaad, indien men aanneemt, dat de Friezen door hunne physische organisatie en door de gesteldheid van het land, dat zij bewonen, minder dan andere volken onderhevig zijn aan ziekten, even vruchtbaar waren, terwijl zij bovendien een hoogeren leeftijd bereiken, die orde weldra verstoord zou worden en aanleiding zou geven tot eene wanverhouding, indien de hartstogt der liefde hen met dezelfde levendigheid bezielde.'[79]

78 KRAUSE, Some implications, pp.164–188; RUSSELL, *Late ancient and medieval population*, pp.22 e.v.; BERGUES, *La prévention des naissances;* WRIGLEY, *Bevolkingsvraagstukken*, pp.42, 124–127, 180. Zie ook SCHÖFFER, De demografie van het oude Europa, pp.13–15.
79 VERSTOLK, De Friezen, p.24.

II.19. Indeling van de bevolking naar kerkelijke gezindten in 1796

In onze tijd vertoont de kerkelijke kaart van Friesland, vergeleken met die van Nederland als geheel, enkele opvallende verschijnselen. Dat zijn:

1. het grote percentage gereformeerden;
2. het grote percentage buitenkerkelijken;
3. het grote aantal hervormde gemeenten van de vrijzinnige modaliteit;
4. het kleine percentage katholieken.

De twee eerstgenoemde verschijnselen hangen samen met de desintegratie van de hervormde kerk in de 19e en 20e eeuw. Immers, de verschillende groepen gereformeerden zijn – direct of indirect – grotendeels voortgekomen uit de hervormde kerk, terwijl deze 'grote kerk' ook de belangrijkste bijdrage heeft geleverd tot het getal der buitenkerkelijken.

Hoe de kerkelijke kaart van Friesland er heeft uitgezien vóórdat de gesignaleerde ingrijpende wijzigingen zich voordeden, kan worden opgemaakt uit de gegevens van de volkstelling van 1796. Daarin zijn per stad en dorp de cijfers betreffende de kerkelijke gezindten opgenomen.[80] Weliswaar zijn er ook cijfers bekend over het jaar 1809, eveneens per stad en dorp gespecificeerd.[81] Ik geef echter hier de voorkeur aan die van 1796, aangezien dit de vroegst bekende cijfers aangaande de kerkelijke indeling van de Friese bevolking zijn. Bovendien hebben zich tussen 1796 en 1809 nog weer verschuivingen voorgedaan, zoals de relatieve achteruitgang van doopsgezinden en katholieken. Met de cijfers van 1796 kunnen deze verschuivingen vanaf een zo vroeg mogelijk tijdstip in concreto worden vastgesteld. In tabel II.29 zijn de gegevens van 1796 opgenomen, samengevat per stad en grietenij.

In deze tabel is te zien, hoe in 1796 de hervormde kerk inderdaad nog de grote kerk was, waartoe meer dan 80% van de Friese bevolking behoorde. In het geheel van die bevolking waren de katholieken en doopsgezinden met respectievelijk 9,7 en 8,1% kleine minderheidsgroepen, terwijl de categorie 'overige gezindten', bestaande uit lutheranen, israëlieten, remonstranten en hernhutters, te zamen slechts 1% uitmaakten.

Regionaal zijn er grote verschillen, zoals duidelijk blijkt uit de

80 Cuperus, *Staat der volkstelling.*
81 Dit materiaal is gebruikt door Staverman, *Buitenkerkelijkheid in Friesland;* en Visser, De plaatselijke verspreiding; en gepubliceerd door De Kok, *Nederland op de breuklijn*, pp. 362–374.

kaarten II.6, II.7 en II.8. Opvallend is het aantal doopsgezinden in Utingeradeel, nl. 1354 of 54% van de totale bevolking. Ook de aangrenzende grietenij Idaarderadeel heeft een hoog percentage doopsgezinden (31%), hetgeen vooral op rekening komt van Grouw (659 van de 1388 inwoners). Hemelumer Oldeferd, Rauwerderhem, Westdongeradeel, Smallingerland, Haskerland, Dantumadeel, Schoterland en Engwirden hebben allen een percentage doopsgezinden dat boven de 10 ligt. Van de steden wonen relatief de meeste doopsgezinden in Hindeloopen, Staveren en IJlst.

De katholieken zitten voornamelijk in de steden. Met name Bolsward, Workum en Sneek vertonen hoge percentages. Opvallend is hoe in de steden Hindeloopen, Staveren en IJlst, waarvan zoëven werd geconstateerd dat er veel doopsgezinden woonden, de katholieken juist zeer zwak vertegenwoordigd zijn. Dit is vermoedelijk een toevallig verschijnsel waaraan geen bijzondere betekenis toekomt.

Over het algemeen was ook toen reeds het zuidwesten van de provincie het gebied met de meeste katholieken. In de grietenijen Gaasterland, Doniawerstal en Wymbritseradeel komt hun percentage boven de 20 uit. Daar staat tegenover dat er hele streken in het noorden en oosten van de provincie zijn, waar nauwelijks katholieken te vinden waren. Bekend is de opvatting van Rogier, dat de zuidwesthoek nog het beste voor het katholicisme bewaard is gebleven, doordat deze streek het gemakkelijkst bereikbaar was voor de over de Zuiderzee reizende missionarissen uit het bisdom Haarlem.[82] In de overige delen van Friesland – behalve in de steden – was gedurende tientallen van jaren na de invoering van de hervorming geen sprake meer van katholieke geestelijke verzorging.

Inderdaad was de zuidwesthoek in die tijd, toen het water nog het verkeersmedium bij uitstek was, verkeerstechnisch het minst geïsoleerde deel van Friesland. Vanuit de zuidwesthoek werd dan ook scheepvaart bedreven op vrijwel alle Europese kusten, doch voornamelijk op de Noordzee en Oostzee. De zuidwesthoek lag bovendien open naar het westen, midden en zuiden van ons eigen land. Wellicht heeft dit contact met de buitenwereld ook geleid tot een iets gemakkelijker accepteren van het naast elkaar bestaan van verschillende kerkelijke groeperingen. Daar komt bij dat in de weidestreken de sociale verhoudingen iets anders lagen dan in het oosten en noorden van de provincie. Nog in 1749 vinden wij in de weidestreken relatief de minste arbeiders, terwijl daarentegen de groepen 'ambacht en industrie' en 'handel en verkeer' daar samen

82 ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme II*, p. 464.

relatief het sterkst zijn.[83] Binnen de agrarische sector waren hier de sociale verschillen ook niet groot. Het middelgrote bedrijf domineert in de landbouw van de weidestreken sterk, dwergbedrijven en grote bedrijven komen daar minder voor dan in de Wouden en de bouwstreek.[84] Mogelijkerwijs heeft deze meer harmonische sociale opbouw ook een zekere mildheid op godsdienstig gebied in de hand gewerkt. Het lijkt haast zo te zijn: waar de gemeenschap niet uiteenviel in scherp onderscheiden sociale groeperingen, daar kon men zich een uiteenvallen in enige kerkelijke groeperingen wel veroorloven.

De groep 'overigen' vindt men in 1796 vrijwel uitsluitend in de steden. Het zijn hoofdzakelijk luthersen en joden, benevens enige remonstranten en hernhutters. Daarnaast vallen onder deze groep een aantal personen die kennelijk niet beschouwd wilden worden als behorende tot één van de bestaande kerkgenootschappen. Zij zijn genoteerd met 'niets', 'geen geloof', 'welmeenende christen', 'twijfelaar' enz. en vormen zo als het ware de voorboden van buitenkerkelijkheid en sectarisme, twee verschijnselen die in de 19e eeuw de kerkelijke bodem van Friesland zo grondig hebben omgeploegd. Een onderverdeling van de groep 'overigen' vindt men in tabel II.30.

II.20. De kerkelijke groeperingen in Menaldumadeel in 1744 en 1796

Over de tijd van vóór 1796 beschikken wij betreffende de samenstelling van de bevolking volgens kerkelijke gezindten slechts over partiële en incidentele gegevens. Een alomvattend beeld van de ontwikkeling op dit gebied kan dus niet worden gerealiseerd. Uit de beschikbare brokstukken blijkt dat de ontwikkelingen op het kerkelijke erf vóór 1796 weliswaar rustig waren vergeleken met de turbulente 19e eeuw, maar dat er toch ook toen aanzienlijke verschuivingen hebben plaats gehad. Duidelijk is dat te zien in het geval van Menaldumadeel. Van deze grietenij is namelijk de indeling der bevolking volgens kerkelijke gezindten in het jaar 1744 bekend.[85] Dit geeft de mogelijkheid, kennis te nemen van de ontwikkeling in deze ene grietenij gedurende de tweede helft van de 18e eeuw. In tabel II.31 zijn de cijfers van 1744 geplaatst naast die van 1796. Daaruit blijkt dat zich in deze grietenij in de loop van 52

83 Zie paragraaf III.3.
84 Zie paragraaf IV.11.
85 Zie paragraaf II.6.

jaren nogal wat veranderingen hebben voorgedaan. Er heeft een aanmerkelijke bevolkingstoeneming plaats gehad. Deze komt echter geheel op rekening van de hervormden. Zij zijn zowel absoluut als procentueel sterk vooruitgegaan, een ontwikkeling die zich in vrijwel alle dorpen van de grietenij heeft gemanifesteerd. De doopsgezinde groepering is de grote verliezer. Absoluut gezien bijna gehalveerd, wat relatief aandeel betreft gedaald van 11 % tot ruim 4 %, vertoont deze groep het beeld van een sterke desintegratie. Het absolute aantal katholieken is slechts weinig gedaald, maar door de groei van de totale bevolking is het aandeel van de katholieken in de totale bevolking verminderd van 8,5 % tot 6,6 %. Voorts lijkt bij deze groep een neiging aanwezig te zijn tot verdere concentratie in Dronrijp, het grootste dorp van de grietenij, waar toch al naar verhouding de meeste katholieken woonden. Hun aantal is hier gestegen van 133 tot 173 ofwel van 18 % tot 19 %.

II.21. Het aantal katholieken in de zeventiende en achttiende eeuw

Over de ontwikkeling van het aantal katholieken in Friesland in de 18e eeuw heeft Visser belangwekkende gegevens gepubliceerd.[86] Hij komt op grond van een vergelijking van het verloop van het aantal katholieke doopsels per statierayon met de cijfers van de gehele bevolking in dat rayon, tot de conclusie dat in het algemeen het aandeel van de katholieken in de Friese bevolking in de 18e eeuw is achteruitgegaan. In deze richting wees ook mijn vergelijking van het verloop van het totale aantal doopsels in 18 katholieke staties met dat van het totale aantal dopen in 18 hervormde gemeenten.[87] Bij de vergelijking van de gegevens uit missieverslagen en bevolkingstellingen van 1663 tot 1796 in het vervolg van deze paragraaf zal blijken dat deze relatieve achteruitgang zich vooral ná 1775 heeft voorgedaan. Visser constateerde overigens nogal wat plaatselijke verschillen. In enkele plaatsen is het katholieke aandeel zelfs versterkt. De katholieken handhaafden zich het best in de grotere plaatsen en in de zuidwesthoek. Ook hier dus weer, nu in het groot, hetzelfde beeld als wij voor Menaldumadeel vonden: procentuele achteruitgang, doch handhaving daar waar reeds naar verhouding veel katholieken zaten, dat wil zeggen een verdere concentratie.

86 Visser, De plaatselijke verspreiding. Voor de ontwikkelingen in het gebied tussen Harlingen en Leeuwarden zie ook Oldenhof, *In en om de schuilkerkjes*.
87 Zie paragraaf II.13.

Een bijzonder geval is Harlingen. Volgens Visser is dit een van de plaatsen waar in de 18e eeuw het aandeel van de katholieken op de totale bevolking ongeveer gelijk gebleven is. De grafiek in Visser's artikel leidt echter naar mijn mening tot een heel andere conclusie, namelijk dat er in de eerste helft van de 18e eeuw een sterke toeneming van het aantal katholieken in Harlingen heeft plaats gehad, en in de tweede helft van die eeuw waarschijnlijk weer een geringe achteruitgang. Immers, vanaf omstreeks 1700, wanneer het vijfjaarlijkse gemiddelde van het aantal doopsels rondom de 20 ligt, loopt het steeds meer op totdat in de jaren zestig een top van bijna 70 wordt bereikt. Voorzover de cijfers aanwezig zijn, is er na 1766 weer een tendens tot daling, terwijl in de periode 1800–1810 de cijfers duidelijk lager liggen, namelijk tussen de 40 en 50.[88] Dit beeld stemt overigens goed overeen met hetgeen ons uit andere bron bekend is over de katholieken in Harlingen in de 18e eeuw. Zoals in hoofdstuk V nader zal worden uiteengezet, heeft in de eerste helft van de 18e eeuw in Harlingen een tak van textielnijverheid – de zogenaamde bontenfabricage – gebloeid. De in deze textielnijverheid werkende seizoenarbeiders kwamen vrijwel allen uit Munsterland en Westfalen. Doch ook de te Harlingen gevestigde weversbazen waren, zoals Postma aantoonde, afkomstig uit oostelijke streken.[89] Het ligt voor de hand dat die uit Munsterland en Westfalen afkomstige wevers voor het grootste deel katholiek zijn geweest. Door de opkomst van deze weefindustrie in Harlingen zal dan ook het katholieke element in de bevolking van deze stad zijn versterkt. Die versterking moet, volgens de doopcijfers van Visser, vooral zijn voorgevallen in de eerste helft van de 18e eeuw. Het is dan ook geen wonder dat in 1752 de katholieke kerk te Harlingen geheel werd vernieuwd en dat die kerk door de Tegenwoordige Staat wordt genoemd 'geen onaanzienlijk gebouw' dat een groot aantal mensen kan bevatten.[90] De achteruitgang van de Harlinger textielindustrie in de tweede helft van de 18e eeuw heeft er toe geleid dat het binnenstromen van wevers uit Munsterland en Westfalen is geëindigd en de sterke toeneming van het katholieke element in de Harlinger bevolking niet verder is voortgeschreden.

Behalve via de doopcijfers van Visser is er nog een andere weg waarlangs een globaal inzicht kan worden verkregen in het verloop

88 Zie ook grafiek II.4.

89 Postma, Oer de wevers fan Harns, pp. 33–42.

90 *Teg. St. II*, p. 630. Ook Oldenhof, *In en om de schuilkerkjes*, pp. 422–423 constateert op grond van opgaven in missieverslagen een sterke toeneming van het aantal katholieken in Harlingen in de eerste helft van de 18e eeuw.

van het aantal katholieken vanaf omstreeks 1660 en wel met behulp van de missieverslagen. De bruikbaarheid van deze bron mag echter, met name voor wat betreft de 17e eeuw, niet te hoog worden aangeslagen.[91] In de eerste plaats is daar het feit dat de opgegeven aantallen communicanten of katholieken in veel gevallen duidelijk het resultaat zijn van taxaties. In hoeverre deze taxaties de werkelijke stand van zaken benaderen, is moeilijk meer na te gaan. De ronde tot zeer ronde getallen vormen echter een dringende waarschuwing om in deze een niet al te groot vertrouwen aan de dag te leggen. De tabellen II.32, II.33 en II.34 lichten in over de aard van de getallen die in de diverse missieverslagen worden genoemd. Vooral het verslag van 1656 werkt kennelijk met grove schattingen. Het verslag van 1663 maakt een betere indruk. Ook de verslagen van 1726 en – hoewel in mindere mate – 1758 komen iets beter uit de bus, doch vooral 1775 slaat een goed figuur.

Het verslag van 1663 is dus het eerste dat enigermate voldoet aan de eisen die moeten worden gesteld aan de missieverslagen als bron voor het kwantitatieve onderzoek. Helaas heeft het verslag van 1663 een andere tekortkoming waardoor het zich niet leent voor een analyse van de ontwikkeling per afzonderlijke statie. Het blijkt namelijk niet compleet te zijn. Optelling van de in het verslag per statie vermelde aantallen communicanten levert een totaal van 9.414 op. In een brief, die het verslag begeleidde, wordt echter vermeld dat het totale aantal communicanten in Friesland 11.313 bedroeg. Waar het verschil van 1899 thuishoort, is op geen enkele manier meer te achterhalen. Wij kunnen dan ook voor onze analyse alleen werken met het totaal van 11.313 communicanten. Zo kan dan nu in tabel II.35 een globaal overzicht worden gegeven van het verloop van het aantal katholieken in Friesland van ca. 1660 tot ca. 1800. Dat geschiedt, behalve met behulp van de totale aantallen communicanten uit de missieverslagen van 1663, 1726, 1758 en 1775, ook nog door middel van de volkstellingsgegevens van 1796. Bovendien wordt, voor zover mogelijk, gepoogd het aantal katholieken te plaatsen tegen de achtergrond van het totale inwonertal van Friesland. Tenslotte moeten nog de volgende opmerkingen worden gemaakt:

1. Ik neem aan dat in het totaal van 11.313 voor het jaar 1663 ook de statie Ameland is begrepen. Omdat in de totale bevolkingsomvang Ameland niet is opgenomen, moeten dus de communicanten op dit eiland ook niet worden meegeteld voor de berekening

91 Zie voor een discussie over de betrouwbaarheid en bruikbaarheid van de missieverslagen, met name dat van 1656, ook Van der Woude, Numerieke aspecten.

van het totale aantal katholieken in Friesland. Voor de jaren 1726, 1758 en 1775 is het aantal Amelandse communicanten uit de missierapporten af te lezen. Voor 1663 schat ik het op 200.

2. Voor de omrekening van communicanten in katholieken is ervan uitgegaan dat in de 17e eeuw het aantal communicanten gemiddeld 2/3 bedroeg van het totale aantal katholieken. Men kan namelijk de communicanten gevoegelijk gelijk stellen met personen boven de 11 à 12 jaar.[92] In de totale Friese bevolking van 1749 nam de groep van 12 jaar en ouder een percentage van 72 % voor zijn rekening. Wanneer daar tevens personen van 11 jaar bij komen, wordt het percentage weliswaar nog hoger. Daar staat echter tegenover dat in 1663 naar alle waarschijnlijkheid de leeftijdsopbouw iets anders is geweest dan in het midden van de 18e eeuw. Men bevond zich in 1663 aan het einde van een periode van sterke bevolkingsgroei. In een dergelijke situatie zal het jeugdige element in de bevolking relatief sterker zijn dan in een tijd van stagnatie, zoals die zich in de eerste helft van de 18e eeuw voordeed. Daarom meen ik dan ook te mogen aannemen dat in 1663 de groep boven de 11 à 12 jaar niet ruim 72 %, doch 66⅔% bedroeg. Voor de omrekening van de 18e eeuwse communicantencijfers ga ik echter wel uit van de gevonden 72 %. Ik zie mij hierin gesterkt door het feit dat in een missieverslag van 1805/07 zowel de communicanten als het totale aantal katholieken is vermeld, en wel respectievelijk 10.958 en 15.500 dat is een verhouding van 71:100.

3. Ten behoeve van de berekening van het percentage katholieken in 1726 ga ik uit van de totale bevolkingsgrootte van 1714. Voor de jaren 1758 en 1775 taxeerde ik de totale bevolking door middel van lineaire interpolatie tussen 1744 en 1796.

De tabel laat zien dat de katholieken in Friesland zich tussen 1663 en 1796 goed hebben gehandhaafd. De daling van 9,9 à 11,4 % tot 9,7 % duidt geenszins op dramatische verschuivingen. Misschien is in de eerste helft van de 18e eeuw het percentage katholieken zelfs lichtelijk toegenomen. Pas in het laatste kwart van de 18e eeuw lijkt de groei van het aantal katholieken enigszins achter te blijven bij de groei van de totale Friese bevolking. Dit is overigens niet zo verbazingwekkend. Immers, de bevolkingsgroei heeft zich in de tweede helft van de 18e eeuw voornamelijk voorgedaan in het noorden en oosten van de provincie, gebieden waar vrijwel geen katholieken woonden. Wanneer de ontwikkeling in die gebieden, waar de katholieken woonden, geïsoleerd kon worden bekeken, dan kon zelfs wel eens blijken dat daar hun aandeel in de totale bevolking is toegenomen.

92 De Kok, *Nederland op de breuklijn*, p. 57.

Tot een heel ander beeld van de ontwikkeling van het aantal katholieken in Friesland, met name voor de periode 1656–1726, komt De Kok.[93] Volgens hem heeft er in die tijd, overigens niet alleen in Friesland doch in geheel Nederland, een ingrijpende achteruitgang van de katholieken plaats gehad, absoluut zowel als relatief. Hij komt tot deze conclusie door uit te gaan van het missieverslag van 1656 en de daarin opgegeven aantallen katholieken te interpreteren als communicanten. Op deze wijze stelde hij een achteruitgang vast van 13.350 communicanten in 1656 tot 9.988 in 1726.[94]

In het voorgaande maakte ik reeds gewag van het onoverkomelijke tekort aan exactheid van de opgaven uit het missieverslag van 1656. Op grond daarvan verwierp ik dit verslag voor mijn kwantitatieve analyse. Daar komt nog bij dat er verschil van mening kan bestaan over de vraag of in het verslag sprake is van katholieken dan wel van communicanten. De Kok heeft voor de laatste interpretatie gekozen. Naar mijn mening ten onrechte. In het verslag van 1656 wordt overal gesproken van 'catholici', 'catholicorum numerus', 'animarum' enz. Daarentegen vermeldt het verslag van 1663 uitdrukkelijk bij alle opgaven dat het om communicanten gaat. Wanneer De Kok's opvatting juist zou zijn, zou dat ook wel tot heel merkwaardige conclusies leiden omtrent het verloop van het aantal katholieken in Friesland vanaf 1656. Met de gegevens van 1663 ontstaat dan immers het volgende beeld (hierbij is Ameland wel inbegrepen en gemakshalve is aangenomen dat in alle drie jaren het aantal communicanten = 2/3 × het aantal katholieken).

jaar	aantal communicanten	aantal katholieken
1656	14.000[95]	ca. 21.000
1663	11.313	ca. 17.000
1726	9.988	ca. 15.000

Dit zou een achteruitgang van bijna 20% in de zeven jaren tussen 1656 en 1663 betekenen.

Toegegeven moet worden, dat ook indien het cijfer van 1656 wordt geïnterpreteerd als het totale aantal katholieken in Friesland, de uitkomst niet fraai is.

jaar	aantal communicanten	aantal katholieken
1656		ca. 14.000
1663	11.313	ca. 17.000
1726	9.988	ca. 15.000

Deze vooruitgang van meer dan 20 % in zeven jaar tijds is minstens even absurd. Dit alles toont eens te meer aan, hoe ontoereikend het missieverslag van 1656 in kwantitatief opzicht is. Overigens, wie garandeert ons dat in 1656 bij de opgaven van de afzonderlijke staties ook niet enkele ontbreken, zoals dat in 1663 het geval is geweest. Voor 1663 kon dit gebrek worden achterhaald dank zij de aanwezigheid van een begeleidende brief, waarin het totaal voor heel Friesland is vermeld. Bij het missieverslag van 1656 ontbreekt zulk een opgave van het totaal ten enen male.

Om al deze redenen houd ik mij aan de opgave van 1663 en acht het gebodene in mijn tabel II.35 de bij de huidige stand van het onderzoek best mogelijk benadering van het verloop van het aantal katholieken in Friesland vanaf omstreeks 1660.

II.22. Het aantal doopsgezinden in de zeventiende en achttiende eeuw

Bij de behandeling van Menaldumadeel werd geconstateerd hoe daar het aantal doopsgezinden absoluut zowel als relatief is achteruitgegaan in de tweede helft van de 18e eeuw. Dit beeld van een deel van Friesland betreffende een halve eeuw, lijkt vrij representatief te zijn voor de geschiedenis van de doopsgezinden, gezien over de gehele provincie en gerekend over de hele periode vanaf hun opkomst in de 16e eeuw. Waar wij in de literatuur of in het bronnenmateriaal ook speuren, steeds is er sprake van achteruitgang van deze groepering. Volgens Eekhoff, die zijn kennis ontleende aan Van Reijd, was in 1580 een kwart van de Friese bevolking de doperse gezindte toegedaan.[96] In 1666 waren er in Friesland ca. 20.000 doopsgezinden, verdeeld over 72 gemeenten.[97] Dat is, gerekend naar een totale bevolking van 147.000 à 169.000 rond 1660, circa 12 à 14 %. In 1796 bedroeg volgens de volkstelling het aantal doopsgezinden 12.797 ofwel 8,1 % van de totale bevolking. Het aantal gedoopte leden daalde van ca. 13.000 in 1672 tot 4.981 in 1838.[98] Blaupot ten Cate geeft een ontwikkeling van de

93 De Kok, *Nederland op de breuklijn*, pp. 89–95.
94 De Kok, *Nederland op de breuklijn*, p. 472; zie voor de discussie met De Kok over zijn werkwijze en conclusies Van der Woude, Numerieke aspecten.
95 De Kok, *Nederland op de breuklijn*, p. 472, geeft een totaal van 13.350; optelling van de voor de afzonderlijke staties opgegeven aantallen levert echter 14.000 op.
96 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p. 167.
97 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p. 364.
98 *Enc. v. Frl.*, p. 260.

aantallen doopsgezinde gemeenten en predikanten, zoals weergegeven in tabel II.36.[99]

Eekhoff meldt dat er omstreeks 1700 in Leeuwarden 454 doopsgezinden woonden.[100] De volkstelling van 1796 geeft voor Leeuwarden een aantal van 427. Inmiddels was tussen 1689 en 1796 de totale bevolking van deze stad toegenomen van 13.490 tot 15.525.[101] In Workum had de doopsgezinde gemeente in 1692 volgens Siemelink 417 leden.[102] In 1796 staat Workum met 304 doopsgezinden genoteerd. De bevolkingsontwikkeling is hier als volgt geweest: van 2.351 inwoners in 1689 tot 3.157 in 1796. Surhuisterveen zag zijn doopsgezinde gemeente inkrimpen van 130 leden in 1723 tot 62 in 1796.[103]

Door Blaupot ten Cate zijn als oorzaken van de achteruitgang der doopsgezinden genoemd: de gemengde huwelijken, het gebrek aan geschikte voorgangers, de hervormde proselietenmakerij en de invloed van de geest des tijds. Van de eerste zowel als de laatstgenoemde factor kan worden gezegd dat die in principe even goed in het voordeel van de doopsgezinden als van de hervormden had kunnen werken. Er moeten dan ook nog andere invloeden gewerkt hebben die de balans hebben doen doorslaan naar de hervormde kant. Hierbij kan worden gedacht aan verschillende factoren. Dat is in de eerste plaats het demografische nadeel van kleinere huwelijkskansen binnen de numeriek kleine groep. Deze factor zal bij de doopsgezinden deste sterker hebben gewerkt, omdat deze groepering plaatselijk vaak nog weer verdeeld was in gemeenten van verschillende signatuur, die met elkaar geen contact onderhielden. Wanneer een minderheid dan bovendien nog aan politieke en economische discriminatie is blootgesteld, komen ook economische motieven de zuigkracht van de meerderheid versterken. Speciaal bij de doopsgezinden moet de door Blaupot ten Cate genoemde 'geest des tijds' de overgangen naar de hervormde kerk gemakkelijk hebben gemaakt. In de loop van de 18e eeuw deed in deze kerk de tolerantie haar intrede, waardoor afwijkingen van de Dordse leer steeds meer ook binnen die kerk werden geduld. Aan de andere kant waren in vele doopsgezinden groeperingen de scherpe kantjes er in de 18e eeuw ook al wat af. Een aardige illustratie daarvan is een opmerking van Knoop. Deze schrijver vertelt hoe de doopsgezinden zich eertijds distantieerden van allerlei volgens hen we-

99 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p.244.
100 Eekhoff, *Lwd. II*, p.114.
101 Zie tabel II.13.
102 Siemelink, Geschiedenis van de stad Workum, p.131.
103 Tjoelker, *Surhuisterveen*, pp.23, 29.

reldse nieuwigheden zoals het dragen van pruiken en de consumptie van koffie, thee en tabak; 'dog', zo schrijft Knoop in 1763, 'hedendaags gebruiken de meesten van haar die dingen even zo graag als andere gezindheden, en ze maken 'er niet langer meer Zonde van'.[104] Tenslotte moet de relatieve achteruitgang van handel en scheepvaart in de loop van de 18e eeuw en de invloed daarvan op de demografische ontwikkeling met name in de zuidwesthoek, de numerieke sterkte van de doopsgezinden in de totale Friese bevolking ook nadelig hebben beïnvloed. Hindeloopen en Staveren, nog in 1796 samen met IJlst de meest doopsgezinde steden, zagen hun totale bevolking van 1714 tot 1815 teruglopen respectievelijk van 2230 tot 1216 en van 1604 tot 594.

II.23. Overige kerkelijke groeperingen vóór 1796

Over de ontwikkeling van de overige kerkelijke groeperingen in de tijd vóór 1796 valt niet veel te zeggen. De remonstranten hadden alleen een gemeente in Dokkum, waartoe in 1796 slechts 10 personen behoorden. Deze gemeente is in 1797 een fusie aangegaan met de doopsgezinde gemeente ter plaatse. De daaruit ontstane Verenigde Christelijke Gemeente bestaat ook nu nog te Dokkum. De Hernhutters hebben van 1746 tot ongeveer 1797 een gemeente gehad te Akkrum.[105] Bij de volkstelling van 1796 zijn in die plaats 20 hernhutters opgegeven. Zowel van de lutheranen als de israëlieten kan met waarschijnlijkheid worden gezegd dat zij gedurende de 18e eeuw in Friesland in aantal zijn toegenomen. Van de in totaal 897 in Friesland aanwezige luthersen woonde in 1796 het overgrote deel, namelijk 776, in de steden en wel voornamelijk in Leeuwarden (517) en Harlingen (204). De in deze steden aanwezige lutherse gemeenten waren in de 17e eeuw ontstaan door de vestiging van uit Duitsland afkomstige militairen, handwerkslieden en bij handel en scheepvaart betrokken personen. Toen de luthersen te Leeuwarden in 1681 toestemming kregen om een kerkgebouw te laten zetten, telde de gemeente aldaar 3 à 400 zielen.[106] In 1773 werd de kerk vernieuwd en vergroot; er waren toen 600 à 700 zielen. Als deze getallen juist zijn, zou men dus sinds 1773 weer enige achteruitgang moeten constateren, aangezien er in 1796 in Leeuwarden 517 luthersen woonden. Waarschijnlijk zijn echter in de cijfers van 1681 en 1773 ook de buiten Leeuwarden wonende

104 Knoop, *Tegenwoordige staat*, p. 529.
105 *Enc. v. Frl.*, p. 357.
106 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p. 377.

luthersen, voorzover die ressorteerden onder de Leeuwarder gemeente, meegerekend. Nu woonden er in 1796 buiten Leeuwarden en Harlingen 176 luthersen. Wanneer wij eens aannemen dat die voor de helft onder Leeuwarden en voor de helft onder Harlingen ressorteerden, dan komt Leeuwarden dus op 605 en Harlingen op 292 luthersen. Van achteruitgang tussen 1773 en 1796 is dan in werkelijkheid nauwelijks meer sprake. Harlingen moet in 1669 omstreeks 150 luthersen hebben gehad.[107] Ook daar is deze groep dus toegenomen, gezien de 292 in 1796.

Het aantal israëlieten is vooral in de tweede helft van de 18e eeuw toegenomen. Weliswaar signaleerde Siemelink de aanwezigheid van israëlieten te Workum reeds in 1635 en 1664.[108] In het laatstgenoemde jaar werd hun daar door de raad toegestaan, een stuk grond tot begraafplaats te gebruiken. Volgens Eekhoff vestigden zich in 1645 enige joodse gezinnen te Leeuwarden. In deze stad verwierven de joden in 1670 een eigen begraafplaats. Hun aantal nam hier echter vooral in de tweede helft van de 18e eeuw toe. In 1754 waren er 140 joden, in 1798 was hun aantal gestegen tot 433.[109] Dit komt goed overeen met het cijfer uit de volkstelling van 1796, nl. 427. Het totale aantal israëlieten in Friesland bedroeg ten tijde van die volkstelling 626, waarvan 549 in de steden.

II.24. De religiografische ontwikkeling na 1796

Vanaf 1796 vertoont de ontwikkeling op het gebied van de kerkelijke gezindten, zoals blijkt uit tabel II.29, eensdeels een voortzetting van de lijnen die wij reeds in de 18e eeuw signaleerden, nl.:

1. een verdere daling van het aantal doopsgezinden, relatief zowel als absoluut;
2. een verdere relatieve achteruitgang van het aantal katholieken;
3. een voortgezette concentratie van de katholieken in bepaalde plaatsen, vooral in enige steden en grote dorpen.

Aan de andere kant zijn er echter in de 19e en 20e eeuw ingrijpende nieuwe ontwikkelingen opgetreden, waarop in het begin van deze paragraaf reeds even werd gewezen. De steeds voortschrijdende desintegratie van de hervormde kerk als volkskerk is het meest spectaculaire verschijnsel op het kerkelijke erf in deze periode. Deze desintegratie, die begonnen is met de Afscheiding vanaf 1834, zich

107 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p. 377.
108 Siemelink, Geschiedenis van de stad Workum, p. 140.
109 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p. 386.

voortzette in de Doleantie van 1886 en volgende jaren, en haar hoogtepunt vindt in de massale buitenkerkelijkheid van onze eeuw, heeft reeds vele pennen in beweging gebracht. De oorzaken zijn in zeer uiteenlopende verschijnselen gezocht. Staverman geeft een overzicht van de door diverse auteurs aangevoerde maatschappelijke, geestelijke en psychologische oorzaken.[110]

Ik wil mij in het kader van deze studie niet mengen in de discussie omtrent deze oorzaken. Ook interesseert mij hier meer het sociaalhistorische aspect van de desintegratie van de oorspronkelijk grote volkskerk – gepaard met het ontstaan van gereformeerde kerken en buitenkerkelijkheid – dan het godsdiensthistorische aspect van deze verschijnselen. Slechts enkele factoren, die wellicht mede van invloed zijn geweest op de desintegratie van de hervormde kerk in de 19e eeuw, en die liggen opgesloten in het door mij verzamelde feitenmateriaal van vóór de 19e eeuw, zal ik hier derhalve aan een beschouwing onderwerpen.

Ten eerste: *de grootte van de kerkelijke gemeente* (het dorp). Bij de grotere dorpen zal er over het algemeen een minder sterke sociale contrôle van de inwoners onderling bestaan, minder samenhang in de gemeenschap, en dus meer kans op het uiteenvallen in sociale of levensbeschouwelijke groepen, dan in de kleine dorpen. In de grote dorpen heeft de ene predikant met de ene kerkeraad een veel grotere kudde onder zijn hoede dan op de kleine dorpen, waardoor de bearbeiding van de gemeente in het grote dorp minder intensief kan geschieden dan in het kleine dorp. Uit het materiaal blijkt nu dat inderdaad het uiteenvallen van de volkskerk het sterkst is geweest in de gebieden met grote dorpen, namelijk ruwweg de Wouden en de kleibouwstreek. Om dit aan te tonen heb ik in tabel II.37 drie getallen naast elkaar geplaatst. Het eerste is het aantal geestelijke verzorgers (predikanten zowel als priesters) per 1000 inwoners in 1749, berekend op grond van de quotisatiekohieren van dat jaar. Dit geeft een indruk van wat wij zouden kunnen noemen: de gemiddelde hoeveelheid geestelijke verzorging. Daarnaast is opgenomen het gemiddelde aantal inwoners per dorp in 1796. De derde kolom bevat het percentage gereformeerden en buitenkerkelijken samen in de betrokken gemeente bij de volkstelling van 1947. Dit getal geeft – afgezien van migratoire bewegingen – uitdrukking aan de mate waarin de hervormde kerk in die gemeente is gedesintegreerd. Nu blijkt uit de tabel, waarin de gemeenten naar gemiddelde dorpsgrootte zijn gerangschikt, dat er inderdaad een zekere correlatie bestaat. In de eerste groep gemeenten, met een gemiddelde dorpsgrootte van 101 –200 inwoners in 1796, varieert

110 STAVERMAN, *Buitenkerkelijkheid in Friesland*, pp. 50–76.

het aantal gereformeerden plus onkerkelijken in 1947 tussen 24,0% en 28,7%, met een gemiddelde van 26,9%. Bij de groep 201–300 varieert het percentage tussen de 25,4 en 51,8 en ligt gemiddeld op 40,7. Bij elke volgende groep zijn deze percentages weer hoger. Er ligt in dit alles een aanwijzing, dat de factor van de omvang van de kerkelijke gemeente en daarmee samenhangend de beschikbare kerkelijke mankracht, de greep van de kerk op haar leden mede heeft bepaald. In dit verband kan ook nog worden gewezen op de door Goddijn gesignaleerde positieve invloed, die van het bestaan van kleine parochies is uitgegaan op het godsdienstig élan van de katholieken in Friesland.[111] Ook daar heeft kennelijk de omvang van de gemeenschap de trouw aan die gemeenschap mede bepaald.

De tweede factor die hier ter sprake dient te worden gebracht is de maatschappelijke structuur. De sociale tegenstellingen waren het grootst in de bouwhoek en de Wouden. Bij de behandeling van de beroepsstructuur zal blijken, dat in die streken het percentage arbeiders in de totale beroepsbevolking reeds in 1749 relatief het grootst was d.w.z. nagenoeg overal boven de 24%. Over het algemeen correspondeert daarmee een hoog percentage 'gereformeerden en buitenkerkelijken' in 1947, zoals te zien is in tabel II.38. De sociale structuur binnen de agrarische sector valt enigszins af te lezen aan de frequentieverdeling van de boerderijen naar bedrijfsgrootte. In hoofdstuk IV wordt deze bedrijfsgrootte behandeld. Daar blijkt dat in de Wouden en de kleibouwstreek de bedrijven met minder dan 20 ha domineren. In de beide weidestreken zijn daarentegen de middelgrote bedrijven, d.w.z. van 20–39 ha, het sterkst vertegenwoordigd. De kleinere bedrijven zijn hier relatief lang zo talrijk niet als in de bouwstreek en de Wouden. In grote lijnen zijn dus de Wouden en de kleibouwstreek de gebieden geweest met een naar verhouding grote groep arbeiders en/of kleine grondgebruikers, en een relatief kleine middengroep. In de weidestreken was de middengroep het grootst; uitwonende arbeiders kwamen daar weing voor. Over het algemeen is dan ook de sociale structuur in de weidestreken harmonischer geweest, waardoor er minder kans op sociale spanningen was. In de Wouden en de kleibouwstreek zijn de sociale tegenstellingen – tussen enerzijds de betrekkelijk kleine groep boeren en anderzijds de grote groep arbeiders en kleine grondgebruikers – groter geweest. Daar was derhalve een vruchtbaarder voedingsbodem voor sociale spanningen aanwezig. De maatschappelijke desintegratie lag daar als het ware voortdurend op de loer. Een symptoom van die maatschappelijke desintegratie is het uiteenvallen van de volkskerk geweest.[112]

111 GODDIJN, *Katholieke minderheid*, p.184.

Zoals reeds eerder werd opgemerkt, is deze uittocht uit de hervormde kerk voor een deel uitgemond in Afscheiding en Doleantie, voor een ander deel in de buitenkerkelijkheid. In welke richting het ging, is natuurlijk ook weer van diverse factoren afhankelijk geweest. In grote lijnen kan daarvan het volgende worden gezegd. Het is de kant van Afscheiding en Doleantie opgegaan in de ondanks economische en demografische groei in de 19e eeuw toch nog traditioneel gebleven agrarische samenleving van de bouwstreek, alsmede in de noordelijke Woudgemeenten Achtkarspelen, Dantumadeel en Tietjerksteradeel. Terwijl Smallingerland een soort overgangsgebied vormt, ging het in de zuidelijke Wouden meer de kant van de buitenkerkelijkheid op. Daar was de traditionele samenleving lange tijd en nog tot in de 19e eeuw omgewoeld onder invloed van de turfgraverij. Deze bracht met zich mee de toevloed van arbeiders en neringdoenden uit andere delen van de provincie zowel als van buiten de provincie. De groep van de veenarbeiders was bovendien zeer mobiel, omdat men van een gebied waar het veen uitgeput was verder trok naar nieuw aan te graven terreinen. Daardoor ontstond een samenleving, waarop de kerk weinig vat had. Ook was de traditionele bewerktuiging van de kerk niet op zulk een situatie ingesteld. De kerk had hier dus al nauwelijks meer vat op een groot deel van de bevolking toen in de tachtiger jaren van de vorige eeuw de economische malaise samen met intensieve propaganda van vrijdenkerszijde – vooral Domela Nieuwenhuis heeft hier veel invloed gehad – velen de laatste banden met de kerk deden slaken.[113]

Aan de lotgevallen van de katholieke minderheid in de 19e eeuw zijn door Goddijn diepgaande beschouwingen gewijd.[114] De relatieve achteruitgang moet volgens hem vooral aan een hoog vertrekoverschot worden toegeschreven.[115] Ook het minder en later huwen van de katholieken heeft een negatieve invloed gehad.[116] Tegen deze beide factoren woog het hogere geboorteoverschot bij de katholieken niet geheel op.[117] Evenals voor de tijd van vóór 1796 kon worden vastgesteld, blijkt er een voortgezette concentratie van de katholieken te hebben plaats gehad. Tabel II.29 toont dui-

112 Ook STAVERMAN, *Buitenkerkelijkheid in Friesland*, pp. 62–64, wijst op de invloed van de maatschappelijke structuur op de omvang van de buitenkerkelijkheid.
113 Zie ook STAVERMAN, *Buitenkerkelijkheid in Friesland*, p. 205.
114 GODDIJN, *Katholieke minderheid*.
115 GODDIJN, *Katholieke minderheid*, pp. 148, 166.
116 GODDIJN, *Katholieke minderheid*, pp. 192–194.
117 GODDIJN, *Katholieke minderheid*, p. 144.

delijk aan, dat daar waar weinig katholieken woonden, de achteruitgang het grootst is geweest en veelal zelfs van absolute aard was (zie Baarderadeel, Hennaarderadeel, Utingeradeel, Idaarderadeel, Barradeel, Dokkum, Staveren, IJlst, Hindeloopen). Daarentegen handhaven de katholieken zich daar waar zij toch reeds numeriek sterk waren en nemen in sommige gevallen zelfs relatief toe (Doniawerstal, Gaasterland, Weststellingwerf, Menaldumadeel, Bolsward, Franeker, Harlingen, Sloten, Workum). Door deze verschuivingen hebben zich in de spreiding van de katholieken in Friesland in de loop der tijd vrij ingrijpende wijzigingen voltrokken. Vooral van belang is op deze plaats de constatering dat zulke wijzigingen zich ook reeds in de 18e eeuw voordeden. Daaruit blijkt eens te meer, dat de samenleving ook vóór de 19e eeuw minder statisch was dan wel eens wordt aangenomen. De geografische, demografische en sociale mobiliteit van de bevolking was groter dan men oppervlakkig geneigd is te denken.

In het voorgaande zagen wij hoe reeds in de 17e en 18e eeuw de doopsgezinden in Friesland in aantal achteruitgingen. Dit proces is in de 19e en 20e eeuw in versterkte mate voortgeschreden. Tabel II.29 legt daarvan een sprekend getuigenis af. Van 8,1 % in 1796 daalde het aandeel van de doopsgezinden in de totale Friese bevolking tot 2,8 % in 1947. In veel gemeenten liep het aantal doopsgezinden zelfs absoluut terug. De ontwikkeling in Utingeradeel is exemplarisch voor vrijwel het gehele Friese platteland. In deze gemeente stonden in 1796 nog 1354 personen, dat is 54 % van de bevolking, als doopsgezind genoteerd. In 1947 was dat aantal gedaald tot 739 of 14 %. Alleen het Bildt geeft een absolute en relatieve vooruitgang van deze groepering te zien. Men zou haast zeggen dat hier sprake is van een gedeeltelijke terugkeer tot een oude liefde. Blaupot ten Cate vermeldt immers dat in de 16e eeuw vrijwel alle Bildtmeiers de doperse richting waren toegedaan.[118] In de steden, vooral in Leeuwarden, handhaafde het doopsgezinde element zich iets beter dan ten plattelande, doch ook daar heerst de relatieve achteruitgang overal. De oorzaken van deze ineenschrompeling van de doopsgezinde groepering zijn deels dezelfde als die welke wij voor de tijd van vóór 1796 hebben gesignaleerd. In de 19e eeuw is daar bij gekomen de buitenkerkelijkheid, waartoe waarschijnlijk de doopsgezinden een relatief groot aandeel hebben geleverd.

118 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden*, p. 90.

II.25. Samenvatting

Op grond van een kritische analyse van het beschikbare bronnenmateriaal is in dit hoofdstuk de ontwikkeling van het inwonertal in Friesland vanaf 1511 vastgesteld. Daaruit resulteerde in grove trekken het volgende inzicht: in de tijd van 1500 tot 1650 doet zich een flinke bevolkingsgroei voor, gevolgd door een demografische stagnatie van 1650 tot 1750. Daarna neemt het aantal inwoners weer toe en vooral in de 19e eeuw tot ca. 1880 is de groei aanzienlijk geweest. Vanaf 1880 treedt een ernstige vertraging op, waarbij de bevolkingsgroei van Friesland sterk achterblijft bij die van Nederland in zijn geheel.

De demografische factoren die de bevolkingsgroei bepalen – geboorte, sterfte en migratie – werden niet systematisch geanalyseerd. Voor sterfte en migratie ontbreekt over het algemeen het bronnenmateriaal. Deze leemte is met name ten aanzien van de migratie, een verschijnsel dat nauw samenhangt met economische ontwikkelingen, ten zeerste te betreuren. Wel is gewerkt met de doopcijfers van een aantal hervormde gemeenten en van de katholieke staties. Dat geschiedde echter in de eerste plaats om zodoende de totale bevolkingsontwikkeling vanaf ongeveer 1660 nader te preciseren. Intussen is daarbij wel gebleken, dat hoogstwaarschijnlijk de bevolkingsvermindering in de tweede helft van de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw althans gedeeltelijk moet worden toegeschreven aan een daling van het geboortecijfer. In de jaren 1740–1749 blijkt dat geboortecijfer nl. voor de onderzochte hervormde gemeenten beneden de 30‰ te liggen. Het kan haast niet anders, of in het midden van de 17e eeuw moet het hoger zijn geweest. Ook de geringe kinderrijkdom in Doniawerstal in 1744 wijst in de richting van een laag geboortecijfer in het midden van de 18e eeuw.

Over enige andere elementen van de demografische structuur lichten de gebruikte bronnen eveneens in. Zo bleek de gemiddelde omvang van het huishouden in het achttiende-eeuwse Friesland betrekkelijk klein te zijn en werden sporen van het samenwonen van familieleden in zogenaamde familiehuishoudens vrijwel niet aangetroffen. Voorts kenden de steden een duidelijk vrouwenoverschot, terwijl daarentegen in verscheidene delen van het platteland een mannenoverschot voorkwam. De leeftijdopbouw van de bevolking week in de 18e eeuw in zoverre af van die in onze tijd, dat het aandeel van de bejaarden destijds geringer was, doch dat van de kinderen groter. Het percentage personen in de economisch produktieve leeftijdsklassen was toenmaals echter ongeveer hetzelfde als heden ten dage.

In grote lijnen stemt de demografische ontwikkeling van Fries-

land tussen 1500 en 1800 overeen met wat van elders bekend is. Vrij algemeen is de 16e eeuw, en in verscheidene landen ook nog de eerste helft van de 17e eeuw, een periode geweest van bevolkingsgroei.[119] Daarna overheerst tot in de eerste helft van de 18e eeuw de stagnatie.[120] Na 1750 doet zich nagenoeg overal weer een bevolkingsvermeerdering voor.[121] Dit schema gaat in zijn verregaande simplificatie natuurlijk niet op voor alle gebieden. In het ene land begon de stagnatie in de 17e eeuw eerder dan in het andere en ook de hernieuwde groei in de 18e eeuw zette niet overal tegelijkertijd in. Bovendien zijn er gevallen waarin de ontwikkeling principieel anders was. Zo stelde Slicher van Bath voor Overijssel juist een sterke bevolkingsgroei vast in de periode 1675–1748, terwijl de tweede helft van de 18e eeuw daar een tijd van stagnatie was.[122] Baehrel vond in de Basse-Provence een bevolkingsgroei die zich ook in de tweede helft van de 17e eeuw nog voortzette.[123]

In Friesland zijn er tussen de onderscheiden gebieden verschillen in richting en tempo van de demografische ontwikkeling te bespeuren. De Wouden vertonen over het algemeen een sterkere bevolkingsgroei dan de rest van de provincie. Bovendien is in het genoemde gebied de stagnatie tussen 1650 en 1750 minder geprononceerd geweest dan elders.

Behalve aan het verloop van het inwonertal is in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de religiografische ontwikkeling. Nagegaan werd, hoe zich het aantal personen dat tot de diverse kerkelijke groeperingen behoorde, heeft ontwikkeld. De katholieken blijken zich in Friesland sinds de tweede helft van de 17e eeuw tot aan 1800 relatief te hebben gehandhaafd. Pas aan het einde van de 18e eeuw blijven zij bij de totale bevolkingsgroei enigszins ten achter. De doopsgezinden vertoonden daarentegen over de gehele bestudeerde periode een relatieve zowel als absolute achteruitgang.

In de religiografische geschiedenis sinds 1800 valt de desintegratie van de hervormde kerk, waartoe in 1796 nog ruim 80% van de Friese bevolking behoorde, het meest op. Aan de bestaande hypotheses ter verklaring van dit verschijnsel werd door dit onderzoek nog een toegevoegd. Geconstateerd werd namelijk dat de desinte-

119 ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, pp.97–99. REINHARD e.a., *Histoire générale*, pp.108–127.
120 ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, pp.177–181. REINHARD e.a., *Histoire générale*, pp.146–196.
121 ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, pp.187–188. REINHARD e.a., *Histoire générale*, pp.197–271.
122 SLICHER VAN BATH, *Overijssel*, pp.51–58.
123 BAEHREL, *Une croissance*, pp.234–237.

gratie het sterkst is geweest in de streken met omvangrijke kerkelijke gemeenten en grote sociale verschillen. Daarop werd het vermoeden gebaseerd, dat een ontoereikende samenhang in zulke gemeenten met veel leden en grote sociale verschillen het uiteenvallen van de hervormde kerk heeft bevorderd.

Hoofdstuk III
BEROEP EN BEDRIJF

III.1. Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de verdeling van de bevolking over de diverse economische activiteiten aan een onderzoek onderworpen, teneinde daardoor een globaal inzicht te krijgen in de relatieve betekenis van de verschillende sectoren van het economische leven. Het bronnenmateriaal is in feite beperkt tot het Register van de Aanbreng van 1511, de Quotisatiekohieren van 1749 en een aantal oorspronkelijke lijsten van de volkstelling van 1796. Het Register van de Aanbreng is bewaard gebleven voor nog niet de helft van de provincie en het geeft slechts zeer gebrekkige inlichtingen over de beroepsstructuur. Quotisatiekohieren zijn er van de hele provincie, maar hun volledigheid ten aanzien van de beroepsvermelding loopt nogal uiteen. Iets beter is het met die beroepsvermelding gesteld in de oorspronkelijke registers van de volkstelling-1796; helaas zijn de registers echter maar voor een beperkt aantal gemeenten meer aanwezig.

Met behulp van de Quotisatiegegevens kan ook een indruk worden verkregen van het verzorgingspatroon in het midden van de 18e eeuw, alsmede van het voorkomen van beroepscombinaties. De volkstellingsregisters van 1796 bieden tenslotte de mogelijkheid, iets te weten te komen over het verband tussen beroep en kerkgenootschap.

III.2. De beroepsstructuur in 1511

In het Register van de Aanbreng van 1511 zijn een groot aantal personen met een beroepsnaam genoteerd, in de trant van: Jan Schoenmaker, Klaas Smid, Jelle Bakker enz. Het lijkt mij verantwoord om deze benamingen inderdaad als aanduiding van het beroep van de betrokkene op te vatten en niet als familienaam. Immers, familienamen werden destijds nog lang niet algemeen gevoerd, zeker niet in kringen van ambachtslieden en neringdoenden. Bovendien vindt deze interpretatie haar rechtvaardiging in twee verschijnselen. In de eerste plaats komen dergelijke benamingen het meest voor in de steden en grotere dorpen, dus daar waar men inderdaad beoefenaren van niet-agrarische beroepen kan verwachten. In de tweede plaats zijn de meeste dragers van zulke na-

men alleen met een huisstede of met slechts een klein stuk land genoteerd.

Aangezien het hier echter geen beroepstelling betreft en het beroep ook van generlei betekenis was voor de belastingheffing, moet er rekening mee worden gehouden dat bij veel personen, die wèl een niet-agrarisch beroep hadden, dit beroep niet als achternaam is vermeld, doch dat deze personen op de gebruikelijke wijze met eigennaam en vadersnaam genoteerd staan. Dat is klaarblijkelijk het geval in b.v. het dorp Wirdum. Gezien de grootte van dit dorp, zullen hier ongetwijfeld ambachtslieden hebben gewoond. In het Register van de Aanbreng blijkt daarvan echter niets. Er wordt alleen een molenaar genoemd. Dergelijke gevallen doen zich meer voor. Een complete weergave van de beroepsstructuur kan dan ook uit deze gegevens niet worden verkregen. Toch is het zinvol eens na te gaan, welke beroepen er zo al worden genoemd en waar zij voorkomen.

In tabel III.1 zijn de beroepen gerangschikt volgens het aantal steden en dorpen, waarin zij worden vermeld. Dit aantal is geplaatst in kolom 1. In kolom 2 staat het totale aantal personen, dat met het bewuste beroep is opgegeven, genoteerd. De kolommen 3, 4 en 5 bevatten het aantal personen, dat respectievelijk in Leeuwarden, in Dokkum en in de dorpen met de diverse beroepen voorkomen.

Uit deze tabel blijkt in de eerste plaats, dat het totale aantal personen dat vermeld is met een beroep buiten de landbouw, slechts 739 bedraagt. Aangezien de gegevens niet compleet zijn, gaat het hier om een benedengrens. Hoeveel niet-agrarische beroepspersonen er in werkelijkheid zijn geweest, is niet met een redelijke graad van zekerheid te bepalen. Er kan echter wel een poging tot een zeer ruwe taxatie worden ondernomen, en wel op de volgende manier: in Leeuwarden zijn 306 van de 762 aangeslagenen met een beroep vermeld, in Dokkum 125 van de 272. Wanneer wordt aangenomen, dat in deze steden nagenoeg alle aangeslagenen werkzaam waren in niet-agrarische beroepen, dan mag worden geconcludeerd dat minder dan de helft van hen werkelijk met een beroepsaanduiding is genoteerd. Indien vervolgens wordt verondersteld, dat ook elders deze verhouding heeft gegolden, dan betekent dit dat er minstens rond 1500 beroepspersonen buiten de landbouw zijn geweest. Het totale aantal aangeslagenen in de grietenijen en steden, waarvan de Registers van de Aanbreng zijn bewaard gebleven, bedraagt 6900. Het aantal beroepspersonen buiten de landbouw zou dan dus 20% hebben bedragen. Voor heel Friesland moet dit percentage echter hoger hebben gelegen, aangezien bij deze berekening slechts 2 van de 11 steden in aanmerking konden worden genomen. Het zal

echter wel nauwelijks boven de 30 % zijn uitgekomen. Wanneer dan wordt bedacht dat in 1749 minstens 50 % van de Friese bevolking zijn bestaan buiten de landbouw vond, dan mag worden geconstateerd, dat in het begin van de 16e eeuw de Friese samenleving in nog veel sterkere mate een agrarisch karakter had dan 2½ eeuw later.

Dit komt nog meer naar voren, wanneer men in aanmerking neemt dat in 1511 de beoefenaren van niet-agrarische beroepen op het platteland dikwijls ook nog het landbouwbedrijf uitoefenden. In de grotere dorpen zijn weliswaar, evenals in de steden, de meeste handwerkslieden genoteerd zonder land. Naarmate echter de dorpen kleiner zijn, komt landgebruik bij de ambachtslieden meer voor. Vaak gebruiken zij enkele pondematen, koegrazen e.d., niet alleen grasland maar ook bouwland. Soms zijn het evenwel volledige boerenbedrijfjes, die door dragers van beroepsaanduidende achternamen worden geëxploiteerd. Zo gebruikt Lou Kuiper te Hempens 3 pondemaat (van rond 0,4 ha) bouwland en 50 pm grasland. Jacob Smit te Finkum heeft in gebruik: 7 pm bouwland, 6 pm hooiland en 14 pm weiland. De overige 7 handwerkslieden te Finkum (2 schoenmakers, 1 kleermaker, 1 wever, 1 pelser, 1 kistemaker en 1 kramer) staan echter alleen met een huisstede genoteerd. De kleermaker te Britsum exploiteert 10 pm bouwland, 10 pm weiland en 10 pm hooiland. De timmerman te Jelsum: 4 pm bouwland, 15 pm weide en 12 pm hooiland.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden, doch zij illustreren de directe verbondenheid van een deel der toenmalige plattelandshandwerkslieden met de landbouwsector en weerspiegelen daardoor het sterk agrarische karakter van het platteland.

Ook in de steden waren er wel mensen, die wat land buiten de stadswallen huurden of in eigendom hadden, teneinde wellicht een koe te weiden of wat tuinbouwprodukten te verbouwen, vermoedelijk hoofdzakelijk voor gebruik in eigen huishouding. Van een verbondenheid met de landbouw kan hier echter niet worden gesproken. De stad was wat haar beroepsstructuur betreft duidelijk niet-agrarisch. Wel moet worden gesteld dat de steden slechts bestonden bij de gratie van het agrarische platteland. Aan de beroepen in de steden Leeuwarden en Dokkum is te zien, dat daar geen exportindustrieën en van het platteland onafhankelijke handelsbranches voorkwamen. Hoewel de situatie in de andere steden zich aan onze waarneming onttrekt, mag wel worden aangenomen dat de beroepsstructuur daar niet principieel afweek van die in Leeuwarden en Dokkum. Wel zal in steden als Harlingen en Staveren een groter percentage personen bij de scheepvaart betrokken zijn geweest.

Keren wij thans terug tot de beschouwing van tabel III.1. Het volgende dat daarbij de aandacht trekt, is het verschijnsel dat maar

in 88 van de in totaal ruim 180 steden en dorpen die in het Register van de Aanbreng voorkomen, niet-agrarische beroepen vermeld zijn. Bovendien blijkt dat in slechts 1/3 van het totale aantal plaatsen het beroep van kleermaker voorkomt, in nog geen ¼ dat van wever en in 10 à 15 % het beroep van tapper, smid en schoenmaker. Op het eerste gezicht ontstaat hieruit de indruk dat het met de verzorging van het Friese platteland met niet-agrarische functies in het begin van de 16e eeuw niet al te best was gesteld. Hierbij moet echter de reeds geconstateerde onvolledigheid van de gegevens in aanmerking worden genomen. Ook hier gaat het weer om een benedengrens. In werkelijkheid zal de situatie gunstiger zijn geweest. Daar komt nog bij dat er in Friesland veel zeer kleine dorpen zijn, waar ook in onze tijd nog geen beroepen buiten de landbouw worden uitgeoefend. Deze dorpen zijn aangewezen op de grotere dorpen als verzorgingscentra. Bij de beschouwing van kaart III.1 valt op dat de dorpen met vier of meer beroepen (cijfers in cirkel) over het algemeen tevens de grootste dorpen van de betrokken grietenij zijn. Voorts lijkt er een tendens in het materiaal te zitten, die erop duidt dat dorpen, die in de naaste omgeving van steden zijn gelegen, zeer sterk op die steden waren georiënteerd, ook voor hun basisbehoeften. Juist in de omgeving van steden immers zien we weinig dorpen met vier of meer beroepen. Dit geldt voor de dorpen ten noorden, ten oosten en ten zuiden van Leeuwarden, rondom Franeker, ten noorden van Harlingen, ten noord-oosten van Bolsward en rondom Sneek en IJlst. Een uitzondering vormen alleen enige dorpen ten noordoosten van Dokkum.

Bij een meer gedetailleerde beschouwing van de beroepsstructuur en het verzorgingspatroon springt allereerst het veel voorkomen van kleermakers in het oog. Zowel wat betreft het aantal personen dat dit beroep uitoefent als het aantal plaatsen waar zij gevestigd zijn, staat het kleermakersvak bovenaan; op kleinere dorpen wordt het vaak gecombineerd met het landbouwbedrijf. Nu kan men zich voorstellen dat het vervaardigen en repareren van kleding uit zware wollen stoffen een activiteit was, die slechts door gespecialiseerde ambachtslieden met vakkennis en ervaring kon worden uitgeoefend. Ook is nog wel in te zien dat in deze arbeidsintensieve produktietak plaats was voor een groot aantal handwerkslieden. Minder gemakkelijk is echter de sterke spreiding van dit beroep te verklaren. Nieuwe kledingstukken en reparaties aan kleding behoren toch op het eerste gezicht niet tot de dagelijkse behoeften, waarvan de mogelijkheid tot bevrediging in de onmiddellijke nabijheid van de consument vereist is. Of is wellicht de slijtage, tengevolge van het gebruik van materiaal van geringe kwaliteit gecombineerd met zware eisen eraan gesteld door werkzaamheden

en klimaatsinvloeden, zo groot geweest dat veelvuldige aanschaf en reparatie noodzakelijk waren? Merkwaardig is overigens dat wevers en schoenmakers, die tenslotte in vergelijkbare behoeften voorzien, ook wel veel voorkomen maar toch in mindere mate dan kleermakers.

Timmerlieden zijn er betrekkelijk weinig en ze zijn bovendien sterk in de steden geconcentreerd. Het kan natuurlijk zijn dat de onvolledigheid van de gegevens hier het beeld sterk vertroebelt. Het is echter ook zeer wel denkbaar dat het bouwen en onderhoudden van huizen en boerderijen, die destijds op het platteland nog overwegend van hout waren opgetrokken, veelal door de bewoners zelf geschiedde.[1]

Tappers komen in vrij veel plaatsen voor, maar hun totale aantal is niet groot. Merkwaardig is, dat zij in Leeuwarden en Dokkum bijna niet worden genoemd. Aangenomen mag worden dat deze tappers bier verkochten voor dagelijks gebruik. Roessingh trof op de Veluwe nog in het midden van de 18e eeuw een groot aantal tappers aan. Hij wijst erop dat in die tijd het bier een noodzakelijk voedingsmiddel was, even onmisbaar als brood.[2] Dit geldt *a fortiori* voor het begin van de 16e eeuw, toen koffie en thee nog onbekend waren. Verwacht mag dan ook worden dat er in werkelijkheid veel meer tappers in Friesland waren, dan de 26 die in het Register van de Aanbreng worden genoemd. Wellicht hebben zij in vele gevallen het bier ook zelf gebrouwen. Opvallend is nl. het geringe aantal brouwers dat vermeld wordt, te weten drie waarvan twee in Leeuwarden. In dit verband moeten ook de personen worden genoemd, die in de bronnenuitgave van het register als 'sconker' of 'schonker' zijn vermeld, merkwaardigerwijs alleen in Oostergo. Ik heb dit geïnterpreteerd als 'schenker', een beroep dat vermoedelijk ongeveer hetzelfde betekent als tapper. Helemaal aan elkaar gelijkstellen kunnen we deze beroepen niet, immers in Dokkum worden een schenker en een tapper vermeld en in Bergum een schenker en een tapster. Wellicht is het verschil geweest dat bij de tapper het bier door de klant mee naar huis werd genomen, terwijl bij de schenker het bier ter plaatse werd geconsumeerd. Het verschil dus, in moderne termen, tussen een slijterij en een café.

Bakkers blijken er weinig te zijn en bovendien zitten de meesten in de steden, met daarnaast enkele in grote dorpen; een uitzondering is slechts het kleine dorp Jelsum. Dit kan erop duiden dat ten plattelande het brood nog veelal in de huishouding werd gebakken.[3]

1 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.137.
2 ROESSINGH, Beroep en bedrijf op de Veluwe, pp.218–219.
3 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.137.

Ook is het mogelijk dat één of meer dorpelingen bij wijze van nevenbedrijf – dat dan echter meestal niet in een beroepsaanduidende achternaam tot uiting kwam– een oven of bakhuis hielden, waarin de dorpsgenoten tegen betaling hun zelfgekneed deeg tot brood konden bakken of laten bakken.

Gezien de gebrekkigheid van het materiaal mogen we evenwel niet te veel in details afdalen en daaruit conclusies trekken. Wat echter nog wel kan worden vastgesteld, is het feit dat de beide steden – Leeuwarden vooral – opvallen door een groot assortiment van beroepen. Dit duidt op een verregaande specialisatie in de stedelijke economie. Ook in dit opzicht is het contrast tussen stad en platteland in die tijd reeds groot. Vele beroepen komen we uitsluitend of vrijwel uitsluitend in de twee steden tegen. Wanneer ze al in een dorp voorkomen, dan is het meestal een groot dorp dat als verzorgingscentrum voor een wijdere omgeving fungeert. Zo heeft o.a. Tjummarum een metselaar, Buitenpost een houtzager, Dronrijp en Sexbierum elk een vleeshouwer, Berlikum een olieslager, Anjum een droogscheerder en Ferwerd een barbier.

Sommige beroepsaanduidingen zijn niet onmiddellijk herkenbaar. Dat is o.a. het geval met de 'pudibunda snijder'. Het Woordenboek der Nederlandsche Taal geeft als één van de betekenissen van het woord 'snijder': iemand die zijn beroep maakt van het castreren van dieren.[4] Ook Spahr van der Hoek interpreteert 'pudibunda snijder' als 'castreerder'.[5]

Voorts vraagt men zich bij de 'cransmaker' af, wat voor kransen hij heeft gemaakt; misschien gaat het om een soort hoeden die krans werden genoemd. De 'wrtrecker' is ook nogal een duister geval. Degene die met deze benaming voorkomt, wordt 'mester' genoemd, een titel die ook is gegeven aan de wondarts, de apotheker en de pudibunda snijder. Dit doet vermoeden dat het bij de 'wrtrecker' eveneens gaat om een beroep in de medische sfeer. Het blijft echter de vraag, welk specialisme hier is bedoeld. Moet het woord wellicht worden gelezen als 'uuttrecker' en slaat het dan op het trekken van tanden en kiezen? Een andere verklaring geeft Spahr van der Hoek, nl. 'uierverzorger'.[6]

De 'trypmaker' zal wel moeten worden gelezen als 'tripmaker', d.w.z. maker van 'trippen' of muilen met houten zolen.[7] Ook zou men kunnen denken aan iemand die de textielsoort trijp vervaardigt.

4 *Wb. Ned. Taal XIV*, p. 2353.
5 SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p. 78.
6 SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p. 78.
7 *Mnd. Wb. VIII*, p. 696.

Tenslotte zijn er de vrij veel voorkomende 'pelsers'. Op het eerste gezicht denkt men hierbij aan bontwerkers en het Woordenboek der Nederlandsche Taal geeft ook inderdaad deze betekenis.[8] Het Middelnederlandsch Woordenboek wijst er echter op dat pelser in de middeleeuwen een ruimere betekenis had, nl. van 'bewerker van huiden, vellen en vachten'.[9] In Noordduitsland werd in de late Middeleeuwen onderscheid gemaakt tussen pelsers en bontmakers. De eersten bereidden en verwerkten de goedkopere vachten en vellen, zoals die van schapen, lammeren, konijnen e.d. De bontmakers of bontwerkers daarentegen waren gespecialiseerd in de verwerking van kostbaarder materiaal, zoals bont van sabeldieren, hermelijnen, marters, bevers enz.[10] Van vellen, vachten en bont werd over het algemeen in die tijd veel gebruik gemaakt voor de voering van kledingstukken. De duurdere bontsoorten dienden bovendien ter versiering van luxe kledij.[11] Ook in Friesland droegen de rijken dergelijke met kostbaar bont versierde kleren.[12] Bij de vele pelsers in het Friesland van het begin der 16e eeuw zullen we echter in de eerste plaats moeten denken aan lieden die de goedkopere vellen bereidden en verwerkten. Behalve in de steden Leeuwarden en Dokkum treffen we de pelsers vooral aan in de grotere dorpen met het karakter van verzorgingscentrum, zoals Ferwerd, Anjum, Rinsumageest, Buitenpost, Surhuizum en Tjummarum.

III.3. De beroepsstructuur in 1749

Na 1511 volgt er een zeer lange periode, waarover geen bronnenmateriaal beschikbaar is dat kan inlichten over de beroepsstructuur. Pas voor het jaar 1749 zijn er weer gegevens. Zoals in hoofdstuk II reeds terloops werd opgemerkt, zijn bij de quotisatie van 1749 de belastingplichtigen o.a. met hun beroep opgetekend. Daardoor heeft deze registratie voor de belasting tevens enigszins het karakter gekregen van een beroepstelling. Nu weten we reeds dat aan deze bron onvolkomenheden kleven. Ook als beroepstelling vertoont zij gebreken, waardoor de bruikbaarheid wordt geschaad. Zo laat de volledigheid waarmee de beroepen zijn vermeld, nogal wat te wensen over. In Utingeradeel zijn zij nagenoeg helemaal niet opgetekend. In alle andere grietenijen en steden is er een wisselend per-

8 *Wb. Ned. Taal XII*, pp. 1020–1050.
9 *Mnd. Wb. VI*, p. 238.
10 Holmberg, *Studien*, pp. 87–103.
11 Holmberg, *Studien*, pp. 87–92. Van Uytven, *Stadsfinanciën*, pp. 396–400.
12 Wassenbergh, *L'art du portrait*, pp. 34, 37.

centage van de belastingplichtigen, waarbij de vermelding van het beroep achterwege is gelaten. Ook wanneer men deze categorie vermindert met degenen, die genoteerd staan als rentenier, rentenierse, weduwe of geappoincteerde (gepensioneerde soldaat), dan blijft er altijd nog een groep over, die nergens in de beroepsstructuur kan worden ondergebracht. De omvang van deze groep varieert, afgezien van Utingeradeel waar zij bijna 90% bedraagt, van 3% van de ingeschrevenen (Het Bildt) tot 41% (Menaldumadeel).

Een ander nadeel van de Quotisatiekohieren is de omstandigheid dat slechts de beroepen van de hoofden van huishoudens en van alleenstaanden zijn opgeschreven. Inwonend personeel en inwonende kinderen, die reeds in het produktieproces meewerkten, zijn dus buiten beschouwing gelaten.

Ondanks de gesignaleerde gebreken lijkt het toch mogelijk om uit de Quotisatiekohieren een globale indruk van de beroepsstructuur te krijgen. Zoals in het onderstaande zal blijken, komt deze indruk op enkele saillante punten overeen met hetgeen omtrent de economische structuur van bepaalde gebieden reeds bekend is. Zo springen de scheepvaartgrietenijen er inderdaad uit met hoge percentages 'handel en verkeer' en de akkerbouw- en turfgraverijgrietenijen met relatief veel arbeiders. De bruikbaarheid van de quotisatiegegevens, voorzover het om niet al te gedetailleerd onderzoek gaat, is hiermee reeds voldoende aangetoond.

In tabel III.2 is de totale beroepsbevolking per grietenij en stad weergegeven, onderverdeeld volgens een aantal beroepstakken. Absolute getallen en percentages verschaffen samen een indruk van de opbouw der bevolking naar de beroepen. Naast de kolom 'totale beroepsbevolking' staat als waarschuwing het percentage van de belastingplichtige ingeschrevenen, waarvan het beroep niet is vermeld, terwijl ze ook niet als weduwe, rentenier(se) of geappoincteerde zijn opgegeven.

Dat de landbouw over het algemeen bovenaan in de beroepsstructuur blijkt te staan, wekt geen verbazing. Men zou zelfs een hoger percentage verwachten. Hierbij moet worden bedacht dat de vermelde arbeiders grotendeels landarbeiders zijn, althans op het platteland. Dit blijkt zowel uit het feit dat het percentage arbeiders op het platteland veel hoger ligt dan in de steden, als ook uit het hoge percentage arbeiders in de bouwstreek. Voorts moet rekening worden gehouden met het inwonend personeel, dat in de landbouw veel meer voorkwam dan in de overige sectoren van het economische leven. Om het werkelijke percentage van hen die in de landbouw werkten, enigszins te benaderen, zou men daarom in elk geval allen die als arbeider zijn genoteerd, tot de landbouwsector kunnen rekenen. Het inwonend personeel blijft dan weliswaar nog buiten de

berekening, maar dit wordt weer gecompenseerd door het feit dat niet alle arbeiders landarbeiders waren. In de Wouden zijn b.v. ook alle veenarbeiders als arbeider zonder meer genoteerd; op dit verschijnsel zal hieronder nog nader worden ingegaan. Maar zelfs na deze optelsom 'landbouw plus arbeiders' blijkt nog niet de helft (44 %) van de Friese beroepsbevolking werkzaam te zijn geweest in de landbouw. In ambacht en industrie vond ongeveer 27 % zijn bestaan, terwijl aan handel en verkeer een percentage van ca. 18 en aan maatschappelijke diensten omstreeks 9 % toevielen.

De bedrijfstakken Visserij en Jacht benevens de Turfgraverij (beide rond 1 %) komen als kwantitatief onbelangrijk naar voren. Dat is echter ten aanzien van de turfgraverij schijn. Tot deze bedrijfstak konden hier nl. alleen worden gerekend degenen die uitdrukkelijk als veenbaas zijn vermeld. De veenarbeiders zijn helaas nergens als zodanig in de Quotisatiekohieren opgetekend. Met name in de woudgrietenijen zijn echter vele 'arbeiders' in feite 'veenarbeiders' geweest. Een aanwijzing hiervoor ligt in het verschijnsel dat in die grietenijen waar veenbazen zijn vermeld, de dorpen met veenbazen een belangrijk hoger percentage arbeiders hebben dan de dorpen zonder veenbazen. Men zie hiervoor tabel III.3. Ook het lage percentage arbeiders in Ooststellingwerf, waar toen de turfgraverij nog niet was begonnen, vormt in deze een duidelijke indicatie.

Zoals te verwachten valt, geven de cijfers over de beroepsstructuur grote verschillen te zien tussen de steden en het platteland. Ten aanzien van de landbouw is dat verschil natuurlijk het sterkst. Bij de steden varieert het percentage landbouw met de omvang van het om de stad liggende plattelandsgebied, de zg. klokslag. Vandaar het hoge percentage voor een stad als Workum, met zijn grote klokslag, en het lage percentage voor Dokkum, dat praktisch geen klokslag had. Het percentage komt echter voor de steden nergens boven de 10 % uit en gemiddeld ligt het op 4 %.

Op het platteland daarentegen staat 37 % van de beroepsbevolking uitdrukkelijk met een agrarisch beroep genoteerd. Ook de arbeiders kunnen hier echter, zoals reeds werd betoogd, over het algemeen tot de landbouw worden gerekend. In totaal zou dan in het midden van de 18e eeuw ruim 60 % van de Friese plattelandsbevolking zijn bestaan in de landbouw hebben gevonden.

In de steden nemen ambacht en industrie de grootste plaats in, dan volgen handel en verkeer, en daarna maatschappelijke diensten. Opvallend is ook dat in de steden naar verhouding veel minder arbeiders zijn opgegeven dan op het platteland. Dit komt door het reeds vermelde feit dat met arbeiders meestal landarbeiders of veenarbeiders zijn bedoeld. De werknemers in andere bedrijfstak-

ken werden doorgaans in de Quotisatiekohieren genoteerd als: timmerknecht, schoenmakersgezel, schippersknecht e.d., waardoor zij bij de betreffende bedrijfstak konden worden ingedeeld.

De afzonderlijke landbouwgebieden vertonen ook weer onderlinge verschillen ten aanzien van de opbouw der bevolking naar beroepen. De plaats die de landbouw inneemt in deze gebieden, blijkt enigszins uit de cijfers van tabel III.4. Daarbij moet het volgende in aanmerking worden genomen:

1. Voor de beide weidestreken en de kleibouwstreek heeft het percentage van de bevolking dat rechtstreeks zijn bestaan in de landbouw vond, in feite hoger gelegen dan de tabel aangeeft. Dat komt omdat het inwonend personeel in de landbouw niet afzonderlijk in de Quotisatietelling is opgenomen.

2. Voor de Wouden is daarentegen in werkelijkheid het aantal in de landbouw werkzame personen iets lager geweest dan hier wordt voorgesteld, aangezien de veenarbeiders niet expliciet zijn vermeld, doch als arbeider zonder meer zijn opgetekend.

Per saldo is dus de kleibouwstreek het gebied waar het aantal mensen dat in de landbouw zijn bestaan vond, procentueel het grootst was. Ook valt dit gebied op door het hoge percentage arbeiders. Dat het daarbij om uitwonende landarbeiders gaat, vloeit voort uit het feit dat in de Quotisatiekohieren alleen de zelfstandige hoofden van huishoudens met naam en beroep zijn opgetekend. In het noorden van Friesland blijkt dus in 1749 ongeveer een derde deel van de totale beroepsbevolking te hebben bestaan uit uitwonende landarbeiders.[13] Dat betekent echter geenszins, dat de inwonende arbeidskrachten hier ontbraken. In hoofdstuk II werd geconstateerd dat in 1796 het aantal inwonende personeelsleden in de kleibouwstreek op hetzelfde peil lag als in de kleiweidestreek. Ook schuilt in de gemiddelde grootte van de huishoudens in 1744, die in de kleibouwstreek zelfs iets hoger was dan in de kleiweidestreek, een aanwijzing dat het eerstgenoemde gebied bepaald niet minder inwonende arbeidskrachten had dan het laatstgenoemde.

Evenals in Groningen in de 18e eeuw, zijn de uitwonende landarbeiders in Friesland waarschijnlijk grotendeels vaste werkkrachten geweest.[14] Dat het hier althans niet gaat om een volkomen bezitloos landelijk proletariaat, zal blijken in hoofdstuk VI, waar

13 Verg. voor de 19e eeuw H. DE VRIES, *Landbouw en bevolking*, p.151: 'Het is opvallend hoe sterk de landbouw in Noord-Friesland was aangewezen op uitwonende arbeidskrachten.'

14 HOFSTEE, Regionale verscheidenheid, pp.79, 83. HOFSTEE, *Oldambt*, p.217. In de 19e eeuw neemt het aantal losse arbeiders toe. Voor Friesland zie SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.657. H. DE VRIES, *Landbouw en bevolking*, p.152.

aannemelijk wordt gemaakt dat een groot deel van de arbeiders in de bouwstreek enig eigendom moet hebben gehad, vermoedelijk in de vorm van een eigen huisje en/of wat eigen land.

Het percentage ambacht en industrie loopt voor de verschillende landbouwgebieden niet sterk uiteen. Anders is het gesteld met de bedrijfstak handel en verkeer. De veenweidestreek spant hier de kroon met een percentage van bijna 25. Daartegenover is in de kleibouwstreek slechts 9 % van de beroepsbevolking in deze bedrijfstak werkzaam. In het navolgende zal blijken dat vooral de scheepvaart hier de grote verschillen veroorzaakt.

Bij de beschouwing van de afzonderlijke grietenijen en steden vallen enkele karakteristieke kenmerken op. Handel en verkeer bereiken hoge percentages in enige grietenijen en steden in het zuidwesten van de provincie. Deze hoge percentages blijken voornamelijk te worden veroorzaakt door de scheepvaart, die juist in dit deel van Friesland een belangrijke tak van bestaan was. Hoe sterk deze bedrijvigheid in bepaalde plaatsen was geconcentreerd, blijkt uit tabel III.5. Daarin is ook te zien, hoe de hoge percentages 'handel en verkeer' in de bewuste grietenijen en de steden Hindeloopen, Staveren, IJlst, Sloten en Workum vrijwel geheel voortvloeien uit de scheepvaart. Slechts enkele percenten (tussen de 4 en 9) in die plaatsen vallen toe aan handel en overig verkeer. Dit is echter niet het geval in de steden Sneek en Harlingen. Hoewel daar absoluut gezien veel personen in de scheepvaart werkzaam zijn, is hun percentage niet hoog. Dat betekent dat deze steden naast scheepvaartcentra ook belangrijke handelsplaatsen waren.

Er zijn ook grietenijen die opvallen door een hoog percentage ambacht en industrie. De oorzaak hiervan ligt bij de in deze grietenijen gelegen verzorgingscentra met een stedelijke economische structuur: Lemsterland met Lemmer, Haskerland met Joure, Idaarderadeel met Grouw, Schoterland met Heerenveen. Opvallend is dat deze grietenijen ook vrijwel allemaal een hoog percentage handel en verkeer hebben. Ambacht en industrie in deze streken hangen dan ook voor een deel samen met de scheepvaart: scheepstimmerwerven, zeilmakerijen, ankersmederijen e.d. Aan de andere kant is het echter niet zo dat alle grietenijen met een hoog percentage handel en verkeer ook veel ambacht en industrie hebben. Voorbeelden hiervan zijn Wonseradeel en Hemelumer Oldeferd. In deze gebieden zijn blijkbaar de ambachtelijke en industriële functies voor een belangrijk deel uitgeoefend door de daar gelegen steden Bolsward, Workum, Staveren en Hindeloopen.

Van de omvang der turfgraverij geven de Quotisatiekohieren, zoals reeds werd opgemerkt, geen juiste indruk. Dit wordt veroorzaakt door de reeds vermelde omstandigheid dat de veenarbeiders

niet als zodanig zijn genoteerd. Onder de turfgraverij vinden we dus alleen de veenbazen opgetekend. Daardoor ontstaat er wel enigszins een indruk van waar in het midden der achttiende eeuw turf werd gewonnen. Opsterland, Smallingerland, Tietjerksteradeel en Dantumadeel staan bovenaan; Achtkarspelen telt ook nog mee. Aan de turfgraverij zal een aparte paragraaf van hoofdstuk V worden gewijd.

De groep arbeiders is reeds ter sprake gekomen bij de bespreking van het percentage van in de landbouw werkzame personen. Hier kan nog worden opgemerkt dat behalve in de grietenijen van de bouwstreek ook in enkele grietenijen van de weidestreken hoge percentages worden aangetroffen. In Wonseradeel wordt dat hoge percentage veroorzaakt door Makkum met 106 van de 294. In Leeuwarderadeel (totaal 168) zijn de arbeiders niet alleen geconcentreerd in de akkerbouwdorpen in het noorden van de grietenij (Stiens 39, Finkum 19), maar ook Wirdum in het ten zuiden van Leeuwarden gelegen weidegedeelte heeft veel arbeiders. Bij nader inzien is dit echter wel verklaarbaar, omdat Wirdum in het midden van de 18e eeuw nog veel akkerbouw had. In hoofdstuk IV komt dit nader ter sprake. In Gaasterland wordt het hoge percentage arbeiders vooral bepaald door Balk, waar 34 van de 85 woonachtig zijn.

Zoals reeds enige malen is opgemerkt, zijn de hoge percentages arbeiders in de Wouden veroorzaakt door de aanwezigheid van veenarbeiders. Typerend is, dat in Ooststellingwerf, waar toen nog geen turfgraverij was, het percentage arbeiders veel lager is dan in de rest van de Wouden. Daar komt bij dat in genoemde grietenij blijkbaar meer dan elders in de Wouden met inwonende arbeidskrachten is gewerkt. Immers, in hoofdstuk II bleek dat zowel de gemiddelde omvang van het huishouden in 1744 als het aantal inwonende arbeidskrachten in 1796 hier opvallend hoog was.

Het gedeelte van de beroepsbevolking dat zich bezig hield met visserij, was slechts in enkele grietenijen van belang. Een zekere concentratie van de visserij in bepaalde dorpen, waarvan sommige zelfs vissersdorpen kunnen worden genoemd, blijkt uit tabel III.6. Bovendien waren er in veel dorpen, zowel in het waterrijke gebied van het zuidwesten en midden van de provincie als langs de kust, zo'n één, twee à drie vissers.[15]

In de bedrijfstak Jacht en Visserij zijn ook de kooikers ondergebracht. In totaal zijn er in geheel Friesland 21 vermeld. De geografische spreiding is te zien in tabel III.7. Helaas geven deze cijfers

15 Ypma, *Geschiedenis van de Zuiderzeevisserij*, p. 99, deelt mee dat omstreeks 1800 de Zuiderzeevisserij in Friesland nog van weinig betekenis was.

geenszins een indruk van de stand van het kooikersbedrijf in Friesland in die tijd. In werkelijkheid moeten er veel meer eendekooien zijn geweest. De Schotanusatlas van 1718 leert dat er toen in deze provincie nog bijna 150 eendekooien waren.[16] Het is niet aan te nemen dat dit aantal in enkele tientallen jaren tijds tot 21 is gereduceerd. De verklaring voor deze discrepantie moet worden gezocht in het feit dat het kooikersbedrijf meestal als nevenberoep in de landbouw werd uitgeoefend en de nevenberoepen in de Quotisatiekohieren lang niet in alle gevallen zijn opgeschreven. Zo vinden we slechts enkele malen een boer-kooiker vermeld, terwijl in feite veel meer boeren een eendekooi moeten hebben geëxploiteerd.

Is het aandeel van de beroepstak Maatschappelijke Diensten in de steden over het algemeen hoger dan op het platteland, Leeuwarden blijkt in dit opzicht ver boven de rest uit te steken. Deze plaats toont hierin zijn karakter van administratief centrum, hofstad en vooral garnizoensplaats: van de 908 vermelde personen in de beroepstak Maatschappelijke Diensten zijn er ongeveer 360 militair. Er moet echter rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de aanwezigheid van dit grote contingent militairen van tijdelijke aard was en in verband stond met de gespannen binnenlandse politieke toestand in de jaren 1748–1749.

III.4. Beroepsfrequentie en geografische spreiding van de beroepen in 1749

In deze paragraaf zal worden nagegaan, in welke mate er in het Friesland van het midden der 18e eeuw verschillende beroepen werden uitgeoefend en in hoeverre de dragers van deze beroepen verspreid waren over vele woonplaatsen dan wel geconcentreerd in enkele kernen. Hieruit ontstaat enigszins een beeld van het verzorgingspatroon van de provincie in die tijd.

Om dit te bereiken werd allereerst voor de grietenijen en steden van een 15-tal beroepen onderzocht, hoeveel maal ze voorkwamen per 1000 inwoners. De gegevens omtrent het aantal inwoners zijn ontleend aan de telling van 1744, omdat deze, zoals in het vorige hoofdstuk werd betoogd, als volkstelling betrouwbaarder is dan die van 1748/1749. Bij de beroepen zijn, voorzover het bedrijven betreft, alleen de zelfstandigen meegeteld. Dus wel bakkers, timmerlieden, smeden e.d. en niet de bakkersknechten, smidsgezellen enz. Dit is gedaan, omdat er altijd kans is dat werkkrachten in middenstandsbedrijven in bepaalde gevallen in de kohieren als arbeider

16 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp. 293–294.

zonder meer zijn genoteerd of zelfs geheel zonder beroepsaanduiding zijn vermeld. Bovendien geeft het aantal bedrijven eigenlijk een iets betere indruk van het verzorgingspatroon. Het kan b.v. voorkomen dat dorp A een molen met een molenaar heeft, die twee molenaarsknechten in dienst heeft uit dorp B dat zelf geen molen heeft. Wanneer men nu de beroepen zou tellen, dan lijkt de molenaarsfunctie in dorp B tweemaal zo sterk vertegenwoordigd dan in dorp A. In feite zijn echter de inwoners van B voor de voorziening in hun behoefte aan molenaarsdiensten aangewezen op A.

Niettemin moet in sommige gevallen ook worden gelet op het aantal werknemers dat in een bepaalde bedrijfstak werkzaam is. Zo blijken er in Leeuwarden verhoudingsgewijs veel minder timmerbazen te zijn dan elders in Friesland. Daar staat echter tegenover dat nergens zo veel timmerknechten worden gevonden dan in genoemde stad. Zou men nu alleen kijken naar het aantal bazen, dan kreeg men een verkeerde indruk van de mate waarin Leeuwarden verzorgd was met de timmermansfunctie.

In tabel III.8 is van een aantal verzorgende beroepen per grietenij en stad aangegeven, hoeveel maal ze voorkomen per 1000 inwoners. Het meest voorkomende beroep blijkt dat van schoenmaker te zijn. Overal is deze functie sterk vertegenwoordigd. Een opvallend hoge concentratie hebben IJlst en Hennaarderadeel. Daarbij moet worden opgemerkt dat in IJlst drie van de acht daar wonende schoenmakers tevens leerlooier zijn. De laagste concentratie vertoont Westdongeradeel, doch hier kan de zaak scheefgetrokken zijn door het hoge percentage 'onbekend' in de beroepsstructuur.

Het veel voorkomen van schoenmakers is ook geconstateerd door Roessingh voor de Veluwe in 1748[17] en door Slicher van Bath voor Overijssel in 1795.[18] Toch was de door hen gevonden concentratie, nl. rond vier per 1000 inwoners, nog beduidend lager dan in Friesland, waar zij immers bijna zes per 1000 inwoners bedroeg. Beide schrijvers wijzen erop, dat de behoefte aan schoeisel groot moet zijn geweest en dat de klomp nog weinig in gebruik was. Zowel op de Veluwe in 1748 als in Overijssel in 1795 bedroeg de concentratie van het klompmakersberoep rond één op de 1000 inwoners. Eerst in de loop van de 19e eeuw is de klomp meer in zwang gekomen en daarmee het aantal klompmakers sterk toegenomen.

In het licht van deze gegevens over Overijssel en de Veluwe kan nu ook worden verklaard, waarom in Friesland het schoenmakersberoep nog sterker vertegenwoordigd was dan in de genoemde ge-

17 Roessingh, Beroep en bedrijf op de Veluwe, pp. 220–221.
18 Slicher van Bath, *Overijssel*, pp. 141, 170–171.

bieden. In Friesland werd nl. in 1749 het klompmakersambacht nog praktisch geheel niet uitgeoefend. In de Quotisatiekohieren vinden we slechts één klompenmaker te Leeuwarden. In de andere steden en op het platteland komen ze niet voor. Trouwens, ook in 1796 zijn er in de gemeenten, waarvan de oorspronkelijke volkstellingslijsten met o.a. de beroepsvermelding zijn bewaard gebleven, nog steeds geheel geen klompmakers. Het lijkt er dan ook sterk op dat het gebruik van klompen in Friesland nog later is doorgedrongen dan in Overijssel en op de Veluwe.

Dat bij de cijfers voor geheel Friesland het beroep van wever op de tweede plaats komt, wordt uitsluitend veroorzaakt door het hoge percentage van Harlingen. Hier bestond bijna 4% van de totale bevolking, ofwel 20% van de beroepsbevolking, uit wevers. Deze Harlinger textielnijverheid wordt in het volgende hoofdstuk behandeld. Voor het overige wordt het weversambacht overal uitgeoefend, doch het meest in de oostelijke helft van de provincie.

Timmerlieden kwamen ook veel voor. In verscheidene grietenijen, met name die van de kleiweidestreek, is dit ambacht zelfs sterker vertegenwoordigd dan dat van schoenmaker. Vooral Baarderadeel valt op met zijn bijna elf per 1000 inwoners. Het lage cijfer voor Leeuwarden komt in een heel ander licht te staan, wanneer we het aantal timmermansknechten mede in aanmerking nemen. Er blijken dan in Leeuwarden 101 timmerlieden te zijn, d.i. ruim zeven per 1000 inwoners. Waardoor de verhouding timmerbazen tot knechten in Leeuwarden zo afwijkt van die in de rest van de provincie, is niet geheel duidelijk. Wellicht hebben de Leeuwarder timmergildebroeders kans gezien, het aantal bazen door vestigingseisen beperkt te houden. Ook is het mogelijk dat er in de hoofdstad van de provincie een aantal relatief grote ondernemingen gevestigd waren, die er vrij veel personeel op na hielden.

Tot de veel uitgeoefende beroepen behoort dat van bakker. Hier zijn de steden duidelijk het best bedeeld. Het laagste stedelijke cijfer, te weten 3,63 per 1000 voor Staveren, wordt door het overgrote deel van de plattelandsgemeenten niet eens gehaald. Slechts Leeuwarderadeel (3,94), Baarderadeel (4,73), Gaasterland (3,74), Haskerland (4,28) en Rauwerderhem (5,26) komen daar bovenuit. De steden Bolsward (7,53) en Dokkum (7,01) zijn het best voorzien van bakkers.

Dat er in de kleibouwstreek veel smeden woonden, behoeft geen verbazing te wekken. In dit landbouwgebied waren immers hoefijzers, landbouwwerktuigen en boerenwagens het meest nodig. De relatief hoge concentratie in Lemsterland (3,18 smeden per 1000 inwoners) kan in verband worden gebracht met de scheepvaart en scheepsbouw van de havenplaats Lemmer. Voor de schepen waren

o.a. ankers nodig en die zullen wel voor een belangrijk deel door de plaatselijke smederijen zijn geleverd.

Bij de schoolmeesters en 'geestelijke verzorgers' (predikanten en priesters) hangt het aantal malen dat ze per 1000 inwoners voorkomen samen met het nederzettingspatroon. In principe hadden zowel grote als kleine dorpen één predikant en één schoolmeester. In gebieden, waar het gemiddelde aantal inwoners per dorp hoog is, zien we daardoor lage getallen voor de beroepen van predikant en schoolmeester. Daarentegen ligt in de gebieden, waar kleine dorpen overheersen, met name in de kleiweidestreek, het aantal predikanten en schoolmeesters per 1000 inwoners heel wat hoger. Behalve het nederzettingspatroon speelde de mate van heterogeniteit op kerkelijk gebied een rol. In streken met veel katholieken en/of doopsgezinden is het totale aantal predikanten en priesters zelfs wel eens hoger dan het aantal schoolmeesters. Over het verband tussen 'predikantsdichtheid' en de desintegratie van de hervormde kerk sinds de 19e eeuw zijn in hoofdstuk II enige opmerkingen gemaakt.

Het beroep van kuiper werd in het achttiende-eeuwse Friesland zowel in de steden als op het platteland uitgeoefend. Het sterkst zijn de kuipersbedrijven vertegenwoordigd in die grietenijen, waar de veehouderij een overwegende plaats in het economische leven inneemt. Voor de geproduceerde boter was verpakkingsmateriaal nodig in de vorm van vaten.

Met de kleermakers is het merkwaardig gesteld. Enkele grietenijen in het oosten van de provincie, benevens de stad Leeuwarden, hebben de hoogste aantallen per 1000 inwoners. Er zijn echter ook verscheidene grietenijen en steden, waar geen enkele kleermaker, schroor of snijder is opgegeven. Wellicht is dit een aanwijzing, dat de daar woonachtige mannen hun kleren in een nabijgelegen stad lieten maken. In sommige gevallen is echter de gebrekkigheid van de registratie de oorzaak van het ontbreken van dit beroep in de Quotisatiekohieren. Zo zijn er in Gaasterland in 1749 geen kleermakers opgegeven. In 1796 zijn daar echter vijf kleermakers, allen gevestigd in de hoofdplaats Balk.

De herbergiers zijn ook ongelijk verdeeld. Er zijn grietenijen waar ze schijnbaar niet kunnen aarden. Dit kan echter ook gedeeltelijk weer liggen aan de onvolledigheid van de opgaven. In Smallingerland althans, waar in 1749 slechts 2 herbergiers worden vermeld, blijken er in 1796 acht personen te zijn die dit beroep uitoefenen.

Dat de wagenmakers het meest in de kleibouwstreek voorkomen, vindt evenals in het geval van de smeden zijn oorzaak in de behoefte aan boerenwagens en landbouwwerktuigen in dat gebied.

Molenaars vinden we het meest in de Wouden, het minst in de

kleiweidestreek. De nabijheid van het produktgebied van de grondstoffen is hier kennelijk van invloed geweest op de vestigingsplaats. Er bestaat overigens nog een andere bron die inzicht geeft in de verzorging van Friesland met de molenaarsfunctie in deze tijd. In het Rijksarchief te Leeuwarden bevindt zich een lijst van alle in Friesland in het jaar 1748 aanwezige molens. De lijst zal zijn opgemaakt voor fiscale doeleinden.[19] Dat het hier korenmolens betreft, en niet ook b.v. houtzaagmolens, blijkt uit het feit dat de 'contrarolleurs' erbij zijn vermeld. Dit waren functionarissen die ontduiking van de belasting op het gemaal moesten tegengaan. De gegevens van deze lijst zijn opgenomen in kaart III.2[a]; de gegevens uit de Quotisatiekohieren omtrent de in het molenaarsvak werkzame personen in kaart III. 2[b]. Uit deze kaarten blijkt dat de gegevens uit beide bronnen elkaar grotendeels dekken. In 12 plaatsen is in de lijst van 1748 wel een molen opgegeven, terwijl de Quotisatiekohieren van 1749 daar geen molenaars of molenaarsknechten vermelden. Merkwaardig is het verschijnsel dat er in een aantal plaatsen meer molenaars dan molens zijn. St. Annaparochie en Tsjum hebben elk één molen, doch in beide gevallen zijn er twee molenaars opgegeven. In Leeuwarden zijn er tien molens, terwijl er 18 personen met het beroep van molenaar of molenaarse zijn vermeld. Sneek heeft twee molens, maar vijf molenaars. Hieruit blijkt dat in sommige gevallen de molens werden geëxploiteerd door een compagnonsschap van twee of meer molenaars.

Het glasmakersbedrijf blijkt sterk stedelijk georiënteerd te zijn, maar toch zijn ook in de meeste plattelandsgemeenten wel enige glasmakers te vinden.

De brouwers bevinden zich eveneens het meest in de steden, met Leeuwarden en Dokkum voorop. Voorzover het brouwersbedrijf op het platteland werd uitgeoefend, vertoont het een voorkeur voor de Wouden en enkele delen van de bouwhoek. Vooral Het Bildt valt op door een relatief grote concentratie van de brouwersfunctie. Wellicht is de nabijheid van het produktiegebied van de grondstof, in dit geval behalve gerst tevens tarwe, rogge, boekweit, haver en spelt,[20] ook hierbij van invloed geweest op de vestigingsplaats van de bedrijfstak.

Van de chirurgijns valt alleen op te merken, dat daarvan in doorsnee de steden iets beter zijn voorzien dan het platteland. Er blijken echter tussen de diverse steden en grietenijen grote verschil-

19 R.A.Frl., Coll. Fr. Gen. IVa 23 Finantien, pp. 148–150. Zie voor de voortdurende bemoeiïng van de overheid met de molens, in verband met de belasting op het gemaal: VAN DER MOLEN, Het gemaal in Friesland.
20 *Teg. St. IV*, pp. 400–401.

len te zijn geweest ten aanzien van de verzorging met deze functie.

Het wekt wellicht verbazing, dat de scheepvaart, die in de vorige paragraaf toch als een belangrijke bedrijfstak naar voren is gekomen, niet is betrokken in deze beschouwing van het verzorgingspatroon. De reden daarvan is dat deze bedrijfstak functies van zeer uiteenlopende aard in zich verenigt. Zo had de buitenvaart over het algemeen geen verzorgende functie voor de plaats, waarin de deelnemers aan deze vaart woonden. Van de schippers op de binnenvaart is het ook niet altijd zeker, dat zij uitsluitend of hoofdzakelijk hun eigen woonplaats en omgeving bedienden. Eigenlijk mag alleen van de beurtschippers worden aangenomen dat zij voornamelijk het vervoer van en naar eigen stad of dorp verzorgden. Tenslotte is er het feit dat er in het schippersberoep een grote diversiteit bestond. Er worden dongschippers, hooischippers, turfschippers, houtschippers, graanschuitvaarders, steenvaarders, zandschuitvaarders, kalkvoerders en kleivoerders vermeld, benevens potschippers, zetschippers en trekschippers. Het is niet verantwoord om deze uiteenlopende beroepen onder te brengen in één verzorgende functie, die dan met 'schipper' zonder meer wordt betiteld. Overigens zal in een volgend hoofdstuk de scheepvaart afzonderlijk worden behandeld.

Een vruchtbare methode om inzicht te krijgen in het verzorgingspatroon van een groep dorpen, is toegepast door Roessingh.[21] In een tabel heeft hij 24 Veluwse kerspels en 25 aldaar in 1748 voorkomende beroepen zodanig gerangschikt, dat per kerspel zoveel mogelijk doorlopende reeksen van beroepen zijn ontstaan en het aantal 'afwijkingen' hetzij in positieve of negatieve zin zo klein mogelijk is. Op deze manier kwam er voor deze kerspels een duidelijke samenhang aan het licht tussen enerzijds de aard en diversiteit van het verzorgingspatroon en anderzijds het inwonertal en het percentage van de beroepsbevolking dat in de landbouw werkzaam was.

Nu lenen de gegevens betreffende Friesland zich helaas niet voor zulk een verfijnde analyse. Daarvoor zijn de Quotisatiekohieren van 1749 voor wat betreft de vermelding van de beroepen niet volledig genoeg. Maar zelfs al zouden de gegevens compleet zijn, dan blijft nog de moeilijkheid bestaan dat de indeling in dorpen in Friesland van een geheel andere aard is dan die in kerspels op de Veluwe. Friesland heeft veel kleine dorpen die nauwelijks of geen verzorgende beroepen hebben en hadden. Om de methode van Roessingh op Friesland toe te passen, zou men de gegevens van deze kleine dorpen moeten samenvoegen met die van naburige ver-

21 Roessingh, Beroep en bedrijf op de Veluwe, pp. 212–231.

zorgingscentra. Het maken van een dergelijke hergroepering, die enigszins met de werkelijke situatie overeenstemt, is praktisch onmogelijk.

Wel kan op een andere manier een, weliswaar grovere, indruk van het verzorgingspatroon op het Friese platteland anno 1749 worden verkregen. Daartoe is in tabel III.9 voor geheel Friesland en voor de vier landbouwgebieden betreffende een groep verzorgende beroepen vermeld in hoeveel dorpen – absoluut en in procenten van het totale aantal dorpen in het betrokken gebied – ze worden uitgeoefend.

Daaruit blijkt dat schoolmeester, schoenmaker, timmerman en predikant in meer dan de helft van alle Friese dorpen aanwezig waren. Dan volgen smid, wever, bakker, kuiper, herbergier en kleermaker, die in minder dan de helft doch in meer dan een kwart van alle dorpen voorkwamen. In minder dan een vierde van alle dorpen vinden we een wagenmaker, molenaar, chirurgijn, glasmaker en brouwer.

Er bestaan in dit opzicht aanzienlijke verschillen tussen de vier landbouwgebieden. Het beeld van de kleiweidestreek wijkt niet sterk af van dat van de provincie in haar geheel. De kleermaker en de herbergier blijken echter in de kleiweidestreek nog niet in een vierde van het totale aantal dorpen voor te komen. Op de aanwezigheid van steden in dit gebied, als verklaring voor genoemd verschijnsel, werd reeds in het voorgaande gewezen.

In de veenweidestreek liggen de percentages over het algemeen lager. Geen enkel beroep haalt hier de helft van het aantal dorpen. In grote lijnen lijkt het patroon hier echter wel op dat van de kleiweidestreek. Alleen het percentage dorpen met herbergiers is in de veenweidestreek veel groter dan in de kleiweidestreek. Het betreft hier wellicht vooral herbergen die langs de waterwegen waren gevestigd in verband met het vele scheepvaartverkeer door dit gebied. Ook enkele andere verzorgende beroepen, zoals chirurgijn, molenaar en brouwer, worden in de veenweidestreek in een groter deel van de dorpen vervuld dan in de kleiweidestreek.

In de Wouden worden de beroepen van schoenmaker en wever in relatief zeer veel dorpen uitgeoefend. Ook molenaars en brouwers komen hier vergeleken met de rest van Friesland in veel dorpen voor.

Het overheersen van grote dorpen in de kleibouwstreek veroorzaakt in dit gebied hoge percentages. Zo komt de schoolmeester zelfs in 80 % van de dorpen voor, terwijl 60 % van de dorpen een predikant hebben. Ook het beroep van smid wordt uitgeoefend in 60 % van alle dorpen van de kleibouwstreek. Opvallend is voorts het wagenmakersberoep, dat in 39 % van de dorpen wordt vervuld.

Bij de bespreking van het aantal beroepsbeoefenaren per 1000 inwoners sprongen smid en wagenmaker er eveneens uit voor de kleibouwstreek. Op de oorzaak hiervan, nl. de vervaardiging en reparatie van akkerbouwwerktuigen, hoefijzers en boerenwagens, werd toen reeds gewezen.

III.5. Combinaties van beroepen in 1749

In de Quotisatiekohieren zijn sommige hoofden van huishoudens met meer dan één beroep genoteerd. In totaal gaat het om 614 personen, dat is 2,3% van de totale beroepsbevolking. Dit percentage is lager dan de 3,7% die Roessingh vond voor de Veluwe in 1749.[22] Slicher van Bath constateerde voor Overijssel in 1795 een nog lager percentage, nl. 1,5%.[23] Het is overigens de vraag, in hoeverre deze percentages met elkaar vergelijkbaar zijn. De verschillen ertussen kunnen immers veroorzaakt zijn door een verschillende wijze van noteren. Het is in elk geval wel duidelijk dat in Friesland niet overal even consequent de beoefenaren van meer dan één beroep als zodanig zijn geregistreerd. In Gaasterland en Utingeradeel komen we ze in het geheel niet tegen. In Smallingerland zijn er niet meer dan twee personen met beroepscombinaties vermeld, in veel andere grietenijen en steden daarentegen is men blijkbaar nogal grondig tewerk gegaan in dit opzicht. Zo zijn er in Opsterland 116 personen met meer dan één beroep genoteerd, dat is ruim 10% van de totale beroepsbevolking. Daarbij moet overigens onmiddellijk worden opgemerkt, dat het hier in 48 gevallen gaat om de combinatie van arbeider met iets anders, zoals arbeider-boer, arbeider-winkelier, herbergier-arbeider e.d. In Doniawerstal en Weststellingwerf zijn de percentages respectievelijk 8 en 7%. Van de steden heeft Franeker, met 40 van de 700, het hoogste percentage, nl. bijna 6%. Leeuwarden en Harlingen hebben absoluut gezien wel hogere aantallen, te weten respectievelijk 80 en 53, doch de percentages liggen in beide gevallen rond de 3.

Kwantitatief is het verschijnsel van de beroepscombinaties dus niet van groot belang. In kwalitatief opzicht is het echter de moeite waard, er iets nader op in te gaan. In tabel III.10 is het aantal beroepscombinaties vermeld, gerangschikt naar de bedrijfs- en beroepstakken waarin ze thuis horen. Daaruit is allereerst op te maken dat het aantal personen dat twee agrarische beroepen uitoe-

22 Roessingh, Beroep en bedrijf op de Veluwe, p. 235.
23 Slicher van Bath, *Overijssel*, p. 180.

fent, slechts gering is. Het betreft hier voor de hand liggende combinaties als boer-kooiker, boer-visser, en boer-bijenhouder.

Bij de combinatie landbouw en turfgraverij gaat het uitsluitend om landbouwers die tevens veenbaas zijn.

In de combinatie landbouw met nijverheid zit een grotere variëteit. Tien personen blijken het boerenbestaan te combineren met dat van timmerman. De combinatie van landbouwer en bakker komt vijf maal voor. Het zo veelvuldig voorkomende schoenmakersberoep blijkt slechts sporadisch te worden gecombineerd met zelfstandige activiteiten in de agrarische sector. In Hennaarderadeel en in Weststellingwerf vinden we een schoenmaker-boer; in Opsterland zitten een schoenlapper-iemker en schoenmaker-iemker. Boeren die tevens kleermaker zijn, treffen we aan in Baarderadeel, Doniawerstal en Weststellingwerf. In Opsterland zijn er twee brouwers en twee molenaars, die daarnaast het boerenbedrijf uitoefenen. De combinatie van wagenmaker met boer komt voor in Opsterland en Barradeel. Merkwaardig is voorts het verschijnsel van de heibaas-boer; het doet zich voor in Wonseradeel en Staveren en moet waarschijnlijk in verband worden gebracht met heiwerkzaamheden in de havens en aan de zeedijken. Tenslotte zijn er nog een boer-verver in Doniawerstal, een stoker-boer in Opsterland, een kuiper-boer in Weststellingwerf en een bezemmaker-koemelker in Tietjerksteradeel.

De landbouwberoepen worden ook nogal eens gecombineerd met activiteiten in handel en verkeer. Boeren die ook handel drijven, kwamen vrij veel voor. De meesten van hen zijn genoteerd als koopman-boer (8×) of winkelier-boer (4×). Slechts een enkele keer komen we te weten, waarin ze handel dreven. De boer-boterkoper in Leeuwarderadeel, de boer-hooikoper in Wymbritseradeel alsmede de boer-graankoper in Barradeel blijven met hun commerciële activiteiten geheel in de agrarische sfeer. Dat kan niet worden gezegd van de boer-compagniewinkel in Doniawerstal, en slechts tot op zekere hoogte van de boerin-winkelierster in eetwaren te Sloten.

De combinatie van een agrarische beroep met bezigheden in de vervoerssector komt veel minder voor. Er zijn in totaal slechts zeven gevallen, te weten in Doniawerstal vier koffevaarders die bovendien boer zijn, in Opsterland en Weststellingwerf elk een schipper-boer en in Weststellingwerf een turfvaarder-koemelker. De opvatting, dat in Friesland de scheepvaart nevenberoep van de landbouw was,[24] lijkt dan ook moeilijk vol te houden in het licht van deze

24 JOH. DE VRIES, *De economische achteruitgang*, p. 37.

gegevens. Juist de scheepvaartberoepen worden in 1749 vrijwel nimmer opgegeven in combinatie met welk ander beroep dan ook. Het beeld van de zeevarende Friese boer moet, althans voor de 18e eeuw, naar het rijk der fabelen worden verwezen. In hoeverre dat beeld voor vroegere eeuwen wel opgaat, staat hier niet ter discussie.[25]

Tot de combinatie landbouw met handel en verkeer kunnen tenslotte worden gerekend de herbergier-boer (één in Doniawerstal en twee in Weststellingwerf) en de herbergier-koemelker (Opsterland).

Uit de tabel blijkt dat een relatief groot aantal personen het landbouwberoep combineert met bezigheden op het gebied van de maatschappelijke diensten. Het gaat hier voornamelijk om boeren die een functie bekleedden in het bestuurlijke en rechterlijke apparaat van de grietenij of het dorp, waarin zij wonen. Zo komt 22 maal de combinatie boer-bijzitter voor. De bijzitters, assessoren of mederechters vormden samen met de grietman het grietenij- of nedergerecht. Zij werden door de grietman aangewezen uit een drietal, dat door de stemgerechtigde ingezetenen van de grietenij was gekozen. De functie had het karakter van ereambt. Er was nl. geen vast salaris aan verbonden, alleen enkele emolumenten. Het ambt werd dan ook doorgaans bekleed door 'aanzienlijke Huisluiden of andere welhebbende ingezetenen'. In beginsel kon men zich niet aan een benoeming onttrekken.[26] Aangezien er per grietenij drie à vier bijzitters waren, zullen er in geheel Friesland ongetwijfeld veel meer dan 22 boer-bijzitters zijn geweest. In de meeste gevallen is blijkbaar de expliciete vermelding van dit ambt als nevenfunctie bij de Quotisatie van 1749 achterwege gebleven.

Andere combinaties in deze categorie, die veel voorkomen, zijn die van boer-ontvanger (17×) en boer-dorprechter (17×). De dorpsontvangers inden de belastingen in hun dorp. Zij werden door de grietman aangesteld en genoten geen vast salaris doch ontvingen een percentage van de opbrengst der belastingen. Ook van de combinatie boer-ontvanger geldt dat zij veel meer moet zijn voorgekomen dan uit de Quotisatiekohieren blijkt.

De dorprechters waren met een aantal politionele, rechterlijke en bestuurlijke taken in het dorp belast. Ook deze functie leverde geen vast salaris op; voor de verschillende handelingen genoot de

25 Postma, *De Friesche kleihoeve*, pp. 35–36, toont weliswaar aan dat in Hindeloopen veel personen, die van de scheepvaart hun beroep maakten, eigenaar van enig land bij de stad waren. Het is echter niet zo, dat de zeelieden daarop zelf landbouw bedreven. Hoogstens deden dat hun vrouwen, kinderen en oudere mannelijke familieleden. In veel gevallen was het land verpacht en betekende het voor de zeelieden dus uitsluitend een vorm van geldbelegging.
26 Guibal, *Democratie en oligarchie*, p. 42.

dorprechter kleine tegemoetkomingen.[27] Volgens Foeke Sjoerds werden de schoolmeesters veelal met het ambt van dorprechter bekleed, doch soms ook boeren of andere ingezetenen.[28] Dit laatste kwam veel voor in Weststellingwerf. Van de 17 personen die hun boerenbestaan met de dorprechterfunctie combineerden, zaten er 10 in die grietenij, waar ze overigens met de vanouds aldaar gebruikelijke benaming 'stelling' werden aangeduid.

In principe had elk dorp zijn dorprechter; kleinere dorpen waren hiertoe echter wel eens samengevoegd of bij een groter dorp gevoegd. Het is duidelijk dat lang niet alle dorprechters als zodanig in de kohieren zijn vermeld.

De beroepscombinatie schoolmeester-boer komen we in totaal zes keer tegen. Bovendien is er nog een kooiker-schoolmeester. De landbouwbedrijven, die door schoolmeesters werden geëxploiteerd, zullen wel niet een grote omvang hebben gehad. In de speciekohieren vinden we daarvoor aanwijzingen. Ik heb hiervoor de eerste speciekohieren, d.w.z. die van omstreeks 1750, doorgenomen. Personen, die daarin als meester of schoolmeester worden aangeduid, zijn voor het meerendeel geregistreerd zonder koeien, paarden of bouwland. Slechts enkele onder hen hebben één of weinig stuks vee en eventueel wat bouwland. Door schoolmeesters uitgeoefende boerenbedrijven van enige betekenis zijn zeldzaam. In Suawoude staat Mr. Harmanus Ynia in 1749 genoteerd met 2 koeien, 1 rier, 3 paarden en 14 pm bouwland. Mr. Hate Hansen te Oldeberkoop heeft in 1750: 4 koeien, 1 rier, 2 paarden en 16 lopenstal bouwland. In Oldeholtpade (1749) wordt Mr. Lieuwe Roelofs aangeslagen voor 6 koeien, 2 paarden en 10 lopenstal bouwland. Een flink bedrijf heeft Mr. Cornelis Bruinsvelt te Hitsum in 1748: 7 koeien, 4 rieren, 6 paarden en 37 pm bouwland. Overigens is er nog de mogelijkheid dat sommige van deze 'meesters' geen schoolmeesters maar chirurgijns waren. De enige keer dat er in de speciekohieren van rondom 1748 expliciet sprake is van een *school*meester met iets agrarisch, dan gaat het om slechts één koe.

Slechts enkele gevallen doen zich voor, waarin de toenmalige politieagent – assistent, biesjager, of roroer genoemd – zijn functie combineert met agrarische werkzaamheden. De combinatie treffen we aan in Doniawerstal (een assistent-koemelker en een biesjager-boer), in Rauwerderhem (een boer-assistent) en in Weststellingwerf (een roroer-boerkerij). Voorts zijn er in Weststellingwerf nog een klerk-boerkerij, een schrijver-boer, een chirurgijn-boer, een

27. Guibal, *Democratie en oligarchie*, p.44. Foeke Sjoerds, *Oud en nieuw Frl. II*, pp.407–411.
28 Foeke Sjoerds, *Oud en nieuw Frl. II*, p.407.

kasseerder-controleur-boerkerij en een procureur-fiscaal-boerkerij genoteerd.

Wat vrij veel voorkomt, is de combinatie arbeider-boer (39×), met daarnaast hier en daar een arbeider-bijker, een visser-arbeider e.d. Het gaat hier kennelijk om mensen die naast een eigen kleinbedrijf regelmatig of zo nu en dan in loondienst bij anderen werkten.

In het voorgaande hebben we gezien dat het beroep van veenbaas nogal eens gecombineerd wordt met agrarische activiteiten. Daarnaast zijn er veenbazen die een nevenberoep in de nijverheid of in handel en verkeer uitoefenen. Winkelier-veenbaas en koopman-veenbaas komen het meest voor. Er zijn echter ook enkele andere combinaties, vooral in Opsterland. Daar ontmoeten we o.a. twee veenbaas-timmerlieden, een veenbaas-stoker, een veenbaas-kalkbrander, een veenbaas-schuitevaarder en een veenbaas-winkelier-veerschipper. Uitsluitend in deze grietenij komt de combinatie veenbaas-arbeider voor (15×).

We komen nu toe aan de combinatie van twee beroepen uit de bedrijfstak nijverheid. Het meest komt voor de voor de hand liggende combinatie verver-glasmaker of schilder-glasmaker, in totaal 19 maal. Aangenomen mag worden dat ook veel personen, die uitsluitend als verver genoteerd zijn, in werkelijkheid zich tevens met glasmaken bezighielden.

In de schoenmaker-looier (12×) vinden we twee opeenvolgende stadia in de bedrijfskolom gecombineerd. Toch is deze combinatie, gezien tegen de achtergrond van het grote aantal schoenmakers, relatief zeldzaam. Eveneens twee opeenvolgende stadia van de bedrijfskolom zijn verenigd in de molenaar-bakker, die vijf maal is vermeld. Voor de hand liggend zijn voorts: strijkster-stijfster, naaister-breister, naaister-stijfster, spinster-naaister. Er waren echter ook minder logische beroepscombinaties, zoals een volmulder-timmerman in Opsterland, een knoopmaker-baardscheerder, een wieldraaier-keersemakersknecht en een wolkammer-steenopzetter, allen te Leeuwarden. Daarentegen wekt de brouwer-distillateur te Dokkum weer minder verbazing, gezien de grote verwantschap van grondstof en eindprodukt bij deze twee industriële activiteiten. Het interessante is overigens dat we hier een ontwikkeling op het spoor zijn, die zich in de 18e eeuw in Dokkum heeft voorgedaan. Er was daar een belangrijke brouwindustrie waarvan de afzetmogelijkheden inkrompen door de achteruitgang van de bierconsumptie als gevolg van het groeiende verbruik van koffie en thee. In het begin van de 19e eeuw vinden we echter in Dokkum nogal wat distilleerderijen. Het vermoeden ligt voor de hand dat de brouwers

in Dokkum zijn overgestapt op de produktie van sterke drank. Van deze overgang zou de aanwezigheid van een brouwer-distillateur in 1749 reeds een teken kunnen zijn. Op deze kwestie wordt in hoofdstuk V nader ingegaan.

De combinatie nijverheid met handel en verkeer is de meest voorkomende. We vinden haar vooral in de steden. In zeer veel gevallen gaat het daarbij om personen die behalve met een ambachtelijk beroep zijn aangeduid met koopman of winkelier. Voorbeelden zijn: koekebakker-koopman, mesmaker-koopman, schoenmaker-winkelier e.d. De vraag is daarbij natuurlijk of deze mensen in hun winkel uitsluitend of hoofdzakelijk de produkten van hun eigen ambacht verkochten, of dat ze ook handel dreven in andere goederen. In sommige gevallen is het duidelijk dat de activiteiten in de nijverheid en de handel niet op dezelfde produkten betrekking hebben. Dat kan o.a. worden gezegd van de wolkammer-koopman in steen te Leeuwarden, de uitdrager-wieldraaier te Dokkum, de wever-koopman in tabak te Harlingen, de brouwer-wijnkoper te Staveren, de commenijwinkelier-schoenmaker in Doniawerstal, de timmerman-ijzerkramer in Opsterland en de houtkoper-kalkbrander in Oostdongeradeel.

De combinaties die in deze categorie het meest voorkomen zijn die van bakker-koopman (9×), vervolgens die van winkelier-kleermaker (6×), gortmaker-koopman (6×) en houtkoper-kuiper (4×).

Het herbergiersberoep wordt ook nog wel eens samen met een ambacht uitgeoefend. We vinden het in combinatie met schoenmaker, gortmaker, timmerman, wagenmaker, brouwer en schelpenzoeker.

Ook de functie van turfdrager in de steden zien we samengaan met nogal uiteenlopende andere beroepen, zoals metselaarsgezel, hoedemaker, bakkersknecht, wever en schoenmaker.

De combinatie met maatschappelijke diensten komt in de nijverheidssector veel minder voor dan in de landbouw. Er is een dorprechter-schoenmaker in Wymbritseradeel, een dorprechter-brouwer in Tietjerksteradeel en een bijzitter-koopman-leerlooier in Lemsterland. Een unicum is ook de landmeter-timmerman in Opsterland. In de steden hebben sommige handwerkslieden er een overheidsbaantje bij. Zo is er een organist-zadelmaker te Leeuwarden en een organist-verver-glasmaker te Dokkum. In Leeuwarden vinden we verder nog een olieslagersknecht die tevens soldaat van de garde is, een timmermansknecht die daarnaast het beroep van portier uitoefent en een tinnegieter die zijn ambacht combineert met de post van collecteur der lantarens. Franeker heeft een leertouwersknecht-ratelaar, een soldaat-wever en een trompetter-metselaar. Bovendien zijn er in deze stad twee ambachtslieden die als nevenberoep academie-

assistent zijn. Het zijn een bakker en een wolkammer. In Dokkum treffen we tenslotte nog aan een wever-leedomzegger en een breister die tevens kleine kinderen onderwijst.

Typisch Molkwerums is de combinatie van ambachtsman met raadsman. Er worden in die plaats een raadsman-kuiper, een raadsman-looier en een raadsman-schoenmaker vermeld. Deze raadslieden te Molkwerum werden door de stemhebbende gemeente gekozen en beheerden o.a. de gemeenschappelijke weiden en hooilanden.[29]

Arbeiders of arbeidsters, die daarnaast zelfstandig een ambacht uitoefenen, zijn er slechts weinige. Grotendeels gaat het om ietwat nederige ambachten, zoals wolnaaister, spinster, schoenlapper en wever. Bovendien vinden we twee arbeiders-slachters in Dantumadeel, een arbeider-timmerman in Tietjerksteradeel, een glasmakerarbeider in Westdongeradeel en een blikslager-arbeider te Leeuwarden.

Combinaties van twee beroepen uit de bedrijfstak handel en verkeer treffen we zowel op het platteland als in de steden aan. Meestal zijn het winkeliers, kooplieden, schippers of herbergiers die daarnaast een ander beroep in deze bedrijfstak uitoefenen. Het houden van een winkel wordt gecombineerd met het beroep van schipper, bolloopster (broodventster), houtschuitvoerder, roeischipper, zeevarende, graankoper, veerschipper (4×), snikschipper, koopman (7×), trekschipper en schippersknecht. Herbergiers hebben ook wel als nevenberoep: schipper, houtkoopman, koopman (3×), trekschipper, paardekoopman en wagenaar. De koopman-schipper komt 6 maal voor en voorts vinden we nog: een binnenschuitvoerder-zetschipper, een kaasdrager-koetsier, een schipper-graankoper, twee schippers-zoetelaars (venters), een beurtschipper-koopman, een Deventervaarder-koopman en een koopman-trekschipper.

Handel en verkeer in combinatie met maatschappelijke diensten komt niet veel voor. Er zijn enige kooplieden en winkeliers die daarnaast belastingontvanger, bijzitter, assistent, schoolmeester of marktmeester zijn. In Wonseradeel woont een winkelier-bankhouder, in Schoterland een koopman-apotheker, in Weststellingwerf een chirurgijn-koopman en in Harlingen een organist-koopman. Merkwaardige combinaties zijn: prinsestalknecht-winkelier en tuchthuisvoogd-koffieschenker, beide te Leeuwarden.

Arbeiders oefenen vaker een nevenberoep in handel en verkeer

29 Postma, *De Friesche kleihoeve*, p. 34. Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 110.

uit dan in de nijverheid. Het gaat voornamelijk om arbeiders, die zelfstandig handel drijven als koopman of winkelier. Slechts in één geval licht de beroepsaanduiding in over de aard van de handel, nl. daar waar sprake is van een groenteverkoopster-arbeidster te Leeuwwarden. De combinatie arbeider met schipper komt ook enige malen voor, evenals arbeider-herbergier.

Er zijn vrij veel personen die in de Quotisatie vermeld staan met twee beroepen uit de bedrijfstak maatschappelijke diensten. In veel gevallen betreft het schoolmeesters die er een andere taak bij hebben. Zo worden er 13 dorprechter-schoolmeesters vermeld. In het voorgaande hebben we gezien dat dit een geijkte combinatie was. We mogen aannemen dat er in werkelijkheid veel meer waren dan deze 13, die uitdrukkelijk met deze beroepscombinatie staan vermeld. Enkele schoolmeesters combineren hun ambt met het beroep van chirurgijn (3 ×), organist (3 ×), doodgraver (1 ×) of voorzanger (1 ×). Nogmaals moet worden opgemerkt dat er ongetwijfeld veel meer schoolmeesters waren met dergelijke bijbaantjes, doch dat dit meestal niet expliciet in de kohieren is vermeld.

In deze categorie van beroepscombinaties komen verder voor: een schrijver-chirurgijn, een dorprechter-chirurgijn, drie dorprechters-ontvangers, 2 kasseerders-controlleurs, een advocaat-convooimeester, een bouwmeester-advocaat, een bouwmeester-klerk van het college (bouwmeester was in Leeuwarden een ambt in de stedelijke magistraat), een pensionaris-advocaat, een predikant-landschaps krankebezoeker, een portier-stadsdienaar, een bibliothecaris-inspector bursea te Franeker, een koster-doodbidder, een notaris-tweede klerk van de admiraliteit, een vendumeester-eerste klerk van de admiraliteit, een koster-organist, een stadsbode-organist. De combinatie van medisch doctor met predikant komt slechts éénmaal voor en wel te Bolsward. De secretaris-boelgoedontvanger te Sneek is een geijkte combinatie in die tijd. In principe was iedere grietenijsecretaris tevens boelgoedontvanger, doch alleen in dit ene geval is dat uitdrukkelijk vermeld. Te Dokkum zijn twee personen genoteerd als 'geestelijke deurwachter-dienaar van de diaconie'. Het eerste deel van deze beroepscombinatie slaat op het handhaven van de orde in het kerkgebouw en wordt in het Fries doorgaans met 'hounegiselder' aangeduid. Daarnaast hadden deze Dokkumers blijkbaar een taak in de kerkelijke armenzorg.

De combinatie arbeider met maatschappelijke diensten is zeldzaam. Er was in Wymbritseradeel een arbeider-chirurgijn en een schoolmeester-arbeider. Voorts treffen we aan: een arbeider-assistent (Haskerland), een arbeider-collecteur (Ooststellingwerf) en een ratelmansnoodhulp-arbeider te Leeuwarden. Wat het nevenberoep

van 'boerendokter' van een arbeider in Doniawerstal precies inhield, is onbekend. Wellicht gaat het hier om een kwakzalver dan wel om een soort veterinaire chirurgijn.

III.6. De beroepsstructuur in een aantal gemeenten in 1796

In de oorspronkelijke lijsten van de volkstelling van 1796 zijn onder meer de beroepen van de hoofden van huishoudens genoteerd. Helaas echter zijn deze lijsten slechts voor een deel van de gemeenten bewaard gebleven. Sommige bevinden zich in het rijksarchief te Leeuwarden, andere in de betrokken gemeentearchieven. De grietenijen en steden waarvan de lijsten aanwezig zijn, zijn de volgende: Hennaarderadeel (hier is in het dorp Baijum de vermelding van de beroepen achterwege gelaten), Wymbritseradeel (alleen de dorpen Nijhuizum, Wolsum, Westhem, Uitwellingerga, Oppenhuizen, Nijland, Ysbrechtum, Abbega, Tirns, Jutrijp en Folsgare; dit zijn 11 van de 28 dorpen; jammer genoeg ontbreken juist de grotere dorpen Woudsend en Heeg), Hemelumer Oldeferd, Gaasterland, Tietjerksteradeel, Smallingerland, Barradeel, Bolsward (zonder het stadsdeel De Markt) en Franeker.

Uit de gegevens van de genoemde lijsten zijn de tabellen III.11 tot en met III.19 samengesteld. Daarin zijn de hoofden van huishoudens, die in 1796 met een beroep waren opgegeven, ondergebracht in de gebruikelijke beroepsgroepen. Ter vergelijking zijn de gegevens betreffende 1749 er naast geplaatst. Die vergelijking is niet zo gemakkelijk te maken. Dat komt vooral doordat overal in 1749 veel meer personen zonder beroep zijn genoteerd dan in 1796. Daar komt bij dat, zoals in hoofdstuk II reeds werd geconstateerd, in 1749 lang niet overal de gealimenteerden zijn opgetekend. Tenslotte lijkt het erop dat in 1749 naar verhouding meer personen als hoofd van een huishouden zijn gerekend dan in 1796. Dit valt af te leiden uit het verschijnsel dat in die gemeenten, waarvan betreffende 1749 de opgave compleet is en dus ook de gealimenteerden omvat, de toeneming van het aantal huishoudens tussen 1749 en 1796 minder groot is dan de bevolkingsgroei.

Rekening houdend met de bovenvermelde tekortkomingen, kan worden opgemerkt dat in vrijwel alle betrokken gemeenten de verdeling van de beroepsbevolking over de diverse bedrijfstakken tussen 1749 en 1796 niet ingrijpend veranderd is. Ook nu weer zien we op het platteland hoge percentages voor de landbouw en in de bouwstreek, de Wouden en Gaasterland bovendien hoge percentages voor de arbeiders. In de meeste grietenijen, en vooral in de beide steden, zijn in de nijverheid meer personen werkzaam dan in

handel en verkeer. Alleen in Hemelumer Oldeferd is de situatie omgekeerd. Zoals bekend nam in deze grietenij de scheepvaart een belangrijke plaats in onder de middelen van bestaan.

Schijnbaar de grootste verschuivingen hebben zich voorgedaan in de bedrijfstak 'handel en verkeer', doch deze zullen waarschijnlijk voor een aanzienlijk deel veroorzaakt zijn door de gebreken in het materiaal. Vermoedelijk zijn in 1749 in sommige grietenijen nogal wat personen, die in handel en verkeer werkzaam waren, zonder beroep genoteerd. Hieruit blijkt nog eens te meer, hoe ontoereikend het materiaal is, indien men tot een ietwat gedetailleerder inzicht tracht te komen. Daar zal dan ook rekening mee moeten worden gehouden, wanneer in het navolgende de ontwikkeling in de afzonderlijke gemeenten wordt bekeken.

In Hennaarderadeel blijkt niet veel te zijn veranderd. De stijging in de bedrijfstak 'handel en verkeer' is vermoedelijk grotendeels schijn. Het is nl. opvallend dat er in 1749 veel minder kooplieden en winkeliers genoteerd zijn dan in 1796. In het laatstgenoemde jaar werden in totaal 35 personen met deze beroepen vermeld; in 1749 slechts 10 met vergelijkbare beroepen: een koopman, twee kaaskopers, een koopman-boer, twee kramers en vier zoetelaars. Aangenomen mag worden dat er in 1749 vrij veel handeldrijvenden in de groep, waarvan het beroep niet is opgegeven, zijn terechtgekomen.

De procentuele verschuivingen tussen de bedrijfstakken in Wymbritseradeel zijn ook niet opzienbarend. De vooruitgang van de categorieën 'nijverheid', 'handel en verkeer' en 'arbeiders' kan geheel samenhangen met het hogere aantal 'onbekend' in 1749.

In Hemelumer Oldeferd kan het lage percentage arbeiders in 1749 veroorzaakt zijn doordat velen van hen zonder beroep zijn geregistreerd. Opvallend is in deze grietenij de achteruitgang in de bedrijfstak 'handel en verkeer'. Deze vermindering blijkt geheel op rekening te komen van de scheepvaart. Het aantal personen dat in de scheepvaart werkzaam was, is gedaald van 166 en 1749 tot 88 in 1796, d.i. van 34% tot 17% van de totale beroepsbevolking. Deze cijfers weerspiegelen de catastrofale uitwerking van de toenmalige oorlogsomstandigheden op de buitenlandse scheepvaart, waarin deze grietenij altijd een belangrijk aandeel had gehad.

Van Gaasterland, Tietjerksteradeel en Barradeel kan weinig worden gezegd, gezien het grote aantal personen in deze grietenijen, waarbij in 1749 de vermelding van het beroep achterwege is gebleven. Voorzover de beroepsstructuur bekend is, duiden de gegevens op geen of weinig verandering.

In Smallingerland lijkt het aandeel van de bedrijfstakken 'nijverheid', 'handel en verkeer' en 'maatschappelijke diensten' beduidend te zijn toegenomen. Dit kan echter geheel op schijn berus-

ten, immers in deze grietenij is het aantal 'onbekend' in 1749 wel zeer groot.

Bolsward en Franeker vertonen van 1749 tot 1796 ook geen ingrijpende veranderingen in de beroepsstructuur. In beide steden is overigens het aantal zonder beroep genoteerden in 1749 groot. Opvallend is de grote overeenkomst in de structuur van beide steden. De bedrijfstak 'nijverheid' domineert sterk. Het grotere aandeel van de 'maatschappelijke diensten' in Franeker kan op rekening worden geschreven van het bestaan van een hogeschool in die stad. Behalve een tiental hoogleraren bracht dat de aanwezigheid met zich mee van een bibliothecaris, een lector, een promotor, een mathematicus, een hortulanus, een Franse spraakmeester, een Duitse meester, een dansmeester, een schermmeester, pedellen en academieassistenten.

In het voorgaande is nog weer eens duidelijk gebleken dat de gegevens betreffende de beroepen uit de Quotisatiekohieren verre van volledig zijn. Toch lijkt de daaruit door ons afgeleide beroepsstructuur in grove trekken vrij betrouwbaar. Immers, voor de zojuist behandelde gemeenten bleek die beroepsstructuur van 1749 aardig overeen te komen met die van 1796, welke op vollediger gegevens berust. Wanneer er al duidelijke verschillen waren, zoals in het geval van Hemelumer Oldeferd, dan konden die uit speciale ontwikkelingen, in casu de achteruitgang van de scheepvaart, worden verklaard.

III.7. Beroep en kerkgenootschap in 1796

In de oorspronkelijke lijsten van de volkstelling van 1796 zijn de beroepen van de hoofden van huishoudens en de kerkelijke gezindte van de tot die huishoudens behorende personen vermeld. Daardoor kan voor de gemeenten, waarvan die lijsten bewaard gebleven zijn, worden nagegaan hoe de verschillende kerkelijke groeperingen gespreid waren over de bedrijfstakken.

Dit is gebeurd in de tabellen III.20 tot en met III.26 betreffende de grietenijen Hennaarderadeel, Wymbritseradeel (gedeeltelijk), Hemelumer Olderferd, Gaasterland, het dorp Drachten en de steden Bolsward en Franeker. In Tietjerksteradeel en Barradeel is het percentage niet-hervormden dermate gering, dat het geen zin heeft, deze berekeningen uit te voeren. Datzelfde geldt voor Smallingerland buiten Drachten.

Zoals te verwachten viel, is de bedrijfstak 'maatschappelijke diensten' vrijwel het monopolie van de hervormden. Dit komt omdat het hier nagenoeg uitsluitend om overheidsfuncties en hervorm-

de kerkelijke ambten gaat, zoals grietman, secretaris, ontvanger, predikant, schoolmeester e.d. De niet-hervormden waren van de bekleding hiervan uitgesloten. Voorzover er niet-hervormden in deze bedrijfstak voorkomen, zijn het dan ook katholieke priesters, doopsgezinde predikanten en beoefenaren van vrije beroepen zoals artsen.

Vervolgens kan worden opgemerkt dat, behalve in Hemelumer Oldeferd en Drachten, het percentage doopsgezinden zo klein is, dat hun spreiding over de bedrijfstakken nauwelijks iets zegt. Het enige dat gesignaleerd kan worden, is dat zij in veel gemeenten in de sector landbouw en visserij overgerepresenteerd zijn. Heel duidelijk is dat het geval in Drachten. Ook nemen de doopsgezinden onder de veenbazen in dit dorp een relatief grote plaats in, nl. 4 van de 12. In Hemelumer Oldeferd is het de bedrijfstak 'handel en verkeer', waarin de doopsgezinden een naar verhouding groot aandeel hebben. Bij nadere beschouwing blijkt dit geheel op rekening van de scheepvaart te komen. Terwijl er van de totale beroepsbevolking in deze grietenij 20 % doopsgezind was, behoren er van de 88 beroepspersonen in de scheepvaart 34 tot deze kerkelijke groepering, d.i. 39 %. In Molkwerum was van de gehele bevolking 41 % doopsgezind; van de beroepspersonen in de scheepvaart waren 19 van de 27, dat is 70 % doopsgezind.

Bij de katholieken valt op dat zij in Hennaarderadeel, Wymbritseradeel en Gaasterland oververtegenwoordigd zijn in de nijverheid. Zij blijken vooral te zitten in de veel voorkomende verzorgende beroepen zoals schoenmaker, kleermaker, timmerman, kuiper, smid e.d. Tabel III.27 laat dit zien. Deze overrepresentatie van de katholieken in de nijverheid doet zich echter niet voor in Bolsward, de stad waar een hoog percentage van de bevolking katholiek is. Daar wijkt de spreiding van de katholieken over de bedrijfstakken niet noemenswaardig af van die van de hervormden, met uitzondering natuurlijk weer van de maatschappelijke diensten. Tenslotte kan nog worden opgemerkt dat in Hemelumer Oldeferd de katholieken vrijwel uitsluitend in landbouw en visserij zitten. In handel en verkeer zowel als in de nijverheid komen we hen daar nagenoeg niet tegen.

III.8. Samenvatting

In het begin van de 16e eeuw had de Friese samenleving in zeer sterke mate een agrarisch karakter. Vermoedelijk op zijn minst 70 % van de inwoners was direct bij de landbouw betrokken. Het gespecialiseerde ambacht en de gespecialiseerde handel waren voor-

namelijk geconcentreerd in de steden. Voorzover er op het platteland ambacht en handel werd uitgeoefend, geschiedde dat nog veelal in combinatie met activiteiten in de landbouw. Uitsluitend in handel en ambacht gespecialiseerde personen komen buiten de steden niet veel voor. Voorzover ze er zijn, wonen ze vooral in de grotere dorpen die niet in de naaste omgeving van steden liggen.

Arbeiders worden in het Register van de Aanbreng van 1511 niet expliciet vermeld. Er kunnen wel arbeiders schuilen onder degenen die zonder of met weinig land in het register zijn genoteerd. Veel kunnen dat echter niet zijn geweest, vooral niet op het platteland.[30] Zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, overheerste in het begin van de 16e eeuw in de landbouw nog het middelgrote bedrijf, dat door het boerengezin, eventueel met wat inwonend personeel, kon worden bewerkt. Ook hierin ligt een aanwijzing dat de uitwonende landarbeiders toen nog geen groep van betekenis zijn geweest.

In 1749 is de situatie heel anders. Het percentage van de Friese bevolking dat zijn bestaan in de landbouw vindt, is dan veel lager, nl. nog geen 50%. De bevolkingsvermeerdering die sinds het begin van de 16e eeuw heeft plaats gehad, moet dan ook grotendeels een uitweg hebben gevonden in de niet-agrarische sectoren. De trek van boerenzoons naar de steden, om daar een bestaan in ambacht en handel te zoeken, zoals Postma dat constateerde voor het laatst van de 16e en voor de 17e eeuw, is een symptoom van deze ontwikkeling.[31] Echter niet alleen in de steden nam het aantal beoefenaren van ambacht en handel toe, ook op het platteland was dat het geval. In de 16e eeuw ging deze ontwikkeling gepaard met pogingen van de steden om het monopolie voor de uitoefening van ambachten te krijgen. Aan de Hollandse steden was iets dergelijks gelukt. In 1531 werd daar de Order op de Buitennering uitgevaardigd, waarbij de uitoefening van ambachten ten plattelande rigoureus werd beperkt. De Friese steden hebben hun streven in dit opzicht echter niet bekroond gezien.[32] In Friesland konden de niet-agrarische activiteiten zich ook op het platteland ontplooien. Overigens vond het bevolkingsaccres niet alleen een uitweg in ambacht en handel in steden en dorpen, doch evenzeer in de in opkomst zijnde turfgraverij en de zich uitbreidende scheepvaart.

De geschetste ontwikkeling ging gepaard met een voortgaande differentiatie in het economische leven. Een deel van de bevolking legde zich steeds meer uitsluitend toe op de landbouw, de rest

30 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp. 131–134.
31 Postma, Van boer en ambacht.
32 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp. 137–141.

specialiseerde zich in de diverse takken van ambacht, handel en verkeer. De specialisatie, mede mogelijk gemaakt door de bevolkingsgroei en de economische ontsluiting als gevolg van de intensivering van handel en verkeer, heeft geleid tot een goed ontwikkelde economische structuur. In het midden van de 18e eeuw heeft Friesland een verzorgingspatroon van een behoorlijk niveau. In vele behoeften kon worden voorzien door verzorgende functies in eigen woonplaats of naaste omgeving. De verregaande specialisatie blijkt uit het feit dat in 1749 het aantal beroepscombinaties relatief gering is.

Een ander verschijnsel dat de aandacht trekt, is de opkomst van de arbeiders. Zoals in het voorgaande werd opgemerkt, was in het begin van de 16e eeuw deze groep nog van weinig betekenis. In 1749 maken de arbeiders echter een aanzienlijk percentage uit van de beroepsbevolking, met name in de Wouden en de kleibouwstreek. In het eerstgenoemde gebied ligt de oorzaak hiervan in de ontplooiing van de turfgraverij op grote schaal sinds het midden van de 16e eeuw. In de kleibouwstreek moet het ontstaan van de arbeidersgroep in verband worden gebracht met de in het volgende hoofdstuk te behandelen voortgaande specialisatie op de akkerbouw, waardoor de landbouw in dat gebied arbeidsintensiever werd. Bovendien hebben zich hier wijzigingen voltrokken in de bedrijfsgroottestructuur, waarbij het aantal middelgrote bedrijven is achteruitgegaan en het aantal grotere bedrijven vermeerderd. Op die grotere bedrijven was meer plaats voor gehuurde arbeidskrachten dan op de vroegere middelgrote gezinsbedrijven.

Het verband tussen beroep en kerkelijke gezindte kan worden onderzocht aan de hand van de oorspronkelijke lijsten van de volkstelling van 1796. Deze zijn echter slechts voor een beperkt aantal gemeenten aanwezig. Dat de hervormden sterk overgerepresenteerd zijn in de maatschappelijke diensten, ligt voor de hand. Deze beroepsgroep omvat immers vrijwel uitsluitend overheidsfuncties en die waren destijds in principe niet toegankelijk voor anderen dan hervormden. Voor het overige kunnen geen algemene uitspraken over het verband tussen beroep en kerkgenootschap worden gedaan. Dit ligt van gemeente tot gemeente verschillend. Zo waren in verscheidene gemeenten de doopsgezinden enigszins overgerepresenteerd in de sector landbouw en visserij. Hun aandeel in de scheepvaart was echter opvallend groot in Hemelumer Oldeferd. Daarentegen zitten de katholieken in deze gemeente vrijwel alleen in landbouw en visserij. In enige andere gemeenten zijn de katholieken juist weer oververtegenwoordigd in een aantal veel voorkomende ambachten.

Hoofdstuk IV
LANDBOUW

IV.1. Inleiding

Nadat in het vorige hoofdstuk is gebleken, welk een belangrijke plaats de landbouw in de Friese samenleving innam, zullen thans verschillende aspecten van de geschiedenis van die landbouw in het tijdvak 1500 tot 1800 aan een onderzoek worden onderworpen. Al naar gelang de rijkdom van het beschikbare bronnenmateriaal worden deze aspecten meer of minder diepgaand behandeld. Ook de omvang van de perioden waarover gegevens beschikbaar zijn, is betreffende de diverse aspecten uiteenlopend. In sommige gevallen is zelfs slechts een momentopname te verwezenlijken.

Het spreekt vanzelf dat veelvuldig is geput uit de vele publikaties op het gebied van de Friese landbouwgeschiedenis, die reeds zijn verschenen. Met name van de studies van Postma en Spahr van der Hoek, culminerend in de monumentale '*Geschiedenis van de Friese landbouw*', is dankbaar gebruik gemaakt.

Om een goed inzicht te verkrijgen in de geschiedenis van het economisch wel en wee van de agrarische sector, zou men de beschikking moeten hebben over voldoende gegevens betreffende de bedrijfsuitkomsten. Daarvoor zouden goed ingerichte boekhoudingen nodig zijn van een representatieve groep bedrijven en over een lange reeks van jaren. Helaas ontbreken zulke bronnen ten enen male. Zelfs primitieve boekhoudingen alsmede bedrijfseconomische gegevens in dag- en rekenboeken zijn er vrijwel niet over de periode 1500 tot 1800. Tot nu toe zijn uit Friesland slechts enkele van zulke bronnen bekend, o.a. het rekenboek van Hemmema uit de tweede helft van de 16e en het dagboek van Dirck Jansz uit de eerste helft van de 17e eeuw. Van deze twee bevat het rekenboek van Hemmema gegevens die tot op zekere hoogte een inzicht verschaffen in de uitkomsten van zijn bedrijf.[1] Met het dagboek van Dirck Jansz is dat nauwelijks het geval.[2] Maar zelfs al zou het hier volmaakte boekhoudingen betreffen, dan nog zeggen de uitkomsten van deze twee bedrijven over een beperkt aantal jaren natuurlijk niets over de ontwikkelingsgang van de gehele Friese landbouw in drie eeuwen tijds. Er zal dan ook moeten worden uitgezien naar andere gegevens, die als indicatie van de economische lotgevallen van de landbouw

1 Slicher van Bath, *Een Fries landbouwbedrijf.*
2 *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz.*

kunnen dienen. Daartoe wordt thans eerst het verloop van de prijzen van een aantal landbouwprodukten aan een onderzoek onderworpen.

IV.2. Prijzen van landbouwprodukten

Men kan voor de geschiedenis der prijzen uit verschillende bronnen putten. Van deze bronnen volgt hier nu eerst een overzicht. Allereerst is daar het monumentale werk over de Nederlandse prijsgeschiedenis van Posthumus.[3] Het eerste deel ervan is geheel gewijd aan de prijzen die gegolden hebben op de Amsterdamse goederenbeurs. De tijdsduur waarover deze prijsreeksen zich uitstrekken is van zeer uiteenlopende lengte. De vroegste gegevens dateren uit de tweede helft van de 16de eeuw. De meeste reeksen beginnen echter later. Het eindpunt ligt voor sommige bij het jaar 1914, doch voor de meeste bij vroegere tijdstippen. Bovendien komen er veel onderbrekingen in de reeksen voor, doordat voor bepaalde jaren dan wel voor kortere of langere meerjarige perioden de gegevens ontbreken. Ondanks de vermelde tekortkomingen biedt deze prijzencollectie de mogelijkheid, de grote lijnen van de prijsontwikkeling vast te stellen.

Het tweede deel van Posthumus' werk is gebaseerd op de boekhoudingen van een aantal gasthuizen, weeshuizen en dergelijke instellingen te Utrecht, Leiden en Amsterdam. Over het algemeen beginnen deze reeksen veel vroeger dan die van de Amsterdamse beurs, verscheidene reeds in de 14de eeuw. Ook van deze prijsreeksen loopt echter de lengte en de volledigheid sterk uiteen. Om verschillende redenen vormt dit tweede deel van Posthumus' prijsgeschiedenis een welkome aanvulling op deel I. In de eerste plaats omdat de gestichtsprijzen uit een heel andere sfeer stammen dan de beursnoteringen. Daardoor wordt het bezwaar van eenzijdigheid van het materiaal enigszins opgeheven. Voorts bevat het tweede deel verscheidene reeksen die in de 15de of 16de eeuw beginnen, zodat het nu ook mogelijk is een indruk te krijgen van het prijsverloop in die tijd. Tenslotte komen er in het tweede deel verscheidene produkten voor, b.v. turf, die in deel I ontbreken.

De bezwaren die aan het materiaal van Posthumus kleven, zijn in het algemeen de volgende. De vele grotere of kleinere leemten in de prijsreeksen maken dat de verkregen jaargemiddelden geen volledige en zuivere indruk geven van de fluctuaties van jaar tot jaar. De jaargemiddelden zijn namelijk in vele gevallen uit minder

3 Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis.*

dan twaalf maandgemiddelden berekend, soms slechts uit één. Dit blijkt duidelijk uit deel I, waarin alle beschikbare maandgemiddelden in de tabellen zijn vermeld. Bovendien leert de inleiding tot deel I dat deze maandgemiddelden in het merendeel der gevallen weer zijn berekend uit opgaven in wekelijkse prijscouranten. Het aantal weekprijzen, waarop elk maandgemiddelde is gebaseerd, wordt in de tabellen niet vermeld. Het is echter wel duidelijk dat ook hierbij niet altijd van volledigheid sprake is. Het kan derhalve voorkomen dat één weekgemiddelde als maandgemiddelde en dit ene maandgemiddelde weer als jaargemiddelde verschijnt.

Is in deel I althans nog te zien, uit hoeveel en welke maandelijkse prijzen de gemiddelde jaarprijs is berekend, deel II laat ons te dien aanzien in het ongewisse. Wel vernemen wij in de inleiding, dat het aantal boekingen waarop het jaarlijkse gemiddelde is gebaseerd, varieërt van 1 tot ongeveer 30. Dit betekent dat voor een inzicht in het prijsverloop van jaar tot jaar deze gemiddelden van slechts beperkte waarde zijn. Met name bij produkten, waarvan de prijzen aan seizoenschommelingen onderhevig zijn, is het van belang te weten hoe groot het aantal aan het jaargemiddelde ten grondslag liggende prijzen is en op welk gedeelte van het jaar zij betrekking hebben.

De hier geopperde bezwaren worden in belangrijke mate opgeheven, wanneer uit de jaargemiddelden de trend wordt samengesteld door het berekenen van gemiddelden over een groter aantal jaren. Over het algemeen heb ik daarvoor tienjaarlijkse gemiddelden genomen. In deze studie interesseren ons juist die trends van het prijsverloop, en niet in de eerste plaats de schommelingen van jaar tot jaar. Vandaar dat het door de publikaties van Posthumus geboden materiaal voor onze studie goed dienst kan doen.

Speciaal voor de graanprijzen zijn er dan nog zeer volledige gegevens beschikbaar uit Arnhem over de tijd van 1544 tot 1901. Dit materiaal is weer van een andere aard dan dat van Posthumus. Te Arnhem werd een register bijgehouden door de Rekenkamer, teneinde de rekeningen van de provinciale rentmeesters te kunnen verifiëren. In die rekeningen werden namelijk vele in graan verschuldigde posten verantwoord in de vorm van geldsbedragen. Het genoemde register nu bevat per jaar de prijzen van de diverse graansoorten. Deze jaarprijzen werden aan de Rekenkamer verstrekt door de marktmeesters. Laatstgenoemden hebben ze waarschijnlijk berekend op grond van het door hen bijgehouden 'cleen registerken', waarin zij de op elke marktdag tussen Martini (11 november) en Petri (22 februari) geldende prijzen van de beste kwaliteit van iedere graansoort moesten noteren. De jaarprijzen uit het Arnhemse regis-

ter zijn, omgerekend in guldens per hectoliter, gepubliceerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek.[4]

Wanneer men het prijsverloop in plaatsen als Amsterdam, Leiden, Utrecht en Arnhem in verband brengt met het Friese economische leven, dan impliceert dat de veronderstelling dat in grote lijnen het prijsverloop in Friesland niet noemenswaard afweek van dat in de genoemde steden in het westen en midden van het land. Deze veronderstelling is gerechtvaardigd, omdat wij van de toenmaals in Nederland reeds aanwezige goedkope transportmogelijkheden in de vorm van een dicht waterwegennet een nivellerende invloed op de regionale prijsverschillen mogen verwachten. Dat deze nivellerende invloed althans bij de graanprijzen heeft gewerkt, is aangetoond door de Duitse onderzoeker Achilles,[5] terwijl Roessingh speciaal heeft gewezen op de nauwe samenhang tussen de Amsterdamse en Arnhemse graanprijzen.[6] Men mag deze nivellerende invloed eveneens verwachten bij prijzen van andere produkten, die technisch zowel als economisch geschikt waren voor transport tussen de Nederlandse markten. Eén van die produkten is boter.

Prijzenreeksen waarvan het zeker is dat ze betrekking hebben op Friese voortbrengselen, zijn slechts in kleine getale beschikbaar. In deel I van Posthumus' prijsgeschiedenis komt een serie prijzen van Friese wintergerst voor, over de periode 1580–1864.[7] De notering van Friese boter loopt slechts van 1816 tot 1843.[8]

Voorts vinden we in Posthumus II een prijslijst van Friese boter, aangekocht door het Heilige Geest- en Kinderhuis te Leiden en betrekking hebbend op de jaren 1610–1620, 1662, 1663, 1665, 1667–1677, 1684, 1694, 1698–1702, 1706, 1721–1723, 1726 en 1729–1732.[9] Een zeer gebrekkige reeks dus. Vandaar dat ik liever gebruik maak van de serie prijzen die betrekking heeft op 'boter' zonder meer.[10] Deze keuze wordt bovendien gerechtvaardigd door het parallellisme dat er tussen de twee prijzenreeksen blijkt te bestaan, zoals tabel IV.1 en grafiek IV.1 aantonen. Daarin worden de om de vijf jaar voortschrijdende tienjaarlijkse gemiddelden van de prijzen der beide produkten met elkaar vergeleken. Ondanks de bezwaren, die er aan de gegevens uit Posthumus II kleven en die in het voorgaande zijn besproken, lopen toch de twee curven vrij

4 *Overzicht van de marktprijzen van granen.*
5 Achilles, Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen, p. 44.
6 Roessingh, Garfpacht, zaadpacht en geldpacht, pp. 81–82.
7 Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis I*, pp. 25–29.
8 Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis I*, p. 71.
9 Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis II*, pp. 708–712.
10 Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis II*, pp. 708–714.

parallel. Het parallellisme gaat alleen daar niet op, waar aan de vergelijkbaarheid ernstig afbreuk wordt gedaan door het ontbreken van de gegevens voor bijna alle jaren waarop het gemiddelde betrekking heeft.

Tenslotte geeft Boekel een aantal groothandelsprijzen van Friese boter te Rotterdam, uit de periode 1648–1715.[11] Om dit alles aan te vullen heb ik zelf uit de boekhouding van het burgerweeshuis te Sneek boter- en kaasprijzen over de jaren 1688–1803 berekend.[12] De in de uitgaafboeken van dit weeshuis opgetekende posten slaan voor een deel op de aankoop van levensmiddelen waaronder boter, kaas, vlees en slachtvee. Voor al deze veehouderijprodukten was Sneek, dat midden in het weidegebied ligt, in de 18e eeuw een belangrijk marktcentrum. Met name over de boter is bekend, dat de Sneker waag daarvan de grootste aanvoer van Friesland had.[13] Er was hier dus een druk ontmoetingspunt van vraag en aanbod aanwezig en de prijzen die hier tot stand kwamen kunnen daarom representatief worden geacht voor het verloop van de boterprijs in heel Friesland. Zo gezien is dit materiaal dan ook zeer geschikt voor het geven van inzicht in dit prijsverloop.

Nu kleven er ook aan deze bron enkele gebreken. Zo hebben de boekhouders niet altijd een nauwkeurige omschrijving gegeven van de soorten en hoeveelheden der aangekochte levensmiddelen, waardoor in veel gevallen slechts bekend is dat een bepaald bedrag is uitgegeven voor 'geleverde waren' of 'geleverde boter en kaas.' Daardoor zijn er uit sommige jaren in het geheel geen boterprijzen bekend en uit andere slechts één of twee. Een ander bezwaar is ook hier, dat de prijzen die bekend zijn, niet steeds op eenzelfde seizoen betrekking hebben. Vooral bij deze produkten, waarvan het prijsverloop aan beduidende seizoenschommelingen onderhevig is, vormt dit een ernstige tekortkoming. Het is gevaarlijk om een prijs van maart uit het ene jaar te vergelijken met een septemberprijs van een volgend jaar. Om een zuivere indruk te krijgen van het prijsverloop van jaar tot jaar, zou men moeten beschikken over alle maandgemiddelden per jaar, om daaruit het jaargemiddelde – en dan nog liefst een met behulp van de omgezette hoeveelheden gewogen jaargemiddelde – te kunnen berekenen. De gegevens uit de

11 Boekel, *De zuivelexport*, p. 61.
12 Gem. arch. Sneek, B 775, 778, 780–788, 850–853: Old Burger Weeshuis, Registers van ontvangsten en uitgaven, 1689–1818; Bijlagen tot de rekeningen 1769–1788.
13 *Teg. St. IV*, p. 578. In 1762 bedroeg de totale boteraanvoer aan de gezamenlijke wagen in Friesland 83.206 vierendeel (zie paragraaf IV.9). In Sneek werd in 1764 aangevoerd 35.299 vierendeel, d.i. rond 40% van genoemd totaal.

weeshuisboekhouding zijn echter bij lange na niet volledig genoeg, om dit ideaal te verwezenlijken.

Om nu toch tot een zekere homogeniteit van het materiaal te komen, heb ik alleen de prijzen van de rode boter in de reeks opgenomen. Rode boter was in Friesland de naam van de gras- of zomerboter, die doorgaans ongeveer van juni tot en met december aan de markt kwam. De zogenaamde witte boter (stal-, hooi of winterboter) die ruwweg gesproken in de maanden januari tot en met mei werd verhandeld, lag meestal beduidend lager in prijs.

De juistheid van de aldus berekende prijzenreeks kan enigszins worden getoetst door haar betreffende de jaren 1741 tot en met 1750 te vergelijken met gegevens uit andere bron. Het gaat hier om de 'Vergelijkende staat van den boterprijs', in 1841 gepubliceerd door T. Halbertsma, waarin maandprijzen staan vermeld uit de perioden 1741–1750 en 1831–1840. De prijzen betreffende eerstgenoemde periode zijn 'opgemaakt naar den werkelijken inkoop' aan de markten te Sneek, Leeuwarden en Grouw. Waarschijnlijk moet dit zo worden verstaan, dat de auteur gemiddelde prijzen heeft berekend op basis van de door de Grouwster firma verrichte aankopen op genoemde markten.

Om tot een vergelijking met de door mij uit de Sneker weeshuisboekhouding samengestelde prijzen te komen, heb ik voor elk jaar een gemiddelde berekend uit Halbertsma's prijzen betreffende de maanden juni tot en met december. Het resultaat is opgenomen in tabel IV. 2 en in beeld gebracht in grafiek IV.2. De overeenkomst tussen beide prijzenreeksen is verrassend groot. De curve van de door het weeshuis in de periode 1688–1805 betaalde prijzen mag dan ook worden gezien als een redelijk betrouwbare aanwijzing voor het verloop van de Friese boterprijs in het algemeen.

Uit al het hier besproken prijzenmateriaal heb ik onderstaande reeksen geselecteerd. Daarbij streefde ik ernaar, de meest volledige prijsreeksen te kiezen met de grootst mogelijke relevantie voor de Friese landbouw:

Friese wintergerst (goederenbeurs Amsterdam) 1580–1800 (Posthumus I),
tarwe (St. Bartholomei Gasthuis te Utrecht) 1530–1800 (Posthumus II),
rogge (Burgerweeshuis te Amsterdam) 1585–1800 (Posthumus II),
boter (St. Bartholomei Gasthuis te Utrecht) 1531–1800 (Posthumus II),
boter (Heilige Geest en Kinderhuis te Leiden) 1601–1800 (Posthumus II),
witte kaas (St. Bartholomei Gasthuis te Utrecht) 1532–1800(Posthumus II),

koehuiden (St. Catharijnen Gasthuis te Leiden) 1575–1798 (Posthumus II),
boter (weeshuis Sneek) 1688–1800 (weeshuisboekhouding),
grove kaas (weeshuis Sneek) 1689–1800 (weeshuisboekhouding),
zoetemelkse kaas (weeshuis Sneek) 1725–1790 (weeshuisboekhouding),
Friese boter (groothandel Rotterdam) 1648–1705 (Boekel).

Deze prijzen zijn, omgerekend tot om de vijf jaar voortschrijdende tienjaarlijkse gemiddelden, in beeld gebracht in de grafieken IV.3[a], IV.3[b] en IV.3.[c] De stippellijnen duiden op het ontbreken van gegevens. Het algemene beeld van het prijsverloop dat in deze grafieken aan de dag treedt, ziet er als volgt uit:

Overal doet zich in de 16de eeuw en in de eerste helft van de 17de een voortgaande stijging van het prijspeil voor. Vanaf ca. 1650 verschijnt er een druk op het prijspeil. Bij het ene produkt openbaart zich die druk iets eerder dan bij het andere. Die dalende tendens beheerst de prijsontwikkeling tot ca. 1735. Dan is het dieptepunt bereikt bij vrijwel alle prijzen en vanaf die tijd begint het prijsniveau zich weer in opwaartse richting te bewegen. De hele tweede helft van de 18de eeuw is een periode van een gestadig stijgend prijspeil.

Zoals gezegd, dit zijn de grote lijnen van de ontwikkeling, ook wel genoemd de seculaire trend. Binnen de door mij genoemde perioden hebben zich echter weer kortere golven in het prijsverloop voorgedaan, zoals met één oogopslag in de grafieken te zien is. De fluctuaties op korte termijn zijn zeer zeker van grote betekenis geweest voor de mensen van die tijd en vaak van vèrstrekkende invloed op het hele gebeuren. Toch meen ik, in de eerste plaats de aandacht te moeten bepalen bij de grote lijnen der ontwikkeling, zoals dat trouwens ook is gebeurd bij de beschouwing van de bevolkingsgroei. Eerst tegen de achtergrond van deze grote lijnen komen de veranderingen op kortere termijn tot hun recht. Op deze korte golven kan binnen het bestek van deze studie over het algemeen niet diep worden ingegaan. Dat is een onderwerp voor afzonderlijke onderzoekingen.

Welke betekenis heeft nu deze seculaire trend van de landbouwprijzen gehad voor de agrarische sector van de Friese economie? Heeft b.v. de voortgaande stijging van de agrarische prijzen over een lange periode de inkomens van de ondernemers in die sector positief beïnvloed en heeft zij de neiging om kapitaal zowel als arbeid in deze sector aan te wenden, versterkt? Om tot een antwoord op dergelijke vragen te komen, is het nodig om ook nog de ontwikkeling van andere verschijnselen in dezelfde periode te ob-

serveren. Zulk een ander verschijnsel is o.a. de ontwikkeling van de koop- en huurprijzen van land en boerderijen.

IV.3. Pacht- en koopprijzen van land

Een inzicht in deze materie is geenszins gemakkelijk te verkrijgen. Eén van de oorzaken daarvan is, dat de waarde van het ene stuk grond niet kan worden vergeleken met die van een ander stuk, omdat de waarde van grond per oppervlakte-eenheid uiteenloopt al naar gelang de kwaliteit en de ligging, benevens de op de grond drukkende lasten, terwijl daar in Friesland in die tijd voor bepaalde boerderijen nog de prijsverhogende factor van het stemrecht bijkomt.[14] Daarom kunnen in principe alleen reeksen van pacht- c.q. koopprijzen betreffende één bepaald stuk grond inzicht in het prijsverloop geven. Ook daarbij bestaat dan nog het gevaar dat het beeld wordt vertroebeld doordat er in de loop der tijd kwaliteitsveranderingen van de grond en wijzigingen in de lasten kunnen zijn opgetreden.

Nu zijn bedoelde reeksen nog wel eens te halen uit boekhoudingen van instellingen zoals weeshuizen en gasthuizen, evenals uit huurboeken van grootgrondbezitters. Vooral de genoemde instellingen hebben in de loop der eeuwen hun eigendommen meestal trouw bijelkaar gehouden en ook in de grootte van de afzonderlijke eigendommen is in veel gevallen geen verandering gebracht. Een bezwaar blijft ook hierbij echter – afgezien van de aanwezigheid en volledigheid van de betrokken administratie – dat de werkelijk betaalde huur kan variëren door wijzigingen in bijkomstige voorwaarden. Zo kan b.v. afwisselend het onderhoud van de boerderij voor rekening van de huurder dan wel van de eigenaar komen. Over de op het eigendom rustende landsflorenen en dijklasten kan hetzelfde worden opgemerkt. Voorts kunnen er periodiek zogenaamde 'propijnen' of geschenken boven de huur verschuldigd zijn, enz. Al deze voorwaarden kunnen zich wijzigen, terwijl de eigenlijke pachtprijs gelijk blijft. Die bijkomstige voorwaarden nu zijn, voorzover ze al in de betrokken bronnen zijn neergelegd, moeilijk tot jaarlijkse bedragen te herleiden.

Dit alles beperkt de bruikbaarheid van deze gegevens aanmerkelijk. Niettemin zal moeten worden gepoogd, aan de hand van het beschikbare, zeer incidentele materiaal een indruk te krijgen, al staat dan ook van te voren vast dat die indruk slechts globaal kan zijn.

14 Zie voor het stemrecht paragraaf IV.12.

In grafiek IV.4 is het materiaal dat ik uit literatuur en archivalische bronnen heb opgediept, in beeld gebracht. Curve v heeft betrekking op de pachtprijs van 'goede kleigrond', zoals de schrijvers van de 'Geschiedenis van de Friese landbouw' die opgeven voor twee jaren in de 16de eeuw. Elk der overige curven geeft het verloop weer van de koop- of huurprijs van een bepaalde boerderij, stuk land dan wel complex van landbezit (curven q en t). Daar het in deze grafiek uiteraard om geldsbedragen van zeer uiteenlopende orde van grootte gaat, is gekozen voor een logarithmische weergave. Deze heeft het voordeel dat de relatieve sterkte van de schommelingen onderling vergelijkbaar zijn.

Ondanks de gebrekkigheid van het materiaal, geeft de grafiek niettemin een indruk van het verloop van de grondprijzen. In grote trekken komt dat verloop overeen met dat van de prijzen der agrarische voortbrengselen. Ook hier een aanzienlijke stijging in de 16de en eerste helft van de 17de eeuw. In de tweede helft van de 17de eeuw volgt dan een daling, die met name in de koopprijzen van het land, dat Dr. Popta aan het einde van die eeuw kocht, duidelijk te voorschijn treedt. Ook blijkt die daling uit de huurprijzen van land en boerderijen van het Sneker weeshuis.

In de periode 1710–1730 vertonen de pachtprijzen weer neiging tot stijgen, doch in de jaren dertig en veertig overheerst weer duidelijk een dalende tendens.

In de tweede helft van de 18de eeuw bewegen de pachtprijzen zich algemeen in opwaartse richting. Vooral de jaren zeventig worden gekenmerkt door aanzienlijke stijgingen.[15] In de jaren tachtig verschijnt enige druk op de pachtprijzen (zie boerderijen te Hantumhuizen, eigendom van de stad Dokkum, te Lekkum en te Akkrum, beide eigendom van het St. Anthony Gasthuis). Na de jaren tachtig zet de opwaartse beweging zich weer door.

Opvallend bij dit alles is de overeenkomst met het beeld van de algemene conjunctuur in Nederland volgens Van Dillen, zoals dat ter sprake kwam bij de behandeling van de geboortecijfers.[16]

IV.4. Belastingdruk

De uitkomsten van het landbouwbedrijf werden bepaald door de ontvangsten en de uitgaven. De ontvangsten hingen af van de geldende prijzen en de fysieke opbrengst van het bedrijf. De uit-

15 Dit is ook te zien bij Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 679, waar een grafiek is afgebeeld van de pachtprijzen van een boerderij te Hantumhuizen en één te Kornjum, beide eigendom van het Popta Gasthuis te Marsum.
16 zie paragraaf II.12

gaven bestonden uit belastingen, eventueel aankopen van werktuigen, zaaizaad, veevoeder e.d., benevens eventueel pacht, dijklasten, lonen e.d. Van de meeste van deze uitgavencategorieën onttrekt de prijsontwikkeling zich te enen male aan onze waarneming. De ontwikkeling van de pacht is hierboven behandeld. Over de pacht kan trouwens in het algemeen worden opgemerkt dat die eerder afhing van de mogelijkheid tot inkomensvorming in de agrarische sector, dan dat zij die mogelijkheid autonoom mede bepaalde. Van de ontwikkeling van de belastingdruk en de zwaarte van de dijklasten is wel enige indruk te verkrijgen uit archiefmateriaal.

Hoe zwaar de belastingen in concreto op de afzonderlijke bedrijven drukten, is niet meer na te gaan. Er zijn echter wel enkele aanwijzingen die erop duiden dat het hier om een belangrijke uitgavencomponent gaat. Uit de boekhouding van Hemmema, eigenaar van een bedrijf te Hitsum in de tweede helft van de 16de eeuw, blijkt dat daar in de 5 jaren van 1569 tot en met 1573 in totaal een bedrag van 31.364½ stuivers werd uitgegeven, daaronder begrepen de uitgaven in de consumptieve sfeer zoals huishouding, huishuur e.d. Het gedeelte hiervan dat aan belastingen was uitgegeven, bedroeg 3894 stuivers ofwel rond 12½ % van alle uitgaven.[17]

Betreffende het midden van de 18de eeuw beschikken we over gegevens uit een heel ander deel van het land, namelijk de Klundert in Noordbrabant. Dewez berekende dat daar op een bedrijf van gemiddeld 39 ha, in de bedrijfssfeer in totaal een bedrag van rond 1800 gld. werd uitgegeven, afgezien van de uitgaven voor mest en zaaizaad, die niet bekend zijn. Van dit totale uitgavenbedrag bestond rond 900 gld. uit pacht, verponding en polderlasten. Die verponding – te vergelijken met een grondbelasting – bedroeg ca. ⅓ van het laatstgenoemde bedrag, te weten 300 gld., d.w.z. ca. 17 % van alle uitgaven. Dat er aan andere belastingen en retributiën nog rond 100 gld. werd betaald, moet hier buiten beschouwing blijven omdat daarin ook belastingen op consumptiegoederen waren begrepen, lasten dus die niet op het bedrijf als zodanig drukten.[18]

In Friesland was de belangrijkste belasting, die vrijwel geheel op de agrarische sector rustte, de floreenbelasting. Zij werd geheven op basis van de in 1511 bij de zogenaamde Aanbreng aangegeven, in goudguldens of florenen uitgedrukte huurwaarde van landerijen.[19] De totale opbrengst van deze floreenbelasting bedroeg in 1750:

17 Sligher van Bath, *Een Fries landbouwbedrijf*, p.127.
18 Dewez, *De landbouw in Brabants westhoek*, pp.43–57.
19 Postma, Over de aanvang, p.132.

768.336 cgl. Wanneer wij aannemen, dat daarvan ca. 10% betrekking had op land buiten de agrarische sfeer, dan betekent dit dat de landbouw met ongeveer 700.000 cgl. in deze belasting bijdroeg.

Behalve de florenen waren er nog twee belangrijke directe belastingen, de 'Reële goedschatting' sinds 1711 en de 'Vijf Specien' sinds 1637. De reële goedschatting of 'het reëel' werd geheven van alle onroerende goederen, landerijen zowel als gebouwen, op basis van de huurwaarde. Van de totale opbrengst van het reëel kwam ruwweg $^1/_5$ gedeelte uit de steden.[20] Het overige $^4/_5$ gedeelte was dus van het platteland afkomstig. Dat betekent echter niet, dat het uitsluitend door de landbouw werd opgebracht. Er waren op het platteland immers ook huizen en stukken land, die zich buiten de landbouwsfeer bevonden. Nu is het agrarische aandeel in deze belasting niet nauwkeurig vast te stellen. Ik zou het willen taxeren op ½ van de totale opbrengst van het reëel. Een ruwe taxatie weliswaar, doch die zo althans niet te hoog zal zijn gesteld. In 1750 leverde het reëel in totaal 361.384 cgl. op.[21] Daarvan zouden, uitgaande van de zojuist gemaakte veronderstellingen, rond 180.000 door de landbouw zijn opgebracht.

De vijf specien vormden een combinatie van 5 verschillende belastingen, nl. het schoorsteengeld, het hoofdgeld, het hoorngeld, het paardegeld en de belasting op de bezaaide landen. Spahr van der Hoek veronderstelt dat de boeren ca. ⅓ van alle hoofd- en schoorsteengelden, praktisch het hele hoorngeld en het hele middel op de bezaaide landen, en tenminste $^3/_4$ van de paardegelden voor hun rekening moesten nemen.[22] Aansluitend bij deze veronderstelling, kan voor het jaar 1750 het aandeel dat de landbouw in de vijf specien betaalde, als volgt worden berekend.

Er zijn in dat jaar in totaal aangegeven:
40.636 schoorstenen
30.558 hele hoofden
38.241 halve hoofden
47.142 koeien
13.227 rieren (= vaarzen)
23.414 paarden
96.052 pm. bezaaid land
Het totale bedrag van de aanslag was 409.730 cgl.[23]

20 Dit is op te maken uit 'Opkomsten van Friesland', R.A.Frl., Coll. Fr. Gen. IVa Financiën.
21 R.A.Frl., Coll. Fr. Gen. IVA 23 Finantiën.
22 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.323.
23 R.A.Frl., Fam. arch. Vegelin van Claerbergen 1052: 'Korte staat uit de beschrijving der Vijff Specien boeken voor den Jaare Maij 1750 ingegaan en ultimo April 1751 zullende verschijnen'.

Voor schoorstenen, hoofden en paarden golden in de hele provincie gelijke tarieven. Bij de belasting op rundvee en bouwland was dat niet het geval. Hierbij werd het 'hoog kwartier' zwaarder belast dan het 'laag kwartier'. In de tabel, waaraan bovenstaande cijfers zijn ontleend, worden echter hoog- en laagkwartier niet onderscheiden. Derhalve is het totaalbedrag van hoorngeld en belasting op bezaaid land daaruit niet direct te berekenen. Indirect is dat echter wel mogelijk. We kennen immers het totale belastingbedrag en kunnen het aandeel daarin van schoorsteen-, hoofd- en paardegeld berekenen. Het verschil is het totaalbedrag dat voor koeien, rieren en bezaaid land is betaald. De berekening ziet er als volgt uit:

Totale opbrengst 5 specien in 1750:			409.730
hiervan:			
schoorsteengeld	40.636 à 3 cgl. =	121.908	
hoofdgeld	30.558 à 3 cgl. =	91.674	
half hoofdgeld	38.241 à 1,5 cgl. =	57.362	
paardegeld	23.414 à 0,7 cgl. =	16.390	287.334
betaald voor koeien, rieren en bezaaid land			122.396

De berekening van het aandeel van de landbouw in de specien van 1750 ziet er nu als volgt uit (in afgeronde getallen):

$^1/_3$ van het schoorsteengeld	40.600
$^1/_3$ van het hoofdgeld	30.500
$^1/_3$ van het halve hoofdgeld	19.100
$^3/_4$ van het paardegeld	12.300
het gehele hoorngeld en middel op het bezaaide land	122.400
Totaal	224.900

Uit het voorgaande volgt dat in 1750 door de landbouw alleen reeds aan directe gewestelijke belastingen in totaal is opgebracht (in afgeronde getallen):

Floreen	700.000 cgl.
Reëel	180.000 cgl.
Vijf Specien	220.000 cgl.
Totaal	1.100.000 cgl.

Teneinde te kunnen vaststellen hoe groot het gemiddelde van dit bedrag per boerenbedrijf is geweest, is het nodig dat we het totale aantal boerenbedrijven kennen. Dit nu is niet exact vast te stellen. Er is echter wel een boven- en benedengrens van dit aantal te bepalen. Voor het vaststellen van die benedengrens kunnen wij de Quotisatietelling van 1749 te hulp roepen. Daarbij is van rond 7000

hoofden van huishoudens opgegeven dat zij een agrarisch beroep uitoefenden. Een eerste bezwaar van dit cijfer is, dat het niet alleen op boeren slaat. Er zijn, behalve enige hoveniers, ook een aantal uitwonende boerenarbeiders in opgenomen. Een ander bezwaar, dat in tegenover gestelde richting werkt, is dat de Quotisatiekohieren niet volledig zijn in de opgave der beroepen. Verondersteld mag worden dat de laatste factor de eerste ruimschoots compenseert. Tenslotte moet worden aangenomen dat zij die in de Quotisatie met het beroep boer of i.d. zijn aangeduid een bedrijf hadden waarvan de grootte niet onder een zekere benedengrens lag. Ik zou voor die benedengrens een omvang van 1 ha willen aannemen. Personen die minder dan 1 ha land gebruikten, zullen over het algemeen in de Quotisatie met een niet-agrarisch beroep zijn aangeduid.

Op grond van het voorgaande zou ik dan ook het getal 7000 willen beschouwen als de benedengrens van het totale aantal in Friesland in het midden van de 18e eeuw aanwezige agrarische bedrijfshuishoudingen van 1 ha en groter.

Voor het bepalen van de bovengrens kan een gegeven uit ca. 1795 dienst doen. Bekend is dat er omstreeks dat jaar in Friesland rond 10000 bedrijven van 1 ha en groter aanwezig waren.[24] Dit aantal zal in het midden van de achttiende eeuw zeker niet hoger hebben gelegen. Het is zelfs zeer waarschijnlijk dat het aanmerkelijk lager is geweest. Verwacht mag worden dat door de bevolkingsgroei en de intensiveringstendenzen in de landbouw het aantal bedrijven zal zijn toegenomen.

Op grond van de vorenstaande overwegingen kan worden gesteld dat het aantal bedrijven van 1 ha en groter in het midden van de 18e eeuw lag tussen de 7000 en 10000.

De volgende stap is de veronderstelling dat door deze bedrijven van 1 ha en groter rond 1 miljoen van de bovengenoemde 1.100.000 gulden is opgebracht. Dat betekent dat de bedrijven van minder dan 1 ha samen slechts 100.000 gulden hebben opgebracht. Inderdaad moet het aandeel van deze kleinbedrijven zeer gering zijn geweest, omdat ze nauwelijks koeien, paarden en bouwland hadden, terwijl van hun schoorsteen- en hoofdgeld mag worden aangenomen dat die reeds gerekend zijn tot het gedeelte waarvan verondersteld werd dat het uit de niet-agrarische sfeer afkomstig was.

Dit alles betekent dat 7000 à 10000 bedrijven samen 1 miljoen gulden aan directe belastingen moesten opbrengen. Dat is gemiddeld 100 à 150 cgl. per bedrijf van 1 ha en meer. Nu zegt zo'n geldsbedrag op zichzelf weinig. Om enigszins een indruk te krijgen

24 zie tabel IV.31.

van de reële betekenis van dit bedrag, kan wellicht het volgende vergelijkingsmateriaal dienen.

De boterprijs bedroeg in die tijd omstreeks 20 cgl. per vierendeel (van 80 pond). Ypey taxeert de jaarlijkse produktie per koe, op grond van door hem bij met name genoemde boeren ingewonnen inlichtingen, op 2½ vierendeel. Deze hoeveelheid vertegenwoordigde dus een waarde van 45 cgl. Bovendien leverde iedere koe volgens Ypey één schippond (= 300 pond) kaas.[25] De waarde daarvan bedroeg in het midden van de 18e eeuw ca. 10 cgl. De totale produktie aan boter en kaas per koe had dus een waarde van ca. 55 cgl. Dat betekent dat de 100 à 150 cgl. directe belastingen die gemiddeld per bedrijf van 1 ha en groter moesten worden opgebracht, het equivalent vormden van de bruto-opbrengst aan boter en kaas van 2 à 3 koeien.

Dit gegeven zou iets meer perspectief kunnen krijgen wanneer we het gemiddelde aantal koeien per bedrijf zouden kennen. Nu is uit de speciekohieren van 1750 te berekenen dat in dat jaar het totale aantal koeien in Friesland – de steden uitgezonderd – rond 45.000 bedroeg. Het gaat hier in principe alleen om de runderen die deel hebben aan de produktie van boter en kaas. De vaarzen, in de kohieren 'rieren' genoemd, evenals de hokkelingen en kalveren, die in de kohieren niet voorkomen, zijn niet in dit getal begrepen. Indien we nu uitgaan van de benedengrens van 7000 bedrijven – en dus ook geen rekening houden met de bedrijven van minder dan 1 ha – dan zou het gemiddelde aantal koeien per bedrijf nog geen zeven hebben bedragen. Nu moet hierbij worden bedacht dat in 1750 de veestapel kleiner was dan normaal door de toen nog heersende veepest.[26] In de jaren zestig, toen de veepest was uitgewoed, schommelde het totale aantal koeien op het platteland rond de 67.000 stuks. Voorts moet worden opgemerkt, dat de veehouderijprodukten natuurlijk niet de enige bron van inkomsten voor het gemiddelde bedrijf vormden. Met name de boeren die ook akkerbouw bedreven, trokken daaruit een deel van hun inkomsten. Uit het bovenstaande mag dan ook niet worden geconcludeerd, dat van de opbrengst van de boerenbedrijven gemiddeld $^1/_3$ à $^1/_2$ aan directe belastingen moest worden opgebracht. Maar zelfs als men aanneemt dat gemiddeld de helft van alle inkomsten in de agrarische sector voortvloeiden uit de akkerbouw – en dat is hoog geschat, gezien de overwegende positie van de veehouderij in Friesland – dan nog zou dat betekenen dat gemiddeld $^1/_6$ à $^1/_4$ van de bruto opbrengst der bedrijven aan directe belastingen wegvloeide.

25 Ypey, *Prijsverhandeling*, p. 41.
26 zie paragraaf IV.8.

Een andere benadering van de zwaarte van deze belastingen kan worden gevonden in een vergelijking met de verschuldigde pacht van enkele boerderijen die in grafiek IV.4 zijn weergegeven. Daar is o.m. te zien dat in het midden van de 18e eeuw een boerderij van 59 pm te Akkrum, eigendom van het St. Anthony Gasthuis te Leeuwarden, 140 cgl. pacht deed. In dezelfde tijd bedroeg de pacht van een plaats van 64 pm te Lekkum 220 cgl.

Tenslotte nog een geheel ander gegeven dat kan dienen de betekenis van deze gemiddelde belastingdruk van 100 à 150 cgl. enigszins te bepalen. Dat is het van overheidswege gegarandeerde minimumtraktement van de hervormde predikanten in Friesland; het bedroeg in die tijd 450 cgl.[27]

Nadat aldus langs verschillende wegen is aangetoond, welk een belangrijke uitgavencomponent de belastingen vormden voor het agrarische bedrijfsleven, wordt het belangwekkend te weten, hoe de belastingdruk zich in de loop der tijd heeft ontwikkeld. Nu is betreffende de periode van vóór 1700 onze kennis daarover verre van volledig. Wel is bekend dat het tarief van de floreenbelasting – de belangrijkste directe belasting – steeds is verhoogd in de loop van de 16e en 17e eeuw, totdat het in 1688 op 6,3 cgl. werd gefixeerd.[28] Een overzicht geeft de aan diverse bronnen ontleende tabel IV.3; grafiek IV.5 is hierop gebaseerd.

Van de Vijf Specien zijn enkele onderdelen, zoals het hoorngeld en het middel op de bezaaide landen, reeds vanaf het begin van de Opstand in zwang geweest.[29] De Vijf Specien schijnen uiteindelijk in 1637 in een definitieve vorm te zijn ingevoerd.[30] Hoe de tarieven zich sindsdien hebben ontwikkeld, is niet bekend. Een systematisch doorvorsen van de plakaatboeken van Schwartzenberg en de resoluties van de betrokken bestuurscolleges zou hierover waarschijnlijk meer licht kunnen verspreiden. Deze tijdrovende arbeid heb ik echter niet ondernomen, temeer waar de kennis van deze zaken voor mijn onderzoek niet strikt vereist is.

De reële goedschatting is in 1711 voorlopig ingevoerd, in 1713 definitief. De tarieven zijn tot 1741 diverse malen gewijzigd, doch vanaf genoemd jaar gefixeerd.[31]

In het rijksarchief te Leeuwarden bevindt zich een met de hand geschreven overzicht van de jaarlijkse opbrengsten van de diverse

27 Foeke Sjoerds, *Oud en Nieuw Frl. II*, p. 753.
28 Sickenga, *Geschiedenis der belastingen*, p. 339.
29 Sickenga, *Geschiedenis der belastingen*, p. 105.
30 Sickenga, *Geschiedenis der belastingen*, p. 319.
31 Sickenga, *Geschiedenis der belastingen*, pp. 341–342.

in Friesland geheven belastingen over de periode 1701–1745.[32] Met behulp van ander bronnenmateriaal kunnen deze reeksen gedeeltelijk worden aangevuld met cijfers uit de tweede helft van de 18de eeuw.[33] De gevonden gegevens zijn voor de floreenbelasting en de vijf specien in beeld gebracht in de grafieken IV.6 en IV.7.

De opbrengst van de floreenbelasting (grafiek IV.6) blijkt gedurende de hele eeuw op vrijwel hetzelfde peil te zijn gebleven. Dit is in overeenstemming met het feit dat in principe het aantal florenen waarover de omslag geschiedde, zowel als het tarief per floreen, gelijk bleef. Dat er toch nog in de eerste helft van de eeuw een geringe daling heeft plaats gehad is toe te schrijven aan het verschijnsel van het vervallen van sommige florenen. Te dien tijde was namelijk de verhouding tussen de opbrengst van landerijen en de daarop rustende lasten dermate ongunstig geworden, dat van sommige stukken grond de lasten de opbrengsten overtroffen. In zulke gevallen, die zich met name in de Zuidwesthoek veel voordeden, kon de eigenaar het land aan de provincie afstaan. De laatstgenoemde verkocht het dan vrij van landsfloreen. Hierdoor is het gezamenlijke aantal florenen, evenals de totale opbrengst van deze belasting, in bedoelde periode lichtelijk gedaald.

Wanneer de ontwikkeling van de floreenbelasting wordt geplaatst tegen de achtergrond van het verloop van de prijzen, dan kan het volgende worden geconstateerd. Tot ca. 1650 viel de stijging van het tarief van de floreenbelasting samen met een stijging van de prijzen. Ná ca. 1650 echter stagneert de prijsontwikkeling en valt er zelfs een daling van de prijzen te bespeuren. De stijging van het tarief van het floreen duurt echter voort tot 1695 en daarna blijft dat tarief op hetzelfde peil. Dit betekent dat met ingang van de tweede helft van de 17de eeuw de relatieve druk van deze belasting op de agrarische sector aanmerkelijk moet zijn vergroot. Pas met de hernieuwde stijging van de prijzen vanaf ca. 1730 wordt de relatieve druk allengs weer lichter.

De totale opbrengst van de belasting der vijf specien (grafiek IV.7) is in de eerste helft van de 18de eeuw geleidelijk gedaald. Dit kan erop duiden dat het aantal belastbare objecten – hoofden, schoorstenen, rundvee, paarden en bouwland – is verminderd. Voorzover de oorzaak ligt bij de achteruitgang van het aantal hoofden, moet allereerst aan samenhang met de bevolkingsdaling worden gedacht. Zoals verderop in deze paragraaf zal blijken, is deze samenhang duidelijk aanwezig in het geval van Sneek.

Daarnaast kan echter de opbrengstdaling bij deze belasting ook

32 R.A.Frl., Coll. Fr. Gen. IVa 23 Finantiën.
33 R.A.Frl., R 31.

veroorzaakt zijn doordat geleidelijk de verhouding tussen de categorieën der hele en halve hoofden ten nadele van de eerste is veranderd. Dit zou betekenen dat het aantal belastingplichtigen met een vermogen van 600 cgl. of meer relatief is verminderd. Voorzover de totale opbrengst van de vijf specien is gedaald door achteruitgang van het aantal schoorstenen, kan hierin een teken worden gezien van de vermindering van het aantal woningen of het gemiddeld aantal schoorstenen per woning. Beide een uiting van bevolkingsachteruitgang en/of welvaartsdaling.

Tenslotte is het nog mogelijk dat de opbrengst van de speciën is gedaald door vermindering van het aantal koeien, rieren, paarden en/of bouwland.

In welke mate de opbrengstdaling aan de verschillende hiervoor genoemde factoren moet worden toegeschreven, is uit het materiaal niet op te maken. Wel kan worden opgemerkt dat in alle gevallen de daling duidt op bevolkingsachteruitgang of welvaartsvermindering, dan wel op beide verschijnselen tegelijk.

De ingrijpende daling van de opbrengst der Vijf Specien in 1745, evenals de lage opbrengsten in de daaropvolgende jaren, moet worden toegeschreven aan de veepest. In 1745 werd zelfs het hoorngeld helemaal niet geheven.[34] Het hogere niveau van de opbrengsten vanaf 1748 is hoofdzakelijk een gevolg van de verandering in de wijze van belastinginning. Vóór 1748 geschiedde dat nl. door verpachting. Met ingang van 1748 had de heffing plaats 'bij collecte', d.w.z. rechtstreeks door de overheid. Dan is dus het bedrag dat de overheid ontvangt niet eerst verminderd met het inkomen van de belastingpachters.

Over een groot deel van de jaren zestig alsmede over de jaren zeventig ontbreken de opbrengstcijfers. Daardoor kan alleen worden vastgesteld dat in de jaren tachtig de opbrengsten hoger liggen dan in het tijdvak 1748–1764.

Van vóór 1700 is er slechts van één jaar de totale opbrengst van de vijf specien bekend te weten van het jaar 1695. Dit blijkt dan nagenoeg op hetzelfde niveau te liggen als in 1701.

Daarnaast heb ik van vóór 1700 nog opbrengstcijfers gevonden betreffende enkele afzonderlijke grietenijen en steden. Deze zijn, samen met cijfers uit andere bron betreffende de eerste helft van de 18e eeuw, in beeld gebracht in de grafiek IV.8.

De fluctuaties vóór 1700 zijn grotendeels veroorzaakt door tariefswijzigingen. Zo werd in 1649–1652, 1655–1664 en 1670 het hoofdgeld niet geheven, waardoor de Vijf Specien in die jaren veranderden in Vier Specien. Het topje in 1678 is waarschijnlijk ook het

34 *Reg. Res. Plac.*, p. 336.

gevolg geweest van een tariefswijziging, die in 1679 weer ongedaan werd gemaakt. Tenslotte is er in 1695 nog een verhoging geweest, doch daarna zijn de tarieven op gelijk niveau gebleven. De fluctuaties die sindsdien zijn opgetreden in de opbrengsten, moeten dus aan andere oorzaken worden toegeschreven. De scherpe daling in enige grietenijen in 1701 en volgende jaren zal in verband moeten worden gebracht met de overstromingen die destijds de lage streken zwaar hebben getroffen. De invloed van de veepest van 1714 is ook duidelijk te bespeuren. De uitzonderlijke daling van de opbrengst in 1745 is een gevolg van het feit dat in dat jaar het hoorngeld niet werd geheven in verband met de toen wederom heersende veepest. Behalve deze acute verminderingen kunnen we, gezien over de hele eerste helft van de 18e eeuw, vrijwel overal de achteruitgang constateren, die ook reeds in de totaalopbrengsten van de hele provincie aan het licht traden. Die achteruitgang was lang niet overal even sterk en binnen de 50-jarige periode zijn er natuurlijk ook nog weer schommelingen geweest. Vooral de achteruitgang in Sneek valt op, van omstreeks 8000 cgl. aan het eind van de 17e eeuw tot ca. 5000 cgl. in de jaren veertig van de 18e eeuw. Hier is een duidelijke samenhang met de sterke bevolkingsdaling. Dat is ook geen wonder, aangezien in de steden het accent bij de Vijf Specien lag op het hoofdgeld en het schoorsteengeld, terwijl daar het paardegeld, het hoorngeld en het middel op het bezaaide land uit de aard der zaak van weinig betekenis was.

De hele periode 1650–1800 overziende met betrekking tot de Vijf Specien, kan het volgende worden opgemerkt. Het gelijkblijven van de tarieven per belastbare eenheid betekent in de tijd van dalende prijzen – ca. 1660 tot 1730 – een verzwaring van de druk van deze belasting. Dat de totale opbrengsten daalden, betekende geen verlichting van deze druk per eenheid, doch duidt alleen op een vermindering van het aantal belastbare eenheden, d.w.z. schoorstenen, hoofden, paarden, koeien en/of bouwland. In zoverre geeft ook deze daling, die vooral in de eerste helft van de 18e eeuw plaats heeft, de indruk dat de Friese economie toen het tegendeel van expansie te zien gaf. Pas in de tweede helft van de 18e eeuw treedt een verbetering in. Dan wordt de relatieve druk van deze belasting, door de stijging van het algemene prijsniveau, doch vooral van de agrarische prijzen, weer lichter.

De belasting op het Reëel is in 1711 voorlopig en in 1713 definitief ingevoerd. De totale opbrengst is voor de jaren 1711–1793 weergegeven in grafiek IV.9. Tot aan 1741 zijn er nogal wat schommelingen in de tarieven geweest. Vanaf laatstgenoemd jaar is het tarief gefixeerd.[35] De fluctuaties in de totale opbrengst zijn kennelijk tot 1741 nagenoeg geheel veroorzaakt door de wijzigingen in de

tarieven. Dat betekent dat de totale huurwaarde, op basis waarvan deze belasting werd geheven, globaal op gelijk niveau is gebleven. De vanaf 1750 optredende stijging van de totale opbrengst bij gelijkblijvend tarief, duidt echter op een toeneming van de totale huurwaarde van de belastbare objecten en is in overeenstemming met de economische vooruitgang in het algemeen en de geconstateerde stijging van de pachtprijzen in het bijzonder. Van 1750 tot 1782 stijgt de opbrengst van deze belasting van 360.000 tot 540.000 cgl., dat is met 50%. De netto pachtsom van 29 boerderijen en gedeelten van boerderijen in Idaarderadeel loopt tussen 1752 en 1780 op van 2900 tot 4600 cgl., een toeneming van vrijwel dezelfde orde van grootte.[36]

Toen het Reëel in 1711 werd ingevoerd, werd bepaald dat de belastingplichtigen hun in de reeds bestaande personele goedschatting verschuldigde bijdragen mochten verminderen met hetgeen ze aan Reëel betaalden. Daardoor kwam het Reëel vrijwel geheel in de plaats van de personele goedschatting. Het belangrijke verschil tussen beide belastingen was, dat de personele goedschatting op alle vermogen drukte en direct van de vermogensbezitters werd geheven, terwijl het Reëel van de gebruikers van onroerende goederen werd geheven. Deze laatsten mochten dan, ingeval ze huurder waren, het betaalde reëel korten op de door hen verschuldigde huurpenningen, zodat ook hier de vermogensbezitter uiteindelijk de last droeg.

Het gaat er ons echter hier niet allereerst om, welke categorieën personen deze belasting moesten betalen. Belangrijk is te constateren, dat zij op de landbouwsector als inkomensbron drukte.

Tot nu toe kon uit het voorgaande met behulp van opbrengstcijfers van een aantal directe belastingen, die in sterke mate op de agrarische sector drukten, het volgende beeld van de ontwikkeling van de belastingdruk worden geschetst. In de tweede helft van de 17de eeuw, wanneer het prijspeil de neiging tot dalen vertoont, blijft het tarief van de belangrijkste directe belasting, de floreenbelasting, tot 1695 stijgen. Daarna blijft de totale opbrengst van de floreenbelasting gedurende vrijwel de hele 18de eeuw op hetzelfde nominale peil. Dat betekent een verzwaring van de relatieve druk van deze belasting in de tweede helft van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw. In de tweede helft van de 18de eeuw treedt weer geleidelijk een verlichting op.

De opbrengsten van de twee andere belastingen, de vijf speciën

35 *Teg. St. IV*, p. 373.
36 Berekend uit 'Huurboek van zathen en landen gelegen in Idaarderadeel van 1752 tot 1781', R.A.Frl., Aanwinsten 1933, IIa Friesma-State 47.

en het reëel, hebben naar hun aard iets meer de neiging om zich aan te passen aan de draagkracht der belastingplichtigen. Vooral bij het reëel, geheven naar de huurwaarde, is dat het geval. Bij de vijf speciën is deze aanpassing slechts gedeeltelijk mogelijk, nl. door het dichtmetselen en weer openbreken van schoorstenen, alsmede door overgangen van de categorie hoofden naar de categorie halve hoofden en andersom. Het gelijkblijven der tarieven per eenheid, met zo nu en dan een tijdelijke verhoging, betekende echter in de tweede helft van de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw een verzwaring van de relatieve druk. Eerst in de tweede helft van de 18e eeuw volgt ook hier een verlichting van die druk.

IV.5. Dijklasten

Een andere belangrijke uitgavencomponent voor de landbouwbedrijven vormden de dijklasten. Het gewicht van deze kostenfactor blijkt reeds enigermate uit een opmerking in de Tegenwoordige Staat van Friesland (1789), waar gezegd wordt: '... de noodwendige belastingen tot onderhoud der Zeedijken vorderen... van 's Lands Inwooners, door elkanderen genomen, jaarlijks, f 140.000'.[37]

Deze lasten werden niet gelijkelijk over de inwoners van de hele provincie verdeeld. De zorg voor de dijken was opgedragen aan zeewerende waterschappen, die de kosten omsloegen over de florenen in het onder hen ressorterende gebied. De Tegenwoordige Staat bericht dat die omslag in sommige streken drie gulden of meer per floreen bedroeg. Ook deze dijklasten drukten dus voornamelijk op een deel van de agrarische sector.

De boekhouding van één van deze waterschappen, te weten 'Wymbritseradeels cum annexis Contributie Zeedijken', biedt de mogelijkheid om enig inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de druk der dijklasten in de periode 1655 tot 1808.[38]

Onder dit waterschap, dat een gedeelte van het dijkenstelsel in het zuidwesten van Friesland moest onderhouden, ressorteerden de grietenij Wymbritseradeel en de steden Sneek en IJlst.[39] Er waren hier drie verschillende kostenomslagen: één van het paalwerk (de 'grote rekendag'), één van de salarissen (de 'kleine rekendag') en één van het 'aardwerk'. De omslag van de grote rekendag betrof

37 *Teg. St. IV*, p. 339.
38 Archief van Wymbritseradeels c.a. Contributie Zeedijken (Waterschapshuis van Westergo's IJsselmeerdijken te Workum) nrs. 7, 8, 9, 10, 11, 12.
39 Van Buytenen en Obreen, *Westergo's IJsselmeerdijken*, p. 89. *Teg. St. IV*, pp. 321, 324.

verreweg de grootste bedragen. Deze varieerden ruwweg tussen de 6000 en 30000 gulden per jaar, terwijl de omslag van de kleine rekendag tussen de 1650 en 3300 guldens schommelde. De omslag aardwerk was in 1719 ingevoerd en betrof de kosten van onderhoud en versterking van het dijklichaam, de aanleg en het onderhoud van de rijweg aan de landzijde van de dijk en het onderhoud van de dijkvaart. Bij deze omslag ging het ook om kleinere bedragen dan bij de omslag grote rekendag. Zo bedroeg in 1805 de omslag aardwerk 1057 gld., terwijl de omslag grote rekendag in dat jaar een bedrag van 12.669 gld. betrof. Door de aandacht te concentreren op de bedragen van de omslag grote rekendag krijgt men dan ook een redelijke indruk van de ontwikkeling van de totale dijklasten in dit waterschap.

De totale jaarlijks omgeslagen bedragen zijn in grafiek IV.10 in beeld gebracht. Daaruit blijkt allereerst dat het bedrag van de omslag, dat in de periode 1655–1688 nog om de 10.000 guldens schommelde, in de eerste helft van de 18de eeuw aanmerkelijk hoger is komen te liggen. Over de fluctuaties in de tweede helft van de 17de eeuw kan het volgende worden opgemerkt. De piek in 1670 is het gevolg van een buitengewone omslag van 3205 gld. De reden waarom deze is geheven, is niet uit de boekhouding op te maken. De lage bedragen van 1673 en 1674 zijn kennelijk het gevolg geweest van de noodzaak om de tering naar de nering te zetten. Er wordt dan namelijk geklaagd over de 'slechte conjuncture van tijden', waardoor betalingen moeten worden uitgesteld 'tot goede ende betere tijden 'twelc Godt geve'. De hoge dijklasten in 1676 hangen ongetwijfeld samen met de overstroming die in 1675 heeft plaats gehad.[40] In 1683 is er een buitengewone heffing geweest van 4179 gld. ten gevolge van de storm. De hoge omslag van 1687 omvat een extra-heffing van 11.000 voor de nieuwe Staverse sluis. Van de jaren 1689 tot en met 1707 ontbreken de gegevens. De stormen en watervloeden van 1702 en 1703[41] zullen echter weer hoge dijklasten hebben teweeggebracht.

Terwijl, zoals gezegd, in de eerste helft van de 18de eeuw het gehele niveau van de omslagen hoger ligt, zijn er dan bovendien nog enkele grote uitschieters. Zo werd er in 1718 een omslag van 30.406 vastgesteld, onmiskenbaar als gevolg van de stormramp van 1717. Overigens was daarmee nog niet de behoefte aan contanten

40 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp.160, 172.
41 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p.316.
42 Wellicht is dit secretaris Rodenhuis te Sneek, die in de 'Staat van de personen, die op 10.000£ ende daarboven in de quohieren van de 100e penningh staan aangeslagen...' van 1697 (R.A.Frl., Coll. Fr. Gen. IVa 15, 2) met een vermogen van 25.000 cgl. staat genoteerd.

gedekt. In datzelfde jaar 1718 moest ook nog 10.000 gld. worden geleend tegen 4½% interest van Joannes Rodenhuis.[42] Dezelfde geldschieter verstrekt het waterschap in 1720 nog eens 4000 gld. tegen een zelfde interest.

De zware tijd die in 1731 aanbrak met de komst van de paalworm is ook duidelijk weerspiegeld in de cijfers. De zogenaamde paalworm (*teredo navalis*) tastte het hout aan van het paalwerk, dat ter bescherming van de dijk in zee was geplaatst. Bij stormvloeden braken nu hele stukken van deze paalbescherming af.[43] Hoe overrompelend deze ramp moet zijn geweest, beseft men wanneer men in een bericht uit 1748 leest dat nieuwe palen aan de havenwerken te Staveren in twee jaar tijds waren vernield.[44]

Er moest nu worden overgegaan op een andere wijze van versteviging van de dijken, en wel door middel van stenen glooiingen. Dit bracht zeer hoge uitgaven met zich mee. In de boekhouding van ons waterschap komen in deze jaren ettelijke posten voor wegens aankoop van 'balstenen', welke o.a. van inwoners van Bremen en Emden werden betrokken, en vermoedelijk afkomstig waren van de Noordduitse heidevelden. Ook uit Noorwegen zijn deze stenen aangevoerd.[45] Door dit alles blijft het bedrag van de omslag jarenlang op een hoog niveau zoals grafiek IV.10 te zien geeft. Daarenboven wordt er in 1733 40.000 gld. geleend van diverse particulieren. In hetzelfde jaar ontving het waterschap bovendien van de Staten van Friesland een renteloos voorschot ten bedrage van f 44.000 gld., terug te betalen in 15 jaar tijds in geld of obligaties van de provincie. Deze gezamenlijke leningen brachten dus voor de daaropvolgende jaren weer de noodzaak van aflossingen en ten dele ook interestbetalingen met zich mee. De aflossingen van het renteloze voorschot van de provincie hebben trouwens slechts tot 1738 plaats gehad. In dat jaar besloten de Staten van Friesland, aan enige waterschappen in de Zuidwesthoek de nog uitstaande voorschotten kwijt te schelden.[46] Uit de boekhouding van Wymbritseradeels c.a. Contributie Zeedijken blijkt inderdaad, dat de laatste aflossing op het voorschot in 1737 is geschied. De mede hierdoor veroorzaakte verbetering in de financiële positie van het waterschap komt tot uiting in het feit dat vanaf genoemd jaar het saldo op de rekening van deze omslag weer positief wordt.

Overigens is het in gebruik nemen van steen bij de zeeweringen een goede investering geweest. Het houtwerk vereiste, ook voordat

43 VAN BUIJTENEN en OBREEN, *Westergo's IJsselmeerdijken*, p.140.
44 *Nederl. Jaerb.*, september 1748.
45 EEKHOFF, *Gesch. Frl.*, p.317. VEGELIN VAN CLAERBERGEN, *Vertoog*, pp.57–59.
46 SANNES, *Geschiedenis van het Bildt II*, p.103.

de paalworm zijn intrede deed, altijd veel onderhoud. De stenen bescherming betekende wel een hoge investering ineens, maar het onderhoud ervan bleek veel minder kostbaar te zijn dan dat van het paalwerk.[47] Vandaar dan ook dat in de loop van de volgende decennia het bedrag van de omslag de neiging heeft te dalen, terwijl er een oplopend voordelig saldo op deze rekening verschijnt. Eerst de stormvloeden van 1775 en 1776 brengen weer een ongunstige wending in de financiële positie van het waterschap teweeg. Dan moet de omslag weer worden verhoogd en 2 leningen van elk 20.000 gld. worden gesloten. Vanaf 1778 verstrekt bovendien de provincie 15 jaar lang een subsidie, om te beginnen van 2000 gld. en dan geleidelijk aflopend tot ca. 130 gld. Toch was de financiële positie van het waterschap ditmaal niet zo miserabel als bij vorige rampen. Slechts gedurende de jaren 1777 en 1778 is het saldo op de rekening negatief, doch daarna loopt het geleidelijk weer op. Mede hierdoor wordt waarschijnlijk in de jaren negentig de omslag drastisch verlaagd.

Betreffende de gehele periode, waarover cijfers beschikbaar zijn, kan het volgende worden vastgesteld. De druk van de dijklasten is in de tweede helft van de 17de eeuw nominaal op ongeveer gelijk niveau gebleven. Dit betekent, gezien de neiging tot daling van de prijzen, een verzwaring van de relatieve druk. In de eerste helft van de 18de eeuw liggen de dijklasten aanmerkelijk hoger. Vooral in de dertiger jaren is dat het geval. Tegen de achtergrond van de lage stand van het prijsniveau, moet dan ook in deze tijd de druk van de dijklasten zeer zwaar zijn gevallen. In de tweede helft van de 18de eeuw zijn de lasten nominaal weer iets lager, doch vooral relatief zullen zij veel minder zwaar hebben gedrukt, aangezien het algemene prijspeil zich in deze tijd immers in opwaartse richting bewoog.

Nu is het natuurlijk niet verantwoord, aan te nemen dat overal in Friesland de druk der dijklasten zich op dezelfde wijze heeft ontwikkeld. Het behandelde waterschap kan niet worden beschouwd als een representatieve steekproef. Toch lijkt het mij niet onjuist te veronderstellen dat in grote lijnen de ontwikkeling elders dezelfde is geweest. Vooral ten aanzien van de gevolgen van de stormvloeden en de paalwormplaag kan dit geredelijk worden aangenomen. En dit zijn nu juist de factoren geweest, die de verzwaring van de dijklasten hebben veroorzaakt.

47 VEGELIN VAN CLAERBERGEN, *Vertoog*, p. 59.

IV.6. Landaanwinning en landverbetering

De omvang van bedijking, inpoldering, droogmaking en ontginning hangt natuurlijk in de grond der zaak af van de beschikbare objecten waarop deze activiteiten kunnen worden toegepast, benevens de technische mogelijkheden en het voor investering beschikbare vermogen. Maar uiteindelijk zullen voor de hiermee gepaard gaande investeringen ook de winstverwachtingen een belangrijke factor hebben gevormd. Van deze kant bekeken weerspiegelt zich dan ook in genoemde activiteiten in grote trekken het economisch wel en wee van de landbouw.

In tabel IV.4 heb ik alle gegevens gerangschikt die in de bestaande literatuur te vinden waren over veroveringen op de zee, droogmaking van meren en bepoldering van laag land gedurende de periode 1500–1800. Deze opsomming kan geen aanspraak maken op volledigheid. Er zullen waarschijnlijk nog een aantal kleinere bepolderingen, droogmakingen en wellicht zelfs bedijkingen zijn, waarvan de totstandkoming niet is geregistreerd. Toch geeft deze tabel wel het leeuwendeel van de activiteiten weer.

Hier is allereerst te zien dat er in de periode 1505–1542 enige grote werken zijn ondernomen, waarbij dan vooral de bedijking van Het Bildt naar voren springt.

Vanaf 1580 begint er een periode van veelvuldige activiteiten in de landaanwinning, nu niet alleen aan de zeekant doch ook in het binnenland door de droogmaking van meren.

Vanaf 1660 liggen deze activiteiten weer een tijdlang stil. In de hele periode 1660–1750 is er geen sprake van droogmaking van meren en aan de zeekant hebben eerst vanaf 1715 weer enige landaanwinningswerken plaats, nl. de bedijking van de Oude Bildtpollen in 1729, benevens de kleinere bedijking van het Zurigeroord in 1732. Een activiteit die echter juist in de periode 1680–1740 tot ontplooiing komt, is de bepoldering van laagland. In Wonseradeel, Haskerland en Doniawerstal worden dan verscheidene van deze verbeteringen doorgevoerd door toedoen van enige regenten.

Na 1750 vinden er weer enkele bedijkingen aan zee en droogmakingen van meren plaats.

Uit alles blijkt duidelijk dat de investeringslust het hoogst was in de periode 1580 tot 1660, de tijd van sterk stijgende prijzen. In de periode 1660 tot 1750, een tijd van druk op het prijsniveau, is de activiteit beduidend geringer. Dat er dan toch nog een aantal grote werken tot stand komt, is ten dele het gevolg van bijzondere omstandigheden.

Zo was de van provinciewege ondernomen afdamming van het Dokkumerdiep in de eerste plaats bedoeld om rampen, zoals de

overstroming van het N.O. van de provincie bij de kerstvloed van 1717, in de toekomst te voorkomen. Tevens verkreeg men hierdoor een betere waterbeheersing in het betrokken gebied. Dat er bovendien een groot stuk vruchtbaar land voor de landbouw beschikbaar kwam, was natuurlijk een welkome bijkomstigheid, doch hiertoe was dit kostbare werk niet in de eerste plaats ondernomen.[48]

De bepolderingen gedurende dit tijdvak in sommige streken waren, zoals reeds werd opgemerkt, geheel te danken aan het particulier initiatief van enige regenten. In Wonseradeel waren dat de grietman Tjaard van Aylva en diens zoon, in Haskerland en Doniawerstal respectievelijk de grietmannen Philip Frederik Vegelin van Claerbergen en Johan Vegelin van Claerbergen. Bij deze kapitaalkrachtige heren behoeven de winstverwachtingen niet voorop te hebben gestaan. Hier kunnen ook andere motieven hebben gewerkt zoals de drang om de eigen grietenij tot grotere welvaart te brengen, dan wel een streven om de achteruitgang van welvaart en bevolking in de grietenij nog enigermate te stuiten. Overigens moet worden opgemerkt dat een grietman ook duidelijk belang had bij een welvarende grietenij met een zo groot mogelijke bevolking, niet alleen uit een oogpunt van status doch tevens omdat zijn inkomsten in aanzienlijke mate afhankelijk waren van de welstand en de omvang van die bevolking.[49] Nu behoren Wonseradeel, Doniawerstal en Haskerland inderdaad tot de grietenijen waar de bevolking in deze tijd achteruitgaat. De aan de bevolkingstellingen ontleende cijfers in tabel IV.5, die trouwens met het nodige voorbehoud moeten worden omringd, tonen dit aan.

Het is tegen deze achtergrond niet verwonderlijk, dat de grietmannen van deze grietenijen gepoogd hebben, dit demografisch ongunstige getij te keren door op eigen kosten cultuurtechnische werken te doen uitvoeren en daardoor de bestaansmogelijkheden in hun gebieden enigszins uit te breiden. Wellicht heeft dit streven in Doniawerstal en Haskerland succes gehad, gezien de bevolkingsgroei tussen 1714 en 1744. In Wonseradeel heeft het klaarblijkelijk geen adequate compensatie opgeleverd voor de achteruitgang, die zich daar met name in de havenplaats Makkum voordeed.

In de tweede helft van de 18e eeuw hebben er weer enige inpolderingen van buitendijks land plaats. Tevens wordt dan de droogmaking van meren hervat, terwijl de bepoldering van laagland 'jaarlyks meer en meer geschiedt', zoals de Tegenwoordige Staat (1789) opmerkt.[50]

48 *Teg. St. I*, pp. 85–87.
49 *Teg. St. IV*, pp. 230–231.
50 *Teg. St. IV*, p. 579.

In welke mate is nu door deze activiteiten het voor de Friese landbouw beschikbare areaal uitgebreid? Daarop is geen exact antwoord te geven. In de eerste plaats is lang niet van alle indijkingen, droogmakingen en bepolderingen het aantal ha bekend, waarop zij betrekking hadden. In de tweede plaats is er echter ook geen betrouwbaar cijfer van vóór 1800 beschikbaar omtrent de totale hoeveelheid cultuurland. Weliswaar wordt in een stuk over de belastingen in Friesland, daterend van 1786, opgemerkt dat er in de provincie ± 426.725 pm (d.i. rond 157.000 ha) 'vrugtbare en winstdoende landen' zijn.[51] Dit cijfer kan echter onmogelijk worden geïnterpreteerd als betrekking hebbend op het totale areaal cultuurland. Dit kan worden aangetoond met behulp van de uitkomsten van de in de periode 1820–1831 tot stand gekomen kadastrale tellingen. Deze uitkomsten vormen de eerste betrouwbare gegevens omtrent de totale oppervlakte van de provincie en de onderverdeling naar het gebruik. Betreffende het platteland zijn zij samengevat in tabel IV.6.

Vergelijkt men nu de totale hoeveelheid gras-, bouw- en tuinland ten plattelande in 1820–1831 – nl. rond 236.000 ha – met het cijfer uit 1786 – d.i. 157.000 ha – dan blijkt er een grote discrepantie tussen beide gegevens te bestaan. Het cijfer van 1786 kan dan ook niet als een indicatie van de totale hoeveelheid cultuurland in die tijd worden beschouwd. Het zou immers betekenen dat er door ontginning enz. in nog geen 50 jaar tijds ongeveer 80.000 ha aan het cultuurareaal is toegevoegd, d.i. gemiddeld ruim 1600 ha per jaar. Dat dit een absurde uitkomst is, wordt duidelijk wanneer men weet dat in de periode 1830–1873 de ontginning op rond 200 ha per jaar betrekking had,[52] en dat d'Alphonse in 1813 schrijft dat het met de ontginning in Nederland in het algemeen niet vlot loopt, ondanks stimulerende overheidsmaatregelen.[53]

Hoe moet nu het grote verschil tussen de opgave van 1780 en de kadastrale uitkomsten van 1820–1831 worden verklaard? Het lijkt erop dat bij de kadastrale registratie zelfs het allerellendigste hooiland tot het grasland is gerekend. Daarentegen zijn waarschijnlijk in 1786 de weinig produktieve hooilanden – men denke met name aan de Lage Midden, een gebied dat in totaal rond 100.000 ha omvat – niet gerekend tot de 'vrugtbare en winstdoende landen'. Het laat zich overigens vermoeden dat de opstellers van het stuk van 1786 er bewust naar hebben gestreefd, hun opgave zo laag mogelijk te houden. Immers, in de bedoelde passage ging het erom,

51 *Vergelijking van de voornaamste imposten*, p. 53.
52 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 412.
53 d'Alphonse, *Aperçu*, p. 215.

aan te tonen dat de belastingdruk *per oppervlakteëenheid* in Friesland toentertijd relatief hoog was.

IV.7. Overstromingen, misoogsten en andere tegenslagen

Voor een inzicht in de fluctuaties in de uitkomsten van het landbouwbedrijf zijn, behalve de prijzen van de eindprodukten en de ontwikkeling van de kosten, de schommelingen in de geproduceerde hoeveelheden van belang. Deze schommelingen staan in de landbouw niet alleen onder invloed van de aangewende hoeveelheid produktiemiddelen en de toegepaste technieken, doch tevens in sterke mate van weersomstandigheden, ziekten van planten en dieren, overstromingen, muizenplagen e.d. Over al deze verschijnselen geven archivalische bronnen en literatuur wel inlichtingen, doch deze zijn meestal niet van dien aard, dat daaruit ook maar bij benadering de kwantitatieve invloed op de agrarische produktie kan worden afgeleid. Daar komt nog bij, dat niet elke vermindering van de fysieke produktie ook een vermindering van de inkomsten van de boer met zich meebracht. In geval van inelastische vraag betekent immers een vermindering van de produktie zelfs een stijging van de inkomsten, omdat de stijging van de prijs de daling van de geproduceerde hoeveelheid overtreft.

Nu mag wel worden aangenomen dat normaliter de Friese boer zich niet geplaatst zag tegenover zulk een inelastische vraag. De goede verkeersverbindingen die ons land had met andere gebieden in Europa zullen over het algemeen nivellerend hebben gewerkt op prijsschommelingen die het gevolg waren van fluctuaties in de geproduceerde hoeveelheden in ons land alleen. Slechts wanneer zich in heel West- en Noord-Europa verschijnselen voordeden, die de produktiviteit aanzienlijk reduceerden, is de prijs wel eens sterker gestegen dan de omzet daalde. Zoals in een volgende paragraaf zal blijken, zijn er aanwijzingen dat deze situatie zich heeft voorgedaan in tijden van veepest. Door de veepest van 1744 en volgende jaren is de hoeveelheid boter, aangevoerd aan de Sneker waag, sterk teruggelopen. De prijs van boter, aangekocht door het weeshuis te Sneek, blijkt echter nog sterker te zijn gestegen, waardoor de totale waarde van de ter waag aangevoerde boter aanzienlijk is toegenomen. Dat alles betekende echter niet dat het de boeren destijds voor de wind ging. Hun kosten zijn namelijk drastisch opgelopen doordat zij tegen hoge prijzen rundvee moesten aankopen ter vervanging van hun aan de pest gestorven beesten. Over het algemeen kan dan ook wel worden gesteld, dat een daling van de produktie tengevolge van natuurinvloeden, een daling

van de inkomsten en/of een stijging van de kosten, en dientengevolge een vermindering van de netto bedrijfsresultaten, met zich meebracht.

Nu gaat het er in deze studie niet om, het wel en wee van de landbouwsector van jaar tot jaar op de voet te volgen. Slechts die gebeurtenissen interesseren ons, die een ingrijpende verslechtering van acute of chronische aard in de agrarische situatie teweeggebracht hebben. Daartoe behoren de steeds weer optredende dijkdoorbraken met overstromingen, waardoor de fysieke produktie negatief werd beïnvloed en de kosten, in verband met dijkreparaties, stegen. Dit laatste aspect is reeds in een vorige paragraaf aan de orde geweest. Daarbij kon aan de hand van de ontwikkeling in het zeewerende waterschap 'Wymbritseradeels cum annexis Contributie Zeedijken' over de periode 1655–1808 o.a. een indruk worden verkregen van de periodiek optredende verzwaring van de dijklasten ten gevolge van stormvloeden en overstromingen.

In het produktiviteitsverlagende karakter van deze rampen is niet zulk een kwantitatief inzicht te verkrijgen. Uit desbetreffende berichten is echter wel op te maken, dat ook in dit opzicht de landbouw zware verliezen leed. Het rekenboek van Hemmema geeft daar enigszins een weerspiegeling van. Bij de Allerheiligenvloed van 1 op 2 november 1570 ging op het bedrijf van Hemmema de helft van de gezaaide wintergerst verloren. De overstroming in augustus 1573 veroorzaakte een mislukking van een groot deel van de oogst. Het kort tevoren gemaaide hooi dreef weg. De verdronken gerst werd gedeeltelijk verkocht, de koeien vraten de rest ervan in het hoge water op. Erwten moesten uit het zoute water worden opgevist.[54] De totale produktie van granen is in 1573 op dit bedrijf dan ook zeer laag.[55] Door het tekort aan hooi moest er van dit produkt worden bijgekocht en bovendien moest rundvee worden geslacht en verkocht.[56] De produktie van grasboter is in de zomer van 1573 dientengevolge uitzonderlijk laag.[57] Het is bij dit alles niet verbazingwekkend, dat de financiële uitkomsten van Hemmema's bedrijf in dit jaar zeer slecht zijn. Weliswaar steken zij nog enigszins gunstig af bij die van het oorlogsjaar 1572. Dit is echter grotendeels schijn, want bij de bedrijfsresultaten van 1573 zijn de extra verkopen van rundvee meegeteld, in feite een vorm van desinvestering.[58]

Overstromingsberichten vinden we ook bij de Bildtse boer en

54 Sligher van Bath, *Een Fries landbouwbedrijf*, p. 78.
55 Sligher van Bath, *Een Fries landbouwbedrijf*, p. 96.
56 Sligher van Bath, *Een Fries landbouwbedrijf*, p. 104.
57 Sligher van Bath, *Een Fries landbouwbedrijf*, p. 105.
58 Sligher van Bath, *Een Fries landbouwbedrijf*, p. 129.

dagboekschrijver Dirck Jansz. Zo deelt hij mee dat bij een overstroming in januari 1610 in Het Bildt veel huizen geheel of gedeeltelijk werden vernield, terwijl van het daarna gezaaide gewas weinig terecht kwam.[59]

Het is uit zulke berichten wel duidelijk dat het nadeel van overstromingsrampen voor de agrarische producenten niet alleen school in de verzwaring van dijklasten, doch tevens in de kwalijke gevolgen voor de produktiviteit van hun bedrijven.

In tabel IV.7 wordt een opsomming gegeven van de overstromingen die Friesland in de periode 1500–1800 hebben geteisterd. De opsomming is voornamelijk gebaseerd op het 'Historisch overzicht' van Schotel uit 1922.[60] Deze schrijver heeft zijn gegevens geput uit een grote hoeveelheid literatuur. Duidelijk blijkt hier, hoe veelvuldig het land door overstromingen werd getroffen. Vooral in de 16e eeuw komen zij veel voor. Dit is een periode, waarin de zee in de aanval is,[61] terwijl de organisatie van de verdediging ertegen nog in opbouw is. In plaats van de dijkverplichtingen van particulieren en afzonderlijke dorpen worden er zogenaamde dijkscontributies ingesteld. Dit zijn publiekrechtelijke lichamen, die een gedeelte van de zeewering moeten onderhouden, waarvoor de inwoners van het onder de contributie ressorterende gebied de kosten gezamenlijk moeten dragen. Een voorbeeld daarvan is de in paragraaf IV.5 behandelde 'Wymbritseradeels cum annexis Contributie Zeedijken'. De zogenaamde gemeenmaking der dijken vindt zijn voltooiing na de stormramp van 1717. Alleen een aantal plaatsen in het zuidwesten van de provincie houden dan het dijkwerk nog in eigen beheer.[62] De gemeenmaking na de ramp van 1717 werd gevolgd door een flinke verhoging van de dijken.

Mede aan deze betere organisatie van de verdediging tegen de zee is het waarschijnlijk te danken dat Friesland van 1717 tot 1825 voor grote watersnoodrampen behoed is gebleven. Zo heeft althans de stormvloed van 1775 in Friesland geen dijkdoorbraken veroorzaakt en die van 1776 slechts op enkele plaatsen in het zuiden en westen van de provincie.[63]

Behalve aan overstromingen was de produktiviteit ook blootgesteld aan andere schadelijke invloeden, zoals droogte, natheid, muizenplagen e.d. Wanneer deze van regionale betekenis waren,

59 *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz.*, pp.15–16.
60 SCHOTEL, *Historisch overzicht van de hooge vloeden en overstroomingen.*
61 OBREEN, *Makkum*, pp.35–36.
62 OBREEN, *Makkum*, p.59.
63 SCHOTEL, *Historisch overzicht van de hooge vloeden en overstroomingen*, pp.113, 121.

zullen de prijzen daardoor over het algemeen niet zijn gestegen. Het nadeel drukte dan dus geheel op de producent. Wanneer zij echter een groter gebied troffen, dan was er kans dat de prijzen omhoog gingen, waardoor de schade geheel of gedeeltelijk op de consument werd afgewenteld.

Nu was de kwetsbaarheid van de agrarische sector ook ten aanzien van de zojuist genoemde invloeden groot. Dat blijkt uit allerlei gegevens. O.a. zijn er in de Beneficiaalboeken van 1543 aanwijzingen hierover te vinden. Zo wordt van een stuk bouwland in Oosterbierum gezegd: 'seynt goede jaeren soe crijgen wij wat, ende zynt quaede jaeren soe hebben wy daer nyet off.'[64] In het gedeelte betreffende Parrega wordt erop gewezen, dat de opbrengst van het land daalt na de overstromingen.[65] Bij Bornwerd wordt opgemerkt: '... dat saetlant brengt op alheel, somtyts een golt gulden, ende somtyt drye golt guldens, nae dat vruchtbaere jaeren zyn geweest...'[66] En bij Roordahuizum staat vermeld dat de pacht menigmaal wordt 'bedorven door kwade wateren'. Hier heeft een boerderij, die normaal 40 à 50 goudgulden pacht kan doen, in 1517 als gevolg van zulke kwade wateren slechts 24 ggld. opgeleverd.[67]

Uit de Beneficiaalboeken komt trouwens ook de invloed van politieke wisselvalligheden in de eerste helft van de 16e eeuw naar voren. In de chaotische tijd van de strijd tussen Boergondischen en Geldersen lag de pachtwaarde op een laag niveau, maar na de definitieve vestiging van het Habsburgse bewind, gepaard gaande met een herstel van orde en rust, stegen de pachten.

Tabel IV.8 geeft een chronologisch overzicht van gegevens over misoogsten, strenge winters e.d., die uit bestaande literatuur bijeengebracht zijn. Daaruit blijkt wel, dat de natuurlijke invloeden op de oogstuitslag groot moeten zijn geweest, en de bedrijfsuitkomsten in de landbouw wisselvallig. Tevens confronteren deze gegevens ons met een samenleving, die in haar voedselvoorziening uitermate kwetsbaar was. Veelvoudig zijn er jaren van misoogst, schaarste, duurte en zelfs hongersnood.

IV.8. Veepest

De eeuwen door is de mens in grote delen van Friesland van nature voor zijn welvaartsstreven aangewezen geweest op de rundveehouderij. Niet alleen zijn de laagveengebieden van de Lage

64 *Beneficiaal-boeken*, p. 326.
65 *Beneficiaal-boeken*, p. 286.
66 *Beneficiaal-boeken*, p. 183 .
67 *Beneficiaal-boeken*, p. 116.

Midden door hun wateroverlast ongeschikt voor akkerbouw, ook een groot deel van het Friese kleigebied leent zich niet voor de produktie van akkerbouwgewassen, omdat daar de grond te zwaar is en voor een deel uit knipklei bestaat. In deze streken is daardoor het rundvee steeds de bestaansbron bij uitnemendheid geweest. Ook echter daar, waar akkerbouw werd bedreven, speelde vóór de invoering van de kunstmest het vee een zeer belangrijke rol in het produktieproces. De mestvoorziening was daar zijn hoofdfunctie.

Gezien deze essentiële betekenis van het rundvee voor beide takken van agrarische produktie, moet worden vastgesteld dat ernstige ziekten onder dit vee van vèrstrekkende betekenis waren voor de agrarische sector, ja voor de hele samenleving.

Nu zijn er uit verschillende tijden berichten over veesterfte. De meeste daarvan zijn echter zo summier en vaag dat zij geen mogelijkheid bieden, de aard van de ziekte en de gevolgen ervan ook maar bij benadering vast te stellen. Zo blijkt uit een stuk van het jaar 1543, afgedrukt in de beneficiaalboeken, dat toen de pachten laag waren o.m. als gevolg van de veesterfte.[68] Voorts is er in 1556 van provinciewege een 'missive wegens de ziekte der beesten' uitgegaan, waarin voorschriften voor het begraven van de gestorven beesten worden gegeven.[69]

Veel beter zijn we ingelicht over de veepest die in de 18e eeuw enige malen het land heeft geteisterd. Deze ramp heeft zulk een indruk gemaakt op tijdgenoten en nazaten, dat de reacties erop in archiefmateriaal zowel als in contemporaine en latere literatuur legio zijn.

Driemaal heeft in de achttiende eeuw de besmettelijke rundveeziekte, die men doorgaans aanduidt met de naam 'veepest', het land geteisterd. De verbreiding ervan geschiedde zeer snel, en wanneer op een gegeven ogenblik ergens in Friesland de ziekte was doorgedrongen, duurde het niet lang of een groot deel van de veestapel was eraan bezweken. Zo snel als de ziekte kwam, verdween ze helaas niet. Gedurende een aantal jaren bleef de dreiging bestaan en steeds vlamde de kwaal weer op, om een meer of minder groot deel van de veestapel weg te vagen. De overheid trachtte door allerlei maatregelen de besmetting tegen te gaan, de gevolgen voor de getroffen veehouders te verzachten, en het weer op peil brengen van de veestapel te bevorderen.[70] Zo waren er onder meer verboden van in- en uitvoer van vee, van het bezoek van veehandelaren aan de stallen, en van het slachten van koekalveren. Voorschriften ver-

68 *Beneficiaal-boeken*, p.12.
69 SCHWARTZENBERG, *Placaat- en charterboek* III, p.402.
70 SIMON VAN DER AA, *Iets over de veesterften*, pp. 7–37.

schenen omtrent quarantaine van ingevoerd vee en het begraven van aan de pest gestorven runderen. Om de getroffen veehouders enigszins tegemoet te komen, werden aan hen belastingfaciliteiten toegestaan.

Voor een bestrijding van de ziekte was echter de veterinaire kennis nog te gering en men nam dan ook zijn toevlucht tot allerlei kwakzalverij. Een afdoende bestrijding leek eerst mogelijk, toen werd overgegaan tot de methode van inenting. De opkomst daarvan dateert uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Met succes is ze althans eerst toegepast in de veepestperiode van 1768 en volgende jaren.[71] Maar op werkelijk grote schaal is dat ook toen nog niet gebeurd, omdat er bij de boeren een sterke weerstand bestond tegen zulke nieuwigheden. Dit hangt samen met het feit dat, zolang de inentingsmethode nog in een experimenteel stadium verkeerde, inentingsproeven het gevaar inhielden van een verdere verbreiding van de besmetting. Het is alleszins begrijpelijk dat de boeren niets voelden voor een kunstmatige besmetting van het eigen vee, zolang niet was gebleken dat op die manier meer vee kon worden gered dan wanneer men de natuurlijke komst van de besmetting maar afwachtte. Tenslotte was er in het laatste geval altijd nog de kans dat een stal vrij bleef van de ziekte. Ook heeft bij deze weerstand tegen een wetenschappelijke aanpak van de ziektebestrijding een godsdienstige factor een rol gespeeld, nl. de opvatting dat de veepest een straf van God was, waartegen de mens zich niet mocht verzetten. In boerendagboeken, in preken zowel als in uitingen van de overheid vindt men het thema 'straf op de zonde' vaak breed uitgemeten. Eerst vanaf omstreeks het midden van de eeuw komt daarin langzamerhand een kentering. Het streven om met wetenschappelijke middelen de strijd tegen de veepest aan te binden, in plaats van zich er berustend bij neer te leggen, wordt dan steeds sterker. In enkele provincies geeft de overheid opdracht aan geleerden, om onderzoekingen te doen naar de aard van de ziekte en de mogelijkheden tot bestrijding. Genootschappen gaan prijzen en medailles uitloven voor nieuwe vindingen en succesvolle toepassingen daarvan. Duidelijk geeft de Friese predikant Eelco Alta blijk van de nieuwe gezindheid, wanneer hij fulmineert tegen hen die 'uit onkunde, vooroordelen en een verkeerd begrip van Godsdienstigheid' de inentingsproeven afkeuren.[72]

Het zal tenslotte de methode van het inenten zijn, waarmee werkelijke resultaten worden bereikt. In Friesland is Alta hiervan de grote voorvechter geweest. De Groninger boer Geert Reinders

71 Bruins, *Geert Reinders*, pp.131–167.
72 Aangehaald bij Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.236.

brengt verbeteringen in de werkwijze aan, waardoor het succes overtuigend wordt. Vanaf ca. 1782 heeft dan ook volgens Alta de inenting steeds meer ingang gevonden in Friesland, 'en de geene, die 'er tevoren hevig tegen uitvoeren, doen het nu bijna overal'.[73] Geert Reinders schatte het aantal ingeënte kalveren in die jaren voor Friesland en Groningen op meer dan 4000 per jaar.[74]

Inmiddels had de veepest in de 18e eeuw grote schade aangericht. Zij heeft in Friesland gedurende 3 perioden gewoed, nl. 1713–1719, 1744–1765 en 1769–1786. Hierbij moet echter wel worden bedacht, dat er in zo'n periode ook jaren voorkwamen, waarin de ziekte vrijwel geen slachtoffers vroeg. Zoals de cijfers zullen aantonen, waren de eerste klappen altijd zeer zwaar. Hiermee vergeleken waren de verliezen in volgende jaren minder erg, en in elk geval niet van dien aard, dat er niet met succes aan het herstel van de veestapel kon worden gewerkt. Dit is te zien in de op de Speciekohieren gebaseerde grafiek IV.11, waarin de totale hoeveelheid koeien en rieren in Friesland in beeld zijn gebracht. Hoewel de veepest van 1744 voortduurt tot 1767, blijft toch de veestapel vanaf 1748 zonder noemenswaardige onderbreking groeien. In de derde veepestperiode ziet men hetzelfde. Wel is er een zekere rem op het herstel te bespeuren, maar het herstel wordt niettemin voortgezet en een decimering van de veestapel zoals in het eerste jaar 1769/70 komt daarna niet meer voor. Met dit alles wordt niet beweerd, dat het met de veepest wel wat meeviel. Integendeel, de ernst van deze catastrofe in een gebied, waar het vee het fundament van de welvaart was, kan nauwelijks worden overdreven. De cijfers die bekend zijn over de verliezen spreken trouwens duidelijke taal.

Over de eerste veepestperiode bevindt zich in het statenarchief van Friesland een 'Korte Staet der versturvene Beesten'[75], welke berust op de opgaven, die door de grietenijen werden verstrekt in verband met de terugbetaling van belastinggelden – o.a. hoorngeld – aan de getroffen veehouders. In deze staat is per grietenij en stad opgetekend het aantal koeien, rieren, hokkelingen en kalveren, dat vanaf het begin der epizoötie – dat was eind 1713 – tot en met december 1714 is gestorven. De gegevens zijn ondergebracht in tabel IV.9. Een bijbehorende lijst geeft soortgelijke cijfers over de maand januari 1715 en voor enkele grietenijen en steden ook nog over februari 1715.

73 Aangehaald bij BRUINS, *Geert Reinders*, pp. 161–162.
74 VAN DER POEL, *Heren en boeren*, p. 44.
75 R.A.Frl., Landdagstukken 5 febr. 1715 nr. 50; een duplicaat in Landdagstukken febr. 1746 nr. 26.

In totaal blijken er in Friesland volgens deze opgaven tot en met december 1714 te zijn gestorven:
30.198 koeien
8.437 rieren
9.393 hokkelingen
13.027 kalveren.

In januari – en gedeeltelijk in februari – 1715 bedroeg het verlies:
2.415 koeien
960 rieren
946 hokkelingen
509 kalveren.

In de literatuur over de veepest vindt men de hier vermelde cijfers voor het eerst bij Simon van der Aa,[76] terwijl ze sindsdien min of meer volledig door verscheidene schrijvers worden opgegeven, waarbij niet steeds is na te gaan, of ze rechtstreeks aan de Landdagstukken dan wel aan Simon van der Aa zijn ontleend. Zo geeft Spahr van der Hoek alleen de cijfers over 1714.[77] Van Slooten echter vermeldt een totaalverlies van 65.876 runderen, hetgeen de som blijkt te zijn van de cijfers voor 1714 en januari-februari 1715.[78] Ook Hengeveld geeft de cijfers van Simon van der Aa weer, echter zonder de in 1714 gestorven kalveren.[79] Doordat Bakker deze onvolledige gegevens van Hengeveld heeft gebruikt, komt hij tot een totaalverlies van 52.858.[80]

Er is nog een ander cijfer van de rundersterfte in 1714 overgeleverd. Uit het grote aantal nullen, dat dit cijfer bevat, is reeds op te maken dat het hier slechts een zeer ruwe taxatie betreft. De grondlegger ervan is Outhof, die zegt dat in Friesland in 1714 de veepest zo sterk woedde, dat reeds voor het einde van het jaar 40.000 stuks rundvee waren gestorven.[81] Dit getal 40.000 is sedertdien door verscheidene auteurs overgenomen, al of niet met de nodige reserve.[82]

76 Simon van der Aa, *Iets over de veesterften*, p.12. De cijfers over het jaar 1715 wijken iets af van de door mij opgegeven cijfers. Dit komt waarschijnlijk omdat Simon van der Aa een post over februari van Idaarderadeel geheel bij de koeien heeft geteld, terwijl ik de in de staat vermelde onderverdeling in koeien, rieren, hokkelingen en kalveren heb aangehouden.
77 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.218.
78 Van Slooten, Frieslands financiën, p.10.
79 Hengeveld, *Het rundvee II*, p.49.
80 Bakker, *Studien über Geschichte, den heutigen Zustand und die Zukunft des Rindes*, p.14.
81 Outhof, *Judicia*, p.753.
82 Camper, *Lessen*, p.56. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie V*, p.273. Hekmeyer, *Korte geschiedenis*, p.7. Van der Poel, *Heren en boeren*, p.36.

Zoals werd opgemerkt, zijn de sterftecijfers van 1714 en januari-februari 1715 gespecificeerd per grietenij en stad. In dezelfde bundel landdagstukken bevindt zich ook een tabel waarop deze getallen nog weer zijn onderverdeeld naar tweemaandelijkse perioden (januari-februari, maart-april enz.). Voor de meeste grietenijen ontbreekt evenwel de opgave over november-december 1714. Door onderlinge vergelijking van de totaalcijfers voor 1714, de cijfers voor januari-februari 1715 en de tweemaandelijkse opgaven, ontstaat een beeld van de loop die de ziekte door de provincie heeft genomen.

De ziekte blijkt te zijn begonnen in Weststellingwerf. De eerste opgave is namelijk afkomstig uit deze grietenij en betreft de periode november-december 1713. Dit klopt met een opmerking die voorkomt in een opsomming van overheidsmaatregelen tegen de veepest van 1714 en die zegt dat de eerste besmetting plaats had in december 1713 in twee huizen onder Oldelamer.[83] Verdere bestudering van het cijfermateriaal toont aan dat de ziekte langzaam vanuit het zuiden door de provincie trok; uit tabel IV.10 is dit af te lezen. Het duurde bijna een jaar voordat het uiterste noorden werd aangetast. Van Ferwerderadeel, Oostdongeradeel en Barradeel hebben de eerste sterftecijfers betrekking op de periode september-oktober 1714, terwijl er van Westdongeradeel, Het Bildt en Kollumerland pas over november-december 1714 opgaven zijn verstrekt. Voorts lijkt het er sterk op dat over het algemeen in november en december 1714 de sterfte het zwaarst was. Dit betekent dat vooral na het op stal komen veel vee aan de ziekte bezweek.

Het hier geschetste beeld van het verloop van de besmetting stemt overeen met hetgeen Spahr van der Hoek daarover meedeelt. Volgens hem noteerde de dagboekschrijver Jan Wopkes begin januari 1714, dat in Ypkolsga (Wymbritseradeel) de ziekte toen reeds heerste.[84] Inderdaad heeft ook de eerste opgave uit Wymbritseradeel betrekking op de periode januari-februari 1714. In maart 1714 constateert dezelfde Jan Wopkes dat o.a. in Schettens, Schraard en Wons (alle drie gelegen in Wonseradeel) veel koeien sterven. De sterftecijfers uit Wonseradeel verschijnen voor het eerst in januari-februari. Van Menaldumadeel vertelt Roucoma dat zich daar pas in juni 1714 de eerste gevallen van veepest voordeden.[85] De eerste cijfers betreffende Menaldumadeel gaan over de periode mei-juni 1714. Ook het vermoeden van Spahr van der Hoek, dat in

83 Fr. Gen. Hss., portefeuille 'veepest', IVc 25.
84 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp. 216, 218.
85 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 218.

september de ziekte over heel Friesland was verbreid, klopt met de gegevens van de sterftetabel.

Bij onderlinge vergelijking van de grietenijen valt op dat vooral de kleiweidestreek onder de plaag heeft geleden. Niet alleen zijn hier de absolute cijfers het hoogst, doch tevens schijnt in dit gebied relatief – dus in verhouding tot de grootte van de veestapel – de sterfte het grootst te zijn geweest. Nu is de grootte van de veestapel in deze tijd niet bekend. De sterftecijfers van 1713–1715 zijn daardoor alleen te vergelijken met de omvang van de veestapel in een jaar na 1747. In tabel IV.11 is daarvoor het betrekkelijk normale jaar 1766 gekozen. Deze vergelijking is in zoverre gevaarlijk, dat de verhouding tussen de hoeveelheden vee van verschillende landbouwgebieden in 1766 anders kan zijn geweest dan in 1713. Echter, in paragraaf IV.10 zal blijken dat er over het algemeen in de eerste helft van de 18e eeuw in de weidestreek meer akkerbouw en in de bouwstreek meer veehouderij voorkwam dan in de tweede helft van die eeuw. Dat betekent dat ten aanzien van de sterfte de verschillen nog groter zijn geweest dan tabel IV.11 aangeeft. Trouwens, eenzelfde verschijnsel – nl. dat de sterfte het zwaarst was in de weidestreken – heeft zich bij de volgende aanvallen voorgedaan. In de weidestreken was waarschijnlijk de kans op besmetting steeds het grootst, omdat daar het land het dichtst met vee was bezet, en daar ook de meeste handel in vee werd gedreven.

Van de tweede veepestperiode is er een 'Korte Staat van de versturvene Runderbeesten seedert 't begin der Sterfte tot aan den 1 September 1745' aanwezig in het Statenarchief van Friesland.[86] Het stuk is enige jaren later in zijn geheel afgedrukt in de Nederlandse Jaerboeken.[87] Per grietenij en stad is er het aantal koeien, rieren en hokkelingen in opgetekend, dat gedurende de aangegeven periode is gestorven. Ook deze staat berust op periodieke opgaven van de grietenijen en steden in verband met de teruggave van belastinggelden. Een deel van deze periodieke opgaven bevindt zich eveneens in het Statenarchief.[88] Sommige daarvan vermelden niet alleen het aantal gestorven runderen, maar ook de hoeveelheden gezond gebleven en herstelde beesten. Tabel IV.12 is aan de 'Korte Staat' ontleend.

Een andere bron is Ypey, die in zijn werk over de hooiuitvoer het aantal runderen vermeldt dat vanaf het begin van de sterfte *tot en*

86 R.A.Frl., Landdagstukken 7 februari 1746 no. 26.
87 *Nederl. Jaerb. XI*, 2e st., p. 622.
88 R.A.Frl., Landdagstukken 1 febr. 1745 no. 26, 21 mrt. 1745 no.14, 9 mei 1745 no. 7, 31 mei 1745 no.12, 5 juli 1745 no. 7.

met juli 1745 is omgekomen.[89] Verdere vermeldingen in de literatuur gaan steeds op de Jaerboeken en/of Ypey terug.[90]

Aangaande het begin van de sterfte zijn de berichten in de literatuur niet gelijkluidend. De schrijver van de Jaerboeken heeft in het opschrift van de Korte Staat aan de woorden 'het begin der Sterfte' tussen haakjes toegevoegd: 'dat was in Wijnmaend des jaers 1744'. Enige schrijvers hebben dit sindsdien overgenomen, o.a. Hekmeyer en Hengeveld.[91] Ook heeft Spahr van der Hoek er zijn berekening van de gemiddelde sterfte per maand op gebaseerd.[92] Nu was in Holland de sterfte inderdaad ongeveer in oktober begonnen en de auteur van de Jaerboeken heeft blijkbaar maar aangenomen dat dit in Friesland ook het geval was geweest. In feite heeft echter de ziekte in Friesland pas op 25 november 1744 haar intrede gedaan, en wel in Wonseradeel. Dit blijkt uit de periodieke opgaven, waarvan in het voorgaande sprake was.[93] Hiermee stemt overeen de mededeling van Alta, dat de ziekte zich in het laatst van november aan de westkant der provincie had geopenbaard.[94] Ook Ypey slaat de plank niet mis wanneer hij beweert dat het begin in november viel.[95]

Over de loop van de veepest door de provincie is ditmaal niet zulk een gedetailleerd beeld te verkrijgen als in het geval van de veepest van 1713. Tabel IV.13, waarin de perioden zijn genoteerd, waarover uit de diverse grietenijen de eerste sterftecijfers zijn binnengekomen, geeft slechts een ruwe indicatie dat vanuit Wonseradeel de ziekte zich in de winter en het voorjaar over de rest van de provincie heeft uitgebreid.

Volgens de Korte Staat van 1745 zijn er van het begin tot 1 september 1745 in geheel Friesland aan de veepest gestorven:
64.596 koeien
20.266 rieren
24.763 hokkelingen.

89 Ypey, *Prijsverhandeling*, p. 5.
90 Hekmeyer, *Korte geschiedenis*, p. 9, geeft een totaal aantal gestorven runderen van 109.597; dit is de som van de hoeveelheid koeien, rieren en hokkelingen uit de Jaarboeken. Hengeveld, *Het rundvee II*, p. 49, neemt dit cijfer over van Hekmeyer, maar noemt op p. 50 ook nog de cijfers uit de Jaarboeken zelf. Van Slooten, Frieslands financiën, p. 10, geeft de cijfers uit beide bronnen (Jaarboeken en Ypey). Guibal, *Democratie en oligarchie*, p. 140, haalt ook beide opgaven aan. Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 227, heeft eveneens beide bronnen benut en daaruit dan nog het aantal runderen berekend, dat in augustus 1745 is gestorven.
91 Hekmeeer, *Korte geschiedenis*, p. 9. Hengeveld, *Het rundvee II*, pp. 49–50.
92 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 227.
93 R.A.Frl., Landdagstukken 9 mei 1745 nr. 7.
94 Alta, *Verhandelinge*, p. 57.
95 Ypey, *Prijsverhandeling*, p. 5.

Zoals reeds is opgemerkt, hebben de cijfers van Ypey betrekking op een kortere periode, nl. van het begin tot en met juli 1745. Deze schrijver vermeldt ook het aantal kalveren. Die zijn in de Korte Staat niet genoteerd, omdat zij niet in aanmerking werden genomen voor de berekening van de belastingkorting. De cijfers van Ypey luiden als volgt:
58.539 koeien
19.196 rieren
22.991 hokkelingen
22.599 kalveren.[96]

Verderop in zijn boek rekent deze schrijver dan nog uit, hoe groot het verlies in geld uitgedrukt voor Friesland is geweest. Hij stelt de waarde van koeien en rieren op gemiddeld 30 cgl., en komt dan op een totaal verlies van 2.857.707 cgl.[97] Spahr van der Hoek is het met deze berekening in zover niet eens, dat volgens hem de prijzen in 1745 veel hoger waren. Voor vee dat nog niet door de ziekte was aangetast, bedroegen ze: koeien en rieren gemiddeld 90, hokkelingen 40 en kalveren 20 cgl. Uitgaande van deze prijzen komt hij tot een totaal verlies in geld van ongeveer 8.367.770 cgl.[98] Men zou kunnen zeggen, dat Ypey uitgaat van de historische kostprijs, terwijl Spahr van der Hoek zich op de vervangingswaarde baseert.

Nu hebben naar mijn mening beide berekeningen weinig waarde als illustratie van de geleden verliezen. Wanneer men nl. de verandering in de geldswaarde van de gehele veestapel door de veepest in een bepaalde periode wil meten, moeten bekend zijn:

1. De omvang van de veestapel vóór de sterfte en de prijs vóór de sterfte; hieruit is te berekenen de totale geldswaarde van de veestapel vóór de sterfte. 2. De overgebleven hoeveelheid vee aan het einde van de periode en de dan geldende prijs, zodat de totale geldswaarde aan het einde van de periode kan worden berekend. Theoretisch is het dan zelfs mogelijk, dat aan het einde van de periode de totale geldswaarde van de veestapel groter is dan voor het begin van de sterfte. Het hangt er maar van af hoe de prijs reageert op de verkleining van de veestapel. Een voorbeeld kan dit duidelijk maken. Wanneer er vóór de sterfte 200.000 stuks rundvee waren met een gemiddelde waarde van 25 gld., dan was dus de totale geldswaarde van de veestapel 5 miljoen gulden. Indien er nu 150.000 runderen sterven, doch de gemiddelde prijs stijgt tot 120 gld., dan is de totale geldswaarde van de overgebleven 50.000 stuks vee 6 miljoen gulden, dat is een miljoen meer dan vóór de sterfte.

96 Ypey, *Prijsverhandeling*, p. 5.
97 Ypey, *Prijsverhandeling*, p. 11.
98 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 229.

Hiermee is echter niet gezegd dat in zo'n geval de veesterfte een voordeel zou betekenen. Immers, wat gaat er in werkelijkheid verloren? Dat zijn kapitaalgoederen, goederen dus die aan de produktie meewerken. Door de vernietiging ervan wordt dan ook de hoeveelheid eindprodukten die beschikbaar komt, sterk verkleind. Dit betekent dus minder consumptie van veeteeltprodukten voor de mensen in Friesland en daarnaast ook een daling van het aanbod voor de export. Of door dit laatste feit ook de totale geldsom, die door export van veeteeltprodukten Friesland binnenstroomde, kleiner werd, hangt weer van de reactie van de prijs af. Voor de boeren als groep betekende het te gronde gaan van een deel der kapitaalgoederen in de eerste plaats een aantasting van hun mogelijkheid tot inkomensvorming door middel van verkoop van veehouderijprodukten. In hoeverre het inkomen in geld gemeten daardoor achteruitging, is ook weer afkankelijk van de prijsbeweging. Nu is het zeker dat de prijzen flink zijn gestegen. Ypey merkt dan ook op, dat boeren die weinig of geen vee hebben verloren, welvarender zijn geworden.[99] Alta beweert zelfs dat een boer door het verlies van ⅔ van zijn vee er vaak nog op vooruit gaat, omdat de overgebleven herstelde koeien samen meer waard zijn dan de hele stapel 'ongesiekweestzijnde' voordien.[100] Een opmerking in die geest is ook te vinden bij Banga,[101] die zegt dat boeren, die van hun 20 à 25 koeien 12 à 14 hadden overgehouden, nog wel een goed bestaan hadden door de hoge prijzen. Dit klopt aardig met hetgeen we weten over het verloop van de totale aanvoer van boter aan de waag te Sneek en de beweging van de boterprijs in die stad. In grafiek IV.12 zijn de gegevens daarover betreffende de jaren rondom de tweede en derde veepestgolf bijelkaar gezet. Daaruit blijkt dat in 1745 de boteraanvoer ingrijpend is gedaald ten opzichte van het voorgaande jaar. De optredende prijsstijging compenseert echter deze aanvoerdaling ruimschoots, zodat de totale waarde van de aanvoer in 1745 nog iets hoger is dan in 1744.

In 1770 is de aanvoer ook belangrijk lager dan in 1769, hoewel de daling deze keer niet zo sterk is als in 1745. De prijsstijging is in 1770 ook minder sterk. Zij compenseert de daling van de hoeveelheid ditmaal niet, zodat de totale waarde van de aanvoer in 1770 lager ligt dan in 1769. De vraag is echter of de prijs van het jaar 1769 niet reeds hoger lag dan normaal, doordat elders in ons land en in Europa de veepest reeds in 1768 een aanvang had genomen. Daarom is een vergelijking met een normaal jaar beter. Die

99 Ypey, *Prijsverhandeling*, p.11.
100 Alta, *Verhandelinge*, p.57.
101 Banga, De toestand van de landbouw, p.162.

vergelijking is hier dan slechts mogelijk met 1764, omdat van 1765 tot en met 1768 de prijzen niet bekend zijn. Dan blijkt dat de daling van de aanvoer in 1770 ten opzichte van 1764 geheel gecompenseerd wordt door de hogere prijs in 1770.

Door de hogere prijzen van de veehouderijprodukten werd dus een deel van de schade die de veepest de boeren berokkende, afgewenteld op de consumenten. Ook de landeigenaren kregen hun deel van de schade te dragen doordat de pachten daalden.[102] Zelfs de overheid zag haar inkomsten dalen, door de sterke vermindering van de belastingopbrengsten. Vooral in 1745 is de invloed van de veepest op de belastingopbrengsten groot geweest. De totale opbrengst van de vijf specien bedroeg in 1744: 281.742 cgl. en in 1745: 133.444. cgl.; het beestiaal – een naar de waarde geheven belasting op het geslachte vee, waaronder ook schapen en varkens – leverde in 1744 een totaalbedrag van 99.029 cgl. op, doch in 1745 slechts 55.659 cgl. Voorts heeft deze veesterfte natuurlijk zijn weerslag gehad in het gehele economische leven; men hoeft alleen maar te denken aan het nadeel voor allen, die belangen hadden in de handel in en het vervoer van veehouderijprodukten. In elk geval is het duidelijk, dat de schade voor het land bij lange na niet kan worden aangeduid door een geldsbedrag, zoals Ypey en Spahr van der Hoek dat doen. Een dergelijk cijfer zegt in feite niets.

Betekent het voorgaande nu dat het met de gevolgen van de veepest voor de agrarische sector wel meeviel en dat de schade vrijwel uitsluitend door de consumenten en door andere sectoren van het economische leven werd gedragen? Deze gevolgtrekking zou geheel onjuist zijn. Immers, dat de zuivelproduktie niet nog tot een veel lager peil is gedaald, komt doordat de boeren tegen hoge aankoopkosten hun gestorven vee geheel of gedeeltelijk hebben vervangen. Hun kosten zijn dus sterk gestegen en hun bedrijfsuitkomsten dienovereenkomstig gedaald.

De opgaven van gestorven vee zouden iets meer reliëf krijgen, wanneer ze konden worden geplaatst tegen de achtergrond van de hoeveelheid runderen, die voor het begin van de sterfte aanwezig was. Daarbij zou echter ook nog bekend moeten zijn, hoeveel rundvee in de bewuste periode werd ingevoerd en werd geboren, aangezien dit immers ook aan de ziekte werd blootgesteld. Het totaal van 'beginvoorraad', 'aankopen' en 'geboorten', gesteld tegenover het totaal aantal gestorven rundvee, zou dan het percentage gestorven vee opleveren. En dan is nog niet eens rekening gehouden met

102 YPEY, *Prijsverhandeling*, p.11. Voor 1714 zie HARKENROTH, *Kerkreede*, p.30: '...onze graazige weiden liggen onverhuirt...'.

het geslachte en uitgevoerde vee, voorzover het niet aan de ziekte had blootgestaan. Dat had dan immers weer van de 'beginvoorraad' moeten worden afgetrokken! Het zal dan ook duidelijk zijn, dat door het ontbreken van de benodigde gegevens een sterftepercentage niet kan worden vastgesteld. Ook worden in de literatuur over de veepest dergelijke percentages niet genoemd. Wel merkt Ypey op, dat er van de 11 *aangetaste* beesten 9 stierven,[103] maar dit zegt weinig, wanneer niet bekend is, hoeveel van de *aanwezige* beesten waren aangetast.

Nu is er wel een opgave over de veepest in het Noorderkwartier van Holland, waarin zowel het gestorven en het herstelde, als het gezond gebleven vee is opgetekend; en wel over een periode van ongeveer een half jaar, te weten vanaf het begin der sterfte – ca. oktober 1744 – tot in het daarop volgende voorjaar 1745.[104] Op grond van deze opgave is tabel IV.14 samengesteld, waaruit blijkt dat in de bewuste periode 70% van het aantal koeien, vaarzen en hokkelingen is gestorven, 10% is hersteld en 20% gezond is gebleven. Dit geeft een goede indruk van de mate waarin de veeziekte in Holland heeft gewoed, en er is reden om aan te nemen dat het in Friesland niet minder erg was. Er zijn zelfs tekenen die erop duiden dat Friesland nog zwaarder is geteisterd. Eén van de periodieke opgaven van Hemelumer Oldeferd wijst althans in die richting.[105] Van de 2844 runderen (koeien, rieren, hokkelingen en kalveren) die vóór de sterfte in deze grietenij aanwezig waren, zijn in de periode van 10–12–1744 tot 1–5–1745:

gezond gebleven		20 stuks
aangetast	2824 stuks	
daarvan gestorven	2554 stuks	
derhalve hersteld		270 stuks
zodat in totaal zijn overgebleven		290 stuks

In deze grietenij is dus in minder dan 5 maanden tijds 90% van het vee aan de ziekte bezweken.

Uit tabel IV.15 blijkt ook dat de catastrofe ditmaal erger is geweest dan in 1714. Hierin is weer – evenals in tabel IV.11 voor 1714 – per landbouwgebied het sterftecijfer geplaatst tegenover de omvang van de veestapel in 1766. Wanneer men mag aannemen dat de verhouding tussen de veestapels der verschillende landbouwgebieden in 1744 ongeveer dezelfde is geweest als in 1766, dan blijkt dat nu de beide weidegebieden en de Wouden vrijwel even zwaar zijn getroffen. Hierbij moet echter in het oog worden gehouden

103 Ypey, *Prijsverhandeling*, p. 5.
104 *Nederl. Jaerb.* 1757, p. 698.

dat er in de Wouden en de Kleibouwstreek doorgaans naar verhouding meer jongvee werd gehouden dan in de weidestreken. Er zullen dus in eerstgenoemde gebieden in het voorjaar van 1745 meer hokkelingen in de groep der rieren en meer rieren in de groep der koeien zijn overgegaan dan in de weidestreken. Dit heeft ook het sterftecijfer van beide categorieën in de kleibouwstreek en de Wouden verhoogd. Hoe sterk deze factor heeft meegespeeld in echter niet na te gaan. Uit tabel IV.15 wordt echter wel duidelijk dat de kleibouwstreek er het beste is afgekomen. Alta schrijft dan ook twintig jaar later, dat volgens de ondervinding in de kleibouwstreek de ziekte 'lang zoo veele huizen niet aangetast heeft, dat is, gelijk de boeren zeggen, soo huis-riem niet geweest is, als in het binnenste van onze Provintie en in de beste Vee-hoek.'[106]

Hoewel de veepest met 1 september, de datum waarop de Korte Staat eindigt, nog niet was afgelopen, tonen de periodieke opgaven aan dat de sterfte het zwaarst was in de maanden februari tot en met april 1745. Ook schrijft Banga, dat de ziekte het ergst woedde van november 1744 tot mei 1745.[107]

Over de sterfte in de volgende jaren zijn weinig concrete gegevens bekend. Zij bleef echter aanhouden en laaide vooral in de winter steeds op. Banga zegt dit van de winter 1745–1746,[108] en ook in de Jaerboeken verschijnen de jammerklachten vooral in de wintermaanden. Met name in oktober 1747 is de ziekte weer erger geworden. Dit blijkt uit lijsten van gestorven vee in de periode van midden oktober 1747 tot 14 april 1748, waarin wordt gesproken van 'die vernieude plaege'. Het totale aantal runderen (koeien, rieren, hokkelingen en kalveren) dat in deze periode in geheel Friesland aan de veepest stierf, bedroeg 22.923.[109] Dit lijkt weinig vergeleken met de verliezen van 1745, maar in werkelijkheid was het erger dan het cijfer alleen doet vermoeden. Immers, in 1747 kan de veestapel nog niet weer op het peil van 1744 zijn geweest. De boeren hadden nog maar twee jaren de gelegenheid gehad om hun beslagen weer aan te vullen door aankoop en aanfok. En ook gedurende die tijd van herstel eiste de ziekte nog voortdurend slachtoffers. Het verlies in één winter van 23.000 beesten in het beginstadium van deze weg naar herstel moet dan ook inderdaad opnieuw een zware klap zijn geweest. Een weerslag hiervan is hetgeen Vege-

105 R.A.Frl., Landdagstukken 5 juli 1745 no.7.
106 Alta, *Verhandelinge*, p.5 voetnoot 3, p.9 voetnoot 8.
107 Banga, De toestand van de landbouw, p.162.
108 Banga, De toestand van de landbouw, p.167.
109 R.A.Frl., Landdagstukken 12 mei 1748 no.13. Ook vermeld bij Guibal, *Democratie en oligarchie*, p.140.

lin van Claerbergen in november 1748 schrijft: 'De sterfte onder 't rundvee bleef in deze tijden nog al seer continueren, dringende meer en meer door de Provintie heene van Groningerlant af, en niettemin blijvende hangen, daer het nu sedert den maent Oct. des verleden jaers wat vroeger of later was gecomen'.[110] Verderop merkt hij in verband met de politieke woelingen van 1748 op: 'Maer de sterfte onder 't rundvee grosseerde onderdes op nieuw soodanig dat elk scheen te moeten verlegen staen door 't verlies van soo veel capitalen en incomsten, als dese plage veroorsaekte. En evenwel geduirende de onlusten hoorde men er nauwelijks van spreeken. Soo verdooven de sonnestralen de vlammen van een turfvuir.'[111] En in een brief van 27 mei 1748 uit Langweer wordt geklaagd: ''t gaet droevig met de sterfte onder 't rundvee. Finis unde malorum? Det meliora Deus.'[112]

Het is dan ook geen wonder dat na deze rampzalige jaren de veestapel in Friesland in 1748 nog steeds van zo'n kleine omvang is, dat zelfs in 1770 – het eerste jaar van de derde veepestgolf, toen er toch ook zeer veel vee was weggevaagd – de resterende hoeveelheid vee daar nog een flink stuk boven lag. Grafiek IV.11 laat dit duidelijk zien. Ook toont deze grafiek aan, dat vanaf 1748 de hoeveelheid rundvee, ondanks de tot 1767 heersende veepest, haast ononderbroken bleef aangroeien. Blijkbaar bestond er in Friesland, reeds gedurende de jaren waarin de veepest nog heerste, een sterke neiging om de veestapel weer op peil te brengen. Deze neiging zal in de eerste plaats een gevolg zijn geweest van de hoge prijzen van veehouderijprodukten. De boeren zullen hebben getracht zo gauw mogelijk weer wat rundvee ter beschikking te hebben, teneinde van de hoge prijzen van o.a. de zuivel te kunnen profiteren. Het feit dat de boteraanvoer aan de waag te Sneek, zoals te zien is in grafiek IV.12, veel minder sterk is gedaald dan men op grond van de sterftecijfers zou vermoeden, vormt ook een aanwijzing dat een snelle wederopbouw van de veestapel werd nagestreefd. Weliswaar waren ook de rundveeprijzen hoog, maar volgens Ypey kon zelfs de aankoop van een dure 'gebeterde koe' rendabel worden gemaakt door de hoge zuivelprijzen.[113] Vandaar dan ook dat niet alleen door eigen aanfok maar tevens door invoer van vee van buiten de provincie aan het herstel van de veestapel werd gewerkt. Velerlei zijn de berichten over de invoer van rundvee uit delen van Duitsland en Denemarken, en enkele schrijvers wijzen op de invloed

110 VEGELIN VAN CLAERBERGEN, *Dagverhaal*, p.104.
111 VEGELIN VAN CLAERBERGEN, *Dagverhaal*, p.284.
112 VEGELIN VAN CLAERBERGEN, *Dagverhaal*, bijlage I.
113 YPEY, *Prijsverhandeling*, p.11.

hiervan op het ras van het Friese rundvee.[114] Cijfers over deze invoer zijn echter niet overgeleverd.

Andere factoren die de aanwas van de veestapel in Friesland kunnen hebben bevorderd, zijn de overheidsmaatregelen tegen de uitvoer van vee en tegen het slachten van koekalveren. Ypey schrijft dat Friesland in normale tijden ongeveer 20.000 stuks rundvee per jaar exporteerde.[115] Nu zou in tijden van veepest die export zeker niet zo groot kunnen zijn, maar toch is er kans dat nog een zeker aantal runderen naar Holland zou verdwijnen. Dit werd door het uitvoerverbod tegengegaan en ook hierdoor is dus het herstel van de veestapel in Friesland in de hand gewerkt.

Het slachten van koekalveren geschiedde in normale tijden veelvuldig. Volgens Alta werd slechts de helft van het aantal geboren koekalveren in leven gehouden.[116] Het is blijkbaar daarom dat de Staten van Friesland in veepestperioden ook steeds een verbod van het slachten van koekalveren uitvaardigden. Nu is het de vraag of dit uitdrukkelijke verbieden in zo'n situatie wel noodzakelijk was. De hoge veeprijzen en de onderbezette weilanden zullen de boeren vanzelf wel tot het inzicht hebben gebracht dat het aanhouden van alle koekalveren een eerste vereiste was om de veestapel zo spoedig mogelijk weer op peil te brengen.

Tenslotte kan nog worden gewezen op de natuurlijke omstandigheden, die de boeren in Friesland er toe dwongen, zich te houden aan de veehouderij en niet op grote schaal over te gaan op akkerbouw, zoals dat – naar veelal wordt beweerd – wel in Groningen mede door de veepest is gebeurd. De Friese weidestreken waren door de aard van de bodem en/of door wateroverlast grotendeels ongeschikt voor akkerbouw. In de bouwstreek diende men het evenwicht tussen bouwland en weiland terwille van de mestvoorziening te handhaven. Blijkbaar is er in het begin van de veepestperiodes in Friesland wel land gescheurd, doch tegelijk met de restauratie van de veestapel verminderde de hoeveelheid bouwland weer, zodat er hoogstwaarschijnlijk niet kan worden gesproken van een blijvende overgang van veehouderij op akkerbouw in deze provincie als gevolg van de veepest. Dit hele probleem van wijzigingen in de verhouding tussen veehouderij en akkerbouw zal verderop in dit hoofdstuk nog nader ter sprake komen.

Bij de beschouwing van de derde veepestperiode (1769–1786)

114 Zie hierover de beschouwingen van SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, pp. 254–270.
115 YPEY, *Prijsverhandeling*, p. 15.
116 ALTA, *Verhandelinge*, p. 133.

doet zich de gelukkige omstandigheid voor, dat aan de hand van de cijfers uit de speciekohieren kan worden nagegaan, welke invloed deze veepestgolf op de kwantitatieve ontwikkeling van de veestapel heeft gehad. Daar komt bij dat van de veepest van 1769 iets vollediger gegevens beschikbaar zijn dan van de vorige.

De 'Lijst van Gestorven en Gebeterd Rundvee Over de gehele Provincie van Friesland. In den Jaare 1769' vermeldt over het hele jaar 1769 per maand van alle grietenijen en steden het aantal gestorven zowel als herstelde koeien, rieren, hokkelingen, kalveren, stieren, ossen en kwenen.[117] De lijst heeft ook een kolom 'samen gerekende'; daarin zijn de cijfers vermeld, waarvan geen onderverdeling koeien, rieren enz. kon worden opgegeven. Uit deze lijst blijkt nu, dat in geheel Friesland in het jaar 1769 aan de veepest in totaal 97.756 stuks rundvee zijn gestorven, terwijl 37.580 runderen de ziekte ook wel hebben gehad, maar ervan hersteld zijn. In tabel IV.16 zijn deze aantallen onderverdeeld naar koeien, rieren enz. De tussen haakjes geplaatste cijfers geven aan, welk percentage van de aangetaste beesten is gestorven en welk percentage is hersteld. Daaruit is op te maken dat over het algemeen kalveren voorzover ze aangetast waren, er het minst goed af kwamen. De hokkelingen deden het beter en de rieren hadden nog meer kans de ziekte te overleven. Merkwaardig is echter bij de koeien het aantal gestorvenen, als percentage van het aantal zieken, weer hoger. Het hoge percentage in de groep 'samen gerekende' moet waarschijnlijk worden toegeschreven aan het feit dat deze niet gespecificeerde aantallen vooral voorkomen in de eerste maanden. Uit tabel IV.17 blijkt immers dat in het begin de kans op herstel het kleinst was.

In het begin stierf dus een groter percentage van het *aangetaste* vee dan in de laatste maanden. De ziekte woedde echter het sterkst in de maanden oktober, november en december (zie tabel IV.17). Dit is wederom een aanwijzing dat in de staltijd de meeste slachtoffers vielen. Spahr van der Hoek meent dat de sterfte het hevigst was in het late voorjaar en de vroege zomer.[118] Hij concludeert dit uit een bericht van Munniks, volgens hetwelk gedurende de maanden mei, juni en juli 5351 van de 6505 zieke hokkelingen stierven. Spahr van der Hoek redeneert nu als volgt: in mei, juni en juli zijn er 80 % van de aangetaste hokkelingen gestorven; over het hele

117 R.A.Frl., Landdagstukken 4 juli 1769 no.14. Op dit stuk berust kennelijk weer de tabel op pp.152–153 van het *'Verslag over de Toestand van de Provincie Friesland voor 1861'*, waaraan SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.231, de cijfers voor zijn staatjes heeft ontleend. Een duplicaat van de lijst uit de landdagstukken is in het bezit van de Provinciale Bibliotheek van Friesland (Hs.601).
118 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, pp.233–234.

jaar 1769 was dat percentage 70%; ergo de sterfte was in de genoemde drie maanden het hevigst.

Nu is in de eerste plaats de opgave van Munniks niet juist. De getallen die hij geeft, hebben waarschijnlijk niet alleen betrekking op hokkelingen, maar slaan op de diverse categorieën rundvee samen. Dit doen althans de cijfers uit tabel IV.17 vermoeden. Spahr van der Hoek maakt dan daarbij nog de vergissing, de hevigheid van de ziekte te willen aflezen uit het percentage dat van de *aangetaste* runderen stierf, zonder te weten hoeveel van de *aanwezige* runderen waren aangetast. Deze foutieve werkwijze past hij ook toe, wanneer hij wil nagaan in welke mate de verschillende grietenijen door de ziekte zijn getroffen. Hij meent dat de zwaarte van de ziekte kan worden uitgedrukt in het sterftepercentage van de aangetaste runderen en komt aldus tot de conclusie dat het zuidoosten van de provincie het het zwaarst te verduren heeft gehad en dat de kleiweidestreek er het best is afgekomen.[119]

De inadequate fundering van deze conclusie komt aan het licht, wanneer de sterftecijfers, voorzover zij koeien en rieren betreffen, eens worden vergeleken met de cijfers van de in juni 1769 volgens de speciekohieren *aanwezige* koeien en rieren. In tabel IV.18 is dit voor de grietenijen gedaan. Daarbij zijn de aantallen die niet waren gespecificeerd naar koeien, rieren, enz., alsnog over deze categorieën verdeeld op basis van de gemiddelde verhouding.[120] De resultaten zijn in kaart IV.1 in beeld gebracht. Nu moeten er heel andere conclusies worden getrokken over de mate waarin de veepest de verschillende delen van de provincie heeft getroffen. De kleiweidestreek blijkt er helemaal niet zo gunstig te zijn af gekomen, terwijl daarentegen de kleibouwstreek het minst te lijden heeft gehad. De zuidwesthoek schijnt het zwaarder te verduren te hebben gehad dan het zuidoosten. Hierbij moet echter wel worden bedacht, dat de cijfers van het aanwezige vee in 1769 voor Lemsterland en Oststellingwerf op taxatie berusten. Ondanks dat is het in elk geval duidelijk dat de zwaarte van de ziekte in 1769 niet kan worden uitgedrukt in 'percentages gestorvenen van aangetasten'.

Is de door mij gebezigde methode nu wel geschikt om uitdrukking te geven aan de mate waarin de veepest van 1769 de verschillende delen van Friesland heeft geteisterd? Twee moeilijkheden doen zich hierbij voor. In de eerste plaats is niets bekend over de invoer

119 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.233 kaart 5.
120 Wanneer b.v. van Engwirden was opgegeven dat daar in augustus in totaal 207 stuks rundvee waren gestorven, dan is dit getal over de categorieën koeien, rieren, hokkelingen en kalveren verdeeld volgens de verhouding 1851:464:563:925. Dit is nl. de gemiddelde verhouding in die maand, zoals blijkt uit tabel IV.17.

van vee in de verschillende grietenijen tussen het tijdstip van de belastingaangifte en het eind van het jaar. Deze factor moet echter wel een rol hebben gespeeld. Zo valt het op dat er in Opsterland meer rundvee is gestorven dan er in juni 1769 volgens de speciekohieren aanwezig was. Gedeeltelijk is dit een gevolg van het feit dat reeds vóór de belastingaangifte, die in juni plaats had, een aantal runderen aan de ziekte was bezweken. Maar ook na 1 juni zijn er nog aanmerkelijk meer runderen gestorven dan er voor de speciebelasting in juni werden aangegeven. De verklaring hiervoor moet worden gezocht in een beduidende invoer na genoemde datum. Een bevestiging van dit vermoeden ligt opgesloten in de mededeling van Spahr van der Hoek, dat in Drachten en Gorredijk in 1770 een ongekend levendige veehandel plaats had.[121]

Een tweede moeilijkheid is dat de beschikbare cijfers alleen op het jaar 1769 slaan, terwijl de veepest niet op 31 december 1769 is geëindigd. Hetgeen wil zeggen dat de grietenijen die er in 1769 nog vrij goed waren afgekomen, in 1770 wel eens zo'n zware klap kunnen hebben gekregen, dat ze er uiteindelijk veel minder aan toe waren dan de zwaarst getroffen grietenijen van 1769. De veepest heeft immers ook in 1769 weer een soort opmars door de provincie gehouden, deze keer vanuit het zuiden en oosten naar het noorden en westen, zoals tabel IV.19 aantoont. De eerste opgaven van sterfte komen in mei 1769 uit Opsterland, Lemsterland, Doniawerstal, Gaasterland en Utingeradeel. Het was ook in mei, dat Petrus Camper vaststelde 'dat de sterfte voornaamelyk in de woudkant vreesselyk woedde'.[122] En het duurde tot november, eer Barradeel in het uiterste noordwesten van de provincie werd aangetast.

Niettemin zijn er aanwijzingen dat evenals bij vorige aanvallen van de veepest, ook deze keer de kleibouwstreek er betrekkelijk gunstig afkwam. Zo toont tabel IV.19 aan dat zowel in Baarderadeel (kleiweidestreek) als in het aangrenzende Menaldumadeel (kleibouwstreek) de ziekte begon in oktober. Baarderadeel verliest nu tot en met december 1769 64% van zijn koeien en rieren, voor Menaldumadeel is het 48% (tabel IV.18). Ik heb hier opzettelijk Het Bildt met zijn percentage van slechts 29 niet genoemd, omdat de grootte van de veestapel van deze grietenij betreffende 1769 is getaxeerd.

Over het verdere verloop van de derde veepestgolf is ook nog enig cijfermateriaal aan het licht gekomen. Zo zijn er in de handschriftenverzameling van het Friesch Genootschap een stel lijsten met de gestorven en gebeterde runderen in de periode van decem-

121 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 256.
122 Camper, *Lessen*, voorreden, ongepag.

ber 1772 tot en met juni 1775. Daarop sluiten aan de lijsten die het Schwartzenberg-archief bevat, en die van juli 1775 tot en met oktober 1778 lopen. Waarschijnlijk heeft in die jaren de ziekte weer iets sterker gewoed. De gegevens uit de speciekohieren wijzen ook in die richting. In grafiek IV.11 valt tenminste op dat juist gedurende deze jaren de toeneming van het aantal runderen zeer klein is, terwijl de hoeveelheid rieren zelfs afneemt.

De zojuist aangehaalde lijsten tonen aan dat er in geheel Friesland van december 1772 tot en met oktober 1778 in totaal 109.544 runderen zijn gestorven, terwijl 48.198 stuks in die periode de ziekte ook hebben gehad, maar er van zijn hersteld. Uit tabel IV.20 blijkt dat ook nu weer de stalperiode de ongunstigste tijd was.

Om een indruk te krijgen van de achteruitgang van de veestapel in de verschillende grietenijen van 1769 op 1770, zijn tabel IV.21 en kaart IV.2 samengesteld met behulp van de cijfers der speciekohieren. Hieruit is te zien dat in de weidestreken de neiging om de veestapel weer op peil te brengen sterker is geweest dan in de bouwstreek. De Wouden vertonen geen homogeniteit. Terwijl in het noorden, met name in Dantumadeel, de neiging tot herstel zeer zwak is geweest, valt Opsterland – waar de sterfte juist het allerergst was – op door een achteruitgang van slechts 20%. Voor een verklaring van dit verschijnsel kan wederom gedacht worden aan de omvangrijke veehandel via Gorredijk.

Het verschil in reactie tussen weidestreken en bouwstreek ligt voor de hand. In de eerste plaats was het rundvee in de weidegebieden een volstrekt onmisbaar middel tot inkomensvorming voor de boer. Bovendien deed zich in tijden van veepest steeds een stijging van de prijzen van veehouderijprodukten voor. Daardoor kon het maken van hoge kosten voor aanvulling van de veestapel, b.v. door aankoop van elders, economisch verantwoord zijn, temeer waar andere kosten zoals pacht van weiland, veelal daalden. Ook het niet verkopen van rundvee voor de export, zoals in normale tijden, terwijl nu juist de prijzen hoog waren, komt in feite neer op het maken van hoge kosten voor de wederopbouw van de eigen veestapel.

Voor de akkerbouw lagen de kaarten totaal anders. Hier kon men desnoods tijdelijk genoegen nemen met wat minder rundvee. Weliswaar zou de bemesting van het land dan tekort schieten, en de produktiviteit navenant dalen, maar dit nadeel was waarschijnlijk kleiner dan de kosten die moesten worden gemaakt voor een snellere aanvulling van de veestapel. Daar komt bij dat de veepest geen stijging van de prijzen der akkerbouwprodukten veroorzaakte.

De op basis van de speciekohieren samengestelde grafiek IV.14 toont ook aan dat in de kleibouwstreek de neiging om de veestapel

weer op peil te brengen, minder groot was dan in de weidestreken en een deel van de Wouden. In enkele grietenijen wordt na de derde veepestperiode tot 1805 het peil van 1770 nooit meer bereikt. Dit is het geval bij de Dongeradelen en in Dantumadeel. Het zou kunnen wijzen op een zekere verschuiving van veehouderij naar akkerbouw. In hoeverre er sprake is geweest van zulk een verschuiving, wordt in een volgende paragraaf bekeken.

Kan uit het tot nu toe behandelde materiaal ook worden opgemaakt, welke van de drie golven van veepest het ergst is geweest? De cijfers geven duidelijk weer dat bij de tweede veepestaanval veel meer vee in veel kortere tijd verloren is gegaan dan bij de eerste. Deze indruk wordt bevestigd door een opmerking van Alta in 1765: 'dat deeze ziekte in den beginne veel zwaarder en algemeener geweest is, als de voorgaande', waarin 'deeze ziekte' op de veepest van 1745 slaat en 'de voorgaande' op die van 1714.[123]

Om tot een vergelijking tussen de tweede en derde veepestgolf te komen, gaat Spahr van der Hoek uit van de totale sterftecijfers en de tijdsduur waarop deze betrekking hebben. Hij stelt dan vast dat de sterfte van 1744–1745 aanzienlijk heviger is geweest dan die van 1769. Daarbij neemt hij echter aan dat de sterftecijfers van 1769 slaan op het gehele jaar.[124] Er zijn dan volgens deze schrijver in 1744–1745 gedurende tien maanden 109.597 stuks rundvee (exclusief de kalveren) gestorven, en in 1769 gedurende twaalf maanden 77.626 stuks.[125] Het maandelijkse gemiddelde lag dus in 1744–1745 veel hoger dan in 1769. Bovendien stierven in 1744–1745 80% van de aangetaste beesten, in 1769 was dit 70%.

Nu is het niet juist dat de cijfers van 1769 slaan op een periode van 12 maanden. De eerste cijfers zijn van mei 1769 en het gaat dus om een tijdsduur van 8 maanden. Zo gezien verschilt dus de gemiddelde sterfte per maand in 1744–1745 weinig van die in 1769. Wat het percentage 'gestorvenen van aangetasten' betreft, de 80% voor 1744–1745 berust op een 'betrouwbaar Bericht' van Alta, dat er 9 van de 11 beesten stierven. Hoe groot de betrouwbaarheid is van dit bericht, dat toch sterk de indruk van een taxatie maakt, is nog zeer de vraag.

Het is echter goed mogelijk dat het vee in 1769 in betere conditie verkeerde dan in 1744. De jaren voorafgaande aan 1744 waren namelijk verre van gunstig geweest voor de algemene gezondheidstoestand van het vee. Het jaar 1740 begon met een zeer strenge winter en een schraal voorjaar, waardoor de boeren zonder veevoer

123 Alta, *Verhandeling*, p. 6.
124 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 233.
125 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, tabel op p. 231.

kwamen te zitten en veel vee van honger omkwam. In 1741 was de zomer zeer schraal, zodat de weilanden weinig gras opleverden en onvoldoende hooi kon worden gewonnen. De daarop volgende winter bracht dus weer honger voor de beesten. Hoewel het voorjaar van 1742 een gunstige wending beloofde, kwam er nu een nieuwe bedreiging in de vorm van een muizenplaag, waardoor er weer in veel streken te weinig gras en hooi kon worden voortgebracht.[126] Daar kwam bij dat men het overtollige vee ook niet kwijt kon aan Holland, omdat daar het voer minstens even schaars was. De Staten van Friesland hebben het dan ook nodig geacht, om in de jaren van 1740 tot 1744 de uitvoer van hooi te verbieden, opdat hetgeen aan voer beschikbaar was, in elk geval in de provincie zou blijven. Dit alles wijst erop dat in 1744 de weerstand van het vee niet op zijn grootst is geweest.

Kunnen de cijfers uit de speciekohieren ook iets zeggen omtrent de zwaarte van de verschillende veepestgolven? De grafiek IV.14 geeft de indruk dat de veesterfte van 1744 en volgende jaren veel erger is geweest dan die van 1769. Is dit nu gekomen doordat in de eerste jaren na 1744 de veepest veel sterker is blijven woeden dan in de eerste jaren na 1769? Wel is in de winter 1747–1748 – zoals in het voorgaande werd aangetoond – de ziekte weer aangewakkerd. Maar dit feit alleen kan niet de oorzaak zijn van de omstandigheid dat de veestapel in 1748 zoveel kleiner was dan in de jaren na 1769. Immers, ook in de laatstgenoemde jaren is nog wel eens een terugslag opgetreden, en wel in de winter 1773 op 1774. Het zouden derhalve de 2 jaren tussen de zomer van 1745 en de zomer van 1747 moeten zijn, waarin de ziekte zo sterk heeft gewoed, dat de veestapel in 1748 nog steeds kleiner was dan ooit in de tweede helft van de achttiende eeuw, zelfs niet vlak na de sterfte van 1769, is voorgekomen.

Een andere oorzaak van de kleine veestapel in 1748 kan zijn geweest het feit dat in de veertiger jaren van de achttiende eeuw de economische toestand in de agrarische sector veel slechter was dan omstreeks 1770. De inkomsten van de boeren waren in de jaren vóór 1744 laag geweest door lage prijzen van de veehouderijprodukten[127] en door tegenslagen zoals de reeds genoemde strenge winters. Ook had men jaren aaneen niet in voldoende mate vee naar Holland kunnen uitvoeren, zodat de inkomsten uit export lager dan gewoonlijk waren geweest. De financiële toestand van de boeren zal dus al niet rooskleurig zijn geweest, toen in 1744 de vee-

126 Banga, De toestand van de landbouw, p.162. Ypey, Prijsverhandeling, p.2.
127 Zie paragraaf IV.2.

pest als het ware de genadestoot gaf. Er wordt in de literatuur en in officiële stukken dan ook over geen veepestgolf zo veel geklaagd als over die van 1744 en volgende jaren. De in paragraaf IV.4 vermelde enorme daling van de belastingopbrengsten in 1745 duiden ook op een acute verslechtering van de economische toestand. Het ligt voor de hand dat er bij de boeren niet veel reserves aanwezig waren, waaruit kon worden geput om direct in de eerste jaren na 1744 met behulp van ingevoerd vee de veestapel weer op peil te brengen. In 1769 heeft men dat waarschijnlijk wel gekund. Toen had de landbouw goede jaren achter de rug, waarin reserves kunnen zijn gevormd.[128] Het lijkt er dan ook sterk op, dat het verschil tussen de omvang van de veestapel in 1748 en die in de jaren na 1769 niet alleen kan worden toegeschreven aan verschil in zwaarte van de veepest, maar vooral aan verschil in economische weerstand van de boeren.

Op grond van de gegeven beschouwingen meen ik thans het volgende te kunnen concluderen. De besmetting door de veepest in de 18e eeuw in Friesland heeft het meest om zich heen gegrepen in die gebieden, waar de veedichtheid het grootst was en waar de meeste veehandel werd gedreven, d.w.z. in de weidestreken en sommige delen van de Wouden. In gebieden met een geringere veedichtheid, vooral in de bouwstreek, was het besmettingsgevaar minder groot. Het vee was echter – althans in 1769 – het sterkst in de kleiweidestreek. Hier toch was de kans op herstel van de aangetaste beesten het grootst, zoals blijkt uit de berekeningen van Spahr van der Hoek, waarbij het aantal *gestorven* beesten is vergeleken met het aantal *aangetaste*. Voorts is gebleken dat de ziekte telkenmale in de winter, en dan vooral in het begin van de staltijd, de meeste slachtoffers eiste. Tenslotte lijkt het vermoeden gerechtvaardigd dat de veepestgolf van 1744 niet alleen zwaarder is geweest dan die van 1714, maar ook die van 1769 in ernst heeft overtroffen. Het is echter zeer waarschijnlijk dat bovendien de ramp in 1745 zwaarder werd gevoeld omdat hij viel in een periode die toch al niet rijk was aan zegeningen voor de boer.

IV.9. Aanwending van kapitaal en arbeid in de agrarische sector

Zoals in hoofdstuk II werd aangetoond, heeft er in Friesland in de 16e eeuw en de eerste helft van de 17e eeuw een aanzienlijke be-

128 Zie voorgaande paragrafen van dit hoofdstuk.

volkingsgroei plaats gehad. Aangenomen mag worden dat deze zich uitbreidende bevolking voor haar welvaartsstreven gedeeltelijk een uitweg heeft gevonden in scheepvaart, handel, ambacht, industrie en turfgraverij. Tekenen hiervan zijn de groei van de bestaande steden en de door Postma geconstateerde toeneming van de niet-agrarische bevolking in de dorpen.[129] Voorts kan worden gewezen op het ontstaan van turfgraverijgebieden met in samenhang daarmee de opkomst van nieuwe verzorgingscentra zoals Heerenveen. Tenslotte is daar dan nog de in het navolgende te bespreken groeiende activiteit van de Friezen in de Sontvaart.

Niettemin zal ook het aantal personen, dat een bestaan vond in de landbouw, zijn toegenomen. Daar staat echter tegenover, dat het landbouwareaal in deze periode eveneens is uitgebreid. Men denke slechts aan de bedijkingen van Het Bildt. Het is dan ook goed mogelijk, dat het aantal beschikbare arbeidskrachten per hectare niet sterk is gestegen. Desalniettemin kan de hoeveelheid werkelijk aangewende arbeid per hectare wel zijn toegenomen als gevolg van een vollediger benutting van het aanwezige arbeidspotentieel door terugdringing van open en/of verborgen werkloosheid.

Nu zijn er inderdaad enkele tekenen die erop duiden dat de agrarische produktie in deze periode van stijgend prijspeil arbeidsintensiever wordt. In de eerste plaats blijkt het aantal landgebruikers in het algemeen groter te zijn geworden en in verband daarmee het gemiddelde bedrijf kleiner. Postma stel dit vast voor de tijd van 1511 tot 1700. Verderop in zijn betoog blijkt dat de tendens reeds vanaf 1650 in omgekeerde richting gaat, althans in de Zuidwesthoek.[130]

Op een intensieve landbouw wijzen ook de hoge opbrengsten van granen, erwten, bonen en koolzaad, respectievelijk op het bedrijf van Hemmema te Hitsum in de jaren 1570–1573 en op het bedrijf van Dirck Jansz op het Het Bildt in 1604–1617.[131] Met name de opbrengst van de erwten te Hitsum in de jaren 1570 en 1571 is opvallend hoog. De verhouding zaaizaad: opbrengst ligt daar dan voor dit gewas tussen de 16 en 26. Ook nu nog wordt een verhouding van 1 tot ruim 20 voor erwten slechts gehaald in een goed jaar. Dit betekent dat de jaren 1570 en 1571 in de eerste plaats zich door gunstige weersomstandigheden moeten hebben onderscheiden, d.w.z. een natte april en een droge zonnige juni, en dat er geen ziekten in het gewas moeten zijn opgetreden. Ook moet het

129 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 137.
130 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 161.
131 Slicher van Bath, *Een Fries landbouwbedrijf*, pp. 91–94. *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz*, pp. XXII-XXVI.

gewas op vruchtbaar en schoon land zijn verbouwd. Voorts is het zeer waarschijnlijk dat er veel arbeid aan deze teelt is besteed in de vorm van het opbinden van de erwten en het bestrijden van vogels.[132]

Bij de andere gewassen kunnen de goede resultaten ook slechts zijn bereikt door een zeer goede verzorging. Hierbij ware te denken aan een intensieve grondbewerking en een zware bemesting. Deze laatste blijkt trouwens zeer duidelijk uit de bedrijfsboekhouding van Hemmema; hij koopt zelfs mest aan van buiten het bedrijf. Ook werden in die tijd nog andere werkzaamheden verricht ter verhoging van de produktie, zoals het zgn. 'hoeden', dat is het wegjagen van vogels als het graan in de aar geschoten was of het zaad van het koolzaad zich vormde.[133]

Een andere aanwijzing dat er in toenemende mate arbeid in het produktieproces werd aangewend, ligt in het feit dat in deze periode de bemesting van grasland – speciaal hooiland – begint op te komen en wellicht tevens de begreppeling van grasland.[134] Wanneer deze technische verbeteringen precies zijn ingevoerd en in welke mate dat geschiedde, is helaas niet bekend. Wel staat vast dat de verplichting tot het bemesten van grasland omstreeks 1650 reeds in pachtcontracten wordt opgenomen.[135]

Tenslotte zou nog kunnen worden gedacht aan de grove tuinbouw die met name in Barradeel destijds reeds werd bedreven. Uit het havenboek van Harlingen van 1654–1655 blijkt dat daar toen produkten van deze tuinbouw, zoals wortelen, kool, uien en pinksternagelen, werden uitgevoerd.[136] Of er tussen 1500 en 1650 een uitbreiding van deze arbeidsintensieve tak van landbouw heeft plaats gehad, staat echter nog te bezien. Opvallend is nl., dat ook reeds in 1511 en 1546 Barradeel en het noorden van Wonseradeel, dus het gebied rondom Harlingen, relatief veel kleine bedrijven telde.[137]

Intensivering van de agrarische produktie kan niet alleen worden bereikt door de aanwending van meer arbeid, doch tevens door de aanwending van meer kapitaal per oppervlakte-eenheid. Inderdaad zijn er in deze periode ook aanwijzingen dat de produktie kapitaalintensiever wordt.

Als eerste kan hier worden herinnerd aan de investeringen in de uitbreiding van het areaal door bedijkingen, droogmakingen en

132 Deze passage berust op deskundige inlichtingen van Ir. Tj. P. WIJNGAARDEN te Wageningen.
133 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.124.
134 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, pp.164, 102.
135 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.164.
136 FABER, De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen, p.58.
137 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb.* I, p.106.

het in gebruik nemen van verveende gronden voor de landbouw. De verbetering van de zeedijken bracht een betere bescherming van het agrarische produktieapparaat met zich mee. In deze verbetering van de zeedijken zat echter ook een consumptief element in die zin dat mensen en goederen in het algemeen beter werden beschermd tegen overstromingen. De kwaliteit van het woonmilieu werd erdoor verhoogd.

Iets dergelijks kan worden gezegd van de ontwikkelingen in de boerderijenbouw. Ook hierin schuilt natuurlijk een consumptief element. Niettemin droegen deze investeringen tevens bij tot een verbetering van de produktiviteit, door een betere bescherming van vee, hooi en akkerbouwprodukten tegen weersinvloeden en brandgevaar en door een rationelere indeling van de gebouwen. In de loop van de 16e eeuw heeft in de boerderijenbouw waarschijnlijk reeds een geleidelijke overgang van hout en leem naar baksteen, en van riet en stro naar dakpannen plaats gehad.[138] Aan het eind van de 16e eeuw begint men het huis met de losse hooiberg c.q. de losse graanberg of schuur, te vervangen door het gewone Friese huis, waarin woonhuis, stal en hooi- c.q. graanberging onder één dak zijn gebracht.[139] Postma constateerde de aanwezigheid van dit 'gewone Friese huis' het eerst in 1581 in Goutum en in 1585 te Stiens. Of er in 1552 reeds zulk een huis te Burum stond, schijnt niet geheel zeker te zijn.

Deze evolutie naar een betere en van kostbaarder materiaal gebouwde boerderij heeft zich vrij snel voltrokken. Het nieuwe type heeft ca. 1625 reeds de overhand in Kollumerland, Achtkarspelen, West- en Oostdongeradeel, ca. 1650 in Hennaarderadeel, Franekeradeel, Baarderadeel, Leeuwarderadeel, Wonseradeel en Wymbritseradeel. In Idaarderadeel, Rauwerderhem, Utingeradeel en Haskerland werd deze fase omstreeks 1700 bereikt.[140]

Een teken van kapitaalintensievere landbouw is ook het opkomend gebruik van de watermolen. Postma constateerde de eerste vermelding ervan in 1560 te Lutkewierum, met daarna een snelle uitbreiding.[141] Octrooien voor nieuwe vindingen op het gebied van watermolens werden verleend in de jaren 1643, 1660 en 1690.[142]

138 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.99.
139 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.100.
140 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.157.
141 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.102. VAN DER MOLEN, Molengeschiedenis, pp.38–40, laat zien dat ook vóór 1560 waarschijnlijk reeds hier en daar watermolens in gebruik waren.
142 *Reg. Res. Plac.* pp.539, 542, 546. Het octrooi van 1690 werd verleend aan Dr. Bernardus Schotanus à Sterringa. Bijzonderheden hierover bij VAN DER MOLEN, Ta de skiednis fan ús mounen, pp.68–72.

Na ca. 1650 komt er een periode van ruwweg een eeuw waarin er stagnatie optreedt in zowel de bevolkingsgroei als het prijsverloop.[43] De agrarische sector zucht dan bovendien onder zware belastingen en hoge dijklasten, terwijl vanaf 1714 de veepest daar nog bij komt. In deze tijd zijn er dan ook tekenen die duiden op het tegendeel van een intensieve agrarische produktie. Zo blijkt er in de eerste helft van de 18e eeuw nauwelijks sprake te zijn van bemesting van grasland.[144] Het greppelen van weiland komt wel eens voor, maar het geschiedt met grote tussenpozen.[145]

De bedragen waarvoor de wagen te Oldeboorn en Sneek werden verpacht, dalen ingrijpend in de tweede helft van de 17e eeuw, zoals grafiek IV.15 laat zien. Dit is weliswaar geen exacte maatstaf voor de daling van de geproduceerde hoeveelheden zuivel, immers er werden ook andere produkten dan zuivel over de waag verhandeld en er kunnen verschuivingen opgetreden zijn in het gebied van waaruit de zuivel in de bedoelde plaatsen ter waag werd gebracht. Bovendien is niet bekend, in hoeverre tariefswijzigingen een rol hebben gespeeld. Toch zijn er tekenen dat de pachtsom respectievelijk de totale geldopbrengst van de waag in deze plaatsen als een indicatie van de omvang der zuivelproduktie mag worden beschouwd. Die tekenen zijn:

a. In Oldeboorn komen factoren, die de zuivelproduktie verminderden, duidelijk tot uiting in lage pachtsommen voor de waag. Dit geldt voor de overstromingen van 1702–1704 zowel als voor de veepestaanvallen van 1714, 1744 en 1768;

b. In Sneek loopt vanaf 1724 de curve van de waagopbrengsten aardig parallel met die van de hoeveelheden aangevoerde boter.

De opgaande lijn in de waagpacht te Oldeboorn en in de boteraanvoer te Sneek in de eerste helft van de 18e eeuw, zou kunnen duiden op een reeds toen aanwezige neiging tot herstel in de veehouderij. Echter in het geval van Sneek kan het ook betekenen dat de waag van deze stad een steeds groter deel van de in de omgeving geproduceerde zuivel tot zich trok. De Tegenwoordige Staat meldt nl. dat hier vooral op dinsdag tijdens de weekmarkt een grote aanvoer van zuivel plaats had en dat deze weekmarkt in betekenis is toegenomen sinds 1706, het jaar waarin de burgemeesters van Sneek vrije weekmarkt verleenden.[146]

Een duidelijk symptoom van een weinig intensieve landbouw is de toeneming van de hooiuitvoer in het begin van de 18e eeuw.[147]

143 Slicher van Bath, *Agr. gesch.*, pp. 227–243.
144 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 199; II, pp. 611–629.
145 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 198.
146 *Teg. St. III*, p. 253.
147 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp. 206, 209.

Dat bracht met zich mee, dat de boeren minder vee hielden dan anders en dus ook minder vaste arbeidskrachten nodig hadden voor de verzorging van het vee en de bereiding van zuivel. De winning van het hooi kon met behulp van seizoenarbeiders geschieden.

Na 1650 constateert Postma een daling van het aantal landgebruikers, althans in de Zuidwesthoek. Voorts wijst hij erop dat in 1700 in de veengebieden nogal wat naast elkaar gelegen opstrekkende bedrijven tot één bedrijf zijn samengevoegd.[148] Ook Foeke Sjoerd deelt mee, dat landerijen bij elkaar gevoegd zijn tot grotere eenheden, die dan minder intensief werden gebruikt.[149]

Wanneer we vervolgens kijken naar de aanwending van kapitaalgoederen, dan valt het op dat, voorzover er sprake is van toeneming daarvan, die in deze periode uitsluitend betrekking heeft op arbeidsbesparende wijzigingen. Zo is vanaf de tweede helft van de 17e eeuw de karnmolen in gebruik gekomen. Postma vond de eerste te Stiens in 1660 en constateert een snelle opkomst vanaf 1675.[150] Ook is het aantal paarden in die streken, waar zij tot die tijd niet veel voorkwamen, toegenomen.[151] In de 16e eeuw waren er in de weidestreken nogal wat bedrijven zonder paarden, zelfs bedrijven met 17 à 20 koeien. Daar waren dan echter wel wagens. Deze werden waarschijnlijk door mensen voortbewogen op korte afstand.[152] Wanneer na 1650 dit verschijnsel afneemt, dan betekent dit dat menselijke arbeid wordt vervangen door het kapitaalgoed paard. Het ligt voor de hand, hier samenhang te vermoeden met het van elders bekende verschijnsel dat in deze periode over het algemeen de arbeidslonen minder sterk zijn gedaald dan het algemeen prijsniveau.[153] Dit houdt in dat de produktiefactor arbeid relatief duurder is geworden.

De tweede helft van de 18e eeuw is weer een periode van stijgende prijzen van agrarische voortbrengselen en van stijgende pacht- en koopprijzen van land.[154] Zoals eerder in dit hoofdstuk werd geconstateerd, doen zich deze verschijnselen ook in Friesland voor.

148 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.161. Een aanwijzing dat deze ontwikkeling ook in de eerste helft van de 18e eeuw nog doorgaat, geven de reële kohieren van Schoterland en Weststellingwerf. In eerstgenoemde grietenij staan in 1711, 1757 en 1805 respectievelijk 380, 344 en 340 boerderijen genoteerd. In Weststellingwerf 600, 562 en 582.
149 Foeke Sjoerd, *Oud en Nieuw Frl. I*, pp.172–173.
150 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.163.
151 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.163.
152 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.114.
153 Slicher van Bath, *Agr. gesch.*, pp.114, 115, 227–233.
154 Slicher van Bath, *Agr. gesch.*, pp.244–247.

In de meeste gebieden, vooral de kleibouwstreek en de Wouden, neemt bovendien de bevolking wederom toe. De tekenen die erop wijzen dat de agrarische produktie in deze periode weer intensiever wordt, zijn nu legio. Een eerste algemene aanwijzing ligt reeds in het in hoofdstuk II vastgestelde feit dat de plattelandsbevolking sterker groeit dan de stadsbevolking en dat op het platteland de kleinere dorpen bepaald niet minder groei vertonen dan de grotere verzorgingscentra.

In de veehouderij neemt de aanwending van de produktiefactor arbeid toe doordat het in de tweede helft van de 18e eeuw regel wordt om in de pachtcontracten voorschriften op te nemen over het regelmatig begreppelen van de weilanden, het slatten van de sloten, het bemesten van het land met de slat- en greppelaarde en natuurlijk vooral met mest.[155] Doorgaans werd aan de pachter verboden om mest te verkopen.

De hooiuitvoer gaat in deze tijd achteruit en de boeren gaan meer vee houden. Ook hierdoor is de aanwending van arbeid toegenomen, arbeid voor de verzorging van het vee en voor de bereiding van zuivelprodukten. De vergroting van de veebezetting per oppervlakte-eenheid is evenwel niet gemakkelijk aan te tonen. De cijfers van de speciekohieren laten wel vanaf 1748 overal een uitbreiding van de veestapel zien, maar dit gaat over het algemeen gepaard met een inkrimping van het areaal bouwland (zie grafiek IV.14). Typerend is echter wel dat ook daar, waar geen of weinig bouwland was, de rundveestapel aan het einde van de 18e eeuw vrijwel overal groter was dan in de veepestvrije jaren 1765–1768. Dit wijst toch zeker in de richting van een toenemende veebezetting per ha grasland.

Na 1780 komt het meer dan eenmaal hooien steeds meer in zwang ter verhoging van de totale hooiproduktie, nu bestemd voor het eigen vee.[156] Het gevolg hiervan was dat het gras werd gemaaid wanneer het nog niet overrijp was. Het aldus gewonnen hooi was echter vatbaarder voor hooibroei en daarom was een omzichtiger behandeling van dit hooi vereist.[157] Ook hierbij dus een intensivering van de arbeidsaanwending. In het laatste kwart van de 18e eeuw nam bovendien de kaasbereiding toe.[158] Dit vergde eveneens meer arbeid, in dit geval mannelijke arbeid, omdat in Friesland het

155 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.198. Ook Alta, *Verhandelinge*, p.14, vermeldt in 1765 dat in het begin van de 18e eeuw nog lang niet zoveel mest op de weilanden werd gebracht als in het midden van de eeuw.
156 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.209.
157 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.211.
158 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.212.

kaasmaken mannenwerk was. Dit hangt samen met de bijzondere wijze van kaasmaken die in Friesland in zwang was. Daarbij werd vóór het opzetten van de kaas in de kaasvormen, zout door de wrongel gekneed. Dit kneden was zwaar werk.[159]

Over de ontwikkeling van de produktiviteit in de veehouderij bestaan geen exacte gegevens. Wel zijn er opgaven betreffende de boteraanvoer aan de gezamenlijke wagen in Friesland voor de jaren 1762 en 1807. Van mei 1762 tot mei 1763 is in totaal 83.206 vierendeel (à 80 pond) aangevoerd;[160] in 1807 was het beduidend meer, nl. 134.301 vierendeel.[161] Nu vormt deze waagaanvoer natuurlijk niet zonder meer een indicatie voor de totale produktie. Immers, het is niet bekend hoeveel er in die beide jaren buiten de waag om is verhandeld en/of in de huishoudingen der producenten is geconsumeerd. Dirks taxeert dit voor 1807 op 13.690 vierendeel, dat is dus bijna 10% van de totale produktie. Zelfs al zou er in 1762 zo'n 20% buiten de waag zijn gebleven, dan betekent dat nog dat de totale produktie in 1807 aanmerkelijk groter is geweest dan in 1762. Wanneer we nu bovendien nog weten dat het aantal koeien en rieren in de gezamenlijke plattelandsgemeenten van 1762 tot 1805 is gestegen van 85.000 naar 97.000, dan ligt er in dit alles toch wel een aanwijzing dat de gemiddelde zuivelopbrengst per koe in de tweede helft van de 18e eeuw is toegenomen.

Dat de opbrengst van de waag te Oldeboorn vanaf ca. 1750 weer duidelijk omhoog gaat, zoals grafiek IV.15 laat zien, kan ook in verband worden gebracht met de opleving in de zuivelproduktie. Nog beter is dit te zien in Sneek, waarvan exacte gegevens beschikbaar zijn over de aanvoer ter waag. De boteraanvoer blijkt reeds vanaf 1711 te stijgen, met enkele onderbrekingen weliswaar, met name tijdens de veepestperioden. Zoals in het voorgaande reeds werd opgemerkt, kan echter de eerste fase van deze stijging veroorzaakt zijn doordat Sneek zijn positie als boterhandelscentrum verbeterde door de instelling van een vrije weekmarkt sinds 1706.

De sterkste intensivering vond plaats in de akkerbouw. In de eerste plaats is in deze periode de vlasbouw toegenomen. Foeke Sjoerds schrijft in 1765 dat de vlasbouw steeds meer toeneemt en dat het een zeer arbeidsintensief gewas is, gezien de vele werkzaamheden zoals zaaien, wieden, plukken, reinigen, drogen, roten, braken,

159 Vriendelijke mededeling van Dr. Ir. P. Walstra te Wageningen.
160 Foeke Sjoerds, *Oud en Nieuw Frl. I*, p.168. De *Teg. St. IV*, p.578, geeft 38.206 vierendelen; dit berust klaarblijkelijk op een zetfout.
161 Dirks, Friesland voor vijf en vijftig jaren, p.59.
162 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.308. Foeke Sjoerds, *Oud en Nieuw Frl. I*, pp.165–166.

ribbelen, hekelen en schoonmaken.[162] Bovendien is voor de verbouw van vlas diep ploegen en een zware bemesting nodig.[163] Deze vlasbouw is weliswaar na 1780 weer achteruitgegaan,[164] maar intussen was een ander arbeidsintensief gewas zijn glorieuze opmars begonnen, te weten de aardappel.

In hoeverre er waarheid schuilt in het fraaie verhaal, dat de aardappel pas ingang bij het Friese volk heeft gevonden nadat de stadhouderlijke familie in 1742 dit nieuwe voedsel voor het eerst had genuttigd zonder schadelijke gevolgen ervan te ondervinden, zullen we in het midden laten.[165] Wel kan worden opgemerkt dat de aardappel voordien hier niet totaal onbekend is geweest. In het begin van de 18e eeuw schijnen Doopsgezinde vluchtelingen uit Württemberg de aardappel reeds te Surhuisterveen te hebben geïntroduceerd. Toen zij na enige jaren naar Pennsylvania zijn vertrokken, is die aardappelteelt mogelijkerwijs weer verdwenen.[166] In 1718 zegt Vegelin van Claerbergen in zijn Deductie, dat tijdens de Spaanse Successieoorlog (1701–1713) wegens armoede wel aardappelen in plaats van brood werden gegeten.[167] Ook dit schijnt echter een tijdelijk verschijnsel te zijn geweest. Met het opnieuw dalen van de graanprijzen verdween de noodzaak om naar de goedkopere aardappels uit te wijken. Deze samenhang met de prijsontwikkeling van graan kan ook worden geconstateerd bij de definitieve opkomst van de aardappel sinds ca. 1740. Vanaf deze tijd heeft er immers een vrijwel continue stijging van de graanprijzen plaats gehad (zie grafiek IV.3[a]). Knoop deelt in 1763 mee, dat de aardappels voor ca. 30 jaren nog weinig bekend waren en weinig verbouwd werden.[168] Foeke Sjoerds, die in 1765 schrijft, spreekt van ruim dertig jaar.[169] In de Tegenwoordige Staat deel IV, verschenen in 1789, staat dat de aardappels voor ongeveer zestig jaren hier te lande onbekend waren. Sindsdien is het nieuwe produkt kennelijk vrij snel ingeburgerd. Knoop zowel als Sjoerds melden in de zestiger jaren, dat er veel aardappels worden verbouwd en dat veel mensen dit voedsel dagelijks tot zich nemen. Voor de armen dienen ze dikwijls 'voor Brood en Gekook teffens'.[170]

De Tegenwoordige Staat meldt in 1789 dat aardappels dan tot

163 Slicher van Bath, *Agr. gesch.*, pp.296–297.
164 *Teg. St. IV*, pp.593–594. Van den Akker, *Van den mond der oude Middelzee*, pp.90–91.
165 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.309.
166 Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek X*, p.817.
167 Ph. Vegelin van Claerbergen, *Deductie*, p.5.
168 Knoop, *Tegenw. staat* (1763), p.40.
169 Foeke Sjoerds, *Oud en Nieuw Frl. I* (1765), pp.166–167.
170 Knoop, *Tegenw. staat* (1763), p.468.

de belangrijkste produkten van de Friese landbouw behoren en dat er een aanzienlijke uitvoer is. Zij vormen in Friesland zelf het hoofdvoedsel voor de kleine man. De bestaansmogelijkheden ten platten lande zijn er aanmerkelijk door uitgebreid. De boeren verhuren de beste landen dikwijls voor meer dan 100 gld. per morgen aan de zgn. 'aardappelaars'. Vele dorpen zijn door de aardappelteelt tot bloei gekomen en het aantal armlastigen is verminderd.[171]

Het is duidelijk dat het hier gaat om een zeer arbeidsintensieve tak van landbouw. De toeneming van de bevolking, met name in de kleibouwstreek,[172] zal dan ook voornamelijk met de aardappelteelt in verband moeten worden gebracht. Datzelfde kan worden gezegd van de toeneming van het aantal kleine bedrijven in deze gebieden. Daarvan geeft tabel IV.22 die samengesteld is uit gegevens van de speciekohieren, voor die grietenijen waarvoor zulks mogelijk is, een goede indruk.

Hieruit blijkt dat vrijwel overal de toeneming van het totale aantal bedrijven met bouwland, op rekening komt van de kleine bedrijven. Een uitzondering is Franekeradeel, waar de verandering niet noemenswaard is. Ook hieruit blijkt weer, dat deze grietenij in veel opzichten bij de weidestreek aansluit.

Het meest opzienbarend is de ontwikkeling in Barradeel. Daar is het aantal kleine bedrijven vervijfvoudigd en in procenten van het totale aantal bedrijven met bouwland gestegen van 24 tot 60%. Zoals reeds werd geconstateerd, was hier ook reeds in 1511 en 1546 het aantal kleine bedrijven relatief hoog, terwijl de uitvoer uit Harlingen in 1654–1655 van grove tuinbouwprodukten eveneens wijst op het bestaan van zgn. gardeniersbedrijven in deze streek. Toch is in 1748 het percentage kleine bedrijven hier nog niet hoog vergeleken met andere bouwgrietenijen, zoals Menaldumadeel en de Dongeradelen. De ontwikkeling in de tweede helft van de 18e eeuw moet dan ook voornamelijk in verband worden gebracht met de opkomst van de aardappelteelt. De vele 'kooltjers' te Minnertsga tijdens de volkstelling van 1796 zullen in werkelijkheid wel grotendeels 'aardappelaars' zijn geweest.

In tabel IV.23 is de sterke toeneming van het aantal kooltjers in Barradeel tussen 1749 en 1796 te zien. Voor de zekerheid zijn daar ook de cijfers betreffende gardeniers, boeren, koemelkers en arbeiders bij geplaatst. Daaruit blijkt dat deze toeneming van kooltjers niet een gevolg kan zijn geweest van een andere wijze van registreren in 1749, waarbij b.v. de kooltjers meerendeels als arbeiders zouden zijn genoteerd. Wèl zijn er in 1749 veel meer personen zon-

171 *Teg. St. IV*, p. 589.
172 zie paragraaf II.15.

der beroep opgegeven dan in 1796. In 70 van de 107 gevallen gaat het daarbij echter om vrouwen. Onder de overige 37 kunnen natuurlijk wel enige kooltjers hebben gezeten; het is echter uiterst onwaarschijnlijk dat dit nu juist allemaal kooltjers waren.

In het voorgaande zijn enige contemporaine schrijvers aangehaald, die beweren dat in Friesland zowel de produktie als de consumptie van aardappelen in de tweede helft van de 18e eeuw aanzienlijk zijn toegenomen. Eén van de schrijvers zegt uitdrukkelijk, dat de aardappelen – althans bij de laagste inkomensklasse – ook het brood vervangt. Van die toegenomen produktie konden wij duidelijke sporen terugvinden in de toeneming van het aantal kleine bedrijven, in de beroepsstructuur en in de bevolkingsgroei van de bouwstreek. Moeilijker wordt het echter, om kwantitatieve gegevens te produceren, die de toeneming van de consumptie bevestigen. Een incidentele aanwijzing kan worden ontleend aan de boekhouding van het weeshuis te Sneek. De eerste keer dat daarin de aankoop van aardappelen wordt vermeld, is in het jaar 1754. Vanaf 1769 geschiedt de aanschaf van dit produkt elk jaar. De jaarlijks gekochte hoeveelheid loopt tussen 1770 en 1810 op van ca. 25 tot ruim 100 korven.[173] Over de toeneming van het verbruik in geheel Friesland en de eventuele wijzigingen in het consumptiepatroon aldaar zeggen deze gegevens betreffende het Sneker weeshuis natuurlijk niets. Nu heeft Van der Woude betreffende Holland op grond van de opbrengsten van de belasting op het gemaal geconstateerd, dat daar de aardappel in de tweede helft van de 18e eeuw nog niet het brood, maar veeleer de peulvruchten en knolgewassen in het consumptiepatroon heeft teruggedrongen.[174] In Friesland bestond ook een belasting op het gemaal en daarvan zijn eveneens de totale opbrengsten voor de 18e eeuw bekend.[175] De moeilijkheid is echter, dat hier de grondslag van deze belasting veel heterogener was dan in Holland. In Friesland viel nl. onder het gemaal:[176]

1. het brouwersgemaal; geheven naar de hoeveelheid; verschillend tarief per graansoort;
2. het stokersgemaal; geheven naar de hoeveelheid met een minimum per distilleerketel;
3. het bakkersgemaal; geheven naar de hoeveelheid: verschillend tarief per graansoort;
4. het gortmakersgemaal; geheven per gortmolen naar het aantal paarden;

173 Gem. arch Sneek, B 782, 786–789, 850–851.
174 Van der Woude, De consumptie van graan, vlees en boter, pp.127–153.
175 R.A.Frl., Coll. Fr. Gen. IVa Finantiën. R.A.Frl., archief rekenkamer nr. 31.
176 *Teg. St. IV*, pp. 400–409.

5. het pelmolengemaal; geheven naar het aantal stenen en de lengte der molenroeden;
6. het beestenvoergemaal; geheven naar de hoeveelheid; verschillend tarief per graansoort;
7. het invoerrecht op graan, meel, brood en aardappelen; geheven naar de hoeveelheid; verschillend tarief per produkt.

Helaas is echter slechts de totale opbrengst van het gemaal bekend en niet hetgeen elk van de zeven afzonderlijke bronnen opleverde. Dit laatste kan ook niet met een redelijke mate van waarschijnlijkheid worden getaxeerd. Wel weten we, dat de bierproduktie in de tweede helft van de achttiende eeuw is achteruitgegaan en de jeneverstokerij vooruit. In hoeverre deze twee bedrijfstakken elkaar in het graanverbruik compenseerden, is echter niet te achterhalen. Voorts mag worden aangenomen, dat het verbruik van veevoeder in de vorm van gemalen gerst e.d. wel is toegenomen, gezien de intensivering van de veehouderij in deze periode. Er blijven dan echter nog veel vragen over die niet beantwoord kunnen worden, zoals: hoe heeft zich het aantal gort- en pelmolens ontwikkeld en hoe is het gegaan met de verhouding tussen de hoeveelheden van de verschillende soorten vermalen en ingevoerd graan. Zo was b.v. tarwe zwaarder belast dan rogge. Een verschuiving van rogge naar tarwe betekent dus reeds een toeneming van de totale belastingopbrengst bij een gelijkblijven van de in totaal omgezette hoeveelheid.

Slechts wanneer verondersteld mag worden dat:
1. de opbrengst van brouwers- en stokersgemaal tezamen niet is gedaald;
2. het aantal pelmolens en gortmolens niet is achteruitgegaan;
3. de hoeveelheid gemalen beestenvoer niet is gedaald;
4. het invoerrecht op aardappelen slechts een gering aandeel leverde in de totale opbrengst van het gemaal;
5. de verhouding tussen de verschillende graansoorten niet ingrijpend is gewijzigd;

dan kan worden vastgesteld, dat het op ongeveer gelijk niveau blijven van de totale opbrengst van het gemaal (zie grafiek IV.13), gecombineerd met de toeneming van de Friese bevolking met 17% (zie hoofdstuk II), duidt op een dalende broodconsumptie per hoofd van de bevolking.

Nu zijn bovengenoemde veronderstellingen niet irreëel. Bovendien is er het getuigenis van tijdgenoten. Al met al lijkt dan ook de conclusie gerechtvaardigd, dat in tegenstelling tot Holland, in Friesland waarschijnlijk de aardappel in het consumptiepatroon reeds in de tweede helft van de 18e eeuw, naast de peulvruchten en knolgewassen ook de broodgranen is gaan verdringen.[177]

Een ander gewas, waarvan de verbouw in het laatste kwart van de 18e eeuw is toegenomen, is de cichorei. De Tegenwoordige Staat bericht in 1789 dat de cichoreiteelt een voordelige zaak is, maar spreekt tegelijk de vrees uit dat hierdoor velen zullen worden aangezet, hun geluk ermee te beproeven en dat er dan wel spoedig de klad in zal komen.[178] Ook hier gaat het om een zeer arbeidsintensief gewas. In de cichoreiteelt werden reeds vroeg moderne methoden toegepast, zoals het zaaien op rijen en het gebruik van zaaitrommels. Er moest herhaaldelijk worden geschoffeld en gewied en ook het oogsten door uitgraven van de wortels, alsmede het afwassen in de sloten, vergde veel arbeid. In de eerste helft van de 19e eeuw werd deze teelt vooral bedreven in Het Bildt, Ferwerderadeel, Westdongeradeel, Dantumadeel en Tietjerksteradeel.[179] Waarschijnlijk zijn dit ook in het laatst van de 18e eeuw ongeveer de gebieden geweest met cichoreibouw. Met name in het geval van Dantumadeel weerspiegelt de opkomst van de cichoreiteelt zich in de sterke bevolkingsgroei tussen 1744 en 1796 (zie hoofdstuk II) en de toeneming van het totale areaal bouwland vanaf ca. 1780 (zie grafiek IV.14).

De laatste teelt, die hier wegens haar intensieve karakter ter sprake moet komen, is de klaverteelt. Foeke Sjoerds zowel als de Tegenwoordige Staat maken onderscheid tussen aan de ene kant de klaverteelt ten behoeve van zaadwinning en anderzijds de zogenaamde klaverbouwmethode, waarbij de klaver ter verhoging van de voederproduktie en ter verbetering van de grond moest dienen.[180] Bij beide vormen van klaverteelt werd in het voorjaar klaver gezaaid in de te velde staande tarwe of rogge. Na de oogst van het graan ontstond er in de nazomer een klaverweide, waarop het vee kon grazen.

In geval van toepassing van de klaverbouwmethode werd de beweiding van het klaverland, dat dan 'nieuwland' werd genoemd, in de volgende lente en zomer voortgezet. Foeke Sjoerds evenals de Tegenwoordige Staat berichten, dat aan het einde van dit tweede jaar de klaver afstierf. Daaruit valt op te maken dat het hier gaat om de tweejarige rode klaver. Het land werd vervolgens in de herfst weer geploegd als voorbereiding op de zaai van tarwe, rogge of gerst.

Ging het om de produktie van klaverzaad, dan kon het land van

177 Ook elders in Europa vinden we deze gedeeltelijke vervanging van broodgraan door aardappels, vooral in de tweede helft van de 18e eeuw. Zie VANDENBROEKE, Aardappelteelt.

178 *Teg. St. IV*, p. 594.

179 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 635.

180 FOEKE SJOERDS, Oud en nieuw Frl. I, pp. 158–159, 171–172. *Teg. St. IV*, pp. 580–581, 594–595.

het vroege voorjaar tot begin juni met schapen worden beweid, of men kon in mei de eerste snede eraf maaien. Daarna liet men de klaver in bloei komen en zaad vormen. Vervolgens werd het gewas gemaaid en moest het drogen en rijpen. Het maaien, zwelen, drogen en vooral het schoonmaken van het klaverzaad moest met grote omzichtigheid geschieden en kostte veel arbeid. Bij de klaverzaadteelt schijnt het in Friesland te zijn gegaan om witte klaver. In die richting wijzen althans de berichten bij Foeke Sjoerds en de Tegenwoordige Staat, dat het zaad goudgeel was, en dat het klaverzaadland in het vroege voorjaar met schapen werd beweid. Bovendien leent het Friese klimaat zich minder goed voor de produktie van zaad van rode klaver.[181]

Het grote voordeel van de klaverbouwmethode was, dat de boer meer vee kon houden waardoor weer meer mest voor het bouwland beschikbaar kwam. Ook werd door de klaverteelt stikstof aan de grond toegevoegd, terwijl tevens de structuur van de bodem erdoor werd verbeterd. De veronkruiding van het land werd tegengegaan, doordat de klaver als bladrijk gewas de grond goed bedekt. Het braken, dat anders voor het herstel van het land vereist was, werd minder noodzakelijk. Tenslotte kan nog worden opgemerkt, dat deze methode iets meer gelegenheid aan de boer bood, om binnen het bedrijf verschuivingen door te voeren van akkerbouw naar veehouderij en omgekeerd. De klaverbouwmethode mag echter niet worden verward met het wisselstelsel of koppelstelsel, waarbij bouwland voor enige tijd, meestal langer dan twee jaar, werd afgewisseld met weiland. Dit was dan doorgaans kunstweide, ontstaan door het zaaien van klaverzaad *en* graszaad. Zowel Foeke Sjoerds als de Tegenwoordige Staat spreken echter duidelijk over de zuivere klaverbouwmethode, waarbij uitsluitend tweejarige rode klaver in het bouwland werd gezaaid. Van het wisselstelsel met kunstweiden reppen zij in het geheel niet.

De klaverzaadproduktie was een zeer speculatieve teelt. De oogstuitslag was hoogst wisselvallig door weersinvloeden en de prijzen schommelden ook sterk. Foeke Sjoerds deelt mee, dat een lopen klaverzaad in normale jaren 12 à 20 gld. kostte, doch dat de prijs soms opliep tot 30 à 40 gld. 'Men heeft jaren gehad, dat het Klaverzaad van zommige stukken lands veel meer opbragt, dan het geheele land waerdig was, schoon de pondemate wel Honderd Daalders en meer gekost had; dog dat gebeurt niet veel', aldus deze schrijver.[182]

181 Bij de verdieping van mijn inzicht in deze materie heb ik veel profijt getrokken van de inlichtingen van landbouwtechnische aard, mij verstrekt door de heren Ir. H. A. te Velde van het Proefstation voor Akker- en Weidebouw en Ir. Tj. P. Wijngaarden van de Landbouwhogeschool.
182 Foeke Sjoerds, *Oud en Nieuw Frl.*, *I*, pp.159–160.

Een methode, waarbij klaver in graan werd gezaaid, is voor het eerst vermeld in de beschrijving door Sir Richard Weston van zijn reis door het Land van Waas.[183] Daarbij werd dan echter het land 4 à 5 jaar met klaver bebouwd, zodat het hier wellicht om kunstweiden met meerjarige witte klaver ging. In het op grondslag van Westons beschrijving ontstane Norfolk-system, dat in Engeland aan het einde van de 17e eeuw en in de 18e eeuw beroemd werd, is echter de zuivere klaverbouwmethode, zoals Foeke Sjoerds die beschrijft, opgenomen. Het eerste spoor van deze methode in Friesland dateert overigens ook reeds uit de tweede helft van de 17e eeuw. Postma bericht, dat in Engelum in de periode 1688–1692 een paar maal tussen oogst en volgende zaai, klaverzaad in het land werd gezaaid.[184] Uit de opmerking van Foeke Sjoerds, die in 1765 schrijft, dat de methode voor 30 jaar bijna onbekend was, valt op te maken dat de toepassing in Friesland sinds ca. 1735 is toegenomen. In de volgende paragraaf zal nog de samenhang ter sprake komen tussen de klaverbouwmethode en de verhouding akkerbouw tot veeteelt.

De in het voorgaande behandelde veranderingen in de landbouw gedurende de tweede helft van de 18e eeuw hadden in hoofdzaak het karakter van een intensivering van de aanwending van arbeid in het produktieproces. Echter, ook de aanwending van kapitaal in de agrarische sector is in deze tijd wederom toegenomen. In de eerste plaats kan worden gewezen op de in paragraaf behandelde investeringen in droogmakerij en bepoldering. Opvallend is in dit verband, dat juist in deze tijd weer enige octrooien op verbeterde watermolens worden verleend, en wel in 1757, 1758 en1762.[185]

Ook andere verschijnselen duiden op kapitaalsintensivering. Zo bericht Spahr van der Hoek, dat bij de grotere boeren in de loop van de 18e eeuw de dorsrol in gebruik komt.[186] Voorts werd in de Wouden bagger, as en vuilnis uit de steden aangekocht ter bemesting van het land. De eerste berichten over deze handel in 'stedelijke mest' vinden we bij Knoop in 1763.[187]

183 Slicher van Bath, *Agr. gesch.*, pp. 274, 305.
184 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 169.
185 *Reg. Res. Plac.*, pp. 554, 837. In 1811 zijn er in Friesland bijna 2500 watermolens (van der Molen, Ta de skiednis fan ús móunen, p. 78).
186 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 304.
187 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 299.

IV.10. Verhouding veehouderij : akkerbouw

Over verschuivingen in deze verhouding is in de landbouwhistorische literatuur al veel te doen geweest.[188] Vooral de ingrijpende wijzigingen die zich in dit opzicht in de provincie Groningen van de 18e op de 19e eeuw hebben voltrokken, hebben de pennen in beweging gebracht. Lange tijd meende men de uitbreiding van het bouwland ten koste van het grasland in deze provincie te moeten toeschrijven aan de veepest in de 18e eeuw. Deze opvatting is bestreden door Hofstee. Volgens hem is de omzetting van grasland in bouwland in de periode van de veepest slechts van ondergeschikte betekenis geweest. De ware oorzaak van de overgang naar akkerbouw in Groningen ligt volgens deze schrijver in het sociologische vlak. Het groeiende prestige van de in welvaart toenemende akkerbouwers bracht in de loop van de 19e eeuw een wijziging teweeg in het groepsideaal van de Groninger boer. Dit uitte zich in een streven naar de status van bouwboer, zelfs daar waar dat bedrijfseconomisch niet of nauwelijks verantwoord was.[189] Deze stelling van Hofstee is sindsdien weer door een aantal schrijvers in meer of mindere mate aangevochten.[190] Daarbij is wel gebleken dat voor een verheldering van ons inzicht in deze problematiek, nadere gegevens nodig zijn over de omvang van de omzetting van gras- in bouwland en over de perioden waarin die omzetting heeft plaats gehad.[191]

Wat nu de ontwikkeling in Friesland betreft, kan worden vastgesteld dat die aan een deel van Hofstee's stelling steun verleent, namelijk in zoverre dat de veepest niet of nauwelijks heeft geleid tot een duurzame overgang van veehouderij naar akkerbouw. Spahr van der Hoek heeft er reeds op gewezen dat in tijden van veepest veel boeren in Friesland een deel van hun grasland omploegden, doch dat zij na het herstel van hun veestapel over het algemeen weer terugkeerden tot ongeveer de oorspronkelijke verhouding tussen bouw- en grasland. Genoemde auteur illustreert zijn betoog met cijfers betreffende rundvee en bouwland uit de speciekohieren van Leeuwarderadeel over de jaren 1748 tot 1756 en rondom 1769, alsmede met de geldopbrengsten uit de verkoop van akkerbouwpro-

188 Van der Poel, *Heren en boeren*, pp. 49–55.
189 Hofstee, *Over de oorzaken*, pp. 3–25.
190 Van der Poel, *Heren en boeren*, pp. 50, 54–55. Slicher van Bath, *Agr. gesch.* pp. 257–258. Harten, De ontwikkeling van de landbouw in Groningen, pp. 346–357. Dietvorst, Schets van de agrarische ontwikkeling, pp. 1–5.
191 Aan deze verdieping van het onderzoek wordt op de afdeling Sociologie van de Landbouwhogeschool onder professor Hofstee's leiding gewerkt. De resultaten zullen t.z.t. worden gepubliceerd.

dukten in de eerste helft van de 18e eeuw op een bedrijf te Achlum, vermeld in het zgn. handschrift-Hibma.[192]

De opvatting van Spahr van der Hoek impliceert dat, gezien over de gehele 18e eeuw, de verhouding tussen akkerbouw en veehouderij globaal dezelfde is gebleven. Hiermee is Abma het niet eens. Volgens hem heeft er in de tweede helft van de 18e eeuw wel overgang van gras- naar bouwland plaats gehad. Als oorzaak daarvan zou echter niet in de eerste plaats aan de veepest moeten worden gedacht, maar aan de opkomst van de klaverbouwmethode, die wij in het voorgaande bespraken. Deze methode gaf aan de boeren de mogelijkheid om grasland te scheuren, zonder dat daardoor het evenwicht tussen het areaal bouwland en de voor de bemesting daarvan benodigde hoeveelheid rundvee werd verstoord.[193]

Zowel Spahr van der Hoek als Abma staven hun beweringen met slechts weinig gegevens. Zoals reeds werd opgemerkt, werkt eerstgenoemde met enige speciecijfers van Leeuwarderadeel en met de opbrengsten van een bedrijf te Achlum. Abma gebruikt alleen de speciekohieren van het dorp Bozum en een aantal opmerkingen in een boerendagboek van omstreeks 1800. Dergelijke gegevens kunnen moeilijk zonder meer representatief worden geacht voor de ontwikkeling in heel Friesland over de gehele 18e eeuw. Om daarvan een indruk te krijgen, is omvangrijker cijfermateriaal vereist.

In het navolgende zal worden gepoogd om met behulp van zoveel mogelijk gegevens uit de periode van 1500 tot 1800, inzicht te verkrijgen in de verhouding tussen veehouderij en akkerbouw en eventuele wijzigingen daarin. In de eerste plaats zullen alle beschikbare gegevens over rundvee en bouwland uit de speciekohieren worden gebruikt. In principe zijn die kohieren er voor elke grietenij van elk jaar van 1748 tot 1805. Van vóór 1748 zijn er slechts enkele incidentele speciecijfers bekend, te weten van Kollum over de jaren 1678, 1689 en 1697, van Franeker uit 1695, van Bolsward uit 1724, van Staveren uit 1713 en 1729 en betreffende een deel van de grietenij Idaarderadeel, nl. de dorpen Aegum, Friens, Idaard, Roordahuizum en Grouw-Laagkwartier, uit 1714. Hindelopen heeft speciekohieren vanaf 1637, maar de reeks is niet compleet en eerst vanaf 1644 wordt het rundvee vermeld. Door mij is voor enkele jaren uit deze reeks het aantal runderen en de hoeveelheid bouwland berekend. Van IJlst zijn de speciekohieren bewaard gebleven beginnende met het jaar 1715. Voor de jaren tot en met 1744 en voor de periode 1796–1805 bleken zij in het gemeentearchief aanwezig te

192 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp. 296–297.
193 Abma, Lânbouhistoaryske ynlieding, pp. 151–161, 214–231. Abma, 18-Eeuwse scheuring van weiland in Groningen en Friesland, pp. 49–62.

zijn. Daaruit zijn door mij enkele jaren gekozen. De rest van de kohieren bevindt zich waarschijnlijk in het Rijksarchief te Leeuwarden. Deze heb ik niet geraadpleegd, ook al omdat de gegevens betreffende zulk een kleine stad ons inzicht nauwelijks vergroten.

Naast deze verspreide speciegegevens van vóór 1748, kunnen ook de zgn. zoutgeldkohieren uit de jaren zeventig van de 17e eeuw, die van een aantal gemeenten bewaard gebleven zijn, van pas komen. Dit zoutgeld werd in 1672 ter bestrijding van de oorlogsuitgaven tijdelijk ingevoerd als een directe belasting op koeien en vaarzen, ter vervanging van de impost op het zout.[194] In de kohieren is per belastingplichtige het aantal koeien en vaarzen genoteerd, in sommige gevallen het aantal belastbare eenheden, waarbij de koeien voor één en de vaarzen voor een halve eenheid werden gerekend. Gegevens over bouwland bevatten de zoutgeldkohieren niet.

Tenslotte zal in dit verband nog gebruik worden gemaakt van de Registers van de Aanbreng van 1511. Voor enige grietenijen kan daaruit de aanwezige hoeveelheid bouwland worden berekend. Daardoor ontstaat voor deze grietenijen de mogelijkheid om de 18e eeuwse toestand te vergelijken met de situatie van het begin van de 16e eeuw.

Allereerst dan de speciekohieren van 1748–1805. De gegevens daaruit betreffende rundvee en bouwland zijn in beeld gebracht in de grafieken IV.14. Daaruit blijkt op het eerste gezicht reeds, dat vanaf 1748 gedurende twee decennia het areaal bouwland sterk is ingekrompen, terwijl tezelfdertijd de veestapel in omvang is toegenomen. In de veepestperiode van 1769 en volgende jaren heeft het areaal bouwland weer een uitbreiding ondergaan, doch vrijwel nergens wordt meer het peil van 1748 bereikt. Bovendien keert na de veepestgolf haast overal de situatie van vóór 1769 terug. Slechts in enkele grietenijen, Dantumadeel en Westdongeradeel, is een blijvende, maar nog geenszins ingrijpende, verschuiving naar bouwland te bespeuren. Wellicht heeft zulk een ontwikkeling zich ook voorgedaan in Het Bildt en Ferwerderadeel. Een volledig beeld van de ontwikkeling in deze grietenijen is helaas niet te krijgen, aangezien hier de speciekohieren van de jaren tussen 1748 en respectievelijk 1796 en 1798 ontbreken.

Een opvallend verschijnsel is evenwel, dat er veel meer grietenijen zijn, waar juist een overgang van akkerbouw naar veehouderij plaats heeft. In Wonseradeel bijvoorbeeld heeft het areaal bouwland, gezien over de hele tweede helft van de 18e eeuw, een neiging tot dalen, terwijl de hoeveelheid rundvee even hardnekkig

194 Keikes, *Inventaris*, p. 38.

een tendens tot stijgen laat zien. Deze ontwikkeling wordt door de veepest van 1769 slechts tijdelijk onderbroken, doch niet definitief gestuit, laat staan in haar tegendeel verkeerd.

Zulk een ontwikkeling op lange termijn, waarbij de veestapel groter wordt en het areaal bouwland achteruitgaat, doet zich trouwens vrijwel overal voor in de beide weidestreken en voorts in een aantal woudgrietenijen, zoals Opsterland, Schoterland en de Stellingwerven. In Tietjerksteradeel, Achtkarspelen en Smallingerland neemt niet alleen de rundveestapel toe, maar zit er ook in het areaal bouwland een neiging tot groei, vooral in de periode na ca. 1786.

Van der Molen brengt, in navolging van Spahr van der Hoek, de toeneming van de veestapel in Opsterland na 1748 in verband met de afgraving van de hoge venen. De afgegraven landerijen zouden in het begin vooral als weiland zijn gebruikt. Voordien had men in dit gebied typische akkerbouwbedrijven met bouwland, heide, veel hooiland en weinig weiland.[195] Op het hoogveen werd toen o.a. haver en boekweit verbouwd.[196] Aan de opvatting dat het afgegraven hoogveen in het begin voornamelijk als weiland in gebruik is genomen, zal verderop in dit hoofdstuk nog aandacht worden besteed.

Van de bouwgrietenijen geven vooral Kollumerland en Franekeradeel het tegendeel te zien van een verschuiving van veehouderij naar akkerbouw. In Menaldumadeel en Barradeel is ook, gezien over de hele tweede helft van de 18e eeuw, eerder sprake van een verschuiving van akkerbouw naar veehouderij dan andersom.

Wat nu de reacties van de boeren op de veepest betreft, moet worden opgemerkt, dat onze gegevens uit de speciekohieren vanaf 1748 slechts licht werpen op de laatste veepestperiode, te weten die van 1769 en volgende jaren. Het is niet verantwoord om de ontwikkeling, die zich toen heeft voorgedaan, zonder meer te projecteren op de eerste en zelfs niet op de tweede veepestgolf. Die tweede veepestperiode nam een aanvang in 1744 en wanneer we zouden aannemen dat de toeneming van de veestapel en de afneming van het areaal bouwland vanaf 1748, ook toen uitsluitend een terugkeer is geweest naar de situatie van vóór de veepest, dan zou dat betekenen dat na het begin van de veepest – eind 1744 – in drie jaar tijds veel meer grasland zou zijn gescheurd dan tijdens de veepest van 1769. Weliswaar is in het voorgaande geconstateerd, dat de tweede veepestgolf hoogstwaarschijnlijk harder is aangekomen dan de derde,

195 Van der Molen, *Opsterlân*, p.243.
196 Van der Molen, *Opsterlân*, pp.236–237.

terwijl bovendien de agrarische sector er in de jaren veertig over het algemeen aanmerkelijk slechter voorstond dan in 1769.[197] Waarschijnlijk hebben de boeren in 1744 e.v. over weinig reserves beschikt die hun in staat stelden om op korte termijn hun veestapel weer op peil te brengen door aankoop van elders. In zoverre kan men inderdaad verwachten dat er in 1744 en volgende jaren een grotere noodzaak was tot het scheuren van grasland dan tijdens de derde veepestperiode.

Niettemin moet de mogelijkheid onder de ogen worden gezien, dat vóór 1750 het areaal bouwland in vele Friese gebieden over het algemeen – dus afgezien van de invloed van de veepest – groter is geweest dan in de tweede helft van de 18e eeuw. Daartoe zullen thans de gegevens van vóór 1748 worden vergeleken met die van na genoemd jaar. In tabel IV.24 zijn gegevens opgenomen uit zoutgeldkohieren en speciekohieren van vóór 1748, onder toevoeging van vergelijkbare cijfers uit de speciekohieren van enige jaren uit de periode 1748–1805.

In Kollum blijkt de verhouding tussen rundvee en bouwland in de jaren 1678, 1689 en 1697 niet veel anders te zijn dan in normale jaren van de tweede helft der 18e eeuw. De afwijkende verhouding in de jaren 1749 en 1771 passen geheel in het algemene beeld voor Friesland, zoals dat in het voorgaande werd geschetst.

Van Franekeradeel is vóór 1748 slechts het aantal belastbare eenheden voor het zoutgeld (aantal koeien + $\frac{1}{2}$ × aantal rieren) bekend uit 1673. Dat is dan 2357, dus beduidend groter dan het vergelijkbare aantal in normale jaren van de tweede helft van de 18e eeuw, wanneer het zo tussen de 1700 en 1800 schommelt. Zelfs het hoogtepunt uit laatstgenoemde periode – 2210 stuks in 1799 – blijft altijd nog 10 % beneden het cijfer van 1673. Dit kan een aanwijzing zijn, dat in Franekeradeel, al of niet onder invloed van de veepest, reeds tussen 1673 en 1748 het accent iets meer op de akkerbouw is komen te liggen. Al te vaststaande conclusies kunnen echter moeilijk worden getrokken op basis van de gegevens van het ene jaar 1673, temeer waar het hier een oorlogsjaar betreft, waarin het economische leven in ernstige mate verstoord was.

Van de stad Franeker met haar uitgebreide plattelandsgebied zijn speciecijfers bekend uit 1695. Er is daar dan relatief reeds veel bouwland. Zelfs in 1748 ligt het niet veel hoger. In het normale jaar 1768 maar ook vlak na de derde veepestaanval, in 1771, is het areaal bouwland lager dan in 1695. Wanneer we voor Franeker een ontwikkeling mogen veronderstellen, analoog aan die in het om-

197 Zie paragraaf IV.8.

ringende Franekeradeel, dan zou dit betekenen dat hier tussen 1672 en 1695 al een verschuiving van veehouderij naar akkerbouw heeft plaats gehad.

Betreffende Workum, dat eveneens een relatief groot stuk platteland omvat, kan slechts worden geconstateerd, dat daar het aantal runderen in 1672 beduidend kleiner is dan in normale jaren van de 18e eeuw, en dat het in de oorlogsjaren 1672 e.v. drastisch is achteruitgegaan. Over het bouwland is hier uit die tijd helaas niets bekend.

Staveren heeft in 1713 en 1719 meer runderen dan ooit in de tweede helft van de 18e eeuw. Bouwland is hier in genoemde jaren geheel niet aanwezig. In 1748 e.v. evenals in 1770 e.v. is er wel enig bouwland.

In Hindeloopen is aan het eind van de 17e eeuw een weinig bouwland aanwezig. Het is enigszins uitgebreid onder invloed van de eerste veepestgolf. Veel sterker is die uitbreiding geweest tijdens de tweede veepestgolf. Dan springt het cijfer in één jaar tijds van 6 op 59 pm bouwland, maar daarna verdwijnt het weer bijna geheel. De veepest van 1769 e.v. heeft hier niet opnieuw aanleiding tot het scheuren van grasland gegeven.

Over Hemelumer Oldeferd is er weer slechts één cijfer van vóór 1748, te weten het aantal belastbare eenheden rundvee in 1672. Dat ligt dan op ongeveer hetzelfde niveau als in normale jaren van de tweede helft van de 18e eeuw.

IJlst vertoont sterke fluctuaties in het aantal runderen, die niet uitsluitend door de veepest veroorzaakt schijnen te zijn. Van bouwland is hier geen sprake.

Belangwekkende gevallen zijn Idaarderadeel en Bolsward. In laatstgenoemde stad wordt in 1724 een hoeveelheid bouwland aangegeven van 53 pondemaat. In 1748 is dat areaal weliswaar bijna het dubbele, maar na de veepest van 1769 komt het niet hoger dan 43 pm. Het interessante is, dat hier in 1724, een jaar waarin de veepest van 1714 zijn invloed niet meer heeft kunnen laten gelden, het areaal bouwland zoveel groter is dan in normale jaren van de tweede helft van de 18e eeuw, en zelfs hoger dan na de veepest van 1769.

Van Idaarderadeel zijn er speciekohieren betreffende een aantal dorpen uit het jaar 1714. Daar is dan 151 pm bouwland aanwezig. Zelfs in 1748, wanneer haast overal elders het areaal bouwland zijn maximale omvang heeft, is er in deze dorpen van Idaarderadeel slechts 58 pm bouwland. Dit verdwijnt dan zeer spoedig en tijdens de veepest van 1769 wordt hier in het geheel geen grasland meer gescheurd. Nu kan de aanwezigheid in 1714 van het relatief hoge areaal bouwland moeilijk aan de veepest worden toegeschreven. Weliswaar behoort Idaarderadeel tot de grietenijen die het eerst en het zwaarst werden getroffen. De eerste verliescijfers hebben betrek-

king op de periode januari-februari 1714; de zwaarste verliezen worden gemeld in de perioden maart-april en mei-juni 1714. Toch is het weinig plausibel dat de boeren hier in enige maanden tijds – de aangifte voor de speciebelasting geschiedde in mei en juni – hebben gereageerd met het scheuren van relatief zoveel grasland. Het is veel waarschijnlijker dat hier in het begin van de 18e eeuw normaliter bouwland aanwezig was. Dit bouwland is dan in de loop van de 18e eeuw geheel omgezet in grasland, ondanks de veepest. In 1748 was dit proces nog niet geheel beëindigd. Er zijn dan in deze vier dorpen nog 6 bedrijven met bouwland, in Roordahuizum is er zelfs een bedrijf met 28 pm en in Friens een bedrijf met 16 pm bouwland. Hier is dus duidelijk sprake van gemengde bedrijven en het is niet aannemelijk dat deze eerst door de veepest zijn ontstaan.

Uit een nadere beschouwing van de gegevens der speciekohieren blijkt trouwens dat dit verschijnsel van gemengde bedrijven die in de tweede helft van de achttiende eeuw geheel zijn omgezet in zuivere weidebedrijven, zich ook elders in de weidestreken heeft voorgedaan. Ik vermeld in het navolgende een aantal zeer sprekende voorbeelden van deze ontwikkeling.

Zo had Wirdum, gelegen in het weidegedeelte van Leeuwarderadeel, in 1748 nog 270 pm bouwland. Er waren 10 plaatsen met 10 pm bouwland of meer; het maximum areaal bouwland bij één bedrijf bedroeg 33 pm. In 1793 is in dit dorp geen bouwland meer aanwezig.

In 1749 hadden alle dorpen van Baarderadeel nog boerderijen met bouwland. In verscheidene gevallen gaat het zelfs om ca. 30 pm bij één bedrijf. In 1793 is hier in de meeste dorpen het bouwland geheel of nagenoeg geheel verdwenen.

Longerhouw, ten westen van Bolsward in de grietenij Wonseradeel, had in 1748 ook nog enige boerderijen met bouwland, met een maximum van 23 pm bij één boerderij. In 1793 is hier geen bouwland meer.

In Rauwerderhem worden in 1748 bedrijven met bouwland vermeld in de dorpen Rauwerd, Poppingawier en Deersum. De maximale oppervlakte bij één boerderij is daar 21 pm. In 1793 bestaat er in deze dorpen geen bouwland meer.

In St. Johannes en Rotsterhaule, beide in het westen van Schoterland gelegen, heeft in 1749 het merendeel der boerderijen bouwland, maximaal 7 lopenstal. In 1793 is er in St. Johannesga nog slechts 1 lopenstal bouwland aanwezig. Rotsterhaule heeft dan nog maar één boerderij met bouw, en wel 6 lopenstal.

Tenslotte nog twee dorpen in het zuiden van de bouwgrietenij Menaldumadeel. Het zijn Boksum en Blessum. In 1748 ontmoeten

we in het eerstgenoemde dorp nog verscheidene bedrijven met bouwland: het maximum bedraagt 25 pm. In 1793 hebben daar slechts twee plaatsen bouwland, resp. 3 en 5 pm. Blessum vertoont hetzelfde beeld. Hier zijn in 1748 ook meerdere boerderijen met bouw: maximaal 20 pm. In 1793 zijn er nog maar 3 bedrijven met een weinig bouwland, resp. 1, 4 en 8½ pm.

In overeenstemming met de zojuist geconstateerde verschuivingen van akkerbouw naar veehouderij zijn een aantal berichten uit andere bron. Zowel Uilkema als Van der Molen hebben geconstateerd dat er nog in onze eeuw hier en daar in de weidegebieden boerderijen voorkwamen, die oorspronkelijk als bouwplaats waren gebouwd.[198] In Wumkes' Stads- en Dorpskroniek lezen we, dat het Sternse Slotland te Franeker, dat in 1755 nog met koolzaad was bezaaid, in 1771 voor 5 jaar van stadswege wordt verhuurd als weiland.[199]

De in het voorgaande gedane constatering van de achteruitgang van het areaal bouwland in de 18e eeuw in het algemeen en de verdringing van het bouwland uit de weidestreken in het bijzonder, doet de vraag rijzen, hoe het met de verhouding tussen akkerbouw en veehouderij vóór de 18e eeuw gesteld is geweest. Voor de beantwoording van die vraag moeten we een heel eind verder in het verleden teruggaan, namelijk naar het jaar 1511. Zoals reeds werd opgemerkt, geven de toen opgemaakte Registers van de Aanbreng voor sommige grietenijen enig inzicht in de vraag of en hoeveel bouwland er aanwezig was. Op basis van deze gegevens hebben Postma en Spahr van der Hoek reeds geconstateerd, dat er toentertijd in de kleibouwstreek minder bouwland was dan in de 18e eeuw, terwijl daarentegen in sommige delen van de weidestreek méér bouwland voorkwam dan in later tijd.[200]

In de tabellen IV.25[a] tot en met IV.25[g] zijn de gegevens over bouwland in 1511, voorzover ze uit de Registers van de Aanbreng konden worden berekend, geconfronteerd met aan de speciekohieren ontleende gegevens uit het midden en het eind van de 18e eeuw.

In grote lijnen – d.w.z. wanneer we de situatie aan het eind van de 18e eeuw vergelijken met die aan het begin van de 16e – bevestigen deze gegevens de mededeling van genoemde auteurs. In de weidegrietenijen Baarderadeel, Rauwerderhem en Wymbritseradeel, alsmede in het weidegedeelte van Leeuwarderadeel, is in 1511

198 Uilkema, *Het Friesche boerenhuis*, De tekst pp. 53–74. Van der Molen, *Het Friesche boerenhuis*, pp. 54,64.
199 Wumkes, *Stads- en dorpskroniek I*, p. 258 (25 febr. 1771).
200 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 113.

praktisch overal bouwland aanwezig. Aan het einde van de 18e eeuw is het areaal bouwland aanzienlijk geringer. In Rauwerderhem, Wymbritseradeel, alsmede in verscheidene dorpen van Baarderadeel en Leeuwarderadeel is het dan zelfs geheel verdwenen.

Van Engwirden kon een dergelijke tabel niet worden opgemaakt. In 1511 is daar het bouwland niet afzonderlijk vermeld. Wel is echter bij de meeste gebruikers van land genoteerd, dat ze ook bouwland hebben. In 1796, het eerste jaar waarover speciekohieren van deze grietenij aanwezig zijn, is het bouwland hier nagenoeg verdwenen. Gersloot heeft dan nog één boerderij met bouw, te weten 20 pm. In Tjalleberd, Luinjeberd en Terband zijn er ook enkele bedrijven met bouwland, variërend van 1 tot 3 pm.

In Idaarderadeel is in 1511 alleen voor de dorpen Eagum en Warga het bouwland expliciet opgegeven. Het blijkt dan respectievelijk 2 en 30 pm te zijn. In 1793 is hier geen bouwland meer.[201]

Over de bouwstreek zijn er minder gegevens beschikbaar. We zijn geheel aangewezen op het bouwgedeelte van Leeuwarderadeel en op het dorp Winsum in Baarderadeel. Daar blijkt dan – in tegenstelling tot de weidegebieden – het areaal bouwland aan het einde van de 18e eeuw beduidend groter te zijn dan in 1511.

Wanneer we nu echter de gegevens uit het midden van de 18e eeuw mede in onze beschouwing betrekken, dan wordt het beeld genuanceerder. In de weidestreek blijken Baarderadeel en Rauwerderhem in 1748–1749 méér bouwland te hebben dan in 1511. Ook te Warga in Idaarderadeel treffen we deze ontwikkeling aan. In 1511 is daar 29 pm bouwland, in 1749 87 pm. Er zij aan herinnerd dat de 4 dorpen in deze grietenij, waarvan ook gegevens uit 1714 bekend zijn, in dat jaar nog weer aanmerkelijk méér bouwland hadden dan in 1749.

Geheel anders is de ontwikkeling geweest in Wymbritseradeel en in het weidegedeelte van Leeuwarderadeel. Daar is reeds in het midden van de 18e eeuw het areaal bouwland beduidend kleiner dan in 1511. Weliswaar is het eerste speciekohier van Wymbritseradeel pas van 1759 en dan is er daar geheel geen bouwland meer. Uit andere bron weten we echter dat Wymbritseradeel in 1748 in

201 Postma (Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.113) beweert dat in Idaarderadeel niet, zoals elders in de weidestreken, in de zestiende eeuw meer bouwland aanwezig was dan in de twintigste eeuw. Volgens hem is er alleen te Eagum een halve pondemaat zaadland opgegeven. Het Register van de Aanbreng van 1511 vermeldt echter duidelijk te Eagum 2 pm bouwland (Tyetie Hottijez ½ pm en Sijwert Feijckaz mit sijn moer 1½ pm) en te Warga 30 pm (8 gebruikers met oppervlakten bouwland tussen de 2 en 6 pm). Het bericht van de kroniekschrijver Occo Scarlensis, dat er in deze grietenij vroeger zoveel bouwland was, is dan ook minder fantastisch dan Postma dacht.

totaal nog 162 pm bouwland had,[202] dat is dus ook veel minder dan in 1511.

Van de Wouden zijn er slechts bruikbare gegevens over Dantumadeel en enige dorpen in Tietjerksteradeel. In Achtkarspelen en de rest van Tietjerksteradeel is in 1511 het bouwland ook wel opgegeven, maar het is dan uitgedrukt in 'eckeren', een oppervlaktemaat waarvan de juiste waarde niet meer te achterhalen is, zodat een vergelijking met het areaal in de 18e eeuw, wanneer het is uitgedrukt in lopenstallen niet mogelijk is.

In Dantumadeel zien we een ontwikkeling die enigszins lijkt aan te sluiten bij de bouwstreek, d.w.z. in de 18e eeuw is er meer bouwland dan in 1511. De vier dorpen in Tietjerksteradeel gedragen zich meer in overeenstemming met het patroon van de weidestreek: in de 18e eeuw minder bouw dan in 1511.

De tabellen laten ook een ander verschijnsel duidelijk zien, nl. dat vrijwel overal het aantal gebruikers van bouwland in 1511 aanmerkelijk groter is dan in de 18e eeuw – alleen Baarderadeel vormt een uitzondering – maar dat de hoeveelheid bouwland per boerderij in de 18e eeuw veel hoger lag dan aan het begin van de 16e eeuw.

Het voorgaande kan thans als volgt worden samengevat. In 1511 hadden overal in de weidestreken, waar dat maar enigszins mogelijk was, de boerderijen een weinig bouwland. In de bouwstreek was er over het algemeen wel meer bouwland bij de bedrijven dan in de weidestreken, maar het verschil tussen bouwstreek en weidestreek was toen in dit opzicht minder geprononceerd dan later.

Sindsdien heeft er in de bouwstreek een uitbreiding van het areaal bouwland plaats gehad. Hetzelfde kan worden gezegd van de woudgrietenij Dantumadeel. Wanneer die uitbreiding zich precies heeft voorgedaan, is niet vast te stellen. Over het algemeen is de hoeveelheid bouwland zeer groot in het midden van de 18e eeuw. Daarna neemt zij in de meeste grietenijen weer af. In enkele andere blijft zij op peil of ondergaat zelfs enige vermeerdering.

In de weidestreken is er, gezien over de hele periode van 1500 tot 1800, een tendens tot drastische vermindering en zelfs totale verdwijning van het bouwland. In een deel van het weidegebied – Baarderadeel en Rauwerderhem – kan deze achteruitgang van het bouwland pas voor de tweede helft van de 18e eeuw worden vastgesteld. Daar was nl. het areaal bouwland nog in 1748 aanmerke-

202 R.A.Frl., Coll. Fr. Gen. IVa 23 (Finantiën).

lijk hoger dan in 1511. In Idaarderadeel zien we de achteruitgang reeds vanaf 1714. In Wymbritseradeel en het zuiden van Leeuwarderadeel was het proces van de verdwijning van het bouwland reeds in het midden van de 18e eeuw duidelijk aan de gang.

Het kan zijn dat de veepest van 1713 en 1744 de uitbreiding van het areaal bouwland in de bouwstreek nog eens extra heeft gestimuleerd. Die uitbreiding heeft echter kennelijk ook in andere tijden plaats gehad, b.v. ergens tussen 1672 en 1697 (zie Franeker, Franekeradeel en Kollum). De oorzaak kan toen hebben gelegen in de door oorlogsomstandigheden gestoorde handelsverbindingen, waardoor de uitvoer van zuivelprodukten en de invoer van granen wellicht voor kortere of langere tijd onderbroken is geweest. De neiging, om in genoemd tijdvak de oppervlakte bouwland uit te breiden, blijkt overigens ook uit een reeks pachtcontracten betreffende een boerderij te Hantum, in eigendom bij de stad Dokkum. Vanaf 1677 verschijnt in deze contracten de voorwaarde dat geen weiland mag worden gescheurd dan met toestemming van de verhuurders en nadat van tevoren stukken bouwland in goed weiland zijn omgezet. In de laatste twee jaar van de in 1677 beginnende zevenjarige pachtperiode mag van het totale areaal van 84 pm slechts 28 pm, dat is dus een derde gedeelte, als bouwland worden gebruikt. In 1684 wordt de bovengrens van de toegestane hoeveelheid bouwland opgetrokken tot de helft van het totale areaal.

In het algemeen is tijdens de derde veepestgolf (vanaf 1769) de uitbreiding van het areaal bouwland slechts van tijdelijke aard geweest. Zelfs in de bouwstreek doet zich, gezien over de gehele tweede helft van de 18e eeuw, vrijwel overal een vermindering van het areaal bouwland voor.

In sommige delen van de weidestreken heeft de veepest in de eerste helft van de 18e eeuw, vooral in 1745 en volgende jaren, een uitbreiding van het reeds aanwezige areaal bouwland teweeggebracht (zie Hindeloopen, Staveren, Bolsward, Workum en Hemelumer Oldeferd). In Idaarderadeel had die uitbreiding echter reeds vóór 1714 plaats gehad. Voor de verklaring hiervan kan wederom worden gedacht aan de oorlogstoestand (Spaanse Successieoorlog 1702–1713, Noordse Oorlog tot 1720) en wellicht aan de enorme hongersnood in Europa van 1710.

Ook in de weidestreken was echter tijdens de derde veepestperiode de uitbreiding van het bouwland slechts van tijdelijke aard. Uiteindelijk heeft de veepest het proces van de verdwijning van het bouwland in de weidestreken niet tegengehouden.

Nagenoeg overal zijn er in 1511 aanmerkelijk veel meer gebruikers van bouwland dan in de 18e eeuw, maar de hoeveelheid bouwland per boerderij is in 1511 beduidend kleiner dan in de 18e eeuw.

Er heeft zich dus in de loop van deze drie eeuwen een differentiatieproces voltrokken, waarbij de bouwstreek en weidestreek steeds duidelijker het karakter hebben gekregen dat bij hun naam past. Voordat het zo ver was, is in sommige delen van de weidestreek dit differentiatieproces op locaal niveau werkzaam geweest. Daar is namelijk een situatie, waarin veel boerderijen een weinig bouwland hadden, eerst veranderd in een toestand met voor het merendeel zuivere weidebedrijven en daarnaast enkele gemengde bedrijven. Pas in de tweede helft van de 18e eeuw is deze locale differentiatie als het ware overspoeld door het regionale differentiatieproces en hebben deze gebieden geheel het weidestreekkarakter gekregen dat hen sindsdien kenmerkt.

In het voorgaande is reeds even sprake geweest van de hypothese die inhoudt dat in de hoogveengebieden de verhouding tussen akkerbouw en veehouderij is gewijzigd, doordat de afgegraven gronden in het begin grotendeels als weiland in gebruik zijn genomen. Spahr van der Hoek heeft deze hypothese naar voren gebracht en zich daarbij gebaseerd op gegevens uit de speciekohieren betreffende Wynjeterp en Ureterp.[203] Deze gegevens, die betrekking hebben op de tweede helft van de 18e eeuw, tonen aan dat de rundveestapel in genoemde dorpen toeneemt en het areaal bouwland daalt. Echter, zoals hierboven werd aangetoond, die verschuiving van akkerbouw naar veehouderij doet zich in die tijd algemeen in Friesland voor. Met name de ontwikkeling in Wynjeterp wijkt niet principieel af van hetgeen we elders, ook buiten de hoogveengebieden, vinden (zie tabel IV.26).

In Ureterp, zo stelde Spahr van der Hoek vast, is de tendens in de richting van de veehouderij veel sterker geweest. Nog groter zijn trouwens de verschuivingen in plaatsen als Gorredijk, Kortezwaag en Langezwaag. Tabel IV.27 laat dit zien. Nu waren dit juist dorpen, waar in het midden van de 18e eeuw het veen reeds grotendeels vergraven was en waar dan ook de dalgronden hoogstwaarschijnlijk al geruime tijd als cultuurgrond in gebruik waren.[204]

Het lijkt dan ook niet geheel verantwoord om ten aanzien van de Wouden de verschuiving van akkerbouw naar veehouderij speciaal in verband te brengen met de ontginning van de dalgronden. Dit spreekt des te sterker, wanneer we zien dat ook in die gebieden van de Wouden, waar geen sprake was van dalgronden omdat daar de turfgraverij nog niet was doorgedrongen, zich eenzelfde ontwikkeling heeft voorgedaan. Zulk een gebied wordt gevormd door het

203 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.600.
204 Van der Wielen, *Opsterland*, p.26. Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. II*, p.600 Van der Molen, *Opsterlân*, pp.179–180.

grootste deel van Ooststellingwerf. Alleen in de dorpen Haule en Donkerbroek begint in de loop van de tweede helft van de 18e eeuw de turfgraverij. De overige dorpen van de grietenij bevonden zich nog geheel in het vóór-veenkoloniale stadium.

In grafiek IV.16 is de ontwikkeling in beeld gebracht van de hoeveelheid rundvee en het areaal bouwland betreffende twee dorpen in Ooststellingwerf waar nog geen turfgraverij was, te weten Oosterwolde en Appelscha; twee dorpen in die grietenij waar in de bewuste periode de turfgraverij begon, nl. Donkerbroek en Haule; en tenslotte de twee Opsterlandse dorpen Ureterp en Wynjeterp, die Spahr van der Hoek aanvoert als voorbeelden van dorpen waar de dalgrond als grasland in gebruik zou zijn genomen. De grafiek laat zien, dat in principe de ontwikkeling in al deze dorpen parallel is geweest. Voorzover er verschillen te bespeuren zijn, pleiten die eerder voor een hypothese van tegengestelde strekking, nl. dat de dalgronden primair als bouwland in gebruik werden genomen. Immers, juist in die dorpen waar de turfgraverij aan de gang was (Wynjeterp) of een aanvang nam (Haule), blijft het bouwland aardig op peil of neemt het op een gegeven moment zelfs toe. Daarentegen zien we daar waar de turfgraverij reeds beëindigd was (Ureterp) evenals daar waar zij nog niet was begonnen (Oosterwolde en Appelscha) een sterke vermindering van het areaal bouwland. Maar deze hypothese is natuurlijk met deze weinige voorbeelden eveneens onvoldoende geverifieerd.[205] Wel kan worden gesteld, dat de verschuiving van akkerbouw naar veehouderij in de gebieden met afgegraven hoogveen geheel past in het algemene patroon dat we voor heel Friesland vonden en dat van enige samenhang met een voorkeur voor grasland bij het in gebruik nemen van de dalgronden niets blijkt.

In het kader van deze paragraaf moet thans nog worden ingegaan op de in het voorgaande reeds aangestipte stelling van Abma, dat in Friesland in de tweede helft van de 18e eeuw de klaverbouwmethode als autonome factor tot het scheuren van grasland heeft geleid en wellicht in vele gevallen zelfs de eerste stoot daartoe heeft gegeven.[206] Genoemde schrijver baseert zich voor zijn bewijsvoe-

205 Overigens vindt de hypothese enige steun in een passage uit het bekende rijmwerk van MARTEN JANS, *De overheerlyke en nuttige voordeelen der hoge, en de nadeelige gevolgen der lage veengraverien*, p. 6, waar hij zegt dat na het afgraven van het hoogveen de ondergrond, gemengd met zand en mest, eerst tot bouwland wordt gemaakt, 'En hoe dat het daar nâ, wanneer't wat is Bebout, wort tot een Weidrijk Veld, daar 't Vee zig in onthout'.
206 ABMA, Lânbouhistoaryske ynlieding. ABMA, 18-Eeuwse scheuring van weiland.

ring op mededelingen over de klaverteelt van enige 18e eeuwse schrijvers, beginnende bij Foeke Sjoerd, wiens boek in 1765 verscheen. Verder maakt hij voor de illustratie van zijn betoog o.a. gebruik van de gegevens over het areaal bouwland in het dorp Bozum over 1798 tot en met 1803, geput uit de speciekohieren van die jaren. Dat areaal blijkt te schommelen tussen de 42 en de 62 pondemaat. Voor één individuele boer fluctueert het zelfs tussen de 3½ en de 22½ pondemaat. Abma meent hierin een weerspiegeling te mogen zien van de klaverbouwmethode, welke de wisseling tussen gras- en bouwland zou hebben vergemakkelijkt.

Nu dient hier onmiddellijk tegen in te worden gebracht, dat veranderingen in de voor de speciebelasting aangegeven hoeveelheid bouwland op geen enkele wijze een aanwijzing kunnen vormen voor de toepassing van de klaverbouwmethode. Immers, met klaver bebouwd land bleef voor de belastingaangifte vallen onder het bouwland.[207] Dat betekent, dat toe- of afneming van de klaverteelt niet tot uitdrukking komt in fluctuaties in het voor de belasting aangegeven bouwland.

Schommelingen op korte termijn in het aangegeven areaal bouwland kunnen eventueel wel duiden op de omzetting van bouw- in grasland, maar noodzakelijk is ook dit niet. In de meeste gevallen zullen deze schommelingen op korte termijn het gevolg zijn van wijzigingen in de hoeveelheid braakliggend land. Dit braakland viel namelijk niet onder de speciebelasting.[208]

Weliswaar kunnen de schommelingen tussen 3½ en 22½ pm bouwland, in gebruik bij één boer, moeilijk alleen worden toegeschreven aan veranderingen in de hoeveelheid braakland. Wie garandeert echter, dat deze schommelingen niet veroorzaakt zijn door b.v. het tijdelijk huren van los bouwland door de betrokken boer? Hoe men het ook bekijkt, deze gegevens betreffende Bozum kunnen moeilijk dienen ter staving van Abma's stelling over de klaverbouwmethode. Ook de passage uit het door hem ten tonele gevoerde dagboek van een toenmalige inwoner van Bozum, waarin sprake is van het weer tot weiland maken van bouwland, behoeft niet te slaan op de klaverbouwmethode. Het kan daarbij even goed gegaan zijn om een vorm van wisselstelsel, waarbij bouwland voor langere tijd werd omgezet in weiland, verkregen door het zaaien van klaver- en graszaad. Maar zelfs al zou hier inderdaad de klaverbouwmethode zijn toegepast, dan zegt dit ene geval uit het eind van de 18e eeuw natuurlijk bij lange na niet, dat deze methode in de loop van de 18e

207 *Teg. St. IV*, p. 399.
208 *Teg. St. IV*, p. 339.

eeuw in Friesland een overgang van veehouderij naar akkerbouw zou hebben veroorzaakt.

Vervolgens moet worden opgemerkt dat in het algemeen Abma's bewering, dat in de tweede helft van de 18e eeuw de klaverbouwmethode als zelfstandige factor het scheuren van weiland heeft veroorzaakt, ten principale wordt tegengesproken door het in het voorgaande vastgestelde feit, dat het areaal bouwland in deze periode juist afneemt. Slechts in enkele bouw- en Woudgrietenijen doet zich nog enige uitbreiding voor. Deze past dan echter geheel in het kader van de algemene tendens tot intensivering van het bodemgebruik, die in genoemde periode optrad als gevolg van de stijging van het prijsniveau voor landbouwprodukten. Deze intensivering nu uitte zich in de bewuste gebieden niet alleen in de toepassing van de klaverteelt doch evenzeer in de uitbreiding van de vlasbouw en de invoering van de cichorei- en de aardappelteelt. Overigens kan in dit verband nog worden opgemerkt, dat ook de inkrimping van het areaal bouwland in andere delen van de bouwstreek, gepaard gaande met uitbreiding van de veestapel, geheel past in het beeld van de intensivering. Men hield weliswaar minder bouwland, maar dat werd nu veel intensiever gebruikt door een zwaardere bemesting en door de verbouw van arbeidsintensieve gewassen.

Zo men al de klaverbouwmethode zou willen beschouwen als de primaire oorzaak van het scheuren van weiland, dan zou dit omzettingsproces zich reeds vóór 1748 in die vorm moeten hebben voorgedaan. Nu schrijft Foeke Sjoerds in zijn in 1765 uitgegeven werk, dat de klaverbouwmethode in *zijn omgeving* – hij woonde te Oosternijkerk in Oostdongeradeel – *sedert enige jaren* is ingevoerd, en dat zij voor dertig jaar *bijna* geheel onbekend was.[209] Ten onrechte verscherpt Abma deze mededeling door te stellen dat de methode *in Friesland* rondom 1735 *nog geheel* onbekend was. Foeke Sjoerd's formulering is echter juist: er zijn nl. van vóór 1735 inderdaad enkele incidentele berichten over de toepassing van de klaverbouwmethode in andere delen van de bouwstreek. Postma deelt mee dat te Engelum in de jaren 1688–1692 een paar maal tussen opeenvolgende graanoogsten klaver werd gezaaid.[210] En uit 1706 is er een bericht over klaverteelt in Sexbierum.[211]

Het is dus slechts verantwoord te stellen dat de klaverbouwmethode in Foeke Sjoerd's omgeving pas in de tweede helft van de 18e eeuw van enig belang werd, maar dat zij elders al eerder in zwang is geweest. Dat zij echter toen aanleiding heeft gegeven tot

209 Foeke Sjoerds, *Oud en nieuw Frl. I*, p.171.
210 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.169.
211 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.299.

het scheuren van weiland op enigszins significante schaal, daarvoor bestaan geen aanwijzingen.

Tenslotte dient nog te worden vastgesteld dat Abma's stelling geheel in strijd is met de strekking van één van zijn belangrijkste bewijsplaatsen, nl. het betoogje van Foeke Sjoerds over de klaverbouw. Laatstgenoemde schrijver deelt daarin mee, hoe verscheidene boeren te veel bouwland hebben, dat ze niet adequaat kunnen bemesten en bewerken, waardoor de opbrengsten laag zijn. In aansluiting hierop schrijft hij dan: 'Vele Bouwluiden worden egter van tyd tot tyd wyzer, en men heeft, zedert enige jaren, hier omtrent, eene gewoonte ingevoert, die voor dertig jaren byna geheel onbekent was en die by bevinding zeer voordelig is'.[212] Daarop volgt een uiteenzetting van de klaverbouwmethode.

Het belangwekkende van dit betoog voor het thans aan de orde zijnde vraagstuk zit hierin, dat de schrijver een ontwikkeling schetst waarbij er eerst een situatie was met teveel bouwland, waarin dan vervolgens verbetering is gebracht door de klaverbouwmethode. Ook dit is dus weer in strijd met wat Abma beweert, nl. dat de klaverbouwmethode in de tweede helft van de 18e eeuw tot omzetting van gras- in bouwland heeft geleid.

Onze in het voorgaande aangedragen cijfermateriaal, evenals andere tekenen, wijzen erop dat ergens tussen 1511 en 1748 uitbreiding van het bouwland in Friesland heeft plaats gehad, dat men hiermee in sommige streken – wellicht vooral onder invloed van de veepest van 1745 – wel eens te ver is gegaan, en dat men aldaar in de tweede helft van de 18e eeuw tot gezondere verhoudingen tussen veehouderij en akkerbouw is teruggekeerd, waarbij soms de klaverbouwmethode goede diensten zal hebben bewezen.

Tot nu toe zijn slechts de veepest en gebeurtenissen als hongersnoden en oorlogen ter sprake gekomen als mogelijke verklaringsfactoren voor verschuivingen in de verhouding akkerbouw tot veehouderij. Er mag in dit verband echter niet worden voorbijgegaan aan een andere belangrijke factor, te weten de ontwikkeling van de agrarische prijzen. Slicher van Bath ziet in de prijsverhoudingen de belangrijkste oorzaak van overgangen van akkerbouw naar veeteelt en omgekeerd. In zijn boek over de agrarische geschiedenis van Westeuropa geeft hij talrijke voorbeelden van dergelijke overgangen. In de periode 1650–1750, waarin de prijzen van de akkerbouwprodukten sterker daalden dan die van de veehouderijprodukten, betreft het vrijwel overal omzettingen van bouwland in grasland.[213]

212 Foeke Sjoerds, *Oud en nieuw Frl. I*, p.171.
213 Slicher van Bath, *Agr. Gesch.* pp.235–238.

Onze gegevens betreffende Friesland zijn te gering in aantal om na te gaan of deze ontwikkeling zich ook daar heeft voorgedaan. De weinige gegevens die er zijn, wijzen eerder in tegengestelde richting, nl. een uitbreiding van de akkerbouw. Bij nadere beschouwing blijken die gegevens echter te slaan op ruwweg de periode van 1690 tot 1720 (zie Franeker, Hindeloopen, Idaarderadeel, en Kollum) en dit is nu juist een tijd waarin de prijzen van akkerbouwprodukten zich gemiddeld iets beter hielden dan die van veehouderijprodukten. Tabel IV.28 toont dit aan voor enige belangrijke produkten uit beide categorieën.

Slicher van Bath heeft erop gewezen dat de zojuist genoemde periode grotendeels samenvalt met de Negenjarige Oorlog (1688–1697), de Spaanse Successieoorlog (1701–1713) en de Noordse Oorlog (1701–1721).[214] Hierbij kan nog worden opgemerkt, dat zulke oorlogsomstandigheden voor ons land dikwijls een bemoeilijking van de buitenlandse handel in het algemeen en van de invoer van graan en de uitvoer van veehouderijprodukten in het bijzonder met zich mee brachten. Bovendien vielen in deze periode twee hongersnoodjaren, te weten 1698 en 1710. Een verschuiving van het accent naar de akkerbouw kan in zo'n tijdsbestek dan ook worden verwacht. Ook in Zuidwest-Frankrijk had in deze periode een verschuiving van veeteelt naar akkerbouw plaats.[215] Nogmaals moet echter worden opgemerkt dat de gegevens betreffende Friesland eigenlijk te gering in aantal zijn voor verfijnde analyses en verregaande gevolgtrekkingen.

Na 1750 doet zich weer vrij algemeen een stijging van de landbouwprijzen voor. Globaal genomen stijgen de prijzen van akkerbouwprodukten sterker dan die van veehouderijprodukten. In veel gebieden van Europa leidt deze prijsontwikkeling tot een verschuiving in de richting van de akkerbouw. Ook hiervan geeft Slicher van Bath talrijke voorbeelden.[216]

In Friesland is deze samenhang niet duidelijk te bespeuren. Zoals we in het voorgaande hebben gezien, is daar veeleer sprake van een uitbreiding van de veestapel en een inkrimping van het areaal bouwland. En dat terwijl toch ook in ons land de prijsstijging voor akkerbouwprodukten doorgaans sterker was dan die voor voortbrengselen van de veehouderij (zie tabel IV.29). Weliswaar is het verschil in prijsontwikkeling tussen de twee categorieën van produkten tot circa 1780 nog van weinig betekenis. Pas na dit jaar, doch vooral in de Napoleontische tijd, schieten de akkerbouwprij-

214 Slicher van Bath, *Agr. gesch.*, p.231.
215 Slicher van Bath, *Agr. gesch.* p.238.
216 Slicher van Bath, *Agr. gesch.*, pp.254–260.

zen veel sterker omhoog dan de veehouderijprijzen. Het is ook inderdaad omstreeks 1780 dat de daling van het totale areaal bouwland in Friesland tot stilstand komt. In zoverre schijnt er wel enige samenhang met het prijsverloop te zijn.

Overigens moet bij dit alles worden bedacht, dat in de tweede helft van de 18e eeuw de inkrimping van het areaal bouwland in Friesland gepaard ging met een intensivering van de akkerbouw. Zoals in het voorgaande werd betoogd, geschiedde die intensivering door uitbreiding van de teelt van vlas, aardappelen, cichorei en klaver. De uitbreiding van de veestapel gecombineerd met de inkrimping van het bouwland bracht voorts met zich mee, dat er gemiddeld meer mest voor het bouwland beschikbaar kwam. De uitbreiding van het grasland ten koste van het bouwland betekent dan ook niet noodzakelijkerwijs, dat er in de bedrijven een accentverschuiving plaats had van akkerbouw- naar veehouderijprodukten.

De omvang van de veestapel blijkt, bezien op de lange termijn, weinig gevoelig te zijn voor de sinds ca. 1780 ietwat achterblijvende veehouderijprijzen. Er is immers allesbehalve sprake van een achteruitgang van de rundveestapel. Wel ondergaat de veestapel acute inkrimpingen in tijden van oorlog: de 4e Engelse Oorlog van 1780–1784, de 1e en 2e Coalitieoorlog, respectievelijk van 1792–1797 en van 1799–1801. Opvallend is dat in zulke omstandigheden de prijzen van de veehouderijprodukten niet scherp reageerden. Dit duidt op de aanwezigheid van een elastisch aanbod. In tijden van vermindering der afzetmogelijkheden en daardoor bedreiging van het prijspeil, gingen de boeren kennelijk onmiddellijk over tot het houden van minder vee.

Resumerend kan worden gesteld, dat in Friesland van een directe samenhang tussen enerzijds fluctuaties in de prijsverhouding tussen akkerbouw- en veehouderijprodukten en anderzijds verschuivingen van bouw- naar grasland en omgekeerd, weinig te bespeuren valt. Wel kan worden geconstateerd dat de ontwikkeling van het prijspeil van agrarische produkten in het algemeen, invloed heeft gehad op verschijnselen zoals de intensivering van de landbouw en de differentiatie tussen akkerbouw en veehouderij.[217]

217 In verband met die intensivering kan nog worden gewezen op een passage bij GRATAMA, *De gelukkige toestand van Friesland*, p.13. Het gaat daar over geschriften die in andere gewesten uitkomen over de landbouw. De schrijver merkt hierbij op: '...dat daarin geduurig lessen tot verbeteringen worden opgegeeven, welke de Boer hier te lande dagelijks uitoefent, en van den Grootvader reeds geleerd heeft. Hij weet niet beter of het behoort zo, terwijl er een ander noch om zoekt'. Verderop geeft hij een opsomming van de verbeteringen in de achttiende eeuw. Het zijn: begreppelen en bemesten van hooilanden, vroeg maaien, aardappelteelt en klaverbouwmethode.

IV.11. Bedrijfsgrootte

Door De Boer zijn indertijd met behulp van gegevens uit het Register van de Aanbreng berekeningen gemaakt over de bedrijfsgrootte in de grietenijen Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel.[218] Postma heeft naderhand voor enige andere grietenijen dergelijke berekeningen gemaakt.[219] Beide schrijvers hebben de door hen gevonden gegevens uit het begin van de 16e eeuw geconfronteerd met vergelijkbare gegevens uit de 20ste eeuw. Daarbij bleek dat van de bedrijven van 1 ha en meer de gemiddelde grootte in die vier eeuwen niet veel was veranderd. In Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel bedroeg zij in 1511 respectievelijk 16½ en 17 ha, in 1902 respectievelijk 20 en 14 ha.

Waar wel verschuivingen in waren opgetreden, dat was in de frequentieverdeling van de bedrijfsgrootten. Zowel het aantal kleine – van minder dan 5 ha – als het aantal grote bedrijven – van 30 ha en meer – bleek te zijn toegenomen, terwijl daarentegen het aantal in de middengroep van 5–30 ha beduidend was ingekrompen. Tabel IV.30 die op grond van de gegevens van De Boer is samengesteld, laat deze ontwikkeling zien.

Bovendien toonden de cijfers aan, dat ook reeds in het begin van de 16e eeuw de zeer kleine bedrijven meer voorkwamen in het akkerbouwgebied dan in de weidestreken en dat hun aantal in het eerstgenoemde gebied sinds die tijd beduidend is vermeerderd. Zo stelde Postma vast, dat wanneer men de bedrijven van minder dan 1 ha ook meetelt, de gemiddelde bedrijfsgrootte in de kleibouwstreek in 1921 nog slechts de helft bedroeg van die in 1511.[220]

Zoals gezegd ging het hier om een vergelijking van de situatie uit het begin van de 16e eeuw met die uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Daarachter gaat dus een ontwikkeling schuil, die zich over vier eeuwen heeft uitgestrekt. Teneinde de tijd waarin de veranderingen zich hebben voltrokken, iets nader te bepalen, zal thans de situatie aan het einde van de 18e eeuw in ogenschouw worden genomen. Met behulp van de speciekohieren uit 1793 – of daar waar zij van genoemd jaar ontbreken, uit één van de jaren 1794–1798 – zal worden gepoogd inzicht te krijgen in de toenmalige bedrijfsgroottestructuur.

In de speciekohieren staan per belastingplichtige o.a. het aantal koeien en rieren en het areaal bouwland vermeld. De totale opper-

218 De Boer, De Friesche grond in 1511, pp.102–104.
219 Postma, De Fryske boerkerij, p.139. Postma, *De Friesche kleihoeve*, pp.44–45. Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp.103–109.
220 Postma, De Fryske boerkerij, p.139.

vlakte cultuurland per bedrijf is niet bekend. Die kan echter bij benadering worden vastgesteld, indien we weten hoe groot de gemiddelde hoeveelheid grasland per koe in de verschillende gemeenten bedroeg. Per bedrijf kan dan de totale oppervlakte cultuurland worden gevonden door de volgende rekensom: areaal bouwland + aantal koeien × gemiddeld areaal grasland per koe = totaal areaal cultuurland.

Hoe komen we nu echter aan de gemiddelde hoeveelheid grasland per koe? Dat kan slechts gebeuren via een omweg en wel met behulp van de gegevens van de kadastrale opmetingen uit de jaren 1820–1830. Deze gegevens zijn gepubliceerd in het Verslag van de Landbouw van 1875.[221] Ik heb daaruit allereerst per grietenij de hoeveelheid bouwland en wei- en hooiland samengeteld. Vervolgens werd aangenomen dat het aldus verkregen areaal bouw- en grasland gelijk was aan het areaal in 1793. Door nu de uit de speciekohieren bekende hoeveelheid bouwland hiervan af te trekken, krijgt men de hoeveelheid grasland in 1793. Dit wordt dan gedeeld door het aantal volgens de speciekohieren in 1793 in de betreffende grietenij aanwezige koeien. De hieruit resulterende gemiddelde hoeveelheid grasland per koe wordt tenslotte gebezigd om per bedrijf het totale areaal gras- en bouwland te berekenen. Ter verduidelijking van de gebruikte methode kan het volgende voorbeeld dienen.

Leeuwarderadeel heeft in 1820: 1459 ha bouwland
en 6974 ha grasland
8433 ha in totaal.

In 1793 bedroeg het areaal bouwland 3244 pm = 1200 ha.
Het areaal grasland bedroeg derhalve in 1793: 8433–1200 = 7233 ha.
Het aantal koeien bedroeg in 1793: 4037 stuks.
De gemiddelde hoeveelheid grasland per koe was dus in 1793:

$$\frac{7233}{4037} = 1{,}79 \text{ ha.}$$

Een bedrijf met 7 koeien en 10 pm bouwland in 1793 was groot:
$7 \times 1{,}79$ ha + $10 \times 0{,}37$ ha = 16 ha.

Natuurlijk worden op deze manier niet de werkelijk in 1793 bestaande bedrijfsgrootten verkegen. In de eerste plaats was in dat jaar de hoeveelheid bouw- en grasland niet gelijk aan die in 1820–1830. In veel gevallen zal in de tussenliggende periode uitbreiding van het areaal cultuurland door bedijking, ontginning e.d. hebben

221 *Verslag van den landbouw 1875.*

plaats gehad. Dat betekent dat in werkelijkheid de gemiddelde hoeveelheid grasland per koe in 1793 kleiner is geweest dan onze cijfers aangeven.

Voorts is het strikt genomen niet juist, uit de gemiddelde hoeveelheid grasland per koe, die in een bepaalde grietenij gold, de omvang van de individuele bedrijven te berekenen. Het ligt immers voor de hand, dat binnen de grietenijen die gemiddelde hoeveelheid nog weer uiteenliep voor de verschillende bedrijfsgrootteklassen. De gebezigde methode geeft dan ook slechts een ruwe benadering van de bedrijfsgroottestructuur. Bij de interpretatie van de uitkomsten zal daarmee terdege rekening moeten worden gehouden.

De uitkomsten zijn genoteerd in tabel IV.31 en betreffende heel Friesland en de afzonderlijke landbouwgebieden in beeld gebracht in grafiek IV.17 Daarbij dient nog het volgende te worden opgemerkt: 1. bedrijven met één koe zijn steeds meegerekend, aangezien het gemiddelde aantal ha per koe overal meer dan één bedroeg; 2. bedrijven met 2¼ pm. (=0,83 ha) en minder zijn niet meegerekend. Op deze manier wordt bereikt dat een vergelijking mogelijk is met de gegevens van De Boer en Postma betreffende 1511, waarbij ook de bedrijven van minder dan 1 ha niet in aanmerking werden genomen.

Uit tabel IV.31 en grafiek IV.17 kan ten aanzien van Friesland in zijn geheel worden geconcludeerd, dat de bedrijfsgrootteklassen die rondom het midden van de frequentietabel liggen, nl. die van 20–30 ha en 30–40 ha, domineren. Wanneer men de grootteklasse 40–50 ha er nog bij neemt, dan komt men op 49 % voor de gezamenlijke bedrijven van tussen de 20 en 50 ha. Beneden de 20 ha zitten 45 % van de bedrijven, boven de 50 ha slechts 6 %.

Zoals te verwachten is, vertonen de landbouwgebieden onderlinge verschillen. Het minst uitgesproken zijn die verschillen tussen de kleiweidestreek en de veenweidestreek. Beide hebben een hoog percentage bedrijven van tussen de 20 en 50 ha, te weten respectievelijk 62 en 59 %. Bedrijven van beneden de 20 ha zijn hier verhoudingsgewijs dun gezaaid; zij nemen in de kleiweidestreek 36 % en in de veenweidestreek 27 % voor hun rekening. De veenweidestreek valt op door een relatief hoog aandeel (14 %) van de grootteklassen van 50 ha en meer. Een samenhang met de aanwezigheid van veel laaggelegen grond van zeer lage produktiviteit in deze gebieden ligt voor de hand.

In tegenstelling tot de weidestreken, zijn in de Wouden en de kleibouwstreek de bedrijven van 20–50 ha in de minderheid; in beide gevallen vormen zij 43 % van het totaal. De bedrijven van beneden de 20 ha overwegen hier; in de Wouden maken zij 51 %, in de kleibouwstreek 54 % van het totaal uit. In laatstgenoemd ge-

bied blijken met name de heel kleine bedrijven, van beneden de 5 ha, sterk te domineren. Zij beslaan 29% van het totale aantal bedrijven.

Bij een beschouwing van de afzonderlijke grietenijen springen ook enkele verschijnselen in het oog. Zo verraadt Leeuwarderadeel zijn gedeeltelijke bouwstreekkarakter door een hoog percentage in de klasse 1–5 ha (24%). De echte weidegrietenijen laten hier percentages van slechts 5 à 7 zien. Wonseradeel komt daar iets bovenuit met zijn 11%, maar in deze grietenij ligt dan ook de zogenaamde kleine bouwhoek. De bedrijven van tussen de 20 en 50 ha zijn in de grietenijen van de kleiweidestreek, behalve in Leeuwarderadeel, duidelijk in de meerderheid. In Wymbritseradeel valt zelfs 77% van alle bedrijven in deze grootteklasse.

In de veenweidestreek loopt Haskerland er nogal uit met veel bedrijven van 5–10 ha (21%), waardoor het haast meer in het beeld past van de naburige Woudgrietenijen. Het veel voorkomen in de weidestreek van bedrijven van 50 ha en meer blijkt vrijwel geheel op rekening te komen van Doniawerstal (28%), Lemsterland (33%) en Engwirden (38%).

In de Wouden zitten de kleine bedrijven vooral in de noordelijke grietenijen Dantumadeel en Achtkarspelen. De bedrijven van 1–10 ha maken hier meer dan 40% van het totaal uit. In de zuidelijke Wouden is dat anders. Kleine bedrijven zijn daar ver in de minderheid. Vooral Ooststellingwerf valt op doordat daar 74% van alle bedrijven binnen de grenzen van 15 en 40 ha vallen. Ook in Weststellingwerf zijn er niet veel kleine bedrijven. Deze uitkomsten zijn geheel in overeenstemming met de constatering van Bouwer, dat het ontstaan van keuterboerderijen in de zuidelijke Wouden tot aan de 19e eeuw slechts van beperkte omvang is geweest.[222]

In de kleibouwstreek zien we haast overal veel kleine bedrijven van 1–5 ha. Alleen Franekeradeel vormt een uitzondering; deze grietenij sluit wat de bedrijfsgroottestructuur betreft veel meer aan bij de weidegebieden.

Het hoogste percentage kleine bedrijven komt voor in Barradeel. In paragraaf IV.9 is gebleken dat hier juist in de tweede helft van de 18e eeuw een sterke toeneming van het aantal kleinbedrijven heeft plaats gehad. Dat wordt nog eens duidelijk gedemonstreerd door een vergelijking van de gegevens van 1793 met gelijksoortige, eveneens uit de speciekohieren berekende gegevens betreffende 1748, zoals gebeurd is in tabel IV.32. Daaruit blijkt dan tevens dat de verveelvoudiging van het aantal kleinbedrijven nagenoeg

222 Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen*, p. 39.

uitsluitend ten koste van de grootteklasse 15–19,9 ha is gegaan.

Wanneer nu vervolgens de gegevens van 1793 worden vergeleken met die van 1511 voorzover beschikbaar – hetgeen gebeurt in de tabellen IV.33 en IV.34 – dan blijkt dat de ontwikkeling die De Boer en Postma constateerden door vergelijking van de situatie aan het begin van de 16e eeuw met die in de 20ste eeuw, ook reeds gaande was vóór 1800, althans wat de toeneming van het aantal grote bedrijven en de vermindering van het aantal middelgrote bedrijven betreft.

Een beduidende vermeerdering van het aantal kleine bedrijven, van minder dan 5 ha, is in deze periode echter alleen te bespeuren in Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel. In Baarderadeel is die toeneming van geringe betekenis en in Hennaarderadeel is juist enige vermindering opgetreden (tabel IV.33).

Die vermindering van het aantal bedrijven in de laagste grootteklasse zien we ook in de tabellen IV.34[a]. tot en met 34[e]. Hier is evenwel de bovengrens van die laagste klasse niet gelegd bij 5 ha doch bij 10 ha, omdat Postma, aan wie de gegevens betreffende 1511 zijn ontleend, met deze indeling werkt.[223] Tabel IV.33 is dus niet geheel vergelijkbaar met de tabellen IV.34[a] tot en met 34[e].

Overigens is het niet verbazingwekkend, dat in de bouwgrietenij Ferwerderadeel en in Leeuwarderadeel, dat destijds nog een sterke akkerbouwinslag had, het aantal kleine bedrijven is vooruitgegaan, terwijl in de weidegrietenijen waar, zoals in paragraaf IV.10 werd geconstateerd, de akkerbouw steeds meer is verdwenen, de kleine bedrijven in aantal zijn verminderd. Dit hangt samen met de differentiëring in het economische leven, waarbij steeds minder handwerkslieden er wat boerenbedrijf op na hielden. In de akkerbouwstreken is deze ontwikkeling meer dan gecompenseerd door uitbreiding van de groep arbeiders, die op kleine schaal zelfstandig landbouw beoefenden. Deze compensatie is echter in de weidestreken achterwege gebleven doordat daar veel minder arbeiders zaten.

Opmerkelijk is het feit dat het totale aantal gebruikers van 1 ha en meer in de loop van drie eeuwen eerder is achteruitgegaan dan vooruit, en dat terwijl toch de bevolking in diezelfde tijd beduidend in omvang is toegenomen. Het betekent dat een relatief steeds kleiner deel van die bevolking grondgebruiker was. Ook hierin weerspiegelt zich de toenemende differentiatie in het economische leven, waarin de niet-agrarische sectoren een steeds grotere plaats zijn gaan innemen. Overigens was deze differentiatie in de 18e eeuw nog niet overal even ver voortgeschreden. Bij de behandeling van

223 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, p.104.

de beroepsstructuur in 1749 is gebleken dat in Weststellingwerf toen nog 60 à 70% van de beroepsbevolking als boer genoteerd stond, al of niet bij wijze van nevenberoep. En in 1793 worden hier in het speciekohier van de in totaal 1168 aangeslagenen er 575 vermeld met rundvee en/of bouwland.

Het aantal kleine bedrijven is sterk toegenomen in de akkerbouwgebieden. Daar waren ze ook reeds in 1511 talrijker dan in de weidestreken. In paragraaf IV.9 kon worden vastgesteld dat met name in de tweede helft van de 18e eeuw die toename in de bouwgrietenijen sterk is geweest. Zij werd daar in verband gebracht met de intensivering in de akkerbouw, voornamelijk door de invoering van de aardappelteelt.

Een bron, die speciaal op de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte in de loop van de 18e eeuw licht kan werpen, wordt gevormd door de zogenaamde reële kohieren. Daarin zijn boerderijen, losse landen en huizen genoteerd met hun huurwaarde, waarover de belasting werd berekend. In een deel van de grietenijen is ook de oppervlakte van het bij de boerderijen behorende land alsmede van het losse land, opgeschreven. Uit deze reële kohieren heb ik voor enige grietenijen betreffende een drietal jaren in de 18e eeuw o.a. de volgende gegevens berekend:

1. het aantal boerderijen,
2. de hoeveelheid land bij de boerderijen behorend,
3. de hoeveelheid los land.

Deze gegevens zijn samengebracht in tabel IV.35. Daaruit blijkt dat zich gedurende de 18e eeuw in deze grietenijen een vermindering heeft voorgedaan van het aantal boerderijen, gepaard gaande met een vergroting van het gemiddelde areaal bij de boerderijen. Dat gemiddelde lag in 1805 tussen de 59 en 73 pm, in de bouwstreek iets hoger dan in de weidestreken. Daarnaast was er veel los land, vooral in de bouwstreek en de Wouden. Voor een deel zal dat het land van de hier veel voorkomende kleine bedrijfjes zijn geweest, die kennelijk in de kohieren niet tot de boerderijen werden gerekend. Voor een ander deel zal het door boeren bijgepacht los land zijn geweest.

Uit de reële kohieren is voorts op te maken, dat in de loop van de 18e eeuw het aantal huizen, dat niet boerderij was, overal flink is toegenomen (tabel IV.36). Dit wijst weer in de richting van de reeds meermalen genoemde differentiatie, die zich ook in de 18e eeuw nog heeft voortgezet.

Wanneer men de hele hierboven beschreven ontwikkeling van de bedrijfsgrootte tussen 1500 en 1800 nog eens overziet en combineert met hetgeen in andere paragrafen van dit hoofdstuk werd geconstateerd, dan dient zich het volgende beeld aan. Aan het begin van

de 16e eeuw overheerst in Friesland nog het middelgrote bedrijf, waarvan een gezin kon bestaan, gedeeltelijk met nevenwerkzaamheden in de ambachtelijke en/of commerciële sfeer. De agrarische produktie had nog een enigszins zelfverzorgend karakter, gezien de akkerbouw die men ook in de weidestreken nog overal aantrof. In de loop van de volgende drie eeuwen heeft zich een tweeledig differentiatieproces voorgedaan. Eensdeels in het economische leven een uiteengaan van de agrarische sector en de niet-agrarische sectoren, anderdeels binnen de agrarische sector een uiteengaan van veehouderij en akkerbouw. De eerstgenoemde differentiatie komt o.m. tot uiting in de groei van de steden en grotere dorpen en de toeneming van het aantal beroepspersonen in nijverheid, handel, verkeer en turfgraverij. In de agrarische sector heeft deze differentiatie geleid tot het ontstaan van grotere, meer op produktie voor de markt gerichte bedrijven, waarvan de ondernemer met zijn gezin en eventueel personeel zich geheel specialiseerde op de landbouw.

De differentiatie binnen de landbouw heeft in die streken, waar men zich steeds meer specialiseerde op de akkerbouw, een omvangrijke klasse van landarbeiders, die tevens kleine grondgebruikers waren, in het leven geroepen. Anders dan in de veehouderijgebieden, is hierdoor in de akkerbouwstreken het aantal kleinbedrijven beduidend toegenomen.

Naast deze ontwikkelingen op lange termijn hebben op kortere termijn andere factoren op de bedrijfsgroottestructuur ingewerkt. Zo is in de 80-jarige oorlog in het zuiden van Friesland een tendens tot vergroting van de bedrijven te bespeuren, doordat sommige boerderijen als gevolg van de oorlogshandelingen werden verlaten en het land bij andere boerderijen werd gevoegd.[224]

Voorts constateerde Postma een verkleining van de bedrijven in de zuidwesthoek tot ca. 1650, met daarna pas een vergroting.[225] Tenslotte doet zich in de akkerbouwgebieden, zoals we hebben gezien, in de tweede helft van de 18e eeuw een verdere toeneming van het aantal kleinbedrijven voor als gevolg van de opkomst van de aardappelteelt.

IV.12. Eigendom en pacht

Evenals voor verscheidene andere aspecten van de samenleving is ook voor de verhouding eigendom : pacht het Register van de Aanbreng van 1511 de vroegste bron die kwantitatieve inlichtingen

224 Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen*, p.62.
225 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.161.

kan verschaffen. Het zijn weer De Boer en Postma geweest, die de desbetreffende gegevens uit genoemde bron hebben verwerkt en, voorzover mogelijk, vergeleken met gegevens uit de 20ste eeuw.[226] Daaruit bleek dat, evenals in onze tijd, aan het begin van de 16e eeuw in Friesland zeer veel pacht voorkwam. Een aanzienlijk deel van de verpachte grond was destijds in handen van de adel en de kloosters. De grondgebruikers, die zelf eigenaar waren, vormden vooral in de kleigebieden een kleine minderheid van het totale aantal grondgebruikers; in de zand- en veenstreken lag hun percentage in het algemeen hoger. Tabel IV.37, kolommen 2 en 3, geeft hiervan een indruk. Voor deze tabel werden betreffende 1511 de gegevens van De Boer en Postma gebruikt, aangevuld met die van Algra voor Engwirden. Voor de Dongeradelen, Menaldumadeel, Franekeradeel en Barradeel heeft Postma de grondgegevens van het Register van de Aanbreng niet bewerkt tot cijfers betreffende pacht en eigendom. Dat is ook geen eenvoudige zaak. In de eerstgenoemde grietenijen is niet overal het aantal pondematen vermeld, terwijl in Barradeel de mensen met de verschillende stukken land, die ze gebruikten, min of meer verspreid in het register staan. Bovendien komt het nogal eens voor, dat bij boerderijen waarvan de gebruiker samen met andere personen eigenaar is, de aandelen van de verschillende eigenaars niet expliciet zijn vermeld. Daardoor is de berekening van de verhouding tussen pacht en eigendom voor deze grietenijen niet alleen tijdrovend, ook zijn de uitkomsten iets minder betrouwbaar dan voor de overige grietenijen. Desalniettemin heb ik voor de beide Dongeradelen, evenals voor telkens een groot en een klein dorp van de grietenijen Menaldumadeel, Franekeradeel en Barradeel, de gegevens verwerkt en die eveneens opgenomen in tabel IV.37. Daarbij is in die gevallen, waar de pondematen niet zijn vermeld, voor de bepaling van de verhouding tussen pacht en eigendom uitgegaan van de huurwaarde. Een gebruiker die de helft of meer van de totale huurwaarde aan derden moest afstaan in de vorm van pacht, grondrente, 'eeuwige delen' e.d., is gerekend tot de pachters; een gebruiker, die minder dan de helft moest afstaan, tot de eigenaars. Evenals de genoemde auteurs, rekende ik de pastoors, die zelf het pastoriegoed gebruikten, tot de eigenaars.

Door Algra is er terecht op gewezen, dat onze huidige begrippen eigendom en pacht niet zonder meer toepasbaar zijn op de situatie aan het begin van de 16e eeuw, toen de romeinsrechtelijke verhoudingen nog lang niet algemeen waren doorgedrongen.[227] Inderdaad

226 De Boer, De Friesche grond in 1511, pp.106–107. Postma, *De Friesche kleihoeve*, p.45. Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp.127–129.
227 Algra, De oanbring fan Einjewier, pp.2–3.

moet hiermee rekening worden gehouden met de beoordeling van het hier geschetste beeld van de eigendomsverhoudingen. In feite is dat beeld economisch bepaald. Immers, economisch maakte het niets uit of de betalingen die de landgebruiker moest doen, de benaming 'pacht' dan wel 'grondrente' e.d. droegen. Voor de juridische en sociale positie van de landgebruiker maakte het echter wel degelijk verschil of hij pachter was met een contract voor een beperkt aantal jaren dan wel of hij een langdurend gebruiksrecht had met de verplichting tot periodieke betalingen en/of andere prestaties.

De tabel laat duidelijk het verschil zien tussen enerzijds de kleigebieden en anderzijds de Wouden en de laaggelegen grietenijen Engwirden en Wymbritseradeel. Verder lijkt het erop alsof in de bouwstreek het aantal gebruikers-eigenaars in doorsnee iets groter is geweest dan in de kleiweidestreek.

Gegevens over de hoeveelheid grond in eigen gebruik en gepachte grond zijn veel moeilijker uit het Register van de Aanbreng af te leiden. Voorzover ze er zijn, bevestigen zij de boven geschetste verhoudingen, nl. weinig grond in eigendom van de gebruikers in de kleiweidestreek, meer in de kleibouwstreek en de Wouden (zie tabel IV.37, kolom 3).

Over de ontwikkeling gedurende de 16e en 17e eeuw is weinig bekend. Wel kan worden gezegd dat er een verschuiving in de eigendomsverhoudingen is opgetreden toen na de reformatie de overheid de kloostergoederen eerst confisqueerde en deze vervolgens, vooral in de jaren 1638–1640, te gelde maakte door verkoop aan particulieren. De kopers kwamen voornamelijk uit kringen van adel en andere aanzienlijken.[228] Voor de stemdragende kloostergoederen, die in 1640 nog in handen van de overheid waren, kan precies worden nagegaan, waar ze terecht gekomen zijn, en wel met behulp van de stemkohieren van 1640 en 1698. In die kohieren staat van elke stemdragende plaats genoteerd, wie de gebruiker en wie de eigenaar was. Tabel IV.38 is op grond hiervan samengesteld. Daarbij werden tot de groep 'adel en niet-adellijke regenten' alle dragers van adellijke namen en van niet-adellijke regentennamen gerekend, alsmede de burgemeesters. In de groep 'burgers' zijn ondergebracht al degenen die de titel dr. of ds. droegen, benevens schepenen, rijke kooplieden en dragers van familienamen. Tot de derde groep zijn gerekend degenen, die niet tot de eerste twee groepen konden worden gerekend en die allen niet met een familienaam doch met een

228 SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. lb. I*, p.170. *Enc. v. Frl.*, p.412. *Gesch. v. Frl.*, p.369. KALMA, *Om Gysbert Japiks hinne*, p.48.

patronymicum staan genoteerd. De vierde groep bevat de eigenaars die tevens gebruiker van de plaats zijn. Onder de corporaties vallen de eigendommen van kerken, pastorieën, gasthuizen, weeshuizen e.d.

Uit de tabel blijkt, dat vanaf 1640 de helft van de kloostergoederen bij adel en regenten terecht gekomen is en 30% bij de gegoede burgerij. Slechts 5% is toegevallen aan de gebruikers.

De hele ontwikkeling van de verhouding tussen eigendom en pacht in de 17e eeuw kan overigens niet los worden gezien van het in Friesland geldende stemrecht in zaken van overheid en kerk. In de loop van de eerste helft van de 17e eeuw werd dit stemrecht definitief verbonden aan de eigendom van op het stemregister geplaatste boerderijen en, bij wijze van uitzondering, huizen zonder land. In totaal waren er ongeveer 10.000 stemmen. De waarde van boerderijen voor de eigenaren werd dus niet alleen bepaald door het financiële rendement in de vorm van pacht e.d., doch tevens door de politieke macht en de beschikkingsmacht over de overheidsambten, die met behulp van het stemrecht kon worden uitgeoefend. In feite was die macht echter alleen te realiseren, wanneer men persoonlijk, als familie dan wel als belangengroep voldoende stemmen had om in een dorp en eventueel ook in een grietenij de meerderheid te vormen. Hierdoor is het opkopen van stemdragende plaatsen door regenten sterk gestimuleerd. In hoofdstuk VI wordt op deze aangelegenheid nader ingegaan. In het kader van deze paragraaf is vooral van belang, dat hierdoor de verhouding tussen eigendom en pacht nog weer verder is verschoven in de richting van de pacht. Een aanwijzing hiervoor ligt in het feit dat het aantal gebruikers onder de eigenaars van stemdragende goederen tussen 1640 en 1698 aanzienlijk is verminderd, zoals tabel IV.39 aantoont. Vooral in die grietenijen waar in 1640 het percentage gebruikers-eigenaars nog betrekkelijk hoog was, is het in de tweede helft van de 17e eeuw sterk gedaald.

Nu moet hierbij echter worden opgemerkt, dat in principe de eigendomsverhouding van de stemmen niet samenvalt met de eigendomsverhouding van de grond. Immers, niet alle grond was verbonden aan stemgerechtigde goederen en juist in de tweede helft van de 17e eeuw zien we het verschijnsel, dat steeds meer de eigendom van zogenaamde hornlegers, dat is de grond waarop de boerderij stond of had gestaan en waaraan juridisch het stemrecht was verbonden, los wordt gemaakt van de eigendom van de overige tot de stemdragende plaatsen behorende landerijen. Het is dan ook in theorie mogelijk, dat in een bepaalde grietenij weliswaar het aantal stemmen in eigendom bij de gebruikers is gedaald, doch dat hun grondeigendom zelfs is toegenomen. Toch lijkt deze praktijk van het losmaken van hornlegers niet van zulk een omvang te zijn geweest

dat daardoor de grote verschuiving, die tabel IV.39 aantoont, geheel kan worden verklaard. In Rauwerderhem, één van de weinige grietenijen waar de grootte van de stemdragende plaatsen is vermeld, blijkt in die grootte tussen 1640 en 1698 nauwelijks enige verandering te zijn gekomen, maar toch is daar het percentage gebruikers-eigenaars gehalveerd.

De overdracht van grond van eigenerfde boeren aan regenten is bovendien in de hand gewerkt door de slechte economische positie waarin de landbouw na ca. 1665 kwam te verkeren. De druk op de prijzen van agrarische produkten en de stijging van het kostenpeil, voornamelijk door verhoging van belastingen en dijklasten, dwongen menige eigenerfde boer tot het verkopen van zijn land. Ook verscheidene landeigenaren zagen zich trouwens geplaatst voor de noodzaak, hun landerijen van de hand te doen. Dit hangt samen met de pachtverhouding zoals die destijds nog veel in Friesland voorkwam en waarbij de huurder van de landerijen eigenaar van het huis was. Bij beëindiging van de pacht moest de eigenaar van het land het huis tegen een vastgesteld bedrag overnemen. Toen in de tweede helft van de 17e eeuw veel pachters door de economische malaise genoodzaakt waren de pacht op te zeggen, waren landeigenaren vaak niet in staat de koopsom voor het huis te betalen, zodat zij de landerijen moesten verkopen aan kapitaalkrachtiger personen. Door deze ontwikkeling kwamen huis en land meer en meer in handen van één eigenaar, waardoor het instituut van de zogenaamde 'afkoop' langzamerhand is verdwenen. De positie van de pachter tegenover de eigenaar is door deze ontwikkeling verzwakt.[229]

Het is bij dit alles geen wonder dat omstreeks 1700 de pacht in Friesland nog sterker overheerste dan in 1511. Postma vermeldt dit uitdrukkelijk voor de grietenij Achtkarspelen.[230] Ook kan het met behulp van de reële kohieren worden aangetoond. Uit die kohieren berekende ik voor een aantal grietenijen, hoeveel land verpacht was en hoeveel in eigen gebruik. De resultaten zijn in tabel IV.37, kolommen 4, 5 en 6, neergelegd. De gegevens uit de 18e eeuw zijn niet over de hele linie vergelijkbaar met die van 1511. De laatsten betreffen nl. in de eerste plaats de gebruikers, terwijl de 18e-eeuwse gegevens op de grond betrekking hebben. Slechts voor enkele grietenijen en dorpen kon ook voor 1511 het percentage grond in eigen gebruik worden berekend. Toch mag wel worden geconcludeerd dat het percentage 'eigen gebruik' in het begin van de

229 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. Ib. I*, p. 337. *Enc. v. Frl.*, pp. 332–333. *Gesch. v. Frl.*, p. 373.
230 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. Ib. II*, p. 171.

18e eeuw beduidend lager lag dan in 1511. In 1805 is het evenwel weer aanmerkelijk hoger. De toeneming heeft vrijwel geheel in de tweede helft van de 18e eeuw plaats gegrepen. De toenmalige gunstige ontwikkelingen in de landbouw, waardoor de inkomenspositie van de boeren is verbeterd, zullen hun neiging om het door hen gebruikte land in eigendom te verwerven, hebben versterkt. Daar kwam nog een andere factor bij. In 1795 is het stemrecht vervallen, waardoor een belangrijk motief voor de grondbezittende regenten, om boerderijen in eigendom te verwerven of te behouden, verviel.

Niettemin is er slechts sprake van een verschuiving in de verhouding tussen pacht en eigendom, en niet van een ingrijpende ommekeer. Over het gehele behandelde tijdvak van drie eeuwen is in grote delen van Friesland de pacht de dominerende vorm van grondgebruik gebleven. De fluctuaties in de verhouding tussen pacht en eigendom zijn eensdeels veroorzaakt door economische factoren, anderdeels zijn zij bepaald door de specifieke Friese staatkundige structuur, waarbij aan de eigendom van stemhebbende goederen bepaalde rechten waren verbonden.

IV.13. Samenvatting

Evenals dat met het algemeen prijsniveau het geval was, bewogen ook de voor Friesland belangrijke prijzen van agrarische voortbrengselen zich opwaarts tot ongeveer het midden van de 17e eeuw. In de tweede helft van die eeuw en in de eerste helft van de 18e eeuw overheerst een druk op het prijspeil. De tweede helft van de 18e eeuw is weer een tijd van stijgende prijzen. Deze seculaire trend tekent zich ook af in de pacht- en koopprijzen van land. In de periode van dalende prijzen na ongeveer 1650 hebben belangrijke kostenbestanddelen voor de landbouw, zoals belastingen en dijklasten, juist de neiging tot stijgen, zo niet absoluut dan toch in elk geval relatief. Daardoor zag de agrarische producent zich geplaatst in een schaarbeweging tussen prijzen en kosten. Hierin kwam weer verbetering na ca. 1750, toen het prijspeil weer in opwaartse richting ging en de kosten niet navenant stegen.

De activiteit op het gebied van landaanwinning en -verbetering volgt in grote lijnen de geschetste trendbeweging. Deze activiteit was het grootst tot aan ca. 1660. Daarna wordt tot ca. 1750 veel minder op dit gebied gedaan. In de tweede helft van de 18e eeuw zijn er weer tekenen die erop wijzen, dat ook in dit opzicht de investeringslust weer is aangewakkerd door de gunstige conjunctuur voor de agrarische sector.

Veelvuldig had de landbouw te lijden onder overstromingen, misoogsten en andere tegenslagen. Voor de bescherming tegen de aanvallen van de zee werd allengs een betere organisatie van het dijkwezen opgebouwd. In het door ons bestudeerde tijdperk hebben zich ná 1717 geen grote watersnoodrampen meer voorgedaan. Ernstige tegenslagen waren ook de paalwormplaag en de veepest. De paalworm vernielde in de jaren dertig van de 18e eeuw de houten palen die destijds de dijken aan de zeezijde moesten beschermen. Het herstel van de zeeweringen bracht hoge kosten met zich mee. Aangezien dit herstel echter gepaard ging met een technische verbetering, omdat het hout werd vervangen door stenen glooiingen, kwamen de onderhoudskosten van de dijken sindsdien op een lager niveau te liggen.

De veepest heeft in de 18e eeuw het land driemaal gedurende een reeks van jaren geteisterd. Voor de landbouw als geheel werd de daaruit voortvloeiende daling van de totale produktie van veehouderijvoortbrengselen in belangrijke mate gecompenseerd door een flinke stijging van de prijzen. Individuele boeren kregen evenwel zware klappen. De veepestaanval van 1744 schijnt het hardst te zijn aangekomen, ook al omdat de economische situatie voor de landbouw in de jaren veertig toch al verre van rooskleurig was. Ook in 1769 waren de verliezen aan vee groot, maar ditmaal viel de ramp in een opgaande tijd en het herstel voltrok zich dan ook sneller.

In de tijd tot ongeveer 1650 zijn er tekenen van een intensiever wordende landbouw. De reeds gesignaleerde uitbreiding van het areaal cultuurgrond door landaanwinning e.d. toont aan dat investeren in de agrarische sector aantrekkelijk werd geacht. Ook verbeteringen in de boerderijbouw en toepassing van de watermolen duiden op een intensievere aanwending van kapitaal. De hoge opbrengsten op een bedrijf te Hitsum en één op Het Bildt kunnen slechts zijn behaald door een zeer intensieve wijze van landbouwen. In het beeld van een intensiever wordende landbouw past tevens de opkomst van de bemesting en begreppeling van grasland in de eerste helft van de 17e eeuw.

Na 1650 wijzen een aantal verschijnselen in de richting van een minder intensief wordende landbouw. In sommige gebieden neemt het aantal landgebruikers af en worden boerenbedrijven samengevoegd. Voorzover in de landbouw nog technische verbeteringen worden aangebracht, zoals de invoering van de karnmolen, komt dat neer op een vervanging van de relatief dure factor arbeid door kapitaal. In de eerste helft van de 18e eeuw heeft bemesting van grasland nauwelijks plaats en het greppelen van weiland geschiedt met grote tussenpozen. Voorts neemt de uitvoer van hooi uit Fries-

land toe, hetgeen betekent dat de boeren minder vee dan voorheen gingen houden.

In de tweede helft van de 18e eeuw zijn de tekenen van intensivering legio. In de veehouderij wordt het periodieke begreppelen en bemesten van de weilanden, alsmede het slatten van de sloten, regel. De boeren gaan meer vee houden en de hooiuitvoer loopt achteruit. Ook wordt gestreefd naar verhoging van de hooiproduktie door het vaker dan éénmaal hooien.

De sterkste intensivering heeft plaats in de akkerbouw. Arbeidsintensieve produktietakken zoals vlasteelt, cichoreiteelt, klaverbouw en vooral aardappelteelt breiden zich uit.

In de verhouding tussen grasland en bouwland zijn in de loop van de tijd diverse wijzigingen opgetreden. Gezien over de hele behandelde tijdsspanne van drie eeuwen is in de weidestreken het grasland en in de bouwstreek het bouwland uitgebreid. Er heeft zich dus een voortgaande ontmenging van de bedrijfsstijl voorgedaan. De veepest heeft geen blijvende vergroting van het areaal bouwland veroorzaakt. Vrij algemeen heeft in de 18e eeuw juist een inkrimping van het bouwland plaats gehad, gepaard gaande met een uitbreiding van de rundveestapel. Een directe samenhang tussen de fluctuaties in de verhouding tussen de prijzen van veehouderij- en akkerbouwprodukten enerzijds en de wijzigingen in de verhouding grasland : bouwland anderzijds kan ook niet worden vastgesteld.

De bedrijfsgroottestructuur wordt in het begin van de 16e eeuw nog gekenmerkt door het domineren van het middelgrote bedrijf. Sindsdien is er een ontwikkeling geweest naar méér grote bedrijven en méér kleinbedrijven. Deze ontwikkeling hangt samen met andere, reeds gesignaleerde verschijnselen, zoals de voortgaande ontkoppeling tussen landbouw en ambacht, het uiteengaan van veehouderij en akkerbouw en het verschijnen van de uitwonende landarbeiders.

Ook op kortere termijn hebben zich bepaalde veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur voorgedaan. Tijdens de 80-jarige oorlog was er in het zuiden van de provincie een tendens naar grotere bedrijven doordat het land van verwoeste boerderijen bij andere bedrijven werd gevoegd. In de zuidwesthoek werden de bedrijven gemiddeld kleiner tot ca. 1650, terwijl daarna de ontwikkeling in omgekeerde richting ging. De tweede helft van de 18e eeuw zag een flinke uitbreiding van het aantal kleinbedrijven in de bouwstreek, als gevolg van de aardappelteelt.

Reeds aan het begin van de 16e eeuw was Friesland een gebied met veel pacht. Omstreeks 1700 was dat nog sterker het geval. Hoogstwaarschijnlijk heeft vooral in de tweede helft van de 17e eeuw, toen het de boeren economisch slecht ging, een uitbreiding

van de pacht ten koste van het eigen gebruik plaats gehad. In de gunstige tijd na 1750 is er weer een tendens in de richting van méér eigen gebruik. Overigens werd de verhouding tussen eigendom en pacht in Friesland tijdens de Republiek niet alleen bepaald door economische factoren. Ook de staatkundige structuur, waarbij het stemrecht was verbonden aan de eigendom van boerenplaatsen, is hierop van invloed geweest. Voor de regenten was het grondbezit niet alleen een investering in de bedrijfstak landbouw, maar tevens een middel om een politieke en sociale machtspositie te verwerven c.q. te behouden.

Hoofdstuk V

NIJVERHEID, HANDEL, SCHEEPVAART EN TURFGRAVERIJ

V.1. Inleiding

In het voorgaande is gebleken dat de niet-agrarische sector van het economische leven in de loop van het behandelde tijdperk in betekenis is toegenomen. Dit kwam o.a. tot uiting in de relatief sterke bevolkingsgroei in de steden, de grotere dorpen en de gebieden waar de turfgraverij zich ontwikkelde. Een aantal niet-agrarische bedrijfstakken zullen in dit hoofdstuk de revue passeren. Daarbij gaat het voornamelijk om bedrijfstakken, waarvan de opkomst en/of het verval de geschiedenis van de plaatsen of gebieden, waar ze waren gevestigd, in sterke mate mede hebben bepaald.

V.2. Textielnijverheid

De textiel voorziet in een aantal gewichtige, grotendeels primaire behoeften van de mens. Dit produkt dient niet alleen voor kleding, doch ook voor beddegoed, interieurbekleding, schoonmaakmateriaal e.d., terwijl de kostbaardere soorten textiel de eeuwen door tevens de functie van opsmuk en welstandsvertoon hebben vervuld. Door haar arbeidsintensieve karakter was de textielnijverheid in de voorindustriële maatschappij een belangrijke bron van werkgelegenheid. Bovendien brengt de aard van het produkt met zich mee dat het over grote afstanden kan worden vervoerd, waardoor het geschikt was om in de internationale en interregionale handelsstromen te worden opgenomen. Dit betekent wederom dat centra van textielbereiding konden ontstaan, die voor markten produceerden, welke zich ver buiten de naaste omgeving van de produktiecentra uitstrekten. Men denke slechts aan Vlaanderen in de Middeleeuwen en Leiden in de 16e en 17e eeuw.

Dat er in Friesland in de vroege Middeleeuwen door de terpenbewoners reeds wollen stoffen werden vervaardigd, behoeft ons niet te verbazen, gezien de daar aanwezige veeteelt in het algemeen en schapenhouderij in het bijzonder.[1] Minder vanzelfsprekend is de vermaardheid die het Friese laken *(pallia fresonica)* in die tijd had. Karel de Grote schonk dergelijke pallia aan Haroen al

1 *Gesch. v. Frl.*, p. 208.

Rasjid en Lodewijk de Vrome aan zijn hofdienaren. Er is aan getwijfeld of deze stoffen werkelijk in Friesland werden gemaakt dan wel hun naam slechts ontleenden aan het feit dat zij door Friese kooplieden werden verhandeld. Door archeologische vondsten is inmiddels komen vast te staan dat in de terpengebieden inderdaad behalve grove ook zeer fijne weefsels werden gemaakt.[2] Door deze vondsten is dus de waarschijnlijkheid, dat de produktie van de pallia in Friese gebieden heeft plaats gehad, vergroot.

Postma heeft het denkbeeld geopperd dat het bij de pallia niet om wollen maar om linnen weefsels ging. Hij baseerde zijn mening op de relatief lage prijs van de stoffen.[3] Slicher van Bath heeft deze hypothese van Postma weer aangevochten door erop te wijzen dat de lage prijs juist pleit voor de opvatting dat de pallia van wol waren gemaakt. In die tijd was wol namelijk een goedkopere grondstof dan linnen.[4]

Na de terpentijd is er geen sprake meer van een exporterende Friese textielnijverheid. Wel vervoeren de Friese schippers in de Middeleeuwen o.a. laken, doch dit is dan afkomstig uit Engeland en later uit Holland en Vlaanderen.[5] Terwijl in de latere Middeleeuwen elders in ons land een voor de export werkende lakenindustrie tot bloei kwam, is daarvan in Friesland niets te bespeuren.[6] Dat betekent natuurlijk niet dat er in Friesland geen textiel werd vervaardigd. We mogen aannemen dat ook hier door alle tijden heen tot aan de opkomst van de fabriekmatige textielproduktie wol en vlas is verwerkt tot garens en stoffen. Deze werkzaamheden zullen echter in beginsel gericht zijn geweest op het plaatselijke verbruik en niet op een verder verwijderde markt. Bovendien zal een aanzienlijk gedeelte van het produktieproces, met name het spinnen, hebben plaats gehad in de huishouding van de consument.

Een dergelijke situatie lijkt weerspiegeld te worden door de beroepsgegevens uit het Register van de Aanbreng van 1511, zoals die in een vorige paragraaf werden behandeld. Het beroep van wever blijkt immers relatief veel en geografisch sterk gespreid te worden uitgeoefend. Na de kleermakers komen de wevers het meest voor. Niet alleen in de steden maar ook in de grotere dorpen treffen we wevers aan. Van een opvallende concentratie in bepaalde plaat-

2 *Gesch. v. Frl.*, pp.210–211.
3 Postma, De pallia van Fulda en Werden, p.71. Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp.53–54.
4 *Gesch. v. Frl.*, pp.,211–212.
5 Berkenvelder, Frieslands handel, pp.145–146. Alberts en Jansen, *Welvaart in wording*, pp.132, 136, 242. Posthumus, *Lakenindustrie I*, p.29.
6 Alberts en Jansen, *Welvaart in wording*, pp.129–132.

sen of gebieden, waarin een aanwijzing zou schuilen voor een op export gerichte textielnijverheid, is echter geen sprake.

Waarschijnlijk geschiedde ook toen het spinnen nog hoofdzakelijk in de huishouding van de consument. In het Register van de Aanbreng wordt slechts één spinner genoemd. We zullen ons de situatie in het algemeen zo moeten voorstellen, dat de consument het zelfgesponnen garen bij een wever tot stoffen liet verwerken tegen betaling van een zeker weefloon. Dat een deel van de wol ook destijds tot laken werd verwerkt bewijst de aanwezigheid van scherriers of droogscheerders te Leeuwarden, Anjum en Westernijkerk.

Verondersteld mag worden dat tot aan de industriële revolutie voor een belangrijk deel in de behoefte aan textiel werd voorzien op bovenomschreven wijze, waarbij het spinnen in de huishouding geschiedde en het weven door de beroepswever in dorp of stad. Postma vermeldt voor de 16e en 17e eeuw het veel voorkomen van spinnewielen in de boerenhuishoudingen.[7] In het midden van de 16e eeuw[8] en, zoals in een vorige paragraaf reeds bleek, in de 18e eeuw kwamen wevers veel voor en waren zij sterk over steden en dorpen verspreid.

Helaas moet worden vastgesteld dat nadere gegevens over de textielnijverheid in Friesland van vóór 1749, het jaar waarin de Quotisatiekohieren zijn opgemaakt, vrijwel geheel ontbreken. Weliswaar bevinden zich onder de te Harlingen in de jaren 1654 en 1655 in- en uitgevoerde goederen ook textielprodukten, maar het gaat daarbij om betrekkelijk kleine hoeveelheden.[9] Bij de in de periode maart 1654 tot december 1655 ingevoerde goederen treffen we de volgende textielprodukten aan: 7 bouten linnen en 2700 ellen linnen; voor 1100 cgl. en 18 daalders 'hozen'; voor 450 cgl. garens en 1500 pond garen; voor 60 cgl. voddebaaien en 12 pijlakens. Van een deel van deze goederen is bekend dat zij uit de Kleine Oost kwamen, van de rest is de herkomst onbekend.

De uitgevoerde textielprodukten waren de volgende. Naar de Kleine Oost gingen 5 rollen doek en voor 110 cgl. doek, voor 200 cgl. zeilgaren, voor 1700 cgl. kaarsgaren en voor 50 daalders lakens. Naar Engeland werden 6 halve lakens uitgevoerd. Er ging voor 295 cgl. aan petuanen, honschoten, bombazijnen, legaturen, brat en damasten naar Noorwegen, terwijl naar de Grote Oost 40 stuks grofgrein werden verzonden. De moeilijkheid van deze uitvoercijfers is echter, dat ze niet volledig kunnen worden geacht. Afgezien van de mogelijkheid van ontduikingen is er het feit dat veel uitge-

7 Postma, *De fryske boerkerij en it boerelibben*, p. 37.
8 Theissen, *Centraal gezag*, pp. 265, 303.
9 Faber, De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen, pp. 57–61.

gane ladingen zijn opgegeven zonder specificatie, in de trant van: een partij goederen of koopmanschappen ter waarde van x glds. De totale waarde van deze ongespecificeerde goederen beloopt meer dan 20.000 cgl. en ze komen vooral voor in de export naar de Kleine Oost (de Noordduitse havens), Noorwegen en de Grote Oost (de Oostzee). Het is zeer goed mogelijk dat een deel van deze ongespecificeerde ladingen uit textielgoederen bestond. Maar zelfs al zouden we uit deze gegevens een volledig beeld van de export van textiel uit Harlingen verkrijgen, dan zegt dat in principe nog niets over de Friese textielnijverheid. Immers, de genoemde goederen kunnen best uit andere provincies afkomstig zijn en via Harlinger kooplieden naar het buitenland zijn verhandeld. Overigens behoeft het niet geheel uitgesloten te worden geacht, dat het hier om Friese produkten ging. Er werden namelijk in Friesland wel wollen en andere stoffen vervaardigd. Eekhoff deelt mee dat in 1644 en volgende jaren op het Zaailand te Leeuwarden twee lakenweverijen of draperieën, een bombazijnververij en een linnenververij werden gevestigd.[10] In het goedschattingskohier van Harlingen van 1672 staan vermeld: een lakenbereider, 6 wevers, 12 linnenwevers, een dopjeswever, een haarwever en een rietmaker.[11] Posthumus heeft enige rapporten uit 1663 gepubliceerd over de toestand van de textielnijverheid in Holland.[12] Van de factoren, die volgens de Hollandse steden het verval van hun textielnijverheid veroorzaken, wordt de concurrentie van het platteland in het algemeen en van enkele gebieden in het bijzonder het eerst genoemd. Eén van die gebieden is Friesland.[13] Van Enkhuizen komt de klacht dat uit Holland wol naar Friesland wordt gezonden, om er daar lakens van te laten maken, die dan in Holland weer worden gevold en geverfd. Hierdoor verdwijnt de 'draperie' steeds meer naar Friesland.[14]

In de tweede helft van de 17e eeuw zijn pogingen ondernomen om in Leeuwarden een groots opgezette industrie van wollen stoffen te vestigen. De provinciale overheid sloot daartoe in 1685 een overeenkomst met twee Engelse ondernemers. De provincie stelde het Martenahuis beschikbaar als lakenhal, liet in de tuin van dit adellijk huis niet alleen een grote werkplaats zetten, waarin 60 weefgetouwen werden geplaatst, maar ook nog een volmolen bouwen. Bovendien kregen de fabrikanten een renteloos voorschot van 25.000 gulden, het monopolie voor de leverantie van stoffen aan het leger

10 Eekhoff, *Lwd. II*, p.65.
11 Gem. arch. Harlingen, nr.530.
12 Posthumus, Adviezen uit het jaar 1663, pp.1–60.
13 Posthumus, Adviezen uit het jaar 1663, p.9.
14 Posthumus, Adviezen uit het jaar 1663, p.35.

en de toezegging dat de stad Leeuwarden zou zorgen voor 380 kinderen van 10 tot 14 jaar als arbeidskrachten voor de fabriek. Na enige jaren is de zaak reeds op niets uitgelopen. Onenigheden van de ondernemers met de provincie over de naleving van de overeenkomst schijnt de oorzaak te zijn geweest. In 1705 en 1706 door de Staten van Friesland ondernomen pogingen 'om de Manufacturen van wollen stoffen in deze Provincie weder op te regten en te stabileren' zijn ook zonder vrucht gebleven.[15]

Desalniettemin blijkt uit de Quotisatiekohieren van 1749, dat er toen in Friesland, behalve veel wolkammers die garens produceerden voor de breinijverheid, ook enkele producenten van wollen stoffen werkzaam waren. Met die Quotisatiekohieren bevinden we ons overigens pas weer op vastere bodem voor het verkrijgen van inzicht in de textielnijverheid. Voornamelijk op grond van die Quotisatiekohieren zal dan ook in de volgende paragrafen die nijverheid in de 18e eeuw worden behandeld. Daarbij zal uit praktische overwegingen een onderscheid worden gemaakt tussen de linnen- en katoennijverheid, de wolnijverheid en andere takken van textielindustrie.

V.3. Linnen- en katoennijverheid

Zoals blijkt uit kaart V.1, die met behulp van gegevens uit de Quotisatie van 1749 is samengesteld, werd zowel in steden als in dorpen, verspreid over de hele provincie, het weversambacht uitgeoefend. In het merendeel der gevallen gaat het in de kohieren om wevers zonder meer. Veel minder vaak worden linnenwevers expliciet vermeld. We treffen hen aan in Idaarderadeel, Rauwerderhem, Doniawerstal, Dantumadeel, Smallingerland, Opsterland, Ooststellingwerf, Kollumerland, Leeuwarden, Franeker, Staveren en IJlst. Wolwevers worden nergens speciaal genoemd. Dit betekent natuurlijk niet, dat zij niet bestonden. Een deel van degenen, die als wever genoteerd staan, zal zich met het verwerken van wol hebben beziggehouden.

Zoals reeds werd opgemerkt, zullen de wevers voornamelijk in de plaatselijke behoeften hebben voorzien. Dit geldt vermoedelijk in sterke mate voor de wevers die op het platteland gevestigd waren, verspreid over vele dorpen. Niettemin bestond er ook een textielnijverheid, waarvan het duidelijk is dat haar afzetgebied niet tot de naaste omgeving was beperkt. Zo weten we dat in het begin van de 18e eeuw Fries linnen via Rotterdam naar Frankrijk en West-

15 Eekhoff, *Lwd. II*, pp. 84–87.

indië werd verscheept.[16] Een groot exportprodukt zal het Friese linnen overigens niet zijn geweest. In de Quotisatiekohieren treffen we nl. nergens linnenreders aan, zulks in tegenstelling tot wolkammers en bontreders.

De bombazijnproduktie in Bolsward is ook een voorbeeld van een gespecialiseerde textielnijverheid die een iets ruimere markt moet hebben bediend dan uitsluitend de allernaaste omgeving. Bombazijn was een weefsel met linnen ketting en katoenen inslag. In de Republiek is Amersfoort lange tijd een belangrijk centrum van bombazijnfabricage geweest. Later verplaatste de bombazijnnijverheid zich o.a. naar Twente.[17] Van de Friese bombazijnproduktie mogen we ons geen grootse voorstellingen maken. Alleen in Bolsward worden in 1749 bombazijnwerkers vermeld en dan nog maar ten getale van zeven.

Veel belangrijker is Harlingen. Deze stad kan op grond van haar beroepsstructuur in 1749 met bijna evenveel recht een textielstad als een havenplaats worden genoemd. In het Quotisatiekohier van Harlingen staan in totaal 352 personen, d.i. 20% van de gehele beroepsbevolking, opgetekend als wever, weversknecht, weverinne of iets dergelijks. Wanneer daar nog bij worden geteld de personen die ten nauwste bij deze textielindustrie waren betrokken zoals bontreders, blauwververs, blekers, rietmakers, scheersters, spoelsters enz., dan komt men op een totaal van 403 personen, ofwel 23% van de beroepsbevolking.

Deze Harlinger textielindustrie produceerde de zogenaamde Harlinger of Friese bonten, een gemengd linnen en katoenen stof met gekleurde ruiten, blokken of strepen, verkregen door het inweven van gekleurd garen in ketting en inslag. Voor de Friese bonten werden o.a. Indonesische katoenen garens gebruikt, zgn. Rembangse en Joannas garens.[18] Oorspronkelijk werden bonten geproduceerd te Haarlem en onder de naam Haarlemse bonten in de handel gebracht. In de 18e eeuw verplaatste de bontenfabricage zich naar Harlingen, Helmond en Hengelo(O). Uit de Quotisatiekohieren blijkt overigens dat er in 1749 ook bonten werden gemaakt in Dokkum. We treffen daar namelijk een bontredersknecht en een knecht in de bontfabriek aan, terwijl in het naburige Dantumawoude een bontweversknecht wordt vermeld. In de jaren tachtig wordt de aanwezigheid van een bontrederij te Leeuwarden en van 'vele Boezel- en Bondreeders' te Sneek gesignaleerd.[19]

16 VAN BEL, *De linnenhandel*, p.80.
17 SNELLER, De opkomst der Nederlandsche katoenindustrie, (herdruk 1968) p. 80. BOOT, Fabrikeurs en textielzaken, p.45. SLICHER VAN BATH, *Overijssel*, p.204.
18 BOOT, Het linnenbedrijf, p.55. BOOT, Aziatische katoenen garens, p.39.
19 *Teg. St. II*, p.168; III, p.266.

Volgens de Tegenwoordige Staat vond het Friese produkt een belangrijke afzet in de overige provincies en in West-Indië, en werkten er in Harlingen wel 1000 wevers in deze bedrijfstak.[20] Eekhoff neemt het aantal van 1000 zonder bronvermelding over.[21] Van Hulst weet in 1859 te melden dat er in Harlingen in de 18e eeuw 1500 weefgetouwen in gebruik waren.[22] Begrijpelijkerwijs vroeg Postma zich af, in hoeverre deze getallen betrouwbaar zijn.[23] Om dit te controleren maakt hij gebruik van de telling-1744, waarin bij Harlingen speciale aantekening werd gehouden van bontweversknechts, die in het voorjaar uit Munsterland kwamen en gedurende de zomermaanden bij de Harlinger weversbazen werkten. Hierdoor is voor het jaar 1744 bekend, hoeveel weversbazen in Harlingen dergelijke tijdelijke buitenlandse arbeidskrachten in dienst hadden en tevens hoe groot het aantal van deze seizoenwerkers was.

Er bleken in totaal 144 wevers te zijn, die samen 258 seizoenknechten in dienst hadden. Een totaal dus van 402 personen. Hierbij is echter geen rekening gehouden met de wevers zonder knechten. Postma meent hun aantal, op grond van steekproeven uit de Harlinger Proclamatie-, Inventarisatie- en Hypotheekboeken, te mogen schatten op ongeveer 90. Het totale aantal personen dat het weversambacht beoefende in 1744, zou aldus op 492 komen.[24]

Nu heeft Postma evenwel geen rekening gehouden met:

1. inwonende leden van het huishouden – familieleden zoals zoons of broers, zowel als inwonende permanente arbeidskrachten – die ook weefden, doch die niet afzonderlijk in de telling-1744 zijn opgetekend. Dat er in de wevershuishoudingen meer dan één weefgetouw in gebruik was, behoorde geenszins tot de uitzonderingen. Dit blijkt uit door Wumkes aangehaalde wevers-inventarissen; daarin bevonden zich soms zelfs 8 weefgetouwen.[25] Ook in Twente kwam het houden van meerdere weefgetouwen vrij veel voor.[26]
2. uitwonende weversknechten, die niet slechts in de zomer in Harlingen kwamen werken, maar permanent in deze stad gevestigd waren. In 1749 blijken dat er 66 te zijn.

In feite moeten er dus in Harlingen meer personen zijn geweest, die het weversambacht uitoefenden, dan de 492 waarop Postma

20 *Teg. St. IV*, pp. 597–598.
21 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p. 338.
22 Van Hulst, *Verslag zaklinnenfabriek*, p. 6.
23 Postma, Oer de wevers fan Harns, pp. 33–42.
24 Postma, Oer de wevers fan Harns, pp. 35–36.
25 Wumkes, *Stads- en dorpskroniek II*, p. 194 (3 weefgetouwen), p. 200 (7 à 8 weefgetouwen), p. 225 (2 weefgetouwen), p. 273 (3 weefgetouwen).
26 Slicher van Bath, *Overijssel*, p. 210.

komt. Ziehier een poging om het totale aantal wevers iets beter te benaderen.

Ik neem aan dat de toestand in 1749 gelijk was aan die in 1744, en dat de weversbazen terzijde werden gestaan door – behalve de seizoenknechten en uitwonende werkknechten – gemiddeld één lid van het huishouden. De optelling ziet er dan als volgt uit:

totaal aantal wevers in 1749 vlgs. de Quotisatiekohieren	286
totaal aantal seizoenknechten in 1744	258
totaal aantal uitwonende arbeidskrachten in 1749	66
totaal aantal overige wevende leden van de huishoudens in 1749	286
totaal aantal wevende personen in Harlingen in 1744/49	896

Wij zijn op deze manier vrij dicht genaderd aan de opgave van de Tegenwoordige Staat. Het afgeronde getal van 1000 is uiteindelijk als globale aanduiding van de omvang van de Harlinger textielindustrie in het midden van de 18e eeuw minder onjuist dan het Postma voorkwam.

Zoals in het voorgaande werd opgemerkt, kwamen de seizoenknechten uit Munsterland. Postma wees erop dat ook het merendeel van de te Harlingen gevestigde wevers*bazen* afkomstig was uit oostelijke streken. Dit concludeerde hij uit het onder hen relatief veel voorkomen van namen zoals Beernt, Harmen, Gerrit, e.d. in de kohieren van 1744. Hetzelfde verschijnsel kon ik vaststellen bij het doornemen van het Quotisatiekohier van 1749.

Men kan verwachten dat deze uit Munsterland en Westfalen afkomstige wevers ook voor het grootste deel katholiek zijn geweest. In hoofdstuk II zagen we dat het percentage katholieken in de Harlinger bevolking in de 18e eeuw aanzienlijk moet zijn toegenomen.

Het verschijnsel, dat de beoefenaren van het weversambacht 'oostelijke' namen hadden en katholiek waren, was overigens niet tot Harlingen beperkt. In 1796 deed het zich ook in andere delen van de provincie voor. Voor de enkele grietenijen, waarvan de oorspronkelijke lijsten van de volkstelling-1796 zijn bewaard gebleven, heb ik de namen en het kerkgenootschap nagegaan van de daar gevestigde wevers. De conclusie van dit onderzoek waarvan de resultaten in bijlage V.1. zijn neergelegd, mag luiden, dat wanneer men in 1796 in Friesland een wever ontmoette, de kans zeer groot was dat hij katholiek was en Beernt, Geert of Harm heette. Zelfs in streken waar vrijwel geen katholieken woonden, bleken dikwijls de wevers vrijwel de enigen te zijn die tot de kerk van Rome behoorden.

Over de ontwikkeling van de Harlinger bontenweverij vóór 1700 is niets bekend. Er is een opvatting die zegt dat deze tak van textiel-

nijverheid in Harlingen is ingevoerd in de 16e eeuw door uit Vlaanderen afkomstige Doopsgezinden.[27] Het door mij geraadpleegde materiaal bevatte geen aanwijzingen voor de juistheid van deze stelling. Voor nadere opheldering in dezen zouden o.m. genealogische onderzoekingen nodig zijn, die in het kader van deze studie niet passen. Opvallend is wel, dat onder de uit Harlingen geëxporteerde textiel in 1654 en 1655 geen bonten voorkomen. Er zijn bovendien aanwijzingen dat eerst vanaf ca. 1700 de bontenfabricage te Harlingen zo niet een aanvang heeft genomen dan toch van belang is geworden. Zo deelt Boot mee, dat in de 18e eeuw de bontenindustrie zich verplaatst heeft van Haarlem naar Helmond, Hengelo (O) en Harlingen.[28] In het Quotisatiekohier van 1672 betreffende laatstgenoemde plaats komen nog geen bontwevers of bontreders voor.

Over het algemeen schijnt in de tweede helft van de 17e eeuw de opbloei te zijn begonnen van de textielnijverheid buiten die steden in Holland en elders, welke tot dan toe de belangrijke produktiecentra waren geweest. De Brabantse huisnijverheid in en om Tilburg werkte in de 18e eeuw voor Leidse drapeniers; deze relatie tussen Tilburg en Holland was in het laatst van de 17e eeuw begonnen.[29] Van de Twentse textielindustrie deelt Slicher van Bath mee dat de linnenindustrie aldaar een grote bloei beleefde van omstreeks 1675 tot 1725. Daarna trad er verval in, doch een opleving had plaats in de jaren 1740 tot 1748, toen door de Oostenrijkse Successieoorlog waarschijnlijk de concurrentie van Silezië tijdelijk uitviel. Na 1748 kreeg de Twentse textielnijverheid met grote moeilijkheden te kampen. Vooral de jaren 1752–1755 en 1765–1767 waren slecht.[30]

Evenals in Harlingen werden in de achttiende eeuw in Helmond bonten geproduceerd. De Helmondse weverij werkte voor Haarlemse fabrikeurs. Aanvankelijk werd meest wit linnen geweven, maar toen omstreeks het midden van de 18e eeuw de buitenlandse concurrentie steeds sterker werd – vooral van Silezië en Ierland – ging men over op de bontenweverij. De Haarlemse fabrikeurs verhandelden de Helmondse produkten vooral naar West-Indië.[31] De bontenweverij in Helmond beleefde in 1758 een toppunt van bloei, doch daarna trad een sterke achteruitgang in. In 1758 waren er in Helmond 700 weefgetouwen in bedrijf voor deze tak van produktie,

27 Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek V* (1844), p.177.
28 Boot, Aziatische katoenen garens, p.40.
29 Sneller, De opkomst van de plattelandsnijverheid, p.695.
30 Slicher van Bath, *Overijssel*, pp.201–210.
31 Sneller, De opkomst van de plattelandsnijverheid, pp.691–702.

in 1760 nog maar 400. Op het einde van de 18e eeuw is de bontenweverij in Helmond bijna geheel vervallen.[32]

Waarschijnlijk is het hier geschetste beeld van de ontwikkeling van de Twentse textielnijverheid en de Helmondse bontenweverij in grote lijnen ook van toepassing op de Harlinger bontenindustrie. Er is althans overeenkomst met hetgeen door Postma is geconstateerd. Deze schrijver bericht dat er vanaf ongeveer 1700 een opgaande conjunctuur in de Harlinger bontenweverij heerste. De bloei moet het grootst zijn geweest in de jaren veertig van de 18e eeuw. Daarna is de achteruitgang begonnen. In hoofdstuk II wees ik reeds op de samenhang tussen de lotgevallen van de Harlinger textielnijverheid en het verloop van het aantal katholieke doopsels. Dit aantal nam sterk toe tussen 1690 en 1720, waarna enige daling volgt. In de jaren dertig en veertig ligt het peil weer hoog, in de jaren vijftig weer iets lager. Na 1765 doet zich een voortdurende daling voor. Het is tegen deze achtergrond typerend dat juist in 1752 het katholieke kerkgebouw met het huis voor de priester geheel werd vernieuwd. Het wordt beschreven als een niet onaanzienlijk gebouw, dat een groot aantal mensen kan bevatten.[33]

De Tegenwoordige Staat van Friesland, die in de jaren tachtig van de 18e eeuw verscheen, maakt melding van ernstig verval in de Harlinger bontenweverij. Er is nog nauwelijks een derde over van de 1000 wevers die de stad in 1748 zou hebben gehad.[34] Elders in hetzelfde werk vinden we een opmerking over de grote vraag naar vis in de vasten door 'minvermogende roomsgezinden' die in deze stad talrijk zijn.[35] Deze aanwezigheid van veel arme katholieken kan in verband worden gebracht met het verval van de bontenindustrie. Hetzelfde geldt voor de oprichting van stadswege van een katoen- en hennepspinnerij voor kinderen van armen in het jaar 1767.[36]

De Tegenwoordige Staat schrijft het verval toe aan de invoer van Elberfeldse bonten.[37] Het is in dit verband belangwekkend te constateren, hoe juist in de tweede helft van de 18e eeuw de textielindustrie zich heeft ontwikkeld in Barmen, de tweelingstad van Elberfeld. De bevolkingsgroei van die stad is symptomatisch voor deze ontwikkeling: – 1698: 2134 inw., 1747: 3.790 inw., 1767: 6.339 inw., 1799: 12.500 inw.[38]

32 JOH. DE VRIES, *De economische achteruitgang*, p. 85.
33 *Teg. St. II*, p. 630.
34 *Teg. St. IV*, p. 597.
35 *Teg. St. II*, p. 606.
36 *Teg. St. II*, p. 641.
37 *Teg. St. IV*, p. 597.
38 KÖHLMANN, *Sozialgeschichte der Stadt Barmen*, p. 9.

Intussen werd op de wereldmarkt voor textiel in het algemeen, ook de concurrentie van Ierland en later van Engeland steeds zwaarder. In eerstgenoemd land werd vanaf de tweede helft der 17e eeuw van overheidswege de linnennijverheid gestimuleerd. Vanaf 1743 geschiedde dat zelfs door middel van exportpremies. In het zich industrialiserende Engeland neemt vanaf de jaren tachtig de produktie en de export van katoenen stoffen een hoge vlucht. De grondstoffenaanvoer uit de Amerikaanse koloniën, de overgang naar fabriekmatige produktie en technische verbeteringen, waardoor men nu sterke geheel katoenen weefsels kon maken, bezorgde deze bedrijfstak een gunstige internationale concurrentiepositie.[39] De uitwerking daarvan op de Britse exportcijfers is te zien in tabel V.1, terwijl tabel V.2 iets laat zien van de ontwikkeling van de Nederlandse im- en export van katoenen weefsels. Voorzover er cijfers beschikbaar zijn, geven die de indruk dat in de tweede helft van de 17e eeuw en in het midden van de 18e eeuw de uitvoer vele malen de invoer overtreft. In de tweede helft 18e eeuw zit er een dalende tendens in de uitvoercijfers, die helaas slechts voor Amsterdam bekend zijn en dan niet verder dan tot 1792 lopen. De invoer neemt echter sterk toe, met name in de jaren negentig.

Tegen de buitenlandse concurrentie heeft de Harlinger textielindustrie de strijd niet kunnen volhouden. Zij had daarbij naar alle waarschijnlijkheid bovendien te kampen met een ander verschijnsel, nl. de achteruitgang van de trek van seizoenarbeiders van Duitsland naar Nederland in de tweede helft van de 18e eeuw en de stijging van de kosten van die seizoenarbeid. De seizoenarbeiders uit Duitsland, of ze nu in Nederland in de hooioogst, de turfgraverij of de textielnijverheid werkten, waren nl. hoofdzakelijk afkomstig uit de groep van de keuterboeren, wier bedrijf zo klein was dat zij gedwongen waren elders bijverdiensten te zoeken.[40] Toen nu in de tweede helft van de 18e eeuw de landbouw in het algemeen een opleving te zien gaf, de kleine bedrijven allengs betere bestaansmogelijkheden gingen bieden door de opkomst van de aardappel als volksvoedsel, en bovendien de Duitse economie als geheel zich in opgaande lijn bewoog, betekende dit alles een verzwakking van de prikkel om in de vreemde werk te zoeken.[41]

De Harlinger textielindustrie ging steeds meer achteruit. In 1808 werd haar kwijnend bestaan toegeschreven aan 'gemis der Smirnasche katoenen en ongemene duurte van de indigo'.[42] In 1816 zijn

39 Lipson, *The economic history of England II*, p.97.
40 Tack, *Die Hollandgänger*, p.140.
41 Tack, *Die Hollandgänger*, p.143.
42 Dirks, Friesland voor vijf en vijftig jaren, p.66.

er nog slechts twee ondernemers en 90 wevers met evenveel weefgetouwen in deze bedrijfstak werkzaam. De toestand wordt wederom kwijnend genoemd. De afzet geschiedt thans in het binnenland en men ondervindt daarbij veel concurrentie van uit het buitenland geimporteerde produkten. Als middelen tot herstel van de bedrijfstak worden genoemd: 'Geene Duitsche of Elberveldsche bonten te employeren tot Hembden voor de Matrosen in 's Lands zeedienst... Verligting van belasting op den invoert van de Linnen en Catoenen garens tot grondstoffen der Fabryken, en eyndelijk een evenredigde belasting te leggen op den invoert van de buitenlandsche bonten'.[43]

In 1819 blijken er nog steeds twee 'Katoenweverijen' of 'Vriesche bontfabryken' in Harlingen te zijn. Het aantal werklieden bedraagt dan echter nog slechts 55. Als oorzaak van de desolate toestand wordt, naast de concurrentie van de Elberfeldse bonten, ook het feit genoemd dat in Harlingen de daglonen hoger zijn dan in Brabant. Er wordt gevraagd om opheffing van de indirecte belastingen, verlichting van het patentrecht en verhindering van de smokkel van buitenlandse textielprodukten.[44]

Zo is in Harlingen de bontweverij langzamerhand weggekwijnd. Er is daarvoor niet – zoals in Helmond en ook in Twente – in de 19e eeuw een fabriekmatige textielindustrie in de plaats gekomen. Dit moet worden toegeschreven aan structurele verschillen. In de Harlinger bontweverij was altijd in belangrijke mate gebruik gemaakt van buitenlandse seizoenarbeiders. Deze buitenlanders konden genoegen nemen met lage lonen, omdat de kosten van levensonderhoud in hun land van herkomst lager waren dan in Nederland. Niet voor niets beperkten zij hun uitgaven in Nederland tot het uiterste. Zelfs hun benodigde levensmiddelen – voorzover de werkgever in Nederland die niet verstrekte – namen zij zoveel mogelijk mee. Een ander voordeel van de inschakeling van buitenlandse seizoenarbeiders was de flexibiliteit van deze vorm van arbeidsvoorziening. Wanneer er slapte in de bedrijfstak optrad, met als gevolg een daling van de arbeidsbehoefte, kon men eenvoudig minder seizoenkrachten te werk stellen. Door de overheid werd kennelijk het belang van deze buitenlandse seizoenwerkers voor de Friese textielnijverheid ook ingezien. Zij bepaalde in 1754 dat de linnenwerkersknechten die hier seizoenarbeid kwamen verrichten, vrijgesteld zouden zijn van het hoofdgeld.[45]

In een fabriekmatige textielnijverheid zou echter de goedkope

43 BRUGMANS, *Statistieken I*, pp.144, 145.
44 BRUGMANS, *Statistieken II*, p.477.
45 *Reg. Res. Plac.*, p.334.

buitenlandse seizoenarbeid niet kunnen worden benut. Daarvoor zouden ter plaatse gevestigde, permanente arbeidskrachten nodig zijn. Nu was er in Harlingen in de eerste helft van de 19e eeuw zeker geen gebrek aan zulke gevestigde arbeidskrachten. Er moet zelfs een belangrijke werkloosheid hebben geheerst. Anders zou men niet met veel kosten en moeite hebben getracht een aanvullende werkgelegenheid te scheppen in de zg. zaklinnenfabriek. Deze werd opgericht in 1834 met het uitgesproken oogmerk, leniging te brengen in de heersende armoede als gevolg van het tekort aan werkgelegenheid.

Het was dus niet door een gebrek aan arbeidskrachten waardoor er in Harlingen geen fabriekmatige textielindustrie ontstond. Een andere vraag is echter of het in Harlingen aanwezige arbeidspotentieel kwalitatief wel geschikt was om er zulk een industrie mee op te bouwen. Sinds de 2e helft van de 18e eeuw moet een steeds groter wordende groep van de bevolking van deze stad aan werkloosheid en verarming ten prooi gevallen zijn, eerst door achteruitgang van de bontenweverij, daarna – vooral in de Franse tijd – door verval van handel en scheepvaart, verdwijning van verschillende overheidsinstellingen zoals de Marine en de Admiraliteit. Hierdoor zal de physieke en psychische toestand van de arbeidersbevolking zijn verslechterd. Als Van Hulst de toestand rond 1830 beschrijft, signaleert hij naast de dan heersende werkloosheid het feit dat voordien 'de lagere standen door langdurige koortsen uitgeput' waren. Dat de mentaliteit van deze door langdurige malaise geteisterde bevolkingsgroep niet bevorderlijk was voor het succes van industrialiseringspogingen, blijkt uit de moeilijkheden waarmee de bovengenoemde zaklinnenfabriek aanvankelijk te kampen had. De opzichter beviel niet, de bazen waren onkundig, het beheer liet te wensen over en er werd veel geld verspild. De weversbaas, die jonge wevers moest opleiden in de aan de fabriek verbonden weefschool, was niet capabel; zijn opvolger nog minder, zodat er in de weefschool meer baldadigheid werd bedreven, dan wevers gevormd. Onwil, bedrog, brutaliteit, onzedelijkheid, en vooral dronkenschap en diefstal waren aan de orde van de dag. Het fabrikaat was slecht en de grondstoffenverspilling leidde tot verliezen. Alleen door de steun van de Nederlandse Handel Maatschappij, die bereid bleek de afname van een behoorlijk contingent koffiezakken te garanderen, kon deze instelling van werkverschaffing een tijdlang in stand worden gehouden. Dat er behoefte was aan deze aanvullende werkgelegenheid in Harlingen, blijkt uit het aantal tewerkgestelden, dat van 1835 tot 1839 steeg van 100 tot 336. Wanneer vanaf 1839 deze sociale politiek van de N.H.M. langzamerhand een einde neemt, gaat het ook met de zaklinnenfabriek weer minder goed.

In de tweede helft van de 19e eeuw verdwijnt zij geheel. Het ontbrak haar aan voldoende levensvatbaarheid om op eigen benen te kunnen staan.

In Twente en Noordbrabant werd de textielnijverheid in de 18e eeuw voor een belangrijk deel nog uitgeoefend door een daar gevestigde plattelandsbevolking met een lage levensstandaard, die door de te geringe bestaansmogelijkheden in de landbouw, aanvulling van haar inkomsten zocht in de als huisnijverheid bedreven textielproduktie. Ook bij de wevers in de steden en dorpen was meestal door familiebetrekkingen de band met de agrarische sfeer blijven bestaan. Nu was de tijd waarin de textielindustrie achteruitging, de tweede helft van de achttiende eeuw, juist een periode waarin de landbouw een opleving te zien gaf. De bestaansmogelijkheden in de landbouw namen bovendien door de opkomst van de aardappel toe. Voor de textielwerkers in Twente en Noordbrabant was er dus een uitwijkmogelijkheid naar de landbouw, waarmee het contact ook nimmer geheel verbroken was. Slicher van Bath signaleert in sommige delen van Twente in die tijd een terugkeer naar de landbouw.[46] Interessant is ook een aantekening uit Almelo van 1816 waaruit blijkt dat de wever aldaar werkt in een eigen woning met een stukje land dat hij erbij huurt om aardappels op te verbouwen.[47] Deze aardappels vormen het voornaamste voedsel. In genoemde streken zal dan ook niet zulk een verarming zijn opgetreden als bij de Harlinger textielarbeiders. En daardoor zal tevens de psychische en physieke gesteldheid van de betrokken bevolkingsgroepen in Twente en Noordbrabant in de 19e eeuw gunstiger zijn geweest dan dat het geval was in Harlingen. Er zijn trouwens wel meer steden te noemen, waarin het op gang brengen van een industrie in de 19e eeuw maar niet met een blijvend succes kon worden bekroond. Men denke slechts aan Leiden. Een verschil in psychische gesteldheid tussen aan de ene kant de bezitloze dagloner in de toenmalige stedelijke samenleving en aan de andere kant de nog sterk met de agrarische sfeer verbonden werker in de huisindustrie op het platteland, lijkt mij voor dit alles een belangrijke verklaringsfactor.

V.4. Wolnijverheid

Ook over deze tak van textielnijverheid zijn pas betreffende de 18e eeuw gegevens van enig belang beschikbaar. Uit de Quotisa-

46 Slicher van Bath, *Overijssel*, p.748.
47 Brugmans, *Statistieken I*, pp.162–163.

tiekohieren is kaart V.2 samengesteld. Deze geeft een indruk van de vestigingsplaatsen van de wolkammerij in Friesland in 1749. De bedrijfstak blijkt voor een groot deel geconcentreerd te zijn in enkele steden, in de eerste plaats in Leeuwarden, Franeker en Bolsward, doch ook in Sneek, Harlingen en Dokkum. Daarnaast vinden we in Workum, Staveren en Sloten elk één wolkammer. Op het platteland treft men wolkammerijen slechts in een klein aantal dorpen aan. Het zijn meest grotere dorpen en dan vooral dorpen met een stedelijke economische structuur, zoals Makkum, Joure, Gorredijk en Kollum, waar deze nijverheid werd bedreven.

Deze gegevens omtrent de wolkammerij geven geen volledig beeld van de betekenis van de wolnijverheid in het achttiende-eeuwse Friesland. Immers, met de wolkammerij hingen samen de wolspinnerij en de wolbreierij. Deze bewerkingen geschiedden veelal door vrouwen en kinderen in de vorm van huisindustrie, niet alleen in de steden maar ook op het platteland. In de winter waren er hele gezinnen die hiermee in hun levensonderhoud voorzagen. In de Quotisatiekohieren zijn maar betrekkelijk weinig mensen met een beroep in de spinnerij of breierij vermeld. Tabel V.3 geeft daarvan een overzicht. In werkelijkheid moeten veel meer personen zich met spinnen en breien hebben bezig gehouden. Dat blijkt alleen reeds uit het verschijnsel dat in sommige gemeenten wel spinbazen zijn opgegeven, doch in het geheel geen spinners of spinsters. In feite zullen dan ook heel wat personen die zonder beroep zijn genoteerd, met wolspinnen of wolbreien geheel of gedeeltelijk de kost hebben verdiend. Sommige wolkammerijen in Leeuwarden verschaften in de tweede helft van de 18e eeuw werk aan 300 à 400 personen.[48] Voor wolspinnerijen in St. Jacobiparochie werkten in 1800 zo'n 200 à 300 vrouwen.[49] Van Eise Eisinga te Franeker is bekend dat in de jaren 1807 t/m 1816 een 50 à 60 volwassenen en evenveel kinderen voor hem sponnen.[50] Het aantal spinsters dat in het eerste halfjaar van 1815 voor de 6 in Franeker gevestigde wolkammerijen werkte, bedroeg per bedrijf tussen de 40 en 150.[51] Over de Groningse wolnijverheid wordt meegedeeld dat daar in 1765 rond 8000 spinners en breiers werkten voor 60 wolkammers.[52] Dat zijn dus gemiddeld ruim 130 werkkrachten per ondernemer. Nu waren er in Friesland in 1749 volgens de Quotisatiekohieren in totaal 104 wolkammers. Wanneer we per wol-

48 *Rondom de Oldehove*, p.196.
49 Journaal der reize, p.57.
50 Bosma, Eise Eisinga, p.16.
51 Bosma, Eise Eisinga, p.20.
52 Joh. de Vries, *De economische achteruitgang*, p.86.

kammer gemiddeld 100 arbeidskrachten rekenen, levert dat een totaal op van meer dan 10.000 personen die bij deze wolnijverheid betrokken waren. Dit geeft enigszins een indruk van de betekenis van deze tak van bedrijvigheid voor de Friese samenleving in de 18e eeuw. Wel moet daarbij in het oog worden gehouden dat het spinnen en breien in veel gevallen als nevenberoep werd uitgeoefend en het karakter van seizoenarbeid had.

De eindprodukten van de spinnerij, de zgn. 'sajetten enkelde garens' werden ten dele de provincie uitgevoerd, om elders als breigaren dienst te doen of te worden verwerkt tot 'damasten', 'calaminken' etc.[53] De rest werd binnen de provincie grotendeels door breiers en breisters verwerkt tot diverse eindprodukten zoals 'wollen poepehozen', mutsen en handschoenen. Toch werden er in Friesland ook wollen weefsels vervaardigd. Sporen daarvan treffen we aan in de Quotisatiekohieren. Zo vinden we in Leeuwarden een 'lakenparster', in Bolsward een boezelfabriek en een serge de bois-reder en in Sneek een boezelreder. Trouwens, nog omstreeks 1800 wordt de aanwezigheid gemeld van weverijen van vijfschacht te Leeuwarden, Harlingen en Heerenveen, van boezelaar te Leeuwarden en Heerenveen, terwijl er dan in Sneek 7 baaifabrieken zijn.[54]

Ook in de lintenfabricage en de passement- en koordwerkerij ging het waarschijnlijk vooral om van wol vervaardigde produkten. Dit bedrijf komt in 1749 alleen in enige steden voor. Te Leeuwarden werken een lintwever, een lintweversknecht, twee passementwerkers en een koopman-passementwerker. Bolsward herbergt 8 lintwerkers en 9 lintwerkersknechts, in Franeker zit een koordwerker en in Dokkum twee lintwevers en één lintweversknecht. Te Harlingen zijn drie koordwerkers gevestigd. Uit de uitvaardiging van een invoerverbod op linten in 1688 kan worden opgemaakt dat deze produktietak toen reeds in Friesland bestond.[55]

Ter bescherming van de wolindustrie rustte er in Friesland een invoerverbod op breierijprodukten, terwijl tijdelijk ook een uitvoerverbod van gesponnen wol heeft gegolden.[56] Van de Groningse breinijverheid is bekend dat zij exporteerde naar Noord-Amerika.[57] De opmerking van Eisinga in 1816 luidende 'voor 25 à 30 jaar was Rotterdam ons meeste handelsplaats',[58] doet vermoeden dat ook

53 Foeke Sjoerds, *Oud en nieuw Friesland I*, p.180.
54 Journaal der reize, pp.7, 17, 57, 60.
55 *Reg. Res. Plac.*, p.435.
56 *Teg. St. IV*, p.586. *Reg. Res. Plac.*, pp.858–859. Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.290.
57 Joh. de Vries, *De economische achteruitgang*, p.86.
58 Bosma, Eise Eisinga, p.18.

produkten van de Friese brei-industrie hun weg naar Noord-Amerika vonden.

Over de ontwikkeling van deze nijverheid is het volgende bekend. De sajetfabricage is volgens Eekhoff na 1780, samen met het algemene verval van handel en scheepvaart, gaan kwijnen.[59] Achteruitgang van de wolnijverheid heeft ook in Groningen plaats gehad. In 1765 werkten daar 8000 spinners en breiers, in 1800 nog slechts 2000.[60] Typerend is in dit verband dat alleen onder de in Rotterdam in de jaren 1784–1793 *ingevoerde* goederen wollen en sajetten garens worden genoemd; deze zijn dan afkomstig uit Brabant. Onder de in genoemde jaren uitgevoerde goederen komt het artikel in het geheel niet voor.

De achteruitgang van de Friese wolnijverheid wordt door de volgende getallen aangeduid: in 1749 waren er in geheel Friesland (zonder de eilanden) 104 wolkammers en 14 spinbazen; in 1806 bedroeg het aantal wolkammers 76, terwijl er dan bovendien 29 wolspinnerijen zijn, waarin ook het wolkammen en wolbreien wordt beoefend.[61] In 1819 tenslotte zijn er nog 72 wolkammers.[62] De cijfers van 1806 en 1819 hebben betrekking op Friesland met inbegrip van de eilanden Ameland, Schiermonnikoog.

In 1816 is er sprake van 'de slegte toestand der wolkammerijen of sajetfabrieken' en wordt er geklaagd over de invoer van buitenlandse kousen, en het dragen van katoenen kousen in plaats van wollen.[63] In 1819 is de klacht nog steeds, dat de invoer van buitenlandse goederen en de vervanging van wol door de goedkopere katoen funest is voor de binnenlandse wolnijverheid.[64]

Als oorzaak van de achteruitgang van de Groningse wolindustrie noemt De Vries het wegvallen van het buitenlandse debiet, vooral van de export naar Noord-Amerika. De buitenlandse nijverheid – met name die van Westfalen – kon goedkoper produceren.[65]

Eisinga klaagt in zijn rapporten voor het Franeker gemeentebestuur in 1811 en 1812 over het feit dat de kwaliteit van de Friese wol sedert 40 à 50 jaar is achteruitgegaan. Vroeger werden in Friesland meest schapen van het echte Friese ras gehouden, waarvan de fijne wol extra mooie en zachte sajet opleverde. De boeren zijn echter steeds meer overgegaan op het Groningse en Texelse ras, omdat

59 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p. 338.
60 Joh. de Vries, *De economische achteruitgang*, p. 86.
61 d'Alphonse, *Aperçu*, pp. 285–286.
62 Brugmans, *Statistieken II*, pp. 584–589.
63 Brugmans, *Statistieken I*, pp. 147, 153, 159.
64 Brugmans, *Statistieken I*, pp. 402–407; II, pp. 584–589.
65 Joh. de Vries, *De economische achteruitgang*, p. 86.

de schapen van deze rassen een hogere wolopbrengst geven en ze in grotere koppels bij elkaar kunnen worden geweid. Hun wol is echter minder fijn dan die van de Friese schapen. Voorts klaagt ook Eisinga over de invoer van buitenlandse sajet en kousen.[66] De klacht over de achteruitgang van de kwaliteit van de Friese wol vinden we trouwens reeds in een rapport van 1779,[67] en Ypey schrijft in 1781 de verbastering van de Friese wol toe aan de import van Texelse schapen.[68]

Van de 72 wolkammerijen, die er in 1819 nog zijn, wordt opgegeven dat ze 393 werklieden en 35 kinderen in hun dienst hebben; volgens Bosma bovendien 300 spinsters.[69] In het Statistisch Jaarboekje van 1852 wordt tenslotte gezegd: 'De vroeger zoo belangrijke wolkammerijen zijn, door het toepassen der machinale bewerking op het kammen en spinnen der lange wol, bijna geheel verdrongen'.[70] Dit alles duidt erop, dat in de eerste helft van de 19e eeuw de wolnijverheid in Friesland van veel minder betekenis is geworden dan in de voorgaande eeuw. Voor veel inwoners van deze provincie, juist de economisch zwakkeren, moet aldus een belangrijke bron van aanvullende inkomsten verloren zijn gegaan. Hun economische kwetsbaarheid zal daardoor zijn toegenomen.

V.5. Overige textielnijverheid

Behalve de in het voorgaande besprokene moeten hier nog enkele andere takken van textielproduktie worden genoemd. De Tegenwoordige Staat bericht, dat er in Harlingen in de eerste helft van de 17e eeuw zogenaamde rolrederijen bestonden, die zeildoek produceerden dat onder de naam Harlinger Kanifas enige bekendheid genoot.[71] Zoals in een vorige paragraaf werd opgemerkt, bevond zich onder de uit Harlingen in 1654 en 1655 geëxporteerde goederen o.a. 'doek', deels uitgedrukt in guldens waarde, deels genoteerd als 'rollen doek'. Het is mogelijk dat dit voortbrengselen waren van de Harlinger zeildoekindustrie. Het gaat overigens om geringe hoeveelheden: 5 rollen en voor 110 carolusguldens doek.[72] Ook de invoer van hennep is onbeduidend, nl. slechts 65 schippond in twee

66 Bosma, Eise Eisinga, pp.16–19.
67 R.A.Frl., Schwartzenberg-archief nr. 56, 41.
68 Ypey, *Prijsverhandeling*, p.10.
69 Brugmans, *Statistieken II*, p.588. Bosma, Eise Eisinga, p.21.
70 *Statistisch jaarboekje (1852)*, p.333.
71 *Teg. St. II*, p.602.
72 Faber, De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen, pp.57–61.

jaar tijds. Een en ander geeft niet een hoge dunk van de toenmalige betekenis van deze Harlinger nijverheid.

Hoe het met deze bedrijfstak verder is gegaan, weten we niet. Het feit dat rolreders te Krommenie, het grote centrum van de zeildoekfabricage in Holland, in 1700 hennep lieten spinnen in het weeshuis te Harlingen,[73] doet vermoeden dat Harlingen toen zelf al geen zeildoekrederij meer had. In de Quotisatiekohieren van 1749 vinden we geen spoor meer van deze industrie en de Tegenwoordige Staat meldt in 1786 dat zij dan in Harlingen niet meer bestaat.[74]

Het spinnen van hennep voor de Hollandse rolrederijen heeft echter in Friesland nog lang plaats gehad. Het bood aan arme mensen de mogelijkheid om in de wintermaanden nog wat te verdienen[75] en was alszodanig, naast de breinijverheid, een middel ter bestrijding van seizoenwerkloosheid. Ook in armenhuizen en weeshuizen werd hennep gesponnen. Van het stadsspinhuis te Sneek, opgericht in 1746, is bekend dat daar in de eerste jaren zeildoekgaren werd gesponnen.[76] De bestuurders van het weeshuis en de armenzorg te Kollum krijgen in 1759 octrooi op het openbare werkhuis 'tot Spinnerye van uitlandsche Hyde, tot het maaken van zeildoek voor de rederyen in Holland'.[77] Omstreeks 1770 betaalde een onderneming te Krommenie spinloon aan de directeur van het 'spinhuis voor de gemene armen' te Drachten.[78] Behalve met genoemde plaatsen noemt Lootsma in zijn studie over de zeildoekweverij ook nog relaties van de Krommenieër industrie met Staveren (1694 en 1800), Surhuisterveen (1723 en 1772), Balk en Sloten (1772), alsmede met Lemmer (omstreeks 1770). De achteruitgang van de zeildoekweverij in Holland vanaf ca. 1730[79] moet ook de hennepspinnerij als bron van aanvullende werkgelegenheid in Friesland hebben aangetast.

Tenslotte moet nog even het bestaan worden gememoreerd van een textielnijverheidstak, waarvan de voortbrengselen het karakter van luxe-artikelen hebben, t.w. de kantwerkerij. Volgens de Quotisatiekohieren werken er in 1749 te Leeuwarden 42 speldenwerksters, terwijl er bovendien iemand is die een 'spelwerkschool' houdt. Bij deze momentopname moet het blijven. Verdere gegevens, die ons kunnen inlichten over het ontstaan en de lotgevallen van

73 Lootsma, De geschiedenis der zeildoekweverij, p. 54.
74 *Teg. St. II*, p. 605.
75 Lootsma, De geschiedenis der zeildoekweverij, p. 123.
76 *Teg. St. III*, p. 263.
77 *Reg. Res. Plac.*, p. 554.
78 Lootsma, De geschiedenis der zeildoekweverij, p. 60.
79 Lootsma, De geschiedenis der zeildoekweverij, p. 121. Joh. de Vries. *De economische achteruitgang*, p. 88.

deze Leeuwarder luxenijverheid, zijn mij niet bekend. In het midden van de 18e eeuw was kant nog volop een modeartikel.[80] Gezien het aantal werkzame speldenwerksters mag worden aangenomen dat de Leeuwarder kantwerkerij in belangrijke mate aan de vraag naar kant in Friesland heeft kunnen voldoen.

V.6. Bierbrouwerij en distilleerderij

Eeuwenlang is het bier in onze streken de dagelijkse drank bij uitstek geweest.[81] Het is pas van zijn vooraanstaande plaats in het consumptiepatroon verdrongen door het in gebruik komen van koffie en thee. De eenvoudige soorten bier waren in vroeger tijden aan spoedig bederf onderhevig. De produktie ervan moest daarom dicht bij de consument plaats hebben. Beide factoren, de voortdurende behoefte aan het produkt en de bederfelijkheid ervan, gaven aanleiding tot de aanwezigheid van vele, over het hele land verspreide brouwerijtjes.

De betere soorten bier konden door hun grotere duurzaamheid het vervoer over langere afstanden verdragen. Hun hogere waarde maakte bovendien de transportkosten naar verhouding minder drukkend. De produktie van dit bier kon dan ook in bepaalde centra worden geconcentreerd. In de Middeleeuwen hadden steden als Haarlem, Delft, Gouda en Amersfoort reeds een belangrijke op export gerichte brouwnijverheid. Daarnaast werden in ons land buitenlandse bieren aangevoerd, vooral Hamburgs bier.[82] De opkomst van Amsterdam als handelsstad wordt voor een groot deel aan de bierhandel toegeschreven.[83]

Er bestaan geen aanwijzingen voor een exporterende bierindustrie in het middeleeuwse Friesland. Van de brouwerijen, die in de vijftiende-eeuwse stadsrechten van Bolsward, Leeuwarden en Sneek worden vermeld, moet worden aangenomen dat ze slechts van lokaal belang waren. Wel is bekend, dat er ook in Friesland toentertijd reeds bier werd geïmporteerd, o.a. uit de Hollandse steden[84] en uit Hamburg.[85] Deze import van vreemd bier werd menigmaal van overheidswege aan banden gelegd ter bescherming van de

80 Ledeboer – van Heek, Tentoonstelling 'Kant uit Twents bezit', p.15.
81 Timmer, *De generale brouwers*, p.1. Burema, *De voeding in Nederland*, p.175.
82 Timmer, *De generale brouwers*, p.1. Alberts en Jansen, *Welvaart in wording*, pp.95, 142.
83 Ketner, *Handel en scheepvaart*, pp.4–5. Hallema en Emmens, *Het bier*, p.41.
84 Hallema en Emmens, *Het bier*, pp.57–58.
85 Alberts en Jansen, *Welvaart in wording*, p.136.

eigen brouwnijverheid. Onenigheden tussen producenten en consumenten over zulke beschermende maatregelen leidden in 1487 te Leeuwarden tot een burgeroorlog, de zogenaamde bieroorlog.[86]

In een voorgaande paragraaf werd geconstateerd dat er in het Register van de Aanbreng van 1511 weinig brouwers voorkomen. We vinden er twee te Leeuwarden en één te Eestrum. Daarentegen zijn er relatief veel tappers en schenkers, waarvan mag worden aangenomen dat ze ook bier brouwden. Deze tappers en schenkers zaten zowel in steden als dorpen. Over de ontwikkeling van de brouwnijverheid tot aan de 18e eeuw is verder weinig bekend. Wel zijn er overvloedige aanwijzingen dat het bier voortdurend object van overheidsbemoeiing is geweest. Niet alleen van de import, ook van het in de provincie gebrouwen bier werd belasting geheven.[87] Soms werd de import geheel verboden.[88] Afzonderlijke steden en dorpen kregen vaak toestemming hun eigen belasting op bier te heffen.[89]

Eekhoff deelt mee, dat er in de eerste helft van de 17de eeuw te Leeuwarden ca. 20 bierbrouwerijen bestonden.[90] Uit een Hollands document van 1631 valt op te maken, dat er omstreeks die tijd in Staveren een brouwerij is opgericht waar Noordsvaarders en andere schepen hun bier lieten brouwen. In dat stuk wordt er bovendien op gewezen dat de Friese brouwerijen zich in een voordelige concurrentiepositie bevinden door de nabijheid van turfwinningsgebieden.[91] Bij een zo 'brandstofintensief' produktieproces als dat van de brouwerijen was dit inderdaad een belangrijke factor. Desondanks schijnt de Friese brouwnijverheid het niet tot de status van exportindustrie te hebben gebracht. Opvallend is althans, dat er zich onder de te Harlingen in 1654 en 1655 geëxporteerde goederen geen bier bevindt. Wel is er sprake van import van Bremer bier en mom, doch daarbij gaat het om geringe hoeveelheden, nl. respectievelijk 3½ en 1 last.[92]

Over de situatie in het midden van de 18e eeuw lichten de Quotisatiekohieren ons weer in. Er blijken dan in Friesland nog bijna 100 brouwerijen te zijn. We vinden ze niet alleen in vrijwel alle steden, maar ook in verscheidene dorpen. Het relatief veel voor-

86 Eekhoff, *Lwd. I*, pp. 86–87. *Enc. v. Frl.*, p. 183. Keikes en Obreen, *Inventaris Workum*, p. 29.
87 *Reg. Res. Plac.*, pp. 77, 78.
88 *Reg. Res. Plac.*, p. 78.
89 *Reg. Res. Plac.*, pp. 538, 539, 540, 544, 545, 546.
90 Eekhoff, *Lwd. II*, p. 432.
91 Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven en gildewegen Amsterdam II*, pp. 747–752.
92 Faber, De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen, pp. 57–59.

komen van brouwers in de Wouden en de kleibouwstreek is reeds in een vorige paragraaf gesignaleerd en daar toen in verband gebracht met de produktie van graan in genoemde gebieden. Van de steden zijn het vooral Leeuwarden en Dokkum, die in 1749 nog een flink aantal brouwerijen hadden, respectievelijk 21 en 27. Toch was de achteruitgang toen reeds geruime tijd aan de gang. Omstreeks 1760 richten de gezamenlijke brouwers in Friesland een verzoekschrift aan de Staten van het gewest, waarin zij vragen om verlaging van de belasting op bier. Zij wijzen erop dat het met de brouwnijverheid in de provincie slecht is gesteld. Ter illustratie voeren zij aan dat er voor 40 à 60 jaar, dat is dus in het begin van de 18de eeuw, in Leeuwarden nog 50 brouwerijen in bedrijf waren. Ten tijde van de opstelling van het rekest bedroeg dit aantal nog slechts 17 à 18.[93]

De achteruitgang van de brouwnijverheid te Dokkum kan worden afgelezen uit tabel V.4. De gegevens hiervoor zijn ontleend aan stukken uit het archief van het Dokkumer bierbrouwersgilde. Het totale aantal brouwerijen is daar in de loop van de 18de eeuw met de helft verminderd. De totale hoeveelheid verwerkt graan is echter nog veel sterker teruggelopen, nl. tot ongeveer 1/5. Dat betekent dat ook de omzet per brouwerij drastisch is verlaagd. Bedroeg in de eerste helft van de eeuw de verwerkte hoeveelheid graan bij het grootste bedrijf nog meer dan 10 lasten, aan het einde van de eeuw was zij gedaald tot 5 lasten. Dat het in Dokkum overigens om kleine bedrijven ging, blijkt heel duidelijk, wanneer men genoemde gegevens over het grondstoffenverbruik vergelijkt met die van de 27 brouwerijen die in 1786 te Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht waren gevestigd. Hun verbruik bedroeg gemiddeld 211 lasten graan per brouwerij per jaar.[94]

Omstreeks 1800 waren er in geheel Friesland nog hooguit 30 brouwerijen in bedrijf. Leeuwarden en Dokkum, de steden waar in het midden van de 18e eeuw nog de meeste brouwerijen gevestigd waren, hadden in 1819 elk nog slechts drie van deze ondernemingen. Tabel V.5 geeft een indruk van de ontwikkeling in de gehele provincie.

De verklaring van de achteruitgang van de bierindustrie moet worden gezocht in de voortdurende toeneming van de consumptie van koffie, thee en jenever.[95] In de Tegenwoordige Staat (1785) vinden we de opmerking, dat thee en koffie het bier bijna geheel hebben verdrongen.[96] Het meergenoemde rekest van omstreeks

93 Gem. arch. Dokkum, BBG 3^{21}.
94 Visser, *Verkeersindustrieën*, p.64.
95 Timmer, *De generale brouwers*, p.150. Visser, *Verkeersindustrieën*, p.60.
96 *Teg. St. I*, p.153.

1760 noemt daarnaast ook de toenemende jeneverconsumptie als oorzaak van het verminderde bierverbruik. De groeiende consumptie van de drie vervangingsartikelen wordt in dit rekest toegeschreven aan de dalende prijzen ervan.[97] Van koffie en thee is de prijsontwikkeling af te lezen uit tabel V.6.

De vraag naar bier heeft door dit alles een voortdurende daling ondergaan. Daar komt bij dat de kosten van de bierbereiding, wellicht reeds door het aantrekken van de turfprijzen in de eerste helft van de achttiende eeuw, doch in elk geval door het oplopen van de graanprijzen in de tweede helft van die eeuw, zullen zijn gestegen.[98] Gezien dit veelvoud van ongunstige factoren is het niet te verwonderen dat de bierproduktie een sterke inkrimping heeft ondergaan en dat het aantal bierproducenten aanzienlijk is gedaald. Over het totale bierverbruik is geen cijfermateriaal beschikbaar. De opbrengstcijfers van de belastingen op bier bevatten echter een duidelijke aanwijzing voor een sterke achteruitgang van de totale bieromzet. In tabel V.7 zijn deze opbrengstcijfers vermeld, beginnend met 1683 en dan vanaf 1701 zoveel mogelijk om de 10 jaar. Van 1683 en 1701 is alleen de som bekend van de belastingopbrengsten van buitenlands en binnenlands bier. Van 1711 tot en met 1741 zijn beide cijfers afzonderlijk beschikbaar. Vanaf 1752 kennen we slechts de opbrengst van de belasting op ingevoerd bier. Helaas is de ontwikkeling van de belastingtarieven niet exact bekend. Uit het register van resoluties en plakaten valt echter op te maken, dat daarin in de 17e eeuw nogal eens wijzigingen zijn aangebracht. Voor de 18de eeuw worden dergelijke wijzigingen niet meer vermeld. In elk geval is niet aan te nemen dat er in de loop van die eeuw zodanige tariefverlagingen zijn ingevoerd, dat daaruit de daling van de totale belastingopbrengst zou zijn te verklaren. Er is eerder sprake geweest van tariefverhogingen sinds de 17de eeuw. Immers, in 1628 wordt gewag gemaakt van een invoerrecht van 3 gulden per ton op Hollands bier en in 1673 is er sprake van 1 gulden per ton;[99] de Tegenwoordige Staat meldt echter in de jaren tachtig van de 18de eeuw, dat dan op bier uit andere provincies een invoerrecht van ruim 5 gulden rust.[100] Dit alles betekent, dat ook de drastische daling van de belastingopbrengsten een indicatie vormt van een sterke achteruitgang van het bierverbruik.

Aan de andere kant laten de opbrengstcijfers van het invoerrecht

97 Gem. arch. Dokkum, BBG 3^{21}.
98 Van Geuns, *De staatkundige handhaving*, p. 76, zegt in 1783 dat de bieren 'in prijs te zeer zijn toegenomen.'
99 *Reg. Res. Plac.*, pp. 78, 73.
100 *Teg. St. IV*, p. 424.

op koffie en thee duidelijk zien, dat de consumptie van deze artikelen sterk is toegenomen. Het invoerrecht op koffie en thee was een specifiek recht, d,w.z. het werd naar de hoeveelheid geheven. Toch zijn de belastingopbrengsten niet zonder meer een weerspiegeling van de ingevoerde hoeveelheid. In de eerste plaats is er de smokkelarij. Daarvan zou men nog kunnen veronderstellen dat zij in de loop van de eeuw relatief ongeveer gelijk is gebleven, zodat de fluctuaties in de belastingopbrengsten inderdaad een goede indicatie vormen van de fluctuaties in de ingevoerde hoeveelheden. Een andere storende factor is echter het verschijnsel van de tariefwijzigingen. Nu zijn die tarieven, voorzover is na te gaan, in de loop van de eeuw eerder verlaagd dan verhoogd. In 1711 gold een invoerrecht op koffie van 10 stuivers per pond en op thee van 1 gulden per pond.[101] De Tegenwoordige Staat bericht in 1789 dat tot voor kort het invoerrecht op koffie 3 à 5 stuivers en op thee 8 stuivers per pond bedroeg, doch dat het in 1787 is verlaagd tot respectievelijk 1 à 2 stuivers en 5 stuivers.[102] Deze verlagingen van de tarieven houden waarschijnlijk verband met de toeneming van de invoer en de daling van de prijzen. De toenemende invoer veroorzaakte namelijk bij gelijkblijvend tarief een stijging van de totale opbrengst van het invoerrecht. De overheid kon zich daardoor permitteren, de tarieven in de loop van de tijd te verlagen. Wanneer zij maar zorgde, dat die verlaging verhoudingsgewijs minder sterk was dan de stijging van de ingevoerde hoeveelheid, dan liep de totale opbrengst van het invoerrecht zelfs nog op. De dalende prijzen maakten bovendien de verlaging van het tarief tot een eis van billijkheid. Een gelijkblijvende heffing per hoeveelheid bij dalende prijzen zou immers een procentuele stijging van de invoerlasten hebben betekend. Tenslotte zal ook van invloed zijn geweest de overweging, dat zulk een procentuele stijging van de invoerlasten de neiging tot smokkelen versterkte. In de Tegenwoordige Staat wordt althans expliciet gezegd dat de tarieven in 1787 zijn verlaagd teneinde de smokkelarij tegen te gaan.[103]

De totale opbrengsten van de invoerrechten op koffie en thee zijn vermeld in tabel V.8, beginnend met het jaar 1711 en dan zoveel mogelijk om de tien jaar tot en met 1791. Daaruit is te zien, dat deze opbrengst in de loop van de 18e eeuw ongeveer vervijfvoudigd is. Aangezien gedurende die periode de tarieven voor koffie tot 1/5 à 1/10 en voor thee tot 1/4 zijn teruggebracht, betekent dit dat de totale ingevoerde hoeveelheid aan het eind van de eeuw meer

101 *Reg. Res. Plac.*, pp.126, 789.
102 *Teg. St. IV*, p.417.
103 *Teg. St. IV*, p.417.

dan het 20-voudige moet hebben bedragen van die aan het begin van de eeuw. Dat het verbruik van deze artikelen in de jaren '80 reeds groot was, kan worden opgemaakt uit een stuk van 1786, waarin de belastingdruk in Friesland wordt vergeleken met die in enige andere provincies.[104] In dit stuk wordt aangenomen dat in de laagste welstandsgroep, met een inkomen van minder dan 300 gulden per jaar, 1/8 lood thee en ½ lood koffie per persoon per dag wordt geconsumeerd. Dit komt neer op rond 0,7 kg thee en 2,8 kg koffie per persoon per jaar. Voor een gezin van 4 personen betekent dit een jaarlijks verbruik van bijna 3 kg thee en ruim 11 kg koffie. Deze cijfers geven de indruk dat koffie en thee in het Friesland van die tijd als dagelijkse drank alom in gebruik waren.

Tegen deze achtergrond bezien, is de achteruitgang van de brouwerijen goed verklaarbaar. Nu zal deze achteruitgang geen grote sociale problemen hebben geschapen. De brouwnijverheid is immers vanouds een arbeidsextensieve tak van produktie geweest. Zo hadden in 1819 de 24 nog bestaande bedrijven in totaal 28 arbeidskrachten in dienst.[105] Behalve de brouwers en hun knechten waren de bierdragers voor hun bestaan afhankelijk van de brouwindustrie. Deze bierdragers kwamen voor in de steden en hadden daar het monopolie van het biertransport tussen brouwers en herbergiers.[106] Het gaat hier eveneens om een kleine groep mensen. In 1749 vinden we het grootste aantal te Leeuwarden, nl. 12.

Gezien deze geringe arbeidsbezetting, bracht het verdwijnen van deze tak van nijverheid geen grote werkloosheid met zich mee, zoals dat wel het geval is geweest met vele trafiekbedrijven in het westen des lands, en in Friesland b.v. met de textielnijverheid in Harlingen. Toch betekende in een plaats als Dokkum het verdwijnen van de talrijke daar gevestigde bierbrouwerijen het wegvallen van een belangrijk stuk economische bedrijvigheid, hetgeen toch ook sociale gevolgen moet hebben gehad. Het brouwersgilde in Dokkum had vanouds in de stedelijke samenleving een belangrijke plaats ingenomen. Het leverde gedurende de hele 18de eeuw magistraats- en vroedschapsleden, sommige met een universitaire graad. Eén van de brouwers met het grootste grondstoffenverbruik was van 1744 tot 1776 Doctor Osinga; vanaf 1789 Doctor A.M. van Poutsma.[107]

De leden van dit brouwersgilde hebben zich in de loop van de 18de eeuw steeds meer geplaatst gezien voor de noodzaak, op andere bestaansmiddelen over te schakelen. Hoe dat in de individuele gevallen is gebeurd, kan hier niet worden onderzocht. Wel kan wor-

104 *Vergelijking van de voornaamste imposten*, p. 28.
105 BRUGMANS, *Statistieken II*, p. 424.
106 Gem. arch. Dokkum, BBG 3.
107 Gem. arch. Dokkum, BBG 8.

den gewezen op het nog te bespreken verschijnsel, dat ook in Dokkum zeer duidelijk naar voren treedt, nl. dat de daling van het aantal bierbrouwerijen gepaard is gegaan met een stijging van het aantal distilleerderijen. Dit verschijnsel wettigt het vermoeden, dat voormalige bierbrouwers zijn overgeschakeld op de produktie van sterke drank. In het voorgaande zagen we dat reeds in 1749 te Dokkum de combinatie brouwer-distillateur voorkomt. Hallema geeft verscheidene voorbeelden van deze combinatie in andere Friese plaatsen.[108] Ook in Amsterdam zijn in de 18de eeuw brouwers er toe overgegaan, in hun bedrijf tevens een branderij onder te brengen.[109] Te Rotterdam komen zulke brouwerijen annex branderij eveneens voor.[110]

Voor de Dokkumer ondernemers is het uitwijken naar de jeneverstokerij overigens een korte vreugde geweest. In de eerste helft van de 19de eeuw gaat de jeneverstokerij in Friesland praktisch te gronde door de concurrentie van Schiedam. Wederom hebben een aantal Dokkumer ondernemers de aard van hun economische activiteiten moeten wijzigen. De vraag komt dan ook op, of de verdwijning van eerst de bierbrouwerijen en daarna de distilleerderijen, die gezien hun aantal, in een wijde omtrek hun afzet moeten hebben gevonden, ook in verband kan worden gebracht met een opvallend aspect van de hedendaagse economische structuur van Dokkum, nl. de aanwezigheid van veel grossierderijen, wier aktieradius zich ook tot het gehele noordoosten van de provincie uitstrekt.[111] De beantwoording van deze vraag kan in het kader van onze studie niet geschieden. Zij eist een afzonderlijk detailonderzoek.

Het door distilleren bereiden van sterke drank werd reeds in de 16de eeuw in Holland beoefend. Als grondstof werd tot ca. 1670 voornamelijk Franse wijn gebruikt; stokerij uit graan was tot aan die tijd minder belangrijk.[112] De grote opkomst van de korenbrandewijn dateert van het einde van de 17de eeuw en staat in verband met de herhaaldelijke verboden van de Staten Generaal tegen de import van Franse wijnen, waardoor de stokerij uit wijnen op de achtergrond raakte.[113] Ook zal hierbij het verschil in prijsont-

108 HALLEMA en EMMENS, *Het bier*, pp.119–120.
109 HALLEMA en EMMENS, *Het bier*, p.97.
110 VISSER, *Verkeersindustrieën*, p.185. DOBBELAAR, *De branderijen*, pp.52, 53. BIJLSMA, *Rotterdamse welvaren*, p.106, signaleert de combinatie reeds in de zeventiende eeuw.
111 *Enc. v. Frl.* p.253.
112 VISSER *Verkeersindustrieën*, pp.91–92.
113 HOVY, *Het voorstel van 1751*, pp.69, 133. DOBBELAAR, *De branderijen*, pp.250–251. Voor Friesland wijst HAAGSMA, *Een blik op Frieslands koopvaardij*, p.6, op de samenhang tussen de opkomst van de korenbrandewijnstokerij en de belemmering van de import van Franse wijn en brandewijn.

brengst van het ketelgebied per jaar ca. 20.000 cgl.[126] De aanwezige stookketels waren dus samen ruim 60 aam groot. Een andere bepaling zegt, dat voor het gemaal – een belasting op verwerkt graan – per aamsketel op zijn minst 624 lopen graan per jaar moest worden aangegeven.[127] Ook wanneer er dus in feite minder graan werd verstookt, moest toch van het genoemde minimum belasting worden betaald. Nu zullen de stokers over het algemeen wel ernaar hebben gestreefd, om dit fiscale minimum te halen, omdat de belasting per geproduceerde eenheid hoger werd naarmate men verder onder dit fiscale minimum bleef. Het lijkt dus alleszins verantwoord, om deze hoeveelheid van 624 lopen per aam te hanteren ter bepaling van de benedengrens van de totale produktie. De op zijn minst verstookte hoeveelheid graan bedroeg dan in totaal $60 \times 624 =$ rond 38.000 lopen. Elders wordt meegedeeld, dat één lopen graan 28 mengsels of 14 Friese kannen jenever geven.[128] Deze 'Friese kannen' waren kennelijk zogenaamde 'healkannen' à 2 mingels = 1,94 liter. De minimaal verstookte hoeveelheid graan leverde derhalve $38.000 \times 14 \times 1{,}94 =$ ruim 1 miljoen liter sterke drank op. Voorts is bekend dat er in die tijd nog ongeveer 120.000 liter brandewijn werd geïmporteerd.[129] Ook dit is een benedengrens, omdat rekening moet worden gehouden met smokkel. In totaal komen we dus op een benedengrens van de geconsumeerde hoeveelheid sterke drank van 1,1 miljoen liter of circa 22 liter per mannelijke inwoner van 16 jaar en ouder. In tabel V.9 zijn de gevonden hoeveelheden, omgerekend tot liters per hoofd van de bevolking, geplaatst naast enkele gegevens uit later tijd voor geheel Nederland. De cijfers wijzen op een vrij groot drankgebruik in Friesland in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Het aantal stokerijen schijnt omstreeks het jaar 1800 een hoogtepunt te hebben bereikt. Volgens de gegevens van Goldberg zijn er in dat jaar in totaal 123 van deze bedrijven in de provincie Friesland gevestigd.[130] Sindsdien is echter de bedrijfstak achteruitgegaan. In 1811 waren er nog 83 bedrijven met in totaal 94 stookketels. Aan grondstof is in dat jaar verbruikt 22.276 hl graan.[131] Wanneer we aannemen dat ook in 1811 een lopen graan nog steeds 14 Friese

126 R.A.Frl., Rekenkamerarchief 26.
127 *Teg. St. IV*, pp. 403–404.
128 *Vergelijking van de voornaamste imposten*, p. 6.
129 In de jaren zestig bedroeg de netto-opbrengst van het invoerrecht op brandewijn rond 36.000 cgl (R.A.Frl., R 26). Bij een tarief van 12 stuivers per kan (*Teg. St. IV*, p. 424), betekent dit een invoer van ca. 60.000 kan of rond 120.000 liter.
130 zie tabel V.4.
131 D'Alphonse, *Aperçu*, pp. 265–266.

kannen jenever opleverde, en we weten dat 36 lopen = ca. 30 hl, dan zou dus de produktie in 1811: 36/30 × 22.276 × 14 = ca. 375.000 kan of rond 750.000 liter zijn geweest. Dit is zeer veel minder dan hetgeen Van Geuns berekende voor omstreeks 1800, nl. 2 miljoen liter. Het zou betekenen dat de gemiddelde produktie per bedrijf in 1811 ook veel lager lag dan aan het einde van de 18de eeuw.

In 1819 werkten er in Friesland nog 64 stokerijen.[132] Daarna heeft de achteruitgang zich voortgezet, zodat het aantal jeneverstokerijen in Friesland in 1855 nog slechts 9 bedroeg.[133] De ondergang van deze industrie in Friesland is duidelijk een gevolg geweest van het wegvallen van de beschermende maatregelen uit de tijd van de Republiek, toen de afzonderlijke gewesten ten aanzien van de economische politiek een verregaande autonomie bezaten. In Friesland was te dien tijde de invoer van in andere provincies geproduceerde sterke drank geheel verboden,[134] terwijl bovendien de import van buitenlandse brandewijnen vrij zwaar was belast. Toen met het tot stand komen van de eenheidsstaat deze beschermende rechten wegvielen, heeft de Friese jeneverindustrie de concurrentie tegen het Hollandse produkt niet kunnen volhouden. Rond 1800 wordt er reeds geklaagd over deze Hollandse concurrentie. Wel bestond er toen nog een invoerrecht van 11 gulden per anker op uit andere provincies afkomstige jenever. Dit werd echter op grote schaal ontdoken. Daar kwam bij dat in Friesland nog steeds belasting werd geheven van het verstookte graan en van de distilleerketels, terwijl de Hollandse stokerijen vrij van dergelijke lasten waren. Tenslotte was de concurrentiepositie van de Friese distilleerderijen zwak, doordat zij als grondstof tarwe gebruikten, terwijl de Hollandse bedrijven met goedkopere rogge werkten.[135] Het is dan ook geen wonder dat in 1808 de invoer van veel jenever uit Schiedam wordt gemeld,[136] en dat men in 1819 in Friesland nog steeds over het toenemend verbruik van Hollandse jenever klaagt.[137] En terwijl Friesland in 1855 nog slechts 9 distilleerderijen had, wordt in de statistische jaarboeken van de jaren 1851 en 1852 gewag gemaakt van een toeneming van het aantal distilleerderijen in Schiedam.

Er is hier dus een stuk economische activiteit in Friesland ten onder gegaan als gevolg van het wegvallen van beschermende

132 BRUGMANS, *Statistieken I*, p. 299.
133 *Statistisch Jaarboek 1857*, p. 332.
134 *Vergelijking van de voornaamste imposten*, p. 5.
135 A.R.A., Coll. Goldberg 50[II].
136 DIRKS, Friesland voor vijf en vijftig jaren, p. 66.
137 BRUGMANS, *Statistieken II*, pp. 469, 471.

maatregelen en het in werking treden van een 'gemeenschappelijke markt'. Het verdwijnen uit Friesland van deze tak van nijverheid is in elk geval niet veroorzaakt door een dalende consumptie van sterke drank. Waarschijnlijk is zelfs het verbruik in de eerste helft van de 19de eeuw nog toegenomen, zowel door een groter gebruik per hoofd van de bevolking[138] als door de bevolkingsuitbreiding.

V.7. Kleiverwerkende industrie

Sedert voorhistorische tijden is er in Friesland aardewerk gemaakt. Onder het vele materiaal, dat in de terpen is gevonden, bevindt zich, naast geïmporteerd aardewerk, ook veel van inheemse makelij.[139] In de middeleeuwen zijn enige belangrijke technische verbeteringen ingevoerd zoals het in gebruik komen in de 14e eeuw van loodglazuur, waardoor poreus aardewerk waterdicht kon kon worden gemaakt.[140]

Inmiddels was in Friesland een andere tak van kleiverwerkende nijverheid ontstaan, te weten de vervaardiging van baksteen, dakpannen en vloertegels. De oudste bakstenen kerken dateren reeds van vóór 1200[141] en de eerste vermelding van steenovens in schriftelijke bronnen heeft betrekking op het midden van de 13e eeuw. De kroniek van het klooster Mariëndal te Lidlum deelt mee, dat er in die tijd steenovens werden aangelegd te Baijum in Hennaarderadeel.[142] In de begintijd van de baksteenvervaardiging waren het hoofdzakelijk kloosters, die zich ermee bezig hielden[143] en het materiaal werd het eerst toegepast bij de bouw van klooster- en kerkgebouwen. Voordien had men daarvoor, behalve hout, tufsteen gebruikt, dat van elders moest worden aangevoerd.[144]

In de 14e eeuw wordt baksteen gebruikt voor de vele stinzen die de adel laat bouwen[145] en vanaf 1400 gaat men ook in de steden steeds meer met steen bouwen.[146] Hoewel er aanwijzingen zijn dat er in de middeleeuwen reeds Friese baksteen naar andere gebieden werd geëxporteerd, schijnt de baksteenindustrie toen over het algemeen het locale niveau nog niet te boven te zijn gegaan.[147]

138 Burema, *De voeding in Nederland*, pp.240–243.
139 *Enc. v. Frl.*, pp.130–131.
140 *Enc. v. Frl.*, p.131.
141 Hollestelle, *De steenbakkerij*, pp.105–106.
142 Hollestelle, *De steenbakkerij*, p.16.
143 Hollestelle, *De steenbakkerij*, pp.32,106.
144 Hollestelle, *De steenbakkerij*, p.12.
145 Eekhoff, *Lwd. I*, p.40.
146 Eekhoff, *Lwd. I*, p.61. Alberts en Jansen, *Welvaart in wording*, p.133.

Merkwaardig genoeg komen in het Register van de Aanbreng van 1511 geen tichelaars, pannebakkers of pottenbakkers voor. Daaruit mag evenwel niet worden geconcludeerd, dat ze er niet waren. In 1483 was Leeuwarden nog geteisterd door een grote brand, veroorzaakt door een pottenbakkersoven.[148] De geestelijkheid van Oldehove te Leeuwarden was in het begin van de 16e eeuw in het bezit van een eigen steenbakkerij, het St. Vitus- of Oldehoofster tichelwerk, gelegen in de nabijheid van de stad.[149] In de Beneficiaalboeken komen we tichelwerken tegen bij Leeuwarden, te Wirdum, Franeker en Sneek.[150] Theissen signaleerde in de monstercedels van 1552 vermeldingen van pannenbakkers in de steden en van een steenbakker in Hallum.[151] In 1572 waren er verscheidene potten-, pannen- en estrikbakkerijen in bedrijf op het Vliet te Leeuwarden.[152]

Omstreeks het jaar 1517 werden eigendommen geconfisqueerd van edelen, die zich hadden verzet tegen het Saksische bewind. In veel gevallen werden de versterkte huizen van deze edellieden afgebroken en de stenen geschonken aan de steden.[153] Hieruit valt op te maken, dat steen toen nog een relatief schaars en kostbaar materiaal was. In de loop van de 16e eeuw is het gebruik van baksteen en pannen echter steeds algemener geworden. In de steden werd voor de huizenbouw in toenemende mate steen in plaats van hout gebruikt en er verschenen voorschriften dat gebouwen met hard dak moesten worden gedekt, zulks ter voorkoming van brandgevaar.[154] Ook ten plattelande vond het gebruik van baksteen en dakpannen meer en meer ingang ter vervanging van hout, riet en stro.[155] De hierdoor toenemende vraag zal ook in Friesland de groei van de steenindustrie hebben bevorderd. Daar kwam in de eerste helft van de 17e eeuw nog de toenemende welvaart en de bevolkingsuitbreiding bij.

Een andere factor werkte intussen ook stimulerend, nl. de opbloei van de Friese zeescheepvaart. In de loop van de 16e en 17e eeuw nam deze scheepvaart, die vooral gericht was op de Duitse en Deense Noordzeekust alsmede op Noorwegen en de Oostzee-

147 Hollestelle, *De steenbakkerij*, p.107. Alberts en Jansen, *Welvaart in wording*, p.137.
148 Eekhoff, *Lwd. I*, p.84.
149 Eekhoff, *Lwd. I*, pp.160–161.
150 *Beneficiaalboeken*, pp. 73[11], 76[11], 258[11], 267[r].
151 Theissen, *Centraal gezag*, pp.265, 303.
152 Eekhoff, *Lwd. I*, p.181.
153 Schwartzenberg, *Placaat- en charterboek II*, pp.345, 347.
154 Theissen, *Centraal gezag*, p.304. Hollestelle, *De steenbakkerij*, pp.139–141.
155 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.99.

landen, steeds meer toe. De goederen, die uit genoemde gebieden werden aangevoerd, zoals granen en hout, waren over het algemeen volumineuzer dan de goederen die er naar toe gingen. Daardoor was er voor de heenreis van de schepen behoefte aan ballast. Baksteen, dakpannen, vloerstenen en aardewerk waren voor dat doel zeer geschikt.[156] In een rapport van 1564 wordt reeds gezegd dat de schepen die van Harlingen op 'Oosten' of Noorwegen varen, baksteen meenemen.[157] Deze vraag naar ballast voor schepen moet – naast de aanwezigheid van grondstof in de vorm van geschikte klei – een belangrijke vestigingsplaatsfactor voor de betrokken industrieën zijn geweest. Niet voor niets blijkt, zoals we aanstonds zullen zien, dat in het midden van de 18e eeuw Harlingen, de eerste Friese havenstad, tevens het voornaamste centrum van kleiverwerkende industrie is. Nog een andere factor heeft de vestiging van deze industrieën in Friesland begunstigd, te weten de nabijheid van turfwinningsgebieden. Vanaf het midden der 16e eeuw begint de turfwinning op grote schaal in Friesland. De toenemende produktie van deze brandstof voorzag in de behoefte aan huisbrand voor een groeiende bevolking en aan industriële brandstof voor een zich uitbreidende nijverheid, niet alleen in Holland maar evenzeer in Friesland zelf. Tot die brandstof verbruikende industrieën behoorden de steenbakkerij en de keramische nijverheid.

Omstreeks 1600 verschijnt er een nieuwe tak van kleiverwerkende nijverheid, de glei- of plateelbakkerij. Deze produceerde de zogenaamde majolica, aardewerk bedekt met tinglazuur en veelal voorzien van beschilderingen. De techniek was uit Spanje en Italië via Antwerpen doorgedrongen in de Noordelijke Nederlanden. Op den duur heeft vooral het Delftse aardewerk grote roem verworven. Toch had ook Friesland een niet onaanzienlijk aandeel in de produktie van gleibakkersgoed. Reeds rondom 1600 waren er gleibakkers gevestigd te Harlingen.[158] Na 1650 zijn er drie centra, te weten Harlingen, Makkum en Bolsward, waarvan Harlingen het belangrijkst was. De gleibakkerijen vervaardigden hoofdzakelijk wandtegels en schotels[159].

Winsemius vermeldt in 1622 de aanwezigheid van steen- en pannenbakkerijen te Harlingen en Makkum. De voortbrengselen worden voor een deel geëxporteerd.[160] Over de export zijn slechts

156 Arntz, Export van Nederlandsche baksteen, p. 61.
157 Dirks, Enquête, p. 207.
158 Ottema, De Friesche majolica uit de eerste helft van de zestiende eeuw, pp. 353–362.
159 Ottema, Friesche majolica. Een vergeten hoofdstuk, pp. 21–43. *Enc. v. Frl.*, pp. 131–132.
160 Winsemius, *Chronique*, beschrijving achterin ongepagineerd.

weinig en gebrekkige cijfers bekend. De gegevens uit de Sonttabellen zijn over het algemeen verre van volledig. In 1635 zijn er in de Sonttoladministratie bijna 2 miljoen stuks uit Nederland afkomstige bakstenen, dakpannen en estrikken genoteerd. Rond 2/3 daarvan kwam uit Friesland; alleen uit Harlingen al meer dan een miljoen.[161] Vervolgens zijn er dan nog de cijfers over de export uit Harlingen in de jaren 1654 en 1655. In die twee jaren werden uit genoemde haven geëxporteerd: 437.800 stuks baksteen, dakpannen en vloertegels, benevens voor een bedrag van ruim 20.000 gld. van deze artikelen.[162] De hoeveelheden, die dit bedrag vertegenwoordigt, zijn niet meer te achterhalen. Slechts een zeer grove benadering is mogelijk. Laten we daartoe aannemen dat het bedrag uitsluitend betrekking had op hardsteen. Posthumus noemt als hoogste prijs voor dit produkt in de jaren veertig en vijftig van de 17e eeuw: 5 gld. per 1000 stuks.[163] Het bedrag van 20.000 gld. staat dan gelijk met een hoeveelheid van op zijn minst 4 miljoen stuks hardsteen. Behalve bakstenen, pannen en vloertegels werd in 1654 en 1655 ook majolica geëxporteerd. Er is sprake van een bedrag van ruim 2000 gld. aan 'gleibakkersgoed', 'schotelgoed', 'kleine steentjes',[164] 'kannen en bordjes'.

Een andere bron waaruit enige inlichtingen over de Harlinger industrie in de tweede helft van de 17e eeuw kunnen worden geput, is het goedschattingskohier van 1672.[165] Daarin zijn alle hoofden van huishoudens genoteerd met beroep, aantal 'hoofden' en vermogen. Nu is helaas de vermelding van het beroep in veel gevallen achterwege gebleven. Daardoor is het niet mogelijk, het werkelijke aantal personen vast te stellen, dat zijn bestaan vond in de aardewerkproductie en de steenbakkerij te Harlingen. Uit de op grond van het goedschattingskohier samengestelde tabel V.10 mogen dan ook geen conclusies van exact kwantitatieve aard worden getrokken. Er blijkt slechts uit, dat er te Harlingen in 1672 baksteen-, dakpannen- en vloersteenfabricage plaats had, benevens gleibakkerij en pottenbakkerij. Het relatief hoge aantal personen in de gleibakkerij betekent echter niet dat deze sector het belangrijkst was. Het is zeer goed mogelijk, dat veel van degenen die zonder beroep of als arbeider zijn genoteerd, op de tichelwerken en pannenbakkerijen werkten.

161 ARNTZ, Export van Nederlandsche baksteen, p. 61.
162 FABER, De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen, p. 59.
163 POSTHUMUS, *Leidsche lakenindustrie III*, p. 989.
164 Dit zijn wandtegels; zie HOLLESTELGE, *De steenbakkerij*, p. 72.
165 Gem. arch. Harlingen nr. 530. Weliswaar staat op de band van het kohier het jaartal 1673, maar uit de inhoud blijkt duidelijk dat de registratie in 1672 heeft plaats gehad.

Hoe gebrekkig deze kwantitatieve benaderingen van de betekenis der Harlinger kleiverwerkende industrie ook mogen zijn, zij geven met elkaar toch een indruk van de plaats die deze nijverheidstak in de economie van de stad in het midden en de tweede helft van de 17e eeuw innam. Daarbij moet worden bedacht dat de exportcijfers betrekking hebben op uitvoer naar buiten de Republiek en dat het grootste deel van de produktie van deze Friese industrieën in het binnenland werd afgezet, niet alleen in het eigen gewest maar evenzeer in de andere provincies. Deze afzet in de overige Nederlandse provincies werd begunstigd door het feit dat in Friesland niet zoals elders een belasting op de ontgronding werd geheven, terwijl bovendien de belasting op turf zowel als de arbeidslonen er lager waren.[166] Om deze Friese concurrentie tegen te gaan, namen andere gewesten – Holland voorop – vanaf 1623 steeds meer beschermende maatregelen, vooral in de vorm van verhoging van invoerrechten.[167] Toen protesten daartegen van de Friese overheid niet hielpen,[168] nam ook zij haar toevlucht tot manipulaties met de belastingtarieven. Tot die tijd had de overheidsbemoeiing zich in Friesland beperkt tot technische zaken zoals de afmetingen van baksteen, pannen en vloertegels; in 1610 en 1646 werden daarover voorschriften uitgevaardigd.[169] Het heeft vrij lang geduurd voordat Friesland zich in het strijdperk van de protectionistische maatregelen begaf. In 1670 werd bepaald dat op van elders afkomstig gleibakkersgoed hetzelfde invoerrecht zou rusten als in Holland op het Friese produkt werd geheven.[170] Aan de gleibakkers werd in 1699 verlaging van de belasting op turf en brandhout verleend.[171] Pannenbakkers en pottenbakkers krijgen respectievelijk in 1700 en 1716 vrijstelling van de belasting op turf.[172]

In hoeverre deze maatregelen succes hebben gehad, kan niet worden nagegaan. Wel mag worden vastgesteld dat Friesland in 1749 een omvangrijke kleiverwerkende industrie had. De quotisatiekohieren van dat jaar leggen daarvan getuigenis af. De gegevens eruit zijn verwerkt in tabel V.11 en in beeld gebracht in kaart V.3. Ook hierbij moet weer worden aangetekend, dat de opgave niet compleet is. We weten reeds dat in de quotisatiekohieren niet bij iedere geregistreerde het beroep is opgegeven. Bovendien is het

166 Hollestelle, *De steenbakkerij*, p.72.
167 Hollestelle, *De steenbakkerij*, p.253.
168 Hollestelle, *De steenbakkerij*, p.253.
169 *Reg. Res. Plac.*, pp.475, 766, 789.
170 *Reg. Res. Plac.*, p.281.
171 *Reg. Res. Plac.*, p.766.
172 *Reg. Res. Plac.*, pp.604, 353.

zeer wel mogelijk dat eigenaars van tichelwerken e.d. zonder meer als koopman zijn genoteerd en werkkrachten in deze ondernemingen als arbeider. Het ontbreken van tichelaars, pannenbakkers en gleibakkers in een aantal plaatsen, waar wel knechten in zulke bedrijven zijn vermeld, doet de onvolledigheid duidelijk uitkomen. Ondanks deze gebreken kan worden vastgesteld dat Harlingen boven alles uitsteekt als centrum van de hier behandelde industrieën. Dit wordt vooral veroorzaakt door de verhoudingsgewijs vele personen die daar als werknemers in pannenbakkerijen en gleibakkerijen genoteerd staan.

Gezien over de hele provincie, valt het grote aantal pottenbakkerijen op. Ze komen in haast alle steden voor en bovendien in de dorpen Makkum, Lemmer, Joure en Drachten. Workum en Sneek springen eruit met respectievelijk 15 en 9 pottenbakkers en ongeveer evenveel pottenbakkersknechten.

De gleibakkerij blijkt nog steeds in Harlingen, Bolsward en Makkum geconcentreerd te zijn. Over het Makkumse bedrijf zijn enige cijfers bekend, waaruit blijkt dat daar de produktie in de 18e eeuw eerder toe- dan afnam (zie tabel V.12).

Pijpenbakkerijen vinden we alleen in Leeuwarden. Over het algemeen is de kleiverwerkende nijverheid dus gevestigd in steden en hun onmiddellijke omgeving (Aalsum bij Dokkum, Midlum en Almenum bij Harlingen), alsmede in dorpen met een stedelijke economische structuur zoals Makkum, Lemmer, Joure en Drachten. Alleen de pannenbakker in het dorpje Huins vormt hierop een uitzondering. Hij zet overigens een in zijn woongebied oude traditie voort: reeds in het begin van de 13e eeuw werd in het aangrenzende Baijum steen gebakken.[173]

De lotgevallen van de Friese kleiverwerkende industrie vanaf het midden van de 18e eeuw kunnen globaal worden afgelezen aan tabel V.13. Ondanks de gebrekkigheid van het cijfermateriaal ontstaat hieruit de indruk, dat deze industrie zich tot in de tweede helft van de 19e eeuw vrij goed heeft weten te handhaven. Dit hangt voor wat de steen- en pannenbakkerij betreft ongetwijfeld samen met de bevolkingsgroei en de welvaartsstijging in deze periode, waaruit een verhoogde bouwactiviteit zal zijn geresulteerd.

De opmerkingen in de nijverheidsstatistieken van 1816 en 1819 weerspiegelen over het algemeen de bloei. Op het gebied van de pottenbakkerij bekleedt Friesland in die tijd een vooraanstaande plaats. De 29 pottenbakkerijen in 1819 maken 22% uit van alle in Nederland gevestigde bedrijven; hun 178 werknemers vormen zelfs

173 *Enc. v. Frl.*, p.170.

36% van alle werknemers in dit ambacht in geheel Nederland.[174] Van de pottenbakkerijen in Harlingen, met als afzetgebied het binnenland en Noorwegen, wordt weliswaar in 1816 gezegd dat ze minder bloeien dan voorheen als gevolg van de invoer van buitenlands 'potgoed'.[175] In hetzelfde jaar worden daarentegen de drie pottenbakkerijen in Leeuwarden bloeiend genoemd.[176] Van het pottenbakkersambacht in zijn geheel in Friesland wordt in 1819 gerapporteerd, dat de toestand middelmatig is. Men klaagt over de belasting op pijpaarde en concurrentie van het buitenland;[177] met name de import van Duits en Engels aardewerk wordt hinderlijk geacht.[178] Desondanks zijn er ook optimistische klanken, nu niet alleen uit Leeuwarden, maar ook uit Bolsward en Haskerland. In alle drie gevallen luiden de berichten: 'gunstig' en 'veel debiet'.[179]

Ook de steenbakkerijen gaat het niet slecht. In 1819 laten Leeuwarden en Bolsward zelfs jubelklanken horen, zoals 'zeer veel debiet' en 'sterk debiet'.[180] Uit Franekeradeel met zijn 7 steenbakkerijen komen iets genuanceerder berichten. De toestand wordt daar middelmatig genoemd; een negatieve invloed gaat uit van 'kwijnende handel en lage prijzen der granen'. Hieruit blijkt, hoe sterk deze bedrijfstak afhankelijk was van de welvaart in zijn omgeving. Hetzelfde komt tot uiting in de mededeling dat in 1817, 1818 en de eerste helft van 1819 de situatie juist gunstig was als gevolg van de 'bloei der landbouw'.[181]

De pannenbakkerijen komen er in de statistieken van 1816 en 1819 eveneens goed af. De vier bedrijven te Harlingen zijn bloeiend in 1816[182] en voor geheel Friesland is de situatie in 1819 gunstig. De afzet beperkt zich niet tot het binnenland; er is ook verzending naar het buitenland. Hamburg, Noorwegen, Pruissen en Rusland worden expliciet genoemd.[183]

Met de gleibakkerijen gaat het matig. In en om Harlingen zijn er nog maar twee bedrijven[184] en in Wonseradeel wordt een tegelbakkerij vermeld, kennelijk de thans nog bestaande onderneming van Tichelaar te Makkum. De afzet geschiedt in het binnenland,

174 Berekend uit BRUGMANS, *Statistieken I*, pp. 356–357.
175 BRUGMANS, *Statistieken I*, pp. 144–145.
176 BRUGMANS, *Statistieken I*, p. 150.
177 BRUGMANS, *Statistieken I*, p. 137.
178 BRUGMANS, *Statistieken II*, p. 34.
179 BRUGMANS, *Statistieken II*, pp. 528–531.
180 BRUGMANS, *Statistieken II*, p. 551.
181 BRUGMANS, *Statistieken II*, p. 553.
182 BRUGMANS, *Statistieken I*, p. 144.
183 BRUGMANS, *Statistieken I*, p. 347.
184 BRUGMANS, *Statistieken II*, p. 526–528.

Noord-Duitsland en Denemarken, terwijl het bedrijf te Makkum sinds 1813 ook naar West-Indië exporteert.[185] De Nederlandse plateelbakkerij in het algemeen ondervindt concurrentie van het Engelse aardewerk.[186]

Na ongeveer 1870 is het met de kleiverwerkende industrie in Friesland bergafwaarts gegaan. Vooral de pottenbakkerijen zijn snel verdwenen. De oorzaak daarvan moet worden gezocht in twee verschijnselen, nl. het in gebruik komen van geëmailleerd metalen voorwerpen voor keukengebruik en de opkomst van de fabriekmatige aardewerkindustrie te Maastricht.[187] Tegen de concurrentie van de nieuwe industriële produkten moest het oude pottenbakkersambacht het afleggen. Er bleven in Friesland slechts enkele pottenbakkerijen bestaan, waarin de produktie van het bruine gebruiksaardewerk en het karakteristieke in kerfsnee versierde bonte aardewerk werd voortgezet.[188]

Ook bij de steen-, pannen- en vloertegelbakkerij trad achteruitgang op, zoals uit de cijfers voor 1889 is af te lezen. De bloei van deze bedrijven was, zoals in het voorgaande reeds is opgemerkt, altijd voor een deel te danken geweest aan de zeescheepvaart. Vooral naar de Duitse Noordzeehavens, de Oostzeelanden en Noorwegen werden door de schepen vanuit Friesland baksteen, dakpannen, estrikken en muurtegels als ballast – en derhalve tegen lage vrachtprijzen – meegenomen.[189] Toen nu in de 19e eeuw de Friese zeescheepvaart allengs achteruitging, had dit een nadelige invloed op de exportmogelijkheden voor deze industrieën. Wel nam tezelfdertijd binnen Nederland de vraag naar baksteen en dakpannen toe, als gevolg van de uitbreiding van steden, de uitvoering van grote spoorweg- en waterstaatwerken en militaire bouwwerken.[190] Het aantal steenfabrieken in geheel Nederland onderging van 1850 tot 1880 bijna een verdubbeling.[191] In de jaren tachtig komt echter de grote terugslag: 15% van alle ondernemingen wordt gesloten.[192]

De Friese baksteen- en dakpannenindustrie geeft niet zulk een spectaculaire groei te zien tussen 1850 en 1880, maar ongetwijfeld heeft zij geprofiteerd van de bouwactiviteit, die vooral in de jaren

185 Brugmans, *Statistieken II*, pp. 554–555.
186 Brugmans, *Statistieken I*, pp. 249, 354; II, p. 529.
187 Everwijn, *Beschrijving I*, pp. 147, 149.
188 *Enc. v. Frl.*, pp. 131–132, 402.
189 *Teg. St. IV*, p. 598.
190 Everwijn, *Beschrijving I*, p. 162. De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, p. 205.
191 De Jonge, *De industralisatie in Nederland*, p. 207.
192 De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, p. 208.

van ca. 1850 tot ca. 1880 ten plattelande opbloeide onder invloed van de welvaartsvergroting.[193] Wanneer na 1880 de welvaart afneemt en de bevolkingsgroei stagneert, krijgt deze bedrijfstak een gevoelige klap, zoals de gegevens uit 1889 laten zien. Bovendien was er inmiddels een ontwikkeling binnen Nederland gaande, waarbij het zwaartepunt van deze industrie steeds meer verschoof naar het gebied langs de grote rivieren.[194]

V.8. Kalkbranderij

Deze bedrijven verwerkten in hun kalkovens de aan de kusten van Waddenzee, Zuiderzee en Noordzee verzamelde schelpen tot kalk. De schelpkalkbranderij werd reeds in de Middeleeuwen in ons land bedreven.[195] Over deze bedrijfstak in Friesland is weinig bekend. Het feit dat Friese schippers in 1440 kalk vervoerden naar het Eemsgebied,[196] hoeft niet te betekenen dat deze kalk in Friesland was gemaakt. Wel worden er in 1511 in het Register van de Aanbreng 6 kalkmakers genoemd, allen te Leeuwarden. De Tegenwoordige Staat deelt mee dat er in de 16e eeuw te Bolsward buiten de Blauwpoort veel kalkovens stonden. De buurt Schilkampen te Leeuwarden, voor het eerst genoemd in de tweede helft van de 16e eeuw,[197] schijnt haar naam te ontlenen aan de kampen land waar de schelpen (Fries: skyl) voor de kalkbranderijen lagen.[198] Aan het begin van de 17e eeuw werd door Friese schippers kalk aangevoerd te Amsterdam.[199] Ook was er uitvoer naar buiten de Republiek. In 1654 en 1655 werd uit Harlingen 480 hoed kalk en voor 273 gld. aan kalk naar de Kleine Oost geëxporteerd.[200]

Een belangrijk centrum van kalkbranderij was Makkum. Winsemius schreef in 1622, dat daar 100 kalkovens in bedrijf waren.[201] Omstreeks 1660 moeten het er volgens Schotanus ver over de honderd zijn geweest.[202] Sindsdien lijkt het met de bedrijfstak minder

193 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.654. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, p.274. De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, p.196.
194 Everwijn, *Beschrijving I*. p.162.
195 Everwijn, *Beschrijving I*, p.178. Alberts en Jansen, *Welvaart in wording*. p.117.
196 Berkenvelder, Frieslands handel, p.168.
197 Eekhoff, *Lwd. I*, p.187.
198 *Enc. v. Frl.*, p.574.
199 Van Dillen, *Bronnen bedrijfsleven I*, p.615.
200 Faber, De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen, pp.60–61.
201 Winsemius, *Chronique*, ongepagineerde beschrijving achterin.
202 *Teg. St. III*, p.171.

goed te zijn gegaan. Reeds in 1668 komen de gezamenlijke kalkbranders in Workum met elkaar overeen, dat zij het aantal kalkovens niet zullen uitbreiden. Dat is kennelijk ook niet gebeurd. Op Schotanus' kaart uit 1661 komen te Workum 11 kalkovens voor, terwijl Von Uffenbach in 1710 bericht dat de stad dan 10 à 12 kalkovens heeft.[203]

Beginnend in de tweede helft van de 17e eeuw gaat de gewestelijke overheid beschermende maatregelen nemen. In 1677 dringt zij er bij Holland op aan, de voorgenomen belasting op kalk uit Friesland niet in te voeren.[204] Vrijstelling van de belasting op turf, aan de kalkbranders verleend in 1699, moet verder soelaas brengen.[205] In 1730 en 1732 moest er wederom worden geprotesteerd tegen een maatregel van de Staten van Holland. Deze keer gaat het om een uitvoerverbod op schelpen, verzameld aan de Hollandse stranden.[206] Hieruit blijkt overigens dat de Friese kalkbranderijen hun grondstoffen ook uit Holland betrokken.

De situatie in het midden van de 18e eeuw wordt slechts gebrekkig weergegeven door de gegevens uit de Quotisatiekohieren van 1749. Er worden dan beroepspersonen in deze bedrijfstak vermeld in de steden Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Workum en in de dorpen Anjum, Midlum, Makkum en Ureterp. Makkum blijkt het belangrijkste centrum te zijn. De achteruitgang is hier echter sinds de 17e eeuw aanzienlijk geweest. Volgens de Tegenwoordige Staat waren er in het midden van de 18e eeuw nog 55 kalkovens. Dit stemt aardig overeen met het aantal dat in de speciekohieren van 1748 wordt opgegeven, nl. 51. Wanneer de opmerking van Schotanus, dat er omstreeks 1660 meer dan 100 kalkovens waren, juist is, dan betekent dit op zijn minst een halvering in een eeuw tijds.

De achteruitgang van de kalkbranderij te Makkum heeft zich in de tweede helft van de 18e eeuw voortgezet. De Tegenwoordige Staat meldt in 1788 dat er dan nog maar 45 kalkovens zijn, waarvan 10 geheel stil staan.[207] Dat hiermee een belangrijk stuk werkgelegenheid gemoeid is geweest, blijkt uit het feit dat er in 1749 in Makkum nog altijd 47 schelpenvangers gevestigd waren. Daarnaast waren er ettelijke andere beroepspersonen bij deze bedrijfstak betrokken. Zo deelt de Tegenwoordige Staat ook nog mee, dat er in Makkum 34 turfmeetsters, meest weduwen, onder een 'kapitein'

203 SIEMELINK, Geschiedenis van de stad Workum, p.160.
204 *Reg. Res. Plac.*, p.374.
205 *Reg. Res. Plac.*, p.374.
206 *Reg. Res. Plac.*, pp.375, 713.
207 *Teg. St. III*, p.171.

voor de kalkbranderijen werkten en dat 'weleer' de kompagnie van de schelpenlossers en kalkdragers zeer talrijk was.[208] Hun aantal is echter door de inkrimping van de bedrijfstak sterk achteruitgegaan.[209] De verminderde werkgelegenheid in het algemeen te Makkum komt ook tot uiting in de ontwikkeling van het aantal inwoners. In 1774 woonden hier nog 2677 mensen, in 1796 waren het er 1997.

Achteruitgang is er ook te Workum geweest. De in het voorgaande reeds genoemde overeenkomst van 1668 is, behalve door de stadssecretaris, ondertekend door 9 personen, zijnde de gezamenlijke kalkbranders te Workum.[210] In de Quotisatie van 1749 worden hier slechts 3 kalklassers (kalklessers of kalkblussers) opgegeven en bij de volkstelling van 1796: één kalkbrandersbaas en één kalkbrandersknecht. In 1819 bestaat er te Workum nog slechts één kalkbranderij.[211]

De ontwikkeling in andere plaatsen is minder goed te achterhalen. Zoals gezegd, zijn de gegevens uit de Quotisatiekohieren niet compleet. Dat blijkt heel duidelijk uit het feit dat er in de speciekohieren hier en daar kalkovens worden genoemd in plaatsen, waarvan de Quotisatiekohieren geen beroepspersonen in deze bedrijfstak opgeven. Dit is het geval met twee kalkovens te Drachten en twee te Buil in Weststellingwerf.

Pas betreffende 1819 zijn er weer redelijk betrouwbare gegevens. Er blijken dan nog 22 kalkbranderijen in Friesland te zijn met 51 werknemers. Vrijwel in alle plaatsen waar deze bedrijfstak in het midden van de 18e eeuw kon worden gesignaleerd, vinden we haar ook nog in 1819 en bovendien in Barradeel en Utingeradeel. Alleen in Harlingen worden in laatstgenoemd jaar, en ook in 1816, geen kalkbranderijen meer opgegeven.

De toestand van de bedrijfstak is in 1819 niet bepaald rooskleurig. Sommige bedrijven floreren nog wel, maar in de meerderheid der gevallen gaat het matig dan wel slecht. Als oorzaken worden een groot aantal factoren genoemd zoals de belasting op turf, de kwijnende handel in het algemeen, de invoer van steenkalk uit Henegouwen, de belasting op de kalkpramen, de ondiepte van de binnenwateren en het 'verval in de luxe van stukadoorwerk'. De export is ook achteruitgegaan; als buitenlandse afzetgebieden worden de Kleine Oost en Hamburg expliciet genoemd.[212]

208 *Teg. St. III*, p.172.
209 *Teg. St. III*, p.172.
210 Gem. arch. Workum, nr. 1537.
211 Brugmans, *Statistieken II*, p.474.
212 Brugmans, *Statistieken I*, p.305; II, pp.472–477.

Ondanks deze klaagzangen van omstreeks 1819 heeft de kalkbranderij zich in de 19e eeuw goed gehandhaafd. In 1871 waren er nog steeds 26 bedrijven met 75 werkkrachten. Daarna is ook in deze bedrijfstak een sterke achteruitgang opgetreden; in 1906 waren er in Friesland nog maar 6 bedrijven met 25 arbeidskrachten. Kalk was altijd een belangrijke grondstof geweest voor de bereiding van metselspecie. Door de opkomst van de portlandcementindustrie, in ons land vanaf ca. 1870,[213] is de kalk uit die positie verdrongen.

V.9. Zoutziederij

Sinds de latere Middeleeuwen werd door Nederlandse schippers uit Frankrijk ruw zout aangevoerd, dat deels werd doorgezonden naar de Oostzeelanden, deels in ons land werd geraffineerd. Dat geschiedde oorspronkelijk in Zeeuwse, later ook in Hollandse zoutziederijen.[214] Aan het transport van zout werd deelgenomen door Friese schippers. Zij haalden het o.a. uit Brouage en voerden het aan te Dantzig en Amsterdam.[215] Of er destijds in Friesland reeds zoutziederijen bestonden, is niet bekend. In het Register van de Aanbreng van 1511 worden geen beroepen genoemd, die met de zoutziederij in verband kunnen worden gebracht. Wel bericht Eekhoff dat er op het Vliet te Leeuwarden in 1582 een zoutkeet werd opgericht en dat er in de 16e eeuw ook te Staveren aan zoutziederij werd gedaan.[216] Uit Finse tolregisters is gebleken dat in de jaren 1584–1595 door Staverse schippers geregeld zout, waaronder wit d.w.z. geraffineerd zout, in Viborg werd aangevoerd.[217] Eenmaal is er sprake van zout dat door een burger van Viborg op eigen schip uit Staveren is gehaald. Voorts blijkt uit een rapport van 1564, dat ook de Bolswarders op het Franse zoutgebied van Brouage voeren.[218]

Als centrum van de zoutindustrie komt dan al spoedig Harlingen naar voren. In 1595 was daar het aantal zoutketen reeds zo groot, dat besloten werd, geen nieuwe meer toe te laten.[219] Zoals straks zal blijken, was deze stad ook in de 18e eeuw nog het centrum van de Friese zoutindustrie.

213 Everwijn, *Beschrijving I*, p.180.
214 Ketner, *Handel en scheepvaart*, pp.14, 18, 130, 183. Visser, *Verkeersindustrieën*, p.135.
215 Berkenvelder, Frieslands handel, p.175.
216 Eekhoff, *Lwd. I*, pp.181, 337.
217 Brünner, Een excerpt uit Finsche tolregisters, pp.198–209.
218 Dirks, Enquête, p.203.
219 *Teg. St. II*, p.600.

Uit de Sonttoltabellen blijkt dat in de eerste helft van de 17e eeuw het zo belangrijke transport van zout naar de Oostzee grotendeels door Nederlandse schippers geschiedde. Daarin blijken de Friese schippers een niet onaanzienlijk aandeel te hebben. In 1655 namen zij rond 20% van het totale door Nederlandse schippers verzorgde zouttransport voor hun rekening.[220] Nu mag niet worden aangenomen dat het zout vervoerd door Friese schippers, ook uit Friesland afkomstig was. Het kan evengoed in andere Nederlandse havens of zelfs ergens in het buitenland zijn geladen. De Sonttolgegevens zeggen dan ook in beginsel niets over de zoutziederij in Friesland.

Bij de uitvoer uit Harlingen in 1654 en 1655 bevindt zich ook zout. Het gaat om 2 last, 54 tonnen, 10 kwartier, 2 honderd, 4 zak en bovendien nog voor een waarde van 565 gld. De opgegeven hoeveelheden maken omgerekend ongeveer 65 lasten uit en het geldsbedrag vertegenwoordigt ruwweg één honderd zout, dat is nog eens zo'n 30 last.[221] In totaal is er in die jaren volgens de belastingadministratie dus slechts rond 100 lasten zout uitgevoerd uit Harlingen. Zelfs wanneer rekening wordt gehouden met een stevige belastingfraude dan zinkt deze hoeveelheid toch volkomen in het niet bij de bijna 30.000 last die in het ene jaar 1655 voor de Sonttol is aangegeven.[222] De export van zout in Harlingen in genoemde jaren maakt dan ook een onbeduidende indruk.

De Nederlandse zoutindustrie in haar geheel had tijdens de Republiek in sterke mate het karakter van trafiekbedrijf. Uit Frankrijk, Portugal en het Middellandse Zeegebied werd ruw zout vervoerd naar Nederlandse havens, daar geraffineerd en dan uitgevoerd naar de Oostzeelanden.[223] Of de Friese zoutindustrie enig aandeel van betekenis in die export heeft gehad, is niet vast te stellen. Het feit dat juist Harlingen, met zijn scheepvaart op Kleine Oost, Grote Oost en Noorwegen, de belangrijkste zetel van deze industrie was, wekt het vermoeden dat ook hier eerlang voor de export is geproduceerd. De zojuist besproken exportcijfers lieten echter zien, dat in 1654/55 die export van zeer geringe betekenis was. Wellicht was de Harlinger zoutziederij toen als exportindustrie reeds op haar retour en vond zij haar afzet voornamelijk binnen de grenzen van ons land.

In de 18e eeuw gaat de zoutexport uit Nederland naar het Oostzeegebied achteruit en daardoor raakt de zoutziederij op haar

220 Bang, *Tabeller II*, p.570.
221 Posthumus, *Nederlandsche prijsgeschiedenis I*, pp. LV, 218, 215.
222 Bang, *Tabeller II*, p.570.
223 Visser, *Verkeersindustrieën*, p.135. Hovy, *Het voorstel van 1751*, p.70.

retour.[224] Zowel in Holland als Friesland neemt de overheid protectionistische maatregelen,[225] om de eigen industrie zoveel mogelijk op de been te houden.

De Quotisatiekohieren geven ook van de stand van deze bedrijfstak geen volledige indruk. Zoals uit tabel V.14 blijkt, zijn er in Staveren, Leeuwarden en Franeker geen beroepspersonen in deze bedrijfstak genoteerd, terwijl de Tegenwoordige Staat omstreeks 1785 respectievelijk 3, 2 en 1 zoutziederijen in genoemde steden vermeldt.[226] Wanneer de gegevens uit de Quotisatiekohieren en de Teg. Staat worden gecombineerd, dan komt men op een totaal van rond 20 zoutziederijen voor de tweede helft van de 18e eeuw. Dit is een niet onbeduidend aantal, indien men het vergelijkt met hetgeen over het westen des lands bekend is. Visser deelt mee, dat in de tweede helft van de 18e eeuw het gemiddelde aantal zoutpannen per bedrijf in Dordrecht 4 en in Zeeland 2 bedroeg. Wanneer we voor Friesland ook het lage gemiddelde van 2 zoutpannen per ziederij aannemen, dan waren daar dus rond 40 pannen in bedrijf. In geheel Holland en Zeeland bedroeg het aantal zoutpannen in de tweede helft van de 18e eeuw 183, waarvan echter alleen al 67 in Dordrecht.[227]

In de Tegenwoordige Staat wordt gezegd dat het in Friesland geraffineerde zout deels in de provincie zelf wordt verbruikt en deels wordt verzonden naar Overijssel, Gelderland, Groningen en Drente. Holland belet de invoer en zelfs de doorvoer van zout 'door de gewone naijver deezer Provincie, in 't stuk van Negotie'.[228] Over uitvoer van Fries zout naar het buitenland wordt door de Tegenwoordige Staat niet gerept.

Het in hoofdzaak gericht zijn op de afzet in eigen gewest, gecombineerd met bescherming van overheidswege, heeft vermoedelijk gemaakt, dat deze bedrijfstak zich in de tweede helft van de 18e eeuw in Friesland redelijk heeft weten te handhaven. De toeneming van de bevolking alsmede de bloei van veehouderij en zuivelproduktie – zout was nodig voor boter, kaas en conservering van vlees – zullen de vraag naar het produkt hebben gestimuleerd. In 1819 zijn er in Friesland 26 bedrijven, dit is een kwart van het aantal in geheel Nederland, dat toen 105 bedroeg.[229] Wel wordt

224 Visser, *Verkeersindustrieën*, p.135. Hovy, *Het voorstel van 1751*, pp.70, 275.
225 Visser, *Verkeersindustrieën*, p.138. Hovy, *Het voorstel van 1751*, p.133, 379. *Reg. Res. Plac.*, p.71.
226 *Teg. St. II*, pp.167, 168, 446; *III*, p.320.
227 Berekend uit Visser, *Verkeersindustrieën*, p.145.
228 *Teg. St. IV*, p.598.
229 Brugmans, *Statistieken I*, p.146.

er uitdrukkelijk gezegd dat de Friese bedrijven klein zijn en over het algemeen is hun toestand kwijnend.

De gegevens omtrent het aantal arbeidskrachten, opgenomen in tabel V. 14 toont overigens aan dat het hier niet om een bedrijfstak gaat, die omvangrijke werkgelegenheid verschafte, waarbij dan wel weer moet worden bedacht dat er ook mensen waren die in het transport van en de handel in zout een bestaan vonden.

V.10. Cichoreïndustrie

Zoals reeds in het hoofdstuk over de landbouw werd opgemerkt, dateert de opkomst van de cichoreiteelt in Friesland uit het laatste kwart van de 18e eeuw. Vanuit Dantumadeel, waar de grietman P. A. Bergsma deze teelt sterk heeft bevorderd, verspreidde zij zich over Tietjerksteradeel, Westdongeradeel, Ferwerderadeel en Het Bildt. Tegelijkertijd verschenen de ondernemingen, waarin de cichorei werd verwerkt tot het eindprodukt, dat als vervangingsmiddel voor koffie naar Engeland, Duitsland, Zwitserland, Zweden en Rusland werd uitgevoerd.[230] In ons land is vooral in de Franse tijd, toen de overzeese verbindingen menigmaal verbroken waren, waardoor de aanvoer van koffie stagneerde, het cichoreiverbruik toegenomen.

In 1806 waren in Friesland volgens d'Alphonse reeds 62 cichoreifabrieken werkzaam. In het gehele toenmalige 'Hollande' – dat is dus het huidige Nederland, minus Limburg en Brabant, plus het Duitse Oostfriesland – werkten toen 82 van deze ondernemingen.[231] Ruim 75 % van het totale aantal was derhalve in Friesland gevestigd. Gedurende de gehele negentiende eeuw zou Friesland de belangrijkste cichorei-producerende provincie van het land blijven. Zo'n 75 à 95 % van de Nederlandse produktie nam het voor zijn rekening. In 1855 zijn er in geheel Nederland 137 cichoreimaalderijen, -branderijen en -drogerijen werkzaam; zonder Brabant en Limburg mee te rekenen zijn het er 110. In Friesland bedraagt het aantal bedrijven dan 75.

Tot in de tweede helft van de 19e eeuw is het aantal cichoreifabrieken in Friesland toegenomen, zoals blijkt uit de volgende cijfers:

230 Brugmans, *Statistieken I*, p.149; II, p.445.

231 De getallen die Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p.634, aan d'Alphonse, *Aperçu*, pp.544, 545, ontleent – 28 in Friesland van in totaal 33 in Nederland – slaan alleen op de cichorei*molens*. Om een zo volledig mogelijke indruk te krijgen van de bedrijfstak is het echter gewenst, ook de *branderijen* en *drogerijen* in de beschouwing te betrekken.

1806: 62 bedrijven
1809: 66 bedrijven met 328 werkkrachten
1855: 75 bedrijven
1871: 102 bedrijven met 389 werkkrachten
Omstreeks de jaren tachtig is echter de achteruitgang van de cichoreiteelt en -industrie begonnen. Het verbruik van dit vervangingsmiddel verminderde namelijk door de prijsdaling van koffie, die veroorzaakt werd door de grote aanvoer vanuit Brazilië op de Europese markt.[232] Wat dat betekende voor de cichoreiproduktie in Friesland, blijkt uit de volgende getallen: in 1906 waren in deze provincie nog slechts 4 bedrijven overgebleven. In geheel Nederland bedroeg het aantal toen nog 36.

Ook hier is dus weer sprake van een tak van nijverheid in Friesland, die de economische omwenteling van de tweede helft der 19e eeuw nagenoeg niet heeft overleefd. Voor enkele gemeenten in het Noorden van de provincie, zoals Dantumadeel, Ferwerderadeel, Het Bildt en Barradeel, betekende dit het wegvallen van een niet onbelangrijk stuk economische activiteit en werkgelegenheid. Mede hieraan is de vermindering der bestaansmogelijkheden te wijten geweest, die in de drie laatstgenoemde gemeenten tot een gevoelige bevolkingsachteruitgang heeft geleid in de laatste decennia van de vorige eeuw. Weliswaar beleefde Dantumadeel tezelfdertijd een bevolkingsvooruitgang, maar daar was dat geen teken van economische bloei, doch een gevolg van de vestiging van armlastigen op de heide.[233]

V.11. Scheepvaart en handel

Bij de aanvang van de 16e eeuw konden de Friezen reeds op een lange scheepvaarttraditie terugzien. In de late Middeleeuwen had de Friese scheepvaart grotendeels het karakter van vrachtvaart in dienst van Hamburgers, Engelsen en Hollanders.[234] Aan het einde van de 15de eeuw zijn het vooral Amsterdamse kooplieden, waarvoor Friese schippers vrachtvaart bedrijven.[235] De gebruikte schepen waren waarschijnlijk meestal Fries eigendom. Toch kwam het omstreeks 1470 reeds voor, dat Hindeloper schippers naar Noorwegen en de Oostzee voeren op schepen, die geheel of gedeeltelijk

232 Everwijn, *Beschrijving I*, p.614.
233 Spahr van der Hoek, *De heidedorpen*, pp.132–133.
234 Berkenvelder, Frieslands handel, p.186.
235 Berkenvelder, Frieslands handel, pp.185, 186.

Amsterdams eigendom waren.[236] Met name de Hindeloper scheepvaart heeft deze structuur, waarbij door Friese schippers voor Hollandse, in het bijzonder Amsterdamse, kooplieden werd gevaren op schepen die deels Fries deels Hollands eigendom waren, behouden.[237]

Over een groot deel van de 16e eeuw zijn er slechts weinig gegevens betreffende de Friese scheepvaart bekend. Wel beginnen de Sonttolregisters te lopen vanaf 1497 en daaruit blijkt dat Nederlandse schippers de zeeweg naar de Oostzee druk bevaren. Het Friese aandeel is echter tot ca. 1550 nog gering. Verreweg de meeste Friese schippers, die door de Sont varen, zijn in die periode afkomstig uit Staveren met daarnaast ook enkele uit Hindeloopen en Workum. Bijlage V.2 en de grafieken V.2 en V.3 laten dit zien.

Ook voorzover we Friese schippers aantreffen op andere scheepvaartroutes, zijn die tot ca. 1580 vrijwel uitsluitend uit Staveren afkomstig. Zo geeft de stadhouder van Friesland in 1525 speciaal aan burgers van Staveren toestemming om handel te drijven op Frankrijk en Schotland.[238] In 1529, 1557 en 1561 zijn er contacten met de Koning van Frankrijk in verband met privileges die Staverse burgers in Frankrijk genieten.[239] In 1545 doen schepen uit Staveren de haven van Newcastle in Engeland aan.[240] In de jaren zestig van de 16de eeuw is er meermalen sprake van inwoners van Staveren, die zout en wijn uit Frankrijk en Portugal halen. In enkele gevallen is de bestemming van de goederen bekend; zo ging er zout naar Riga en de Oostzee in het algemeen, wijn naar Dublin.[241] Tenslotte kan nog worden gewezen op de rekeningen van de ontvangst der convooigelden te Amsterdam uit het jaar 1580. Van de daarin voorkomende 20 posten, die betrekking hebben op de scheepvaart met Frankrijk, gaat het in 4 gevallen om Staverse schippers met ladingen zout.[242] In de vaart op Noorwegen is, behalve van Staverse schippers, in deze periode ook reeds sprake van Molkwerumers, Workumers en Hindelopers.[243]

In het Register van de Aanbreng van 1511 vinden we slechts 13 schippers (Leeuwarden 6, Dokkum 6, platteland 1) en 5 schuitevaar-

236 Ketner, *Handel en scheepvaart*, p.147. Berkenvelder, Frieslands handel, p.185.
237 Lootsma, De zeevaart van Hindeloopen, p.231. Van Buytenen, De scheepvaart van Hindeloopen, pp.148–149.
238 Sneller en Unger, *R.G.P. 70*, p.1528.
239 Sneller en Unger *R.G.P. 70*, pp.337, 446, 764.
240 Smit *R.G.P. 86*, p.623.
241 Sneller en Unger, *R.G.P. 70*, pp.494, 530, 560, 777. Smit, *R.G.P. 91*, p.1021.
242 Sneller en Unger, *R.G.P. 70* , p.113.
243 Bosse, *Norwegens Volkswirtschaft*, pp.38, 67, 88.

ders (alleen te Leeuwarden). Hierbij moet echter worden bedacht dat, afgezien van de onvolledigheid van het register als bron voor de beroepsstructuur, de aanbreng betreffende havensteden als Staveren, Hindeloopen, Workum en Harlingen niet bekend is. Laatstgenoemde plaats wordt in 1546/47 een principale haven genoemd. Tevens is er dan sprake van Friese handel op o.a. de Oostzee, Hamburg, Bremen, Engeland, Antwerpen, Portugal en Spanje.[244]

Omstreeks 1550 begint de sterke toeneming van de Sontvaart door Friese schippers. Vooral Molkwerum en Harlingen beleven in deze tak van scheepvaart een snelle opkomst. Laatstgenoemde stad gaat vanaf 1580 Staveren zelfs overvleugelen (zie bijlage V.2 en grafiek V.3). Volgens een rapport uit 1564 zijn het dan nog kleine schepen, waarmee vanuit Harlingen wordt gevaren, niet alleen naar 'Oosten' maar ook naar Noorwegen. Bij de uitreis varen zij in ballast of nemen baksteen mee. Op hun thuisreis voeren zij in Harlingen aan: hout, pek, was, rogge en andere granen.[245] Ook Bolsward wordt in het rapport genoemd als plaats met scheepvaart op 'Oosten', waarmee vermoedelijk de Kleine en Grote Oost zijn bedoeld, d.w.z. respectievelijk de Noordduitse havens en de Oostzee. Van Harlingen zegt het rapport nog dat het geen westvaart heeft, terwijl de Bolswarders alleen westwaarts varen op het zoutgebied van Brouage in Frankrijk.[246] Dat het ruwe zout in ons land werd geraffineerd en voor een deel weer werd uitgevoerd, o.a. naar de Oostzeegebieden, hebben we reeds in paragraaf V.9 gezien. Behalve uit Frankrijk werd trouwens ook reeds zout uit Portugal gehaald. Dit is op te maken uit een bericht over een Staverse schipper die in 1564 in Portugal en Brouage zout heeft geladen voor Riga.[247] Het zijn ook weer Staverse schippers die we in de jaren 1584–1595 regelmatig te Viborg in Finland aantreffen en die daar hoofdzakelijk zout aanvoeren. Daarnaast brengen zij er zo nu en dan wijn, haring, Hollands laken, rozijnen, peper, suiker en andere produkten. Uit Viborg nemen zij geregeld teer mee, benevens een enkele keer brandhout, huiden, vellen of rogge.[248]

Omstreeks 1580 begint voor de Republiek een periode van geleidelijke en evenwichtige economische groei, die zal voortduren tot ongeveer 1600.[249] In de loop van de tweede helft van de 16e eeuw veroverden de Nederlanders een vooraanstaande plaats in het

244 Theissen, *Centraal gezag*, pp.266–268.
245 Dirks, Enquête, p.207.
246 Dirks, Enquête, p.208.
247 Sneller en Unger, *R.G.P. 70*, p.490–491.
248 Brünner, Een excerpt uit Finsche tolregisters, pp.198–217.
249 Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, pp.11, 36.

handels- en scheepvaartverkeer tussen enerzijds de Skandinavische en Baltische landen en aan de andere kant West- en Zuideuropa. Door de bevolkingsgroei nam in laatstgenoemde gebieden de behoefte aan graan uit de Oostzeelanden toe. De vraag naar hout uit Noorwegen en het Oostzeegebied werd gestimuleerd door de uitbreiding van de scheepsbouw en huizenbouw, respectievelijk een gevolg van de uitbreiding van de internationale handel en de bevolkingsgroei. Aan de andere kant werden vanuit Zuid- en Westeuropa in toenemende mate zout, wijn, industriële en koloniale produkten naar het Noorden verscheept. Een stimulerende factor bij dit alles was de geleidelijke stijging van het prijspeil door het binnenstromen in Europa van het Amerikaanse edelmetaal.[250] Als natuurlijk knooppunt van het verkeer tussen Noord en Zuid heeft Nederland de toeneming van de handels- en scheepvaartactiviteit voor een belangrijk deel tot zich weten te trekken. Daartoe droeg ook de technische voorsprong bij, die de Nederlanders in scheepsbouw en scheepvaart wisten te verwerven. De scheepsbouw stond in ons land op een hoog peil. In 1595 werd te Hoorn het eerste fluitschip gebouwd; het was een lang, snelzeilend schip met grote laadruimte.[251] In de scheepsbouw werden arbeidsbesparende methoden toegepast, zoals een zekere mate van standaardisering[252] en op de schepen werd economisch met mankracht en andere kostenfactoren omgegaan.[253] In 1645 schrijft de Deense gezant te Den Haag in een memorandum, dat de Nederlanders met lagere kosten dan andere volkeren scheepvaart kunnen beoefenen, omdat ze per schip een kleinere bemanning nodig hebben en omdat die bemanning zuinig met proviand is.

Van de opbloei der Nederlandse scheepvaart hebben de Friezen ruimschoots hun deel gehad. In het voorgaande is reeds geconstateerd dat de Sontvaart van Friese schippers vanaf 1550 een sterke uitbreiding onderging. Weliswaar daalt het aantal Sontdoorvaarten van de gezamelijke Nederlandse schippers vanaf ca. 1620, doch in de eerste helft van de 17de eeuw is het laadvermogen van de schepen aanzienlijk toegenomen zodat de totale tonnage in de Nederlandse Oostzeevaart omstreeks het midden van de eeuw veel groter was dan omstreeks 1600.[254]

Het percentage Friezen onder de Nederlandse schippers, die door de Sont voeren, blijft in deze periode verder stijgen zoals grafiek

250 VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, pp. 4–5.
251 VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, pp. 9, 199.
252 VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, pp. 9–10.
253 VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, p. 301.
254 VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, pp. 43.

V.2 laat zien. Naast schippers uit Staveren verschijnen er steeds meer Harlinger en Molkwerumer schippers in de Sont. Ook de Friese schippers die we incidenteel op andere scheepvaartroutes aantreffen zijn nu niet meer haast uitsluitend uit Staveren afkomstig. Zo heeft in 1585 een schipper uit Harlingen een geschil over zout van Oléron, een van de eilanden in het zoutgebied van Brouage.[255] In 1582 worden te Londen uit een schip genaamd 'the Port of Harlinge' twee vaten bier in beslag genomen wegens ontduiking van de invoerrechten.[256] Molkwerumer en Hindeloper schippers voeren te Amsterdam zout en wijn aan uit Frankrijk in het jaar 1583.[257] Een Leeuwarder schipper brengt in 1585 kaas naar Londen om daarvandaan bier mee terug te nemen naar Friesland.[258] In hetzelfde jaar worden op een Harlinger schip te Newcastle aangevoerd: spinnewielen, kool, touw en teer en mee teruggenomen: steenkool en lood.[259] Voorzover er uit de eerste helft van de 17de eeuw berichten zijn over Friese schippers in de Middellandse zee, komen die nog veelal uit Staveren benevens enkele uit Harlingen.[260]

Zoals in het voorgaande werd opgemerkt, treffen we voor 1589 reeds Hindelooper schippers aan in de vaart op Noorwegen. Nu zijn de jaren 1580–1600 de grote expansietijd van de houtvaart op Noorwegen geweest.[261] Weliswaar schijnen de cijfers, die Bosse geeft over de scheepvaartbeweging van een aantal Noorse havens in die tijd, niet op een grote betrouwbaarheid te kunnen bogen.[262] Ondanks hun gebrekkigheid geven zij toch enige indruk van de zeer vooraanstaande plaats die de Hindeloper schippers in het houttransport van Noorwegen naar Nederland innamen. Zo wordt van de voogdij Tönsberg opgegeven dat daar in het jaar 1589/90 in totaal 98 schepen zijn binnengelopen. Daarvan voeren er 88 onder Nederlandse schippers; 66 van hen kwamen uit Friesland, te weten uit Hindeloopen 49, uit Workum 10 en uit Molkwerum 7.[263] Langesund, één van de grootste houtuitvoerhavens werd in 1599/1600 aangedaan door 167 schepen, waarvan 133 met Nederlandse schippers. Het aantal Friezen bedroeg 58, waarvan 31 uit Hindeloopen, 9 uit Workum, 7 uit Harlingen, 6 uit Staveren en de resterende 5 uit Koudum, Molkwerum en Warns.[264]

255 Sneller en Unger, *R.G.P. 70*, pp.165, 620.
256 Smit, *R.G.P. 91*, p.1232.
257 Sneller en Unger, *R.G.P. 70*, p.124.
258 Smit, *R.G.P. 91*, p.1288.
259 Smit, *R.G.P. 91*, pp.1296, 1297.
260 Heeringa, *R.G.P.* 9 en 10, pp.46, 666, 795, 804, 816, 826, 1041, 1044.
261 Schreiner, Die Niederländer und die Norwegische Holzausfuhr, p.312.
262 Schreiner, Die Niederländer und die Norwegische Holzausfuhr, p.305.
263 Bosse, *Norwegens Volkswirtschaft*, pp.89–90.
264 Bosse, *Norwegens Volkswirtschaft*, p.92.

Aangenomen mag worden dat door de expansie van de houtvaart op Noorwegen vooral de scheepvaart van de Hindelopers sterk is toegenomen. De beschikbare berichten wijzen dan ook allemaal op een bloeiperiode voor Hindeloopen in de eerste helft van de 17e eeuw. Zo wordt de stad in 1614 uitgelegd. In 1615 wonen er honderd grootschippers. In hetzelfde jaar begint men met de bouw van een nieuwe toren, in 1632 gevolgd door een nieuwe kerk. In 1638 wordt de stad wederom uitgelegd en in 1658 noopte de bevolkingsgroei tot een aanzienlijke vergroting van de kerk.[265] Intussen hadden de talrijke Hindeloper doopsgezinden in 1653 een vermaning laten bouwen die de grootste was van de omgeving.[266]

Het belang dat de Hindelopers hadden bij de vaart op Noorwegen, blijkt uit gegevens van 1647 en 1648, gepubliceerd door Schreiner.[267] Er zijn uit die jaren lijsten van Nederlandse schepen die zich bezighielden met het vervoer van hout uit Noorwegen. Van de in totaal 387 geregistreerde schepen van meer dan 50 last varen er 382 met schippers uit Friesland en Noordholland. Het aantal Friese schippers bedraagt 232 of 60%. Alleen al uit Hindeloopen blijken er 137 of 36% afkomstig te zijn. Van de overige komen er uit Workum 30, Koudum 18, Molkwerum 17, Warns 14 en uit Harlingen 14. Behalve dat Staveren hier niet meer bij voorkomt, stemt de geografische verdeling nog aardig overeen met die welke we te Langesund in 1599/1600 aantroffen.

Nu mag de herkomst van de schippers niet worden verward met de plaats waar de schepen thuishoren. Van de genoemde 382 schepen blijken er 224 of 58% thuis te horen te Amsterdam, d.w.z. dat daar de reders woonachtig waren. Hoorn, Medemblik en Enkhuizen leveren samen 136 schepen, terwijl in Friesland slechts 17 schepen gedomicilieerd waren en wel te Harlingen.[268] Hieruit blijkt weer eens te meer dat de Hindelopers en ook anderen uit Frieslands Zuidwesthoek scheepvaart bedreven in dienst van Hollandse, hoofdzakelijk Amsterdamse kooplieden. Zelfs waren de Hindeloper schepen op Amsterdam aangewezen als winterhaven, omdat Hindeloopen zelf geen haven had.[269]

Inmiddels was er sinds het midden van de 16de eeuw een andere Friese havenplaats tot bloei gekomen, te weten Harlingen. Anders dan Hindeloopen was Harlingen wel zetel van zelfstandige handel

265 Poelman, De handelsstad Hindeloopen, pp.334–335. Van Buytenen, *Hindeloopen*, p.42.
266 Lootsma, De zeevaart van Hindeloopen, p.221.
267 Schreiner, *Nederland og Norge*, p.24.
268 Schreiner, *Nederland og Norge*, p.26.
269 Van Buytenen, De scheepvaart van Hindeloopen, pp.145–149.

op het buitenland. De stad werd in de periode 1542–1597 enige malen uitgebreid, de Noorderhaven werd vergroot, de Zuiderhaven gegraven en nieuwe vestingwerken aangelegd.[270] Volgens de Tegenwoordige Staat beleefden de Harlinger scheepvaart en handel een sterke opkomst in de periode 1580 tot 1610.[271] Zij verzorgden de provincies Groningen en Friesland met produkten uit de gebieden rond Noord- en Oostzee. Waarschijnlijk voeren de Harlingers ook op Frankrijk, gezien de aanwezigheid van een bloeiende wijnhandel ter plaatse. Veel Friese produkten werden vanuit Harlingen naar Holland en het buitenland verscheept. In de eerste helft van de 17de eeuw heeft de bloei van de stad zich voortgezet.[272] De deelneming van Harlingers aan de Sontvaart blijft tot ca. 1660 op een hoog peil.[273] Betreffende de buitenlandse handel en scheepvaart van Harlingen in het midden van de 17de eeuw beschikken we over een mooie bron. Het is een register van het last- en veilgeld, geheven in deze stad in de periode van 13 maart 1654 tot 15 december 1655.[274] Het hieruit verkregen beeld van de Harlinger scheepvaart- en handelsverbindingen met het buitenland vertoont de volgende trekken:

1. Onder de op het buitenland varende schepen neemt de categorie met een opgegeven grootte van 1–5 last de grootste plaats in. Minder belangrijk zijn de categorieën 6–10 last, 11–20 last en 21–60 last. De categorie 61-100 last heeft weer een groter aandeel in het totaal. Opgemerkt moet worden dat, aangezien fraude bij dergelijke belastingaangiften veel voorkwam, de grootte der schepen in werkelijkheid over het algemeen hoger zal hebben gelegen dan in het register staat vermeld.
2. Onder de gebieden waarmee Harlingen rechtstreekse scheepvaartverbindingen onderhield neemt de Duitse en Deense Noordzeekust de eerste plaats in. Daarop volgt Noorwegen. Het derde gebied wordt gevormd door de Oostzeelanden. Minder intensief is het verkeer met Engeland, Frankrijk en Zuid-Europa.
3. Op Noordduitsland en de Deense Noordzeekust voeren vrijwel alleen de kleinere schepen met een aangegeven grootte van 1–10 last; middelgrote schepen varen op Engeland, Schotland, Noorwegen en de Oostzee. De meeste schepen die op Noorwegen en de Oostzee varen zijn echter met een grootte van meer dan 60 last aangegeven. Hieruit vloeit voort, dat hoewel de vaart op de Duitse

270 Obreen, *Inventaris Harlingen*, p.6.
271 *Teg. St. II*, pp.599, 601.
272 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p.248.
273 zie grafiek V.3 en bijlage V.2.
274 Faber, De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen, pp.34–71.

en Deense Noordzeekust wat betreft het *aantal schepen* de eerste plaats innam in de buitenlandse scheepvaartbeweging van Harlingen, de verbindingen met Noorwegen en de Oostzee veel belangrijker waren bezien vanuit het gezichtspunt van de *totale vervoerscapaciteit.*

4. De import had nagenoeg uitsluitend betrekking op produkten van landbouw, bosbouw, visserij en mijnbouw, dus grondstoffen en voedingsmiddelen. Graan, voornamelijk rogge, kwam voor meer dan 80 % uit de Oostzee, de rest uit Noordduitsland. Hout werd hoofdzakelijk aangevoerd uit Noorwegen en daarnaast ook uit Noordduitsland. Houtaanvoer uit de Oostzeelanden wordt in het register niet genoemd. De uitvoer omvatte een veel uitgebreider assortiment goederen en was vooral gericht op Noordduitsland en Denemarken. De uitvoer naar de Oostzeelanden was eenzijdiger en betrof nagenoeg alleen produkten van de Friese kleiverwerkende industrieën: baksteen, dakpannen, tegels, aardewerk en gleibakkerswerk.
5. Op grond van de opgegeven woonplaatsen en waar die in het register ontbraken, met behulp van de persoonsnamen, kan worden vastgesteld dat ca. 75 % van de schippers Friezen waren. De overigen waren andere Nederlanders en buitenlanders.
6. Verscheidene schippers specialiseerden zich op de vaart naar bepaalde gebieden of zelfs bepaalde havens; ook blijkt dat er regelmatige scheepvaartverbindingen tussen Harlingen en buitenlandse havens werden onderhouden, die haast het karakter van beurtvaartdiensten hadden.
7. Een vergelijking van Harlingen met andere havenplaatsen is moeilijk te maken, omdat daarvoor het materiaal nagenoeg geheel ontbreekt. Wel is bekend dat in Amsterdam in de periode 1662–1700 het gemiddelde aantal binnengelopen schepen het tienvoudige bedroeg van dat in Harlingen in 1654–'55. Het inwonertal van Amsterdam was echter destijds twintig maal zo groot als dat van Harlingen, zodat de relatieve betekenis van de buitenlandse scheepvaart voor Harlingen niet geringer was als voor Amsterdam. Hierbij moet echter worden bedacht, dat de schepen die in Amsterdam binnenliepen ongetwijfeld gemiddeld groter zijn geweest dan die in Harlingen.
8. De hoeveelheid in Harlingen aangevoerde granen was voldoende om voor ongeveer 15 % te voorzien in de Friese behoefte aan graan.

De eeuw tussen ruwweg 1650 en 1750 is over het geheel voor ons land, evenals voor andere delen van Europa, een tijdvak van economische stagnatie. In sommige sectoren van het economische leven heerste nog wel een zekere bloei en er waren natuurlijk binnen dit

tijdvak fluctuaties op kortere termijn. De algemene teneur is er echter één van consolidatie en teruggang, zeker wanneer men haar vergelijkt met de allesomvattende expansie van de eerste helft der 17de eeuw. Ook de bevolkingsgroei wordt na 1650 afgewisseld door demografische stagnatie en in veel gebieden zelfs achteruitgang van de bevolking.[275] In Friesland ging na 1650 het aantal inwoners eveneens achteruit zoals we hebben gezien in hoofdstuk II. Met de landbouw ging het minder goed en ook in andere sectoren van het economische leven traden verschijnselen van verval op.

De Nederlandse Sontvaart gaat van 1650–1720 steeds verder achteruit. Een uitzondering vormt slechts het decennium 1681–1690. Het aantal Sontdoorvaarten bedroeg in het begin van de 18e eeuw nog slechts een derde van wat het in de periode 1640–1650 was geweest. Ook het totale aantal Sontpassages van Friese schippers neemt af. Na 1680 handhaven de Friezen zich evenwel beter in de Sontvaart dan de overige Nederlanders. Daardoor wordt het procentuele aandeel van de Friese schippers in de totale Nederlandse Sontvaart groter. Van de afzonderlijke plaatsen gaat het aandeel van Staveren sinds 1660 zeer snel achteruit, vanaf 1690 gevolgd door Molkwerum, Warns en Harlingen. Tezelfdertijd neemt echter het aandeel van schippers uit Hindeloopen en Ameland toe.[276] Dit zijn nu juist de plaatsen die niet zelf handel drijven, maar vrijwel geheel voor Amsterdamse kooplieden scheepvaartdiensten verrichten. Het belangrijkste centrum van eigen Friese buitenlandse handel, Harlingen, ziet zijn aandeel in de Sontvaart sterk achteruitgaan.

Nu betekent de toeneming van de Sontvaart van Hindelopen niet, dat ook de totale scheepvaartactiviteit van Hindelopers in deze periode groter moet zijn geworden. In het voorgaande is geconstateerd dat de Hindelopers in de eerste helft van de 17de eeuw een grote plaats innamen in de houtvaart op Noorwegen. Volgens de Noorse historicus Tveite is de Noorse houtexport in de tweede helft van de 17de eeuw met zeker 30% gedaald.[277] Tegelijkertijd heeft zich een grote verschuiving voorgedaan in de afzetgebieden van het Noorse hout. Zo is tussen 1640 en 1700 de export naar Engeland op zijn minst verviervoudigd. Daarentegen ging naar de landen van West- en Zuideuropa steeds minder Noors hout. De achteruitgang bedroeg volgens Tveite 5/6.[278]

275 Faber e.a., Population changes, pp. 47–113.
276 Hoewel Ameland in beginsel buiten deze studie is gelaten, wordt het hier wel in de beschouwingen betrokken, aangezien het in de Sonttabellen tot Friesland is gerekend.
277 Tveite, *Engelsk-Norsk trelasthandel*, p. 571.
278 Tveite, *Engelsk-Norsk trelasthandel*, p. 573.

Eén van de landen waar de aanvoer van Noors hout ingrijpend daalde, was Nederland. Terwijl het tegen 1670 nog rond ¼ van de Noorse export opnam was dit omstreeks 1700 gedaald tot 1/10. Aangezien de totale Noorse export inmiddels met zo'n 30% was verminderd, betekende dit dat de absolute hoeveelheid in Nederland ingevoerd Noors hout in de tweede helft van de 17de eeuw tot minder dan 1/3 moet zijn teruggelopen.[279]

Aan de groeiende export van Noorwegen naar Engeland kwamen de Hindelopers niet te pas; de Acte van Navigatie sloot dat uit. Het staat dan ook vast, dat deze houtvaart tussen Noorwegen en Engeland geheel werd bedreven door Noren, Denen en Engelsen.[280] Deze hele ontwikkeling, n.l. een achteruitgang van de totale Noorse houtexport, samen met een verschuiving naar Engeland als afzetgebied en naar de Engelse, Deense en Noorse scheepvaart als transportmedium moet een nadelige invloed hebben gehad op de Hindeloper scheepvaart, die immers in 1647/8 nog ongeveer een derde deel van de Nederlandse houtvaart op Noorwegen verzorgde. Nu heeft Hindeloopen voor dit verlies kennelijk compensatie gevonden in de Oostzeevaart. Het aandeel van Hindeloper schippers op deze route gaat immers vanaf ca. 1650 sterk vooruit. En kennelijk hebben de Hindelopers daarbij ook niet behoeven af te stappen van hun specialisatie, het vervoer van hout. Nog in 1800 wordt van de dan kwijnende Hindeloper scheepvaart gezegd, dat die vooral gericht is geweest op Narva, vanwaar hoofdzakelijk hout werd gehaald voor Amsterdam.[281]

Volgens gegevens van de Sonttabellen neemt het houttransport door de Sont in de tweede helft van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw sterk toe.[282] Grote voorzichtigheid is echter geboden bij het gebruik van de Sonttolgegevens uit deze tijd, voorzover zij het goederenvervoer betreffen. De moeilijkheid is n.l. dat die gegevens voor de periode 1660 tot 1710 niet betrouwbaar zijn in verband met de toenmaals geldende vrijstelling van tol voor Zweedse schepen en goederen.[283] De vrijgestelde schepen en ladingen werden in de Sonttolregisters meestal genoteerd zonder vermelding van

279 Dat de import van Noors hout in ons land in de tweede helft van de zeventiende eeuw is achteruitgegaan, was ook reeds gesignaleerd door SCHILLEMANS, De houtveilingen van Zaandam, p. 246, en HART, Houthandel, pp. 71–72.
280 TVEITE, *Engelsk-Norsk trelasthandel*, pp. 574–575.
281 Journaal der reize, p. 62.
282 UNGER, De publikatie der Sonttabellen voltooid, pp. 171, 199. VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, p. 499.
283 BANG, *Tabeller V*, p. V. JEANNIN, Les comptes du Sund, pp. 310–314. NILSSON, *Öresundstullsräkenskaperna*, p. 14.

de goederen die ze meevoerden c.q. waaruit ze bestonden. De totaalcijfers van de expliciet in de Sontregisters vermelde goederen wijken derhalve in deze periode beduidend af van de werkelijk vervoerde hoeveelheden. Deze discrepantie is voor de ene categorie goederen groter dan voor de andere. Zo toonde Jeannin aan dat zij voor de granen van weinig betekenis is.[284] Bij het hout moet echter het verschil tussen de geregistreerde en de werkelijk door de Sont vervoerde hoeveelheden juist zeer groot zijn geweest. Dat kan als volgt worden aangetoond: Van het hout dat in de periode 1661–1700 wèl in de Sont is geregistreerd, kwam ruwweg ¼ gedeelte uit Zweden.[285] Zweden was echter ook het land, dat naar verhouding zeer veel ongespecificeerde ladingen door de Sont verscheepte.[286] Het kan dan ook welhaast niet anders of de uit Zweden door de Sont getransporteerde hoeveelheid hout moet aanmerkelijk groter zijn geweest dat hetgeen in de Sontregisters is genoteerd.

Concrete gegevens zijn er over het toen nog aan Zweden behorende Narva, dat in de laatste decennia van de 17de eeuw veel hout uitvoerde. Nilsson heeft aangetoond, dat hiervan een aanzienlijk deel als ongespecificeerde lading door de Sont is vervoerd. Zo werden er in 1695 in de Sont 190.101 stukken hout geregistreerd, gaande van Narva naar Nederland. Uit de havenboeken van Narva blijkt evenwel, dat er in werkelijkheid in dat jaar 325.065 stukken naar Nederland zijn verscheept.[287] Uit het voorgaande volgt, dat in de periode 1660–1710 – in laatstgenoemd jaar verviel in de praktijk de vrijstelling voor de Zweden – het houttransport beduidend groter is geweest dan hetgeen in de Sontregisters staat opgetekend. Het is dan ook niet verantwoord te stellen, zoals Van Dillen doet op grond van de Sontgegevens zonder rekening te houden met de Zweedse vrijstelling, dat tussen 1660–1670 (toen de vrijstelling gold) en 1730–1740 (toen de vrijstelling niet meer gold) de houtaanvoer door de Sont is vertienvoudigd.[288] In feite kan een uitspraak over de kwantitatieve ontwikkeling van die houtaanvoer in genoemde periode, alleen op grond van de Sonttolgegevens, niet worden gedaan.

Doch afgezien van de gebrekkigheid van de gegevens uit de Sonttabellen moet ernstig worden betwijfeld of de eventuele toeneming van de aanvoer van hout uit de Oostzee ook maar enigermate een compensatie kan zijn geweest voor de achteruitgang van

284 JEANNIN, Les comptes du Sund, p. 313.
285 UNGER, De publikatie der Sonttoltabellen voltooid, p. 200.
286 JEANNIN, Les comptes du Sund, p. 312.
287 NILSSON, *Öresundstullsräkenskaperna*, pp. 25–26.
288 VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, p. 499.

de Noorse houtuitvoer. We zagen dat in de periode 1730–1740 – dit is ná het vervallen van de tolvrijdom voor de Zweden, zodat dit cijfer een redelijke mate van betrouwbaarheid heeft – jaarlijks gemiddeld zo'n 1½ miljoen stukken hout (bestaande uit planken, delen en balken) door de Sont naar het Westen ging. De Noorse uitvoer van alleen delen daalde echter tussen 1660 en 1700 met rond 250.000 dozijn, d.i. 3 miljoen stukken.[289]

Hoewel de ontoereikendheid van de Sonttolgegevens dus een storende factor blijft in de berekeningen, wijzen vorenstaande feiten toch eerder in de richting van een achteruitgang dan van een vooruitgang van de totale houtuitvoer van Noorwegen en het Oostzeegebied tezamen in de tweede helft van de 17de eeuw. Wellicht geldt dat ook voor de eerste helft van de 18de eeuw, ofschoon over de uitvoer van Noors hout in die periode geen vergelijkbare gegevens beschikbaar zijn. Wel gewaagt Johnsen van achteruitgang in de Noorse houthandel in de eerste helft van de 18de eeuw.[290]

In het proces van de achteruitgang van de Noorse houtvaart en de waarschijnlijke achteruitgang van het houttransport uit Noorwegen en de Oostzee tezamen, schijnt de Hindeloper scheepvaart zich beter te hebben gehandhaafd dan die van de Friese Zuidwesthoek in het algemeen. Het lijkt erop of zich in deze periode een concentratie van bij de scheepvaart betrokkenen voordoet in Hindeloopen en wellicht tevens in Workum en Staveren. Het aantal schepen van Hindeloopen wordt in 1703 nog altijd op meer dan 100 geschat.[291] De bevolkingsomvang van genoemde drie steden blijft vrij aardig op peil in de periode 1689–1744. De bevolking van Workum neemt zelfs flink toe. In Hindeloopen is er tussen 1689 en 1714 nog bevolkingsgroei, daarna komt de teruggang. Andere tekenen van achteruitgang zijn er trouwens in deze stad al eerder, zoals de daling van het aantal voor de belasting aangeslagen schoorstenen, vermeld in tabel V.15. Dit lijkt in strijd te zijn met de bevolkingstoeneming tussen 1689 en 1714. Edoch, zoals in hoofdstuk II werd betoogd, het aandeel voor de belasting aangeslagen schoorstenen hangt niet uitsluitend samen met de bevolkingsgrootte, maar ook met het welvaartspeil. En nu is het opvallend dat in 1714 de bevolking van Hindeloopen weliswaar een maximum heeft bereikt van 2300 zielen, maar dat daarvan 629 als gealimenteerd worden opgegeven, waarmee Hindeloopen het hoogste percentage gealimenteerden – n.l. 29% – van alle Friese gemeenten heeft. De gemeente Hemelumer Oldeferd, waarin Molkwerum, Koudum en

289 Tveite, *Engelsk-Norsk trelasthandel*, p.571.
290 Johnsen, *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*, p.355.
291 Wumkes, *Stads- en dorpskroniek I*, p.16 (15 jan. 1703).

Warns liggen, ondergaat een sterke bevolkingsdaling tussen 1689 en 1744. Voor Molkwerum kan die achteruitgang ook nog worden geïllustreerd met het verloop van het aantal voor de belasting aangeslagen huizen; zie tabel V.16. De Tegenwoordige Staat zegt in 1788 van Molkwerum: '...weleer woonden hier veele Oostersche en Westersche schippers, doch die thans merendeels verhuisd zijn naar Hindeloopen.'[292] De in het vorenstaande bijeengebrachte gegevens doen vermoeden dat deze migratie op korte afstand reeds in de tweede helft van de 17de eeuw is begonnen; desondanks zijn er heel wat bij de scheepvaart betrokken personen in Molkwerum blijven wonen. In 1749 hadden nog 85 hoofden van huishoudens een beroep in de scheepvaart, dat is meer dan 50% van de totale beroepsbevolking. In 1796 waren het 27 hoofden van huishoudens of 25% van de beroepsbevolking. Een sterke achteruitgang dus ook in de tweede helft van de 18e eeuw.

Behalve op de kusten van Noord- en Oostzee werd door Friese schippers gevaren op Frankrijk, Portugal, Spanje en de Middellandse Zee. Hoe deze vaart zich in de onderhavige periode heeft ontwikkeld, valt niet goed na te gaan. Er is sprake van achteruitgang van de Nederlandse scheepvaart naar de Middellandse Zee sinds de jaren zeventig van de 17de eeuw.[293] Pas in de jaren '30 van de 18de eeuw doet zich hierin weer enig herstel voor.[294] Daarentegen valt de grootste bloei van de Nederlandse handel met Spanje juist in de tweede helft van de 17de eeuw.[295] Veel belangrijker dan het verkeer op deze gebieden was echter onze scheepvaart op Frankrijk.[296] Nu is de totale handelsactiviteit tussen Nederland en Frankrijk tussen 1640–'45 en 1716–'21 aanmerkelijk verminderd en zij blijft globaal op een laag peil tot ca. 1740.[297] Vooral de export van Frans zout naar Nederland, waarin de Friese, met name de Staverse schippers, in de 16de eeuw een belangrijke rol speelden, gaat in de periode 1635–'45 tot 1750 zeer sterk achteruit.[298] Het is mogelijk dat tegelijkertijd de aanvoer van zout uit Spanje en Portugal is toegenomen, maar er zijn niet voldoende gegevens over de omvang daarvan en het is dan ook niet mogelijk, na te gaan, in hoeverre hierin een compensatie heeft gezeten voor de achteruit-

292 *Teg. St. III*, pp. 303–304.
293 VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, p. 358.
294 VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, p. 360.
295 VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, p. 354.
296 VAN DILLEN, *Van rijkdom en regenten*, p. 354.
297 MORINEAU, La balance du commerce franco-néerlandais, pp. 189, 211, grafieken I en II achterin.
298 MORINEAU, La balance du commerce franco-néerlandais, pp. 202, 210, 218.

gang van de zoutaanvoer uit Frankrijk. Overigens betekent dit alles niet, dat de Friese scheepvaart op Frankrijk in deze periode geheel is verdwenen. Uit 1747 is er een bericht, dat er in maart van dat jaar 30 kof- en smakschepen te Staveren zijn uitgezeild, voor het merendeel met bestemming Frankrijk. Tegelijkertijd wordt gezegd, dat de scheepvaart in Staveren toeneemt.[299]

Wanneer we thans de aandacht richten op Harlingen, dan moet allereerst worden geconstateerd dat het aantal Sontdoorvaarten van schippers uit deze stad na 1660 aanzienlijk achteruitgaat, met een tijdelijke opleving in het decennium 1680–1690. Het procentuele aandeel van de Harlingers in de totale Friese Sontvaart is echter in genoemd decennium reeds lager dan het sinds het midden van de 16de eeuw ooit was geweest. Na 1690 blijft deze relatieve teruggang van de Harlinger Sontvaart aanhouden, zodat vanaf 1720 het aandeel van de Harlingers schippers in de Friese Sontvaart tot beneden de 10% daalt. In het drukke Nederlandse handels- en scheepvaartverkeer op Noordduitsland, met name op Hamburg en Bremen, hebben de Friezen altijd een belangrijke plaats ingenomen. Voor Harlingen bleek dat zeer duidelijk uit de last- en veilgeldregisters van 1654–'55. Vanaf de tweede helft van de 17de eeuw doen zich in de handelsbetrekkingen tussen Nederland en Noordduitsland verschuivingen voor. In de handel op Hamburg verloren de Nederlanders vooral terrein aan Engeland en Frankrijk.[300] Baasch geeft enige cijfers ter illustratie van dit proces; zij zijn opgenomen in tabel V.17.

Het aandeel van Nederlandse schippers in de scheepvaart op Hamburg is eveneens sterk achteruitgegaan en wel door de concurrentie van de Oostfriezen vanaf het begin van de 18de eeuw. Ook hier zien we dus weer een tak van de Friese scheepvaart, waarvoor er duidelijke indicaties van achteruitgang in deze periode aanwezig zijn.

Het lijkt alleszins verantwoord, om de bevolkingsdaling van Harlingen die tussen 1689 en 1744 meer dan 10% bedroeg, voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de achteruitgang van de scheepvaart en de daarmee samenhangende nijverheid en handel. Dit spreekt temeer wanneer men bedenkt, dat hier in deze tijd juist de opkomst van de arbeidsintensieve bontenweverij heeft plaatsgehad, waardoor de dalende werkgelegenheid gedeeltelijk moet zijn gecompenseerd. De veranderingen in Harlingen vinden we enigszins weerspiegeld in de beroepsstructuur. Weliswaar kan die niet exact worden vastgesteld, gezien de gebrekkigheid van het bron-

299 Wumkes, *Stads- en dorpskroniek I*, p.106 (31 mrt. 1747).
300 Baasch, Hamburg und Holland, p.94.

nenmateriaal. In het goedschattingskohier van 1672 is slechts bij 933 van de 2403 hoofden van huishoudens het beroep vermeld. In de quotisatiekohier van 1749 is dat het geval bij 1753 van de 2241. Terwijl dus in 1749 van bijna tweemaal zoveel personen het beroep bekend is als in 1672, zijn er toch in laatstgenoemd jaar meer schippers geregistreerd dan in 1749. Vooral het aantal grootschippers e.d. is in 1672 veel groter dan in 1749 (zie tabel V.18). Deze gegevens duiden dan ook eens te meer op achteruitgang van de Harlinger zeescheepvaart in de bewuste periode.

In het voorgaande is reeds opgemerkt dat Harlingen behalve scheepvaart ook een eigen buitenlandse handel had. Hoe deze zich heeft ontwikkeld, is uiterst moeilijk na te gaan. De opbrengsten van de convooien en licenten – een in- en uitvoerrecht – zijn weliswaar voor de admiraliteit Friesland betreffende vrijwel de gehele 17de eeuw en de 18de eeuw bekend. In grafiek V.4 zijn zij in beeld gebracht. Zij vertonen een sterke daling van 1600 tot ca. 1680, om daarna weer flink te stijgen tot ca. 1700. Dan volgt er weer een snelle daling tot ca. 1720; vervolgens doet zich in de jaren '20 een stijging voor, waarna het bedrag gedurende de rest van de 18de eeuw globaal op hetzelfde niveau blijft. Nu wordt de daling tot 1680 voor een belangrijk deel veroorzaakt door het kantoor Groningen, dat onder de Admiraliteit Friesland viel. De opbrengsten van genoemd kantoor lagen in het begin van de 17de eeuw rond de 35.000, doch omstreeks 1680 nog slechts op ca. 3.500. Dat betekent dat de opbrengsten van de convooien en licenten, afkomstig uit de provincie Friesland zelf, minder sterk daalden dan grafiek V.4 aangeeft. Temidden van de daling blijken de Harlinger opbrengsten redelijk op peil te blijven, en de stijging na 1680 komt haast geheel op rekening van Harlingen.

Toch kunnen uit de opbrengst van de convooien en licenten geen verregaande conclusies worden getrokken met betrekking tot de ontwikkeling van het volume van de buitenlandse handel. In de eerste plaats heeft er veel ontduiking van deze in- en uitvoerrechten plaats gehad.[301] Ook mag niet worden aangenomen, dat die ontduiking procentueel ongeveer gelijk gebleven is in de loop van de tijd, zodat het verloop van de opbrengsten toch een indicatie zou geven van de ontwikkeling van het totale handelsvolume.[302] Er zijn echter nog andere complicaties, o.a. de tariefwijzigingen die enige malen hebben plaats gehad en waarvan de invloed op de

301 WESTERMAN, Statistische gegevens, pp. 4–5. JOH. DE VRIES, De ontduiking, pp. 349–361. SNAPPER, *Oorlogsinvloeden op de overzeese handel*, pp. 295–297.
302 VAN DILLEN, Naschrift, p. 16. JOH. DE VRIES, De ontduiking, pp. 359–361.

totale opbrengst zeer moeilijk te bepalen is.[303] Voorts zijn in de jaartotalen van 1681–1715 de opbrengsten van de buitengewone heffing van het last- en veilgeld opgenomen. De bedragen daarvan moeten derhalve van de totale opbrengsten worden afgetrokken om ze vergelijkbaar te maken met die van vóór 1681.[304]

Een groot bezwaar is naar mijn mening, dat het totaalbedrag van de in- en uitvoerrechten betrekking heeft op een uitgebreid assortiment goederen, met allemaal hun eigen tarieven. Dit betekent immers, dat wijzigingen in de totale opbrengst van de convooien en licenten evengoed een gevolg kunnen zijn van verschuivingen in het assortiment van in- en uitgevoerde goederen, als van veranderingen in het totale handelsvolume. Wanneer er b.v. een verschuiving plaats had van rogge naar de veel zwaarder belaste tarwe, zonder dat de totale ingevoerde hoeveelheid granen toenam, dan veroorzaakte dit toch een stijging van de totale opbrengsten van de convooien en licenten. De opgesomde bezwaren leiden tot de conclusie dat met de opbrengstcijfers van de convooien en licenten eigenlijk niet veel kan worden begonnen bij het onderzoek naar de handelsgeschiedenis van ons land en dat het zeker niet verantwoord is, met behulp van die cijfers gedetailleerde analyses te maken betreffende één bepaalde havenplaats, in dit geval Harlingen.

Vanaf 1720 gaat de Sontvaart van de Nederlanders weer vooruit. Het procentuele aandeel van Friese schippers neemt sterk toe, zodat in de periode 1740–1770 ongeveer de helft van de Nederlandse schepen, die de Sont passeerden, onder Friese schippers voeren. Daarmee wordt, ook absoluut gezien, de scheepvaart van de Friezen naar de Oostzee drukker dan ooit tevoren het geval is geweest. Welliswaar zijn de cijfers voor Friesland vanaf 1711 enigszins geflatteerd, omdat er ook een onbekend aantal Groninger schippers in begrepen zijn.[305] Als gevolg daarvan zijn ook de opgaven betreffende de afzonderlijke dorpen en steden niet meer geheel betrouwbaar. Ondanks dat kunnen er globaal enige verschuivingen worden geconstateerd. Zo neemt het aantal Sontpassages van Hindeloper schippers in de tweede helft van de 18de eeuw af, evenals dat van de Amelanders. Daarentegen stijgt het aantal doorvaarten van schippers uit andere plaatsen, zoals Workum, Woudsend, Makkum, Dokkum, Lemmer en Heerenveen. Ook het aandeel van Sneek en IJlst, en iets later van Leeuwarden, wordt groter, evenals dat van de dorpen Joure, Terhorne, Wartena, Warga en Grouw. Op-

303 WESTERMAN, Statistische gegevens, p.10.
304 WESTERMAN, Statistische gegevens, pp. 7–8.
305 FABER, Friesland en de Sontvaart, pp.190–191.

vallend bij dit alles is, hoe in de loop van de 18de eeuw steeds meer Friese steden en dorpen schippers leveren, die aan de Oostzeevaart deelnemen.

Ook voor zover er gegevens uit andere bronnen beschikbaar zijn, getuigen zij over het algemeen van een bloeiende Friese scheepvaart in de tweede helft van de 18de eeuw. De Tegenwoordige Staat stelt vast dat Friesland een vrij belangrijk aandeel in de zeescheepvaart heeft. De Friezen bedrijven vrachtvaart op de Oostzee, op Noorwegen en de Franse en Spaanse kusten.[306]. Zij hebben echter maar weinig tweedekschepen, maar daarentegen een groot aantal koffen of ééndekvaartuigen. Deze kleinere schepen zijn niet zo geschikt voor verre zeereizen.[307] Volgens de Tegenwoordige Staat kan het aantal schepen in de vaart op het buitenland zonder overdrijving op 2000 worden gesteld. Kennelijk is dit cijfer ontleend aan de Nieuwe Nederlandse Jaarboeken van 1779.[308] Nu lijkt deze bewering bij nadere beschouwing niet geloofwaardig.[309] Dat kan met de volgende berekening worden aangetoond. Daartoe nemen we aan dat het hier allemaal smakken betrof en dat de bemanning geheel uit Friezen bestond. De smakken behoorden tot de kleinere scheepstypen en hadden een bemanning van 5 à 6 koppen.[310] Dat zou betekenen dat op zijn minst 10.000 Friezen op zee voeren. Dit nu is niet aannemelijk wanneer men weet dat de totale bevolking ca. 140.000 zielen bedroeg, d.w.z. dat er rond 35.000 volwassen mannen waren. Weliswaar werd op de schepen van Friese schippers niet alleen door Friezen gevaren, doch daar staat weer tegenover dat Friesland niet alleen smakken in de vaart had, maar ook veel koffen met 7 à 9 man en fluitschepen met 15 tot 25 man.[311] Bovendien zijn er aanwijzingen die doen vermoeden dat de Friese koopvaardijvloot toch wel voor een zeer groot deel door Friezen werd bemand. Zo berekende Lootsma, dat in de jaren 1715–1717 op de Hindeloper vloot in totaal 1081 manschappen voeren (buiten de schippers), waarvan er 931 uit Friesland afkomstig waren.[312] Al met al lijkt het getal van 2000 Friese zeeschepen dus vrij absurd. Het getal 600 dat Haagsma voor het jaar 1760 noemt,[313] zou dan

306 *Teg. St. IV*, p. 598.
307 *Teg. St. IV*, p. 599. Jon. de Vries, *De economische achteruitgang*, p. 37 noot 188.
308 *Teg. St. IV*, p. 598.
309 Ook Jon. de Vries. *De economische achteruitgang*, p. 37 noot 188, vermeldt dit cijfer met voorbehoud.
310 Haagsma, *Een blik op Frieslands koopvaardij*, p. 36.
311 Haagsma, *Een blik op Frieslands koopvaardij*, p. 36.
312 Lootsma, De zeevaart van Hindeloopen, p. 229.
313 Haagsma, *Een blik op Frieslands koopvaardij*, p. 72.

ook wel eens dichter bij de werkelijkheid kunnen staan. Nu is het zeer wel mogelijk dat er sinds 1760 een toeneming van het aantal schepen heeft plaats gehad, zodat er omstreeks 1780 rond de 1000 zeeschepen zijn geweest. Misschien had de genoemde bron dit getal willen noemen en is het door een vergissing 2000 geworden.[314] De tijd tussen 1760 en 1780 wordt nl. algemeen een bloeiperiode voor handel en scheepvaart geacht. Eekhoff[315] beweert dit en in officiële stukken uit die tijd vernemen we dat de Republiek vóór 1780 een toppunt van voorspoed heeft bereikt.[316] Ook Van Dillen constateert in de meeste takken van handel en scheepvaart bloei in de periode 1760–1780.[317]

Door de in het laatst van 1780 uitgebroken oorlog met Engeland is zware schade toegebracht aan de handel en de scheepvaart van ons land. De uitwerking daarvan op de Sontvaart van Nederlandse schippers blijkt uit bijlage V.2 en grafiek V.2. Weliswaar schuilt hierin enig gezichtsbedrog, omdat in werkelijkheid de scheepvaart gedeeltelijk werd voortgezet met valse scheepspapieren en met schippers uit naburige landen.[318] Na het staken der vijandelijkheden in 1783 is er een snelle herleving van handel en scheepvaart ingetreden.[319] Hoe de Sontvaart heeft gereageerd is alleen voor het jaar 1784 enigszins na te gaan. De uitgegeven Sonttabellen lopen maar tot en met 1782, doch voor 1784 zijn de gegevens uit de tolregisters bewerkt door Desfeuilles. Daaruit blijkt dat in genoemd jaar het aantal schepen dat van en naar Nederland door de Sont voer, 2207 bedroeg.[320] Hierbij moet echter worden bedacht dat het hier niet om uitsluitend Nederlandse schippers gaat. Het cijfer is dan ook niet goed vergelijkbaar met de gegevens uit onze grafiek V.2.

Aangenomen mag worden dat de Friese scheepvaart zich ook tot 1796 redelijk heeft gehandhaafd. De berichten in de Tegenwoordige Staat, verschenen in de tweede helft van de jaren '80, zijn over het algemeen optimistisch. Van Harlingen wordt een 'tamelijke bloei' van de buitenlandse handel en scheepvaart en een 'sterke vaart' op Noorwegen en de Oostzee gemeld. Uit deze landen worden nog steeds akkerbouw- en bosbouwprodukten aange-

314 Waarschijnlijk heeft ook de schrijver van het artikel 'scheepvaart' in de *Enc. v. Frl.*, p.568, het zo geïnterpreteerd; hij schrijft nl. over 1000 schepen in Friesland omstreeks 1780.
315 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p.337.
316 *Deductie* (1770), p.19. *Staatsstukken* (1782), p.20.
317 Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, pp.558–591.
318 Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, p.617.
319 Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, p.618.
320 Desfeuilles, La navigation à travers le Sund en 1784, p.509.

voerd zoals hout, graan, hennep, teer en pek. Op de heenreis naar deze gebieden nemen de schepen vanuit Harlingen nog altijd pannen en bakstenen mee. Evenals in het midden van de 17de eeuw, komt er steenkool uit Engeland en gaat daar graan naartoe. Uit Frankrijk, Spanje en de Middellandse Zee wordt zout aangevoerd. Over de uitvoer naar Spanje van gezaagd hout zegt de Tegenwoordige Staat, dat die 'minder dan voorheen' is.[321] Staveren is 'redelijk bloeiend'. De meeste inwoners van deze stad hebben hun bestaan van de zee; velen zijn schipper of stuurman. Er is een kundige meester, die onderwijst in rekenen en zeevaart.[322] In Workum worden kofschepen en andere vaartuigen gebouwd, er is rederij en er wordt gevaren. In 1781 hoorden hier 66 kofschepen thuis.[323]

Andere plaatsen met een bloeiende rederij van koopvaardijschepen zijn Woudsend, Sneek, Joure en Lemmer.[324] Van Woudsend en Lemmer wordt speciaal vermeld, dat de bloei dateert van de oorlog 1756–1763, toen ons land profiteerde van zijn neutraliteit. Joure wordt genoemd als vestigingsplaats van Hamburgvaarders; in de onderlinge zeeverzekering van schippers op Hamburg zijn 19 schepen van 50–100 last opgenomen.

Van Hindeloopen komen minder gunstige berichten. Daar waren in het begin van de eeuw nog 531 huizen. Nu (1788) zijn er echter 78 minder.[325] Sedert enige jaren zijn er veel afgebroken, vooral aan de zeekant. Weliswaar schrijft de Tegenwoordige Staat dit toe aan het rijzen van de zeespiegel, maar tekenend voor de situatie is toch wel, dat er niet elders in de stad nieuwe huizen voor in de plaats komen. Dit stemt overeen met de bevolkingsdaling in deze stad. In 1714 waren er 2230 inwoners, in 1796 nog slechts 1500. In het voorafgaande constateerden we reeds, hoe de Sontvaart van Hindelopen sinds 1710 relatief en vanaf 1740 tevens absoluut achteruitgaat. Van voortschrijdend verval getuigen ook de bevolkingscijfers betreffende Molkwerum. In 1744 had het dorp 605 inwoners, in 1796 waren het er nog slechts 414.

Vanaf 1795, wanneer ons land achtereenvolgens als Bataafse republiek, Koninkrijk Holland en deel van het Franse Keizerrijk vrijwel voortdurend in staat van oorlog met Engeland verkeert, blijft er van de Nederlandse zeevaart weinig over. Voorzover er nog scheepvaart op ons land wordt bedreven, geschiedt dit groten-

321 *Teg. St. II*, pp. 603–604.
322 *Teg. St. III*, p. 319.
323 *Teg. St. III*, p. 395.
324 *Teg. St. III*, pp. 229, 265, 509–510, 537–538.
325 *Teg. St. III*, p. 334.

deels op buitenlandse schepen met buitenlandse schippers.[326] Alle schepen die omstreeks 1800 te Harlingen aan en afvaren, behoren aan buitenlanders, voornamelijk Pruisen en Denen.[327]

De tekenen van verval in de zeescheepvaart komen we in Friesland alom tegen. Van Molkwerum wordt in 1800 gezegd dat het dan nog maar 90 à 100 huizen heeft en dat de ingezetenen voor het merendeel arm zijn, terwijl er vroeger rond 300 huizen zijn geweest.[328] Staveren heeft in 1800 nog slechts 3 à 4 koffen; vroeger zouden daar 70 à 80 van deze vaartuigen geweest zijn.[329] Hindeloopen heeft nog 30 à 40 fluiten, maar sinds 1795 liggen ze stil en de welvaart van de stad kwijnt.[330] Ook met van de scheepvaart afhankelijke bedrijven, zoals scheepstimmerwerven, touwslagerijen, zeilmakerijen en ankersmederijen gaat het slecht.[331] Van Harlingen wordt in 1808 gemeld dat het zeer in verval is.[332] Eekhoff deelt in zijn verhandeling over Friesland in 1813 mee, dat de 'eertijds zoo aanzienlijke Friesche kofvaart, waarin honderden deftige familiën, vooral in de kleinere steden, tal van aandelen hadden, geheel vernietigd was'.[333]

De catastrofale ontwikkeling van de zeevaart weerspiegelt zich ook in de bevolkingscijfers van een aantal plaatsen. Vooral in Staveren is de klap hard aangekomen. Had deze stad in 1796, toen de bevolkingsdaling overigens al bijna een eeuw aan de gang was, nog 1236 inwoners, in 1815 waren er nog slechts 594. Dat betekent, in 20 jaar tijds, meer dan een halvering van de bevolking. In diezelfde tijd ging Harlingen achteruit van 7456 naar 6913, Hindeloopen van 1500 naar 1216 en Workum van 3157 naar 2903 inwoners.

Typerend is voorts, dat de enige plattelandsgemeenten die in deze periode hun inwonertal zien achteruitgaan, Wonseradeel en Hemelumer Oldeferd zijn. In de eerste grietenij lag de industrie- en havenplaats Makkum en in de laatste enige vanouds bekende woonplaatsen van zeevaarders, n.l. Molkwerum, Koudum en Warns. Makkums inwonertal was, zoals bij de behandeling der kalkindustrie werd opgemerkt, van 1744 tot 1796 reeds drastisch geslonken,

326 Voor de Sontvaart vanaf 1795 blijkt dit duidelijk uit de Sonttolregisters (mededeling van Prof. Dr. H. C. Johansen te Odense, tijdens een internationaal colloquium over de Sonttolregisters, gehouden te Kopenhagen op 26–28 oktober 1970).
327 A.R.A., Collectie Goldberg 50[II].
328 Journaal der reize, p. 63.
329 Journaal der reize, p. 65.
330 Journaal der reize, p. 63.
331 Dirks, Friesland voor vijf en vijftig jaren, pp. 66, 68, 70.
332 Dirks, Friesland voor vijf en vijftig jaren, p. 72.
333 Eekhoff, *Friesland in 1813*, p. 41.

nl. van 2677 naar 1997. Na 1796 gaat deze daling verder, zodat er in 1809 nog 1603 inwoners zijn. Molkwerum is tussen 1796 en 1809 ook weer verder achteruitgegaan, te weten van 414 tot 309 inwoners. In het naburige Koudum was de daling minder groot (1796: 808 inwoners; 1809: 733 inwoners) en in Warns blijft de bevolking in deze periode op peil (1796: 435 inwoners; 1809: 437 inwoners) terwijl daar in 1796 toch nog 32 van de 103 hoofden van huishoudens met een beroep in de scheepvaart waren opgegeven.

In achttiende-eeuwse geschriften wordt steeds weer opgemerkt dat Friesland weinig handel en industrie heeft. Dat begint reeds in de 'Deductie over de beswarenis van Frieslands quota', in 1718 opgesteld door Philip Vegelin van Claerbergen; Friesland heeft, zo wordt daarin gesteld, 'nog commercie nog manufakturen nog visscherij, en moet alles uit sijn eigen boesem goedt maken'. Wel levert het gewest een menigte van schippers en zeevarend volk, maar die varen allen voor Hollandse kooplieden, ja, merendeels zelfs voor Hollandse reders.[334] Vrijwel dezelfde geluiden komen we tegen in soortgelijke stukken uit 1770 en 1782.[335] Ook nu weer wordt gezegd, dat Friesland vrijwel alleen van de landbouw moet bestaan; dat het weinig deel heeft aan de grote scheepvaart, zoals Holland en Zeeland; dat het alleen gebruik maakt van de kleinere soort schepen die voornamelijk dienen voor het transport van goederen voor rekening van ingezetenen van andere provincies.

Voor zover deze opmerkingen slaan op de scheepvaart, stemmen zij in grote lijnen wel overeen met hetgeen wij in het voorgaande hebben geconstateerd, nl. dat de meeste Friese zeescheepvaart wordt bedreven in dienst van Hollandse kooplieden. Met name bij de Hindeloper scheepvaart is dat zeer evident het geval. De opmerking dat de Friezen uitsluitend de kleinere schepen bevaren, is niet geheel juist. Van de Hindelopers is immers bekend dat zij merendeels voeren op fluitschepen. Wel moet worden aangenomen dat verreweg het grootste deel van de totale door Friezen bemande koopvaardijvloot bestond uit kleinere schepen zoals koffen en smakken.

De opmerkingen over het ontbreken van 'negotie' dient te worden opgevat als te slaan op buitenlandse handel. Inderdaad moet die buitenlandse handel van Friesland, vergeleken met de gehele republiek, van weinig betekenis geweest zijn. De opbrengsten van de convooien en licenten, hoe ontoereikend ze ook mogen zijn voor iets dieper gaande analyses van de commerciële activiteiten van

334 Ph. Vegelin van Claerbergen, *Deductie*, p. 6.
335 *Deductie* (1770), p. 2. *Staatsstukken* (1782), pp. 6–7.

ons land, spreken in dit opzicht toch wel een duidelijke taal. Slechts een zeer gering deel van deze opbrengsten werd nl. opgebracht door de Admiraliteit van Friesland. In 1624/25 was het 4%, in 1661–1670 nog slechts 2½%, waarbij echter moet worden bedacht, dat ook Groningen en Drente onder de Admiraliteit van Friesland vielen en dat vooral de stad Groningen in de eerste helft van de 17de eeuw een flink aandeel in de opbrengst leverde.

Dat Friesland op het gebied van de buitenlandse handel in het niet verzinkt bij Amsterdam, de grote stapelmarkt van die tijd, wordt zonneklaar aangetoond door de percentages die aan deze stad toevallen, nl. in 1624/25: 39% en 1661–1670: 50%.[336] Voor de jaren 1753 en 1790 heeft De Vries het aandeel van de verschillende Admiraliteiten in de totale in- en uitvoer van de Republiek berekend, mede op grond van de opbrengsten der convooien en licenten. Van de totale invoer ter waarde van 250 miljoen gulden liep in 1753 voor 6,6 miljoen gulden of 2,64% over het gebied van de Admiraliteit Friesland; in 1790 was het van de 250 miljoen slechts 2,6 miljoen of 1,04%. Een aanzienlijke inkrimping dus van het reeds geringe Friese aandeel in de buitenlandse handel van de Republiek. Tezelfdertijd neemt het Amsterdamse aandeel juist beduidend toe. Van 49% in 1753 loopt het op tot 64% in 1790.[337] De Vries heeft aan deze relatieve versterking van de positie van Amsterdam binnen het geheel van de Republiek de treffende benaming 'interne contractie' gegeven.[338] Het lijkt erop dat deze interne contractie zich ten opzichte van Friesland niet alleen in de tweede helft van de 18de eeuw heeft voltrokken, doch wellicht ook reeds enigermate in de eerste helft van de 17de eeuw, zoals de in het voorgaande genoemde gegevens over de opbrengsten der convooien en licenten in 1624/25 en 1661/70 suggereren.

Behalve het vaststellen van deze zeer grove ontwikkelingslijnen, kan over de lotgevallen van de Friese buitenlandse handel niet veel worden gezegd. Deze bedrijfstak mag dan binnen het geheel van de Republiek niet veel hebben betekend, voor sommige Friese plaatsen was hij niet geheel van belang ontbloot. Hierbij valt met name te denken aan Harlingen, dat niet alleen de 'principale haven' van het gewest was, doch tevens zetel van zelfstandige buitenlandse handel, voornamelijk met de gebieden rond Noord- en Oostzee. De in het voorgaande besproken gegevens van 1654 en 1655 gaven een momentopname van die handel in het midden van de 17de eeuw.

336 WESTERMANN, Statistische gegevens, p.15.
337 JOH. DE VRIES, *De economische achteruitgang*, p.41.
338 JOH. DE VRIES, *De economische achteruitgang*, p.40.

Het was ook Harlingen dat in de tweede helft van de 17de eeuw van alle Friese steden de meeste kooplieden onder haar rijkste inwoners telde. Hoewel er hier niet zulke grote koopliedenvermogens zijn geweest als in Amsterdam,[339] mochten een aantal Harlingers, meest Doopsgezinden, er qua kapitaalkracht toch zijn. De hoogstaangeslagen inwoner van de stad in 1672 was Claas Freerx Braem, koopman in hout en graan, met 200.000 gld. Daarnaast zijn er nog 3 koopliedenvermogens van meer dan 100.000 gld., te weten Jancke Reijners 150.000, Cornelis Paulis 140.000 en Jurien Fonteijn 130.000 gld.[340] Hierbij moet worden bedacht, dat het werkelijke vermogen destijds meestal veel hoger lag dan het voor de belasting aangeslagen vermogen.

Postma heeft erop gewezen dat de Harlinger kooplieden hun geld niet alleen in handel en scheepvaart investeerden, doch veiligheidshalve gedeeltelijk ook in huizen en grond belegden. Zo bezat genoemde Braem in 1680 te Harlingen 6 huizen en in de provincie zo'n 15 boerderijen benevens los land en grondpachten.[341] Opvallend is dat er in 1697, dus 25 jaar na de samenstelling van het vermogensregister van 1672, te Harlingen geen kooplieden met meer dan 100.000 gld. vermogen meer zijn. De hoogstaangeslagen koopman is dan Jacob Romkes Braam met 90.000 gld., terwijl Jurrien Fontein, die we in 1672 ontmoetten met 130.000 gld., nu voor 80.000 gld. is aangeslagen.[342] Deze achteruitgang in de vermogenspositie van de grote Harlinger kooplieden kan ten dele het gevolg zijn geweest van de waardedaling van landerijen, waarin een deel van het vermogen was belegd. De achteruitgang is echter zo ingrijpend, dat zij ook een aanwijzing vormt voor de teruggang van handel en scheepvaart. Er is hier ongetwijfeld een samenhang met de in het voorgaande geconstateerde inkrimping van de houtvaart op Noorwegen in het algemeen en van de Sontvaart van Harlinger schippers in het bijzonder. Bovendien is in deze periode de bevolkingsomvang van Harlingen sterk afgenomen, hetgeen een indicatie vormt voor een slinkende werkgelegenheid in deze stad. De opkomst en bloei van de bontenindustrie heeft daarvoor slechts tijdelijk een gedeeltelijk soelaas gebracht.

Friesland mag dan niet veel zelfstandige handel op het buiten-

339 POSTMA, Handel en forkear, p.153. HAAGSMA, *Een blik op Frieslands koopvaardij*, p.5.
340 R.A.Frl., Gem. arch. Franekeradeel 10: Taxatie van de respective steden 1672.
341 POSTMA, Handel en forkear, p.153.
342 R.A.Frl., Coll. Fr. Gen. IVa 15,2.

land hebben gehad, aan handel in het algemeen ontbrak het niet. De steden en de weidestreken hadden behoefte aan granen, waarin deels door de kleibouwstreek en de Wouden, deels door import van buiten de provincie moest worden voorzien. Boter, kaas en vee ging naar de steden en naar andere provincies, vooral Holland. Hetzelfde kan worden gezegd van turf uit de veenderijgebieden en handelsgewassen uit de akkerbouwstreken. Produkten van sommige Friese industrieën, zoals de kleiverwerkende nijverheid, gingen deels de provincie uit, deels moesten ze binnen haar grenzen worden gedistribueerd. Vele andere industrieprodukten alsmede koloniale waren en luxegoederen als wijn, werden van buiten in de provincie aangevoerd. In deze hele goederenbeweging van, naar en binnen het gewest, vonden handeldrijvenden in allerlei schakeringen een bestaan, van kleine winkeliers, kramers en 'zoetelaars', tot grote graanhandelaren, houtkopers, wijnkopers en boterhandelaren.

De verplaatsing van de goederen geschiedde in dit waterrijke land goeddeels door de binnenvaart. Tussen veel dorpen en steden bestonden vaste veer- en beurtvaartdiensten. Met elkaar vormden zij een dicht net van verkeersverbindingen dat nagenoeg de gehele provincie besloeg. Dat Leeuwarden in deze een centrale positie innam, blijkt uit kaart V.4. Daarin zijn alle veer- en beurtvaartdiensten tussen Leeuwarden en plaatsen binnen en buiten de provincie, voor zover ik die in bronnen betreffende de 17de en 18de eeuw aantrof, in beeld gebracht. Hetzelfde is in de kaarten V.5, V.6 en V.7 bij wijze van voorbeeld gedaan voor Harlingen, Franeker en Sneek, teneinde te laten zien dat ook de andere steden over het algemeen knooppunten waren in het verkeersnet. Voor zover er geregelde diensten waren op plaatsen buiten Friesland, betreft het overwegend Amsterdam. Kaart V.8 geeft die verbindingen weer.

Nu kunnen de kaarten niet op volledigheid bogen en bovendien betreffen ze twee eeuwen, zodat eventuele verschuivingen er niet in tot uiting komen. Ook lichten ze niet in over de omvang en frequentie van de verbindingen. Over die omvang en frequentie is in sommige gevallen wel iets bekend. Zo had Harlingen in 1614 meer dan 23 veerschippers op Amsterdam.[343] In 1737 worden daar 22 beurtschepen op Amsterdam vermeld, benevens 3 van Amsterdam op Harlingen.[344] In 1800 waren het respectievelijk nog maar 8 en 1.[345] Uit Workum voer omstreeks 1785 driemaal per week een schip naar Amsterdam en terug, terwijl dat 'vroeger' elke dag ge-

343 Postma, Handel en forkear, p.127.
344 Roarda, Eat oer skippersgilden, p.147.
345 Journaal der reize, p.58.

schiedde.[346] Staveren had 'voorheen' 7 beurtvaarders op Amsterdam en een postwagenverbinding met Bolsward. In 1800 varen er twee beurtlieden op Amsterdam en één op Enkhuizen.[347] Vanuit Lemmer vertrok elke avond een veerschip naar Amsterdam. Voor het personenvervoer werd van deze veerdienst druk gebruik gemaakt: de kajuiten moesten vaak drie weken (of langer) van te voren worden gereserveerd.[348] Dat de frequentie van de diensten zeer uiteenliep blijkt uit tabel V.19, die betrekking heeft op de veerdiensten vanuit Friese plaatsen op Amsterdam in het jaar 1797. Terwijl Harlingen en Lemmer gedurende bijna het hele jaar een dagelijkse dienst op Amsterdam hebben, heeft Dokkum slechts éénmaal in de 14 dagen een rechtstreekse verbinding met genoemde stad.

De bloei van Lemmer is sterk toegenomen onder het bewind van de grietman Regnerus van Andringa (1692–1741). De Tegenwoordige Staat deelt mee dat daardoor veel verkeer uit Friesland en Groningen over Lemmer is gaan lopen.[349] De achteruitgang van de beurtvaart vanuit Harlingen en Workum doet vermoeden, dat er een zekere verschuiving van deze activiteiten heeft plaats gehad van genoemde plaatsen naar Lemmer.

In dit verband kan ook worden gewezen op hetgeen de Tegenwoordige Staat zegt van Woudsend en Sloten. Beide plaatsen lagen op de doorvaart-route naar Lemmer. In 1808 wordt deze route als volgt beschreven: Dokkum-Nieuwezijlen-Dokkumerdiep-Dokkum-Ee-Leeuwarden-Wartena-Grouw-Irnsum-Oude Schouw-Snekermeer-Uitwellingerga-Koevorden-Jeltesloot-Woudsend-Slotermeer-Sloten-Lemmer of Tacozijl.[350] Uit Woudsend meldt de Tegenwoordige Staat veel doorvaart van Leeuwarden, Sneek en elders naar Lemmer, vooral van turf- en houtschepen op Holland.[351] Van Sloten wordt gezegd dat geen andere Friese stad zoveel doorvaart van schepen heeft. De scheepvaartbeweging is hier sterk toegenomen sinds de uitdieping van de Dokkumer Ee,[352] waardoor veel meer Groninger schepen door Friesland zijn gaan varen. Soms passeren er wel 40 à 50 Groninger schepen per dag – eens zijn het er zelfs 70 geweest – merendeels geladen met turf. Zo hebben plaatsen als Woudsend, Sloten en Lemmer meegeprofiteerd van de

346 *Teg. St. III*, p.395.
347 Journaal der reize, p.63.
348 *Teg. St. III*, p.537.
349 *Teg. St. III*, p.537.
350 Dirks, Friesland voor vijf en vijftig jaren, p.51.
351 *Teg. St. III*, p.229.
352 Deze heeft in 1777 plaats gehad (*Teg. St. II*, pp.18–22).

Groninger scheepvaart en turfgraverij. Frappant is, dat deze plaatsen in die tijd ook een bevolkingsgroei vertonen, die flink boven het Friese gemiddelde voor vergelijkbare plaatsen uitkomt. Het inwonertal van Lemmer liep op van 1060 in 1744 tot 1765 in 1796. In Sloten was het respectievelijk 408 en 557. Woudsend zag zijn bevolking toenemen van 711 en 1744 tot 814 en 1796.

V.12. Turfgraverij

In het Friese economische leven van het door ons behandelde tijdperk neemt de turf een belangrijke plaats in. Gas en elektriciteit waren als warmtebronnen nog onbekend en steenkool werd nagenoeg uitsluitend in smederijen gebruikt. Aan hout was het land relatief arm. De turf vormde derhalve het stookmateriaal bij uitstek. Hij diende niet alleen voor huisbrand, maar tevens als warmtebron voor de vele 'brandstofintensieve' industrieën die in het voorgaande werden behandeld, zoals brouwerijen, distilleerderijen, kalkbranderijen, kleiverwerkende industrieën, zoutziederijen, cichoreibranderijen e.d.

In de hoogveen- en laagveengebieden van het oosten, midden en zuiden van zijn territoir bezat Friesland een groot reservoir van deze energiebron. De bewoners van deze streken zullen wel altijd turf voor eigen gebruik gestoken hebben. Op iets grotere schaal geschiedde de turfwinning door de kloosters in de middeleeuwen, met name in het noorden van de Wouden.[353] Ook rijke aanzienlijken zijn zich voor de veenexploitatie gaan interesseren. Zo bezat de rentmeester-generaal van Friesland, Jan Rataller, veengronden tussen Opeinde en Rottevalle en Tjaard Burmania kocht omstreeks 1520 venen in Achtkarspelen, van het convent van Buweklooster en van inwoners van Drogeham.[354]

Het Register van de Aanbreng van 1511 vermeldt in Dantumadeel en Tietjerksteradeel verscheidene malen veen, verdolven land en leyen, en in de Beneficiaalboeken van 1543 worden, behalve in genoemde grietenijen ook veenlanden genoemd in Smallingerland en Achtkarspelen.[355]

Toch lijkt de turfgraverij in die tijd nog een randverschijnsel te

353 Van Schaik, De turfwinning, p.148. *Smellingera-land*, p.82. *Enc. v. Frl.*, p.648. *Het Princehof*, pp.146–147. Gerbenzon, De feanelist, pp.143–149.
354 Tjoelker, *Surhuisterveen*, p.7. *Smellingera-land*, pp.84–85.
355 *Reg. v. d. Aanbr. I*, pp.190, 229, 230, 233, 234, 240, 251, 255. Spahr van der Hoek, *De heidedorpen*, p.40. 'Leyen' betekent hoogstwaarschijnlijk land, waarvan het veen is afgegraven. Zie Van der Molen, Heechfeangraverij, p.41–43.

zijn in het economische leven van Friesland. De omvang bleef beperkt door het ontbreken van vaarwegen in het merendeel van de veengebieden. Het aanleggen van zulke vaarwegen was een omvangrijke investering, die een nogal speculatief karakter droeg.[356] Om dit op grote schaal aan te pakken, was het samengaan van meerdere vermogensbezitters gewenst. Bovendien moesten de marktverhoudingen zodanig zijn, dat zij een redelijke rentabiliteit van de investeringen beloofden. Nu is in het begin van de 16e eeuw de turfprijs flink opgelopen. In grafiek V.5 zijn turfprijzen in Utrecht en Leiden in beeld gebracht. Weliswaar beschikken we niet over gegevens betreffende de prijs in Friesland zelf. Toch mag worden aangenomen dat de prijsontwikkeling elders in het land, reeds toen haar invloed in Friesland liet gelden. Immers, tegen het eind van de 15e eeuw heeft er al export van Friese turf plaats,[357] en uit later tijd is bekend dat er veel Friese turf naar andere provincies, met name Holland, werd uitgevoerd.

Hoewel de economische voorwaarden dus naar alle waarschijnlijkheid reeds gunstig waren in de eerste helft van de 16e eeuw, heeft het toch geduurd tot het midden van die eeuw, voordat de turfgraverij op zulk een schaal werd aangevat dat daardoor de structuur van de betrokken gebieden – landschappelijk zowel als economisch en sociaal – ingrijpend werd veranderd. Vermoedelijk heeft de politieke onrust in de eerste helft van de 16e eeuw deze ontplooiing nog een tijdlang tegengehouden.

In de eeuw tussen 1550 en 1650 neemt de turfwinning in ons land een hoge vlucht.[358] Deze ontwikkeling werd gestimuleerd door de stijgende vraag naar turf, een gevolg van de bevolkingsaanwas en de industrieuitbreiding.[359] De turfprijzen liepen, vooral in de tweede helft van de 16e eeuw, sterk op (zie grafiek V.5). De hoogveenturf, waarop in Friesland de vervening in het groot zich in deze tijd voornamelijk richtte, was bijzonder geschikt als industriële brandstof. We zagen reeds dat Friesland zelf veel industrie met een hoog brandstofverbruik had en dat zich in deze periode in tal van industrietakken expansie voordoet. Ook nam in Friesland het aantal inwoners aanmerkelijk toe. Daarnaast was een belangrijk deel van de Friese turfproduktie voor de export bestemd. Reeds in 1561 werd er te Antwerpen Friese turf aangevoerd.[360]. Het is bij dit alles geen wonder, dat in deze eeuw de veenexploitatie in Friesland alom tekenen van expansie vertoont.

356 Van Schaik, De turfwinning, p.147.
357 Van Schaik, De turfwinning, p.148.
358 Van Schaik, De turfwinning, p.187.
359 Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, p.220.
360 Van Schaik, De turfwinning, p.198.

Het startsein werd gegeven in 1550 met de oprichting van een vennootschap van drie vermogende aanzienlijken, te weten de Friese edelman Pyter Dekema en de Utrechtse patriciërs Foeyts en Cuyck. Deze heren kochten de grond waarop Heerenveen zou ontstaan en begonnen in 1551 met het graven van de Heeresloot en de Schoterlandse compagnonsvaart voor de afvoer van de geproduceerde turf.[361] Dat de zaken met voortvarendheid werden aangepakt blijkt uit het feit dat Dekema in de jaren 1551–1553 in het aangrenzende Opsterland de reeks dorpen van Langezwaag tot Wynjeterp afreist, om ook daar veen van de boeren te kopen.[362] Intussen was Rienk of Reinold Burmania, een zoon van de in het voorgaande genoemde Tjaard, eveneens bezig met het opkopen van veen in Opsterland.[363] Deze Burmania was drost van Drente en bezat ook venen in genoemde provincie alsmede in Groningen en Overijssel.[364]

In 1576 begint in Achtkarspelen een compagnonschap met enige leden van de Utrechtse familie Van Voort de turfwinning op grote schaal aan te vatten.[365] Ook was reeds vóór 1580 te Kortezwaag in Opsterland Juw Dekema begonnen met de eerste graverij met zgn. wijken, secundaire kanalen voor de turfafvoer.[366] Om dit gebied op de Boorn aan te sluiten, werd het Nieuwediep gegraven.[367] Tegelijkertijd was er waarschijnlijk reeds een behoorlijke exploitatie aan de gang in de Rottevalstervenen[368] en in 1599 is de graverij vanuit Heerenveen al opgeschoven tot in het dorpsgebied van Langezwaag in Opsterland.[369]

Niet altijd konden de plannen tot openlegging van veengebieden door het graven van vaarten en wijken, ongehinderd ten uitvoer worden gelegd. In sommige gevallen kwam er verzet van de omliggende grietenijen, die een schadelijke verstoring van de waterhuishouding in hun gebied vreesden. Zo verzetten de volmachten van Kollumerland zich in 1586 krachtig tegen de plannen tot het maken van een verbinding tussen de Surhuistervenen en de Kollumerzijl.[370] In Smallingerland moesten reeds doorgegraven we-

361 *Enc. v. Frl.*, pp.247, 349, 350, 648. Van der Molen, *Opsterlân*, p.164. Van Schaik, De turfwinning, p.149.
362 Van der Molen, *Opsterlân*, p.162.
363 Van der Molen, *Opsterlân*, p.183.
364 Van Schaik, De turfwinning, p.153.
365 Van der Molen, *Achtkarspelen*, p.55. Van Schaik, De turfwinning, p.149. *Grafschriften I*, p.13.
366 Van der Molen, *Opsterlân*, p.166.
367 Visser, *Inventaris*, p.7.
368 Spahr van der Hoek, *De heidedorpen*, p.42.
369 Van der Molen, *Opsterlân*, p.164.
370 Tjoelker, *Surhuisterveen*, p.16.

gen in 1604 en 1627 op last van de overheid weer worden gedempt. Ook het doorgraven van de Hereweg of Hegedyk bij Kortezwaag, waarvoor gedeputeerden in 1606 vergunning hadden gegeven, stuitte op grote tegenstand van verscheidene grietenijen. Het duurde tot ca. 1630 voordat de doorbraak er toch kwam. Op het kruispunt van dijk en vaart ontstond sinds 1633 het verzorgingscentrum Gorredijk.[371]

Een indruk van de werkgelegenheid die de turfgraverij verschafte, geeft ons de mededeling van Winsemius uit 1622, dat er te Heerenveen en omgeving in het seizoen meer dan duizend personen in de venen werken. Er wordt hiervandaan veel turf uitgevoerd naar Holland, Utrecht en Overijssel.[372] Behalve te Heerenveen vermeldt Winsemius turfgraverij bij Veenwouden, in Surhuisterveen, onder Bergum en Oostermeer, ergens in Smallingerland, onder Kortezwaag en Langezwaag en ergens in Weststellingwerf.[373] Surhuisterveen is in deze tijd reeds tot een belangrijk centrum van turfgraverij uitgegroeid,[374] en op de grens van Smallingerland, Achtkarspelen en Tietjerksteradeel is Rottevalle als veenkolonie in opkomst. Ergens tussen 1620 en 1640 is in deze nederzetting een Doopsgezinde gemeente ontstaan[375] en in 1637–1638 koopt een associatie onder leiding van Saco Teyens hier veengrond aan uit voormalig kloosterbezit dat door de reformatie in eigendom van de Staten van Friesland was overgegaan.[376] In Tietjerksteradeel zijn de oude veengebieden van Hardegarijp en Garijp inmiddels reeds vervangen door het Kuikhornsterveen en de Tiekevenen.[377]

De openlegging van de Drachtster venen geschiedt in een snel tempo vanaf 1641. In dat jaar wordt er een contract gesloten tussen de inwoners van Noorder- en Zuiderdrachten en de Haagse koopman Bolleman betreffende het graven van een vaart en de exploitatie van de venen in de omgeving.[378] In 1664 zijn er behalve de vaart reeds twee dwarsvaarten en op zijn minst 16 behoorlijke wijken.[379]

In Weststellingwerf werd intussen eveneens de basis gelegd voor veenexploitatie op grotere schaal. Respectievelijk in 1641 en 1645

371 VISSER, *Inventaris*, p.7. VAN DER MOLEN, Opsterlân, p.165, 168–172.
372 SPAHR VAN DER HOEK, *De heidedorpen*, pp.41–42.
373 SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p.113.
374 SPAHR VAN DER HOEK, *De heidedorpen*, p.43. SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p.113.
375 VAN DER AA, *Aardrijkskundig Woordenboek 9*, p.723.
376 *Smellingera-land*, p.510.
377 SPAHR VAN DER HOEK, *De heidedorpen*, p.41.
378 *Smellingera-land*, p.111. VAN DER MOLEN, *Opsterlân*, p.178.
379 SPAHR VAN DER HOEK, *De heidedorpen*, p.42–43.

werden vergunningen verleend voor het graven van vaarten van de Linde naar Finkega en Noordwolde en van de Tjonger naar Wolvega.[380] Op een kaart van 1664 zijn er reeds vaart- en wijksystemen aangegeven achter Steggerda en Finkega.[381] Met de turfgraverij in Achtkarspelen kan het graven van de Nieuwe Surhuisterveensevaart in 1648 in verband worden gebracht.[382]

Vergeleken met de periode 1550–1650, met haar sterke, allesomvattende expansie, is de daaropvolgende eeuw er globaal een van consolidatie en in menig opzicht zelfs achteruitgang. Zowel in Holland als in Friesland daalde het inwonertal en diverse economische activiteiten, waaronder verscheidene industriële, werden ingekrompen. Van Schaik neemt voor de turfwinning een parallel verloop aan. Na de hoge vlucht die zij nam tussen 1550 en 1650, heeft er voortgang op kleinere schaal plaats tot 1750.[383] In Friesland zou de veengraverij na 1700 over haar hoogtepunt heen zijn.[384]

Het mag dan al waar zijn dat de sterke bevolkingsgroei van de 16e en eerste helft 17e eeuw na 1650 plaats heeft gemaakt voor stagnatie en zelfs achteruitgang, toch moet worden geconstateerd dat het totale inwonertal van ons land op een veel hoger peil bleef dan het in de 16e eeuw was geweest. Hetzelfde mag worden verondersteld van de turf stokende industrieën. Ook daar betekende stagnatie c.q. achteruitgang niet een terugval naar het niveau van de 16e eeuw. Aangezien de turf als huisbrand in een primaire levensbehoefte voorzag en de brandstofintensieve industrieën turf bleven gebruiken, zal de vraag ernaar dan ook niet al te dramatisch zijn gedaald.

Wel zijn er tekenen dat er in de periode 1650–1750 niet zulke spectaculaire ontwikkelingen meer plaats hebben gehad als voordien, toen verscheidene gebieden in betrekkelijk korte tijd door compagnieën werden ontsloten, waar dan vervolgens belangrijke nieuwe bevolkingsagglomeraties ontstonden zoals Heerenveen, Gorredijk, Surhuisterveen en Drachten. Zo constateert Van der Molen dat omstreeks 1650 de activiteiten van de Schoterlandse compagnie, die reeds doorgedrongen was tot in het dorpsgebied van Langezwaag in Opsterland, ietwat begonnen te tanen.[285] Ook zat er, zeker tot 1680, weinig schot in de in 1645 opgerichte Opsterlandse compagnie.[386] Een andere aanwijzing dat er ongunstige ontwikkelin-

380 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p.329.
381 Spahr van der Hoek, *Samenleven*, p.113.
382 Spahr van der Hoek, *De heidedorpen*, p.43.
383 Van Schaik, De turfwinning, p.187, 198.
384 Van Schaik, De turfwinning, p.149.
385 Van der Molen, *Opsterlân*, pp.164, 183.
386 Van der Molen, *Opsterlân*, p.184.

gen aan de gang waren, ligt opgesloten in het verschijnsel dat de rechten op de Drachtstervaart die in 1656 nog 8000 gld. hadden opgebracht, in het jaar 1674 voor slechts 750 gld. werden verkocht.

Er zijn meer tekenen van stagnatie. In 1659 was begonnen met het graven van een vaart uit de Drachtstervaart langs Ureterp naar Bakkeveen, welk laatstgenoemd dorp in 1664 werd bereikt.[388] Toch stonden er in 1674 nog maar weinig huizen aan de Ureterpstervaart.[389] Ten aanzien van Harkema-Opeinde viel het Spahr van der Hoek op, dat daar tot 1694 het wijkensysteem zeer beperkt is gebleven, zoals uit een kaart van dat jaar blijkt.[390]

Maar nogmaals, de vraag naar turf bleef bestaan en wanneer bepaalde gebieden uitgeput waren, moesten vaarten worden verlengd, nieuwe wijkenstelsels gegraven en nieuwe veengebieden in exploitatie worden genomen. Dat behoeft niet te betekenen, dat daardoor de totale produktie werd vergroot, het kan alleen een verschuiving van de produktiegebieden zijn geweest. Toch zijn er tekenen die erop wijzen dat er na 1700 in het algemeen weer wat meer schot in de veengraverij zit. Van der Molen stelde dit vast ten aanzien van de Opsterlandse compagnie,[291] en in 1704 staan er aan de vaart bij Ureterp meer huizen dan in het dorp zelf.[392] Spahr van der Hoek concludeerde uit een vergelijking van kaarten uit de jaren 1664 en 1718, dat er in deze periode uitbreidingen hebben plaatsgehad bij Veenwouden en de Valom (onder Murmerwoude en Dantumawoude), bij Rijperkerk, Oostermeer, Opeinde (Smallingerland), Ureterp, Bakkeveen, Oudehorne, Nijehorne, Schurega, Noordwolde en Buil.[393]

De vaart in Opsterland is omstreeks 1700 verder doorgegraven, eerst naar Lippenhuizen en na 1736 verder oostwaarts.[394] De Schoterlandse compagnons graven vanaf 1732 hun vaart verder tot aan Hoornsterzwaag.[395] Een compagnonschap voor de vergraving van de Folgeravenen tussen Drachten en Opeinde komt tot stand in 1742.[396]

De verzorgingscentra en andere jonge nederzettingen in de veengebieden vertonen intussen ook tekenen van groei en bloei. In 1716

387 *Smellingera-land*, p.114.
388 Van der Molen, *Opsterlân*, p.179. Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p.325.
389 Van der Molen, *Opsterlân*, p.180.
390 Spahr van der Hoek, *De heidedorpen*, p.43.
391 Van der Molen, *Opsterlân*, pp.175–176.
392 Van der Molen, *Opsterlân*, p.180.
393 spahr van der Hoek, *Samenleven*, p.133.
394 Visser, *Inventaris*, p.7. Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p.326.
395 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p.320.
396 Spahr van der Hoek, *De heidedorpen*, p.42.

krijgt Drachten een nieuwe molen omdat de vorige door de snelle bevolkingsaanwas te klein geworden was.[397] Rottevalle wordt in 1724 verrijkt met kerk, pastorie en predikant.[398] In Gorredijk moet in 1735 de kerk worden vergroot in verband met het gestegen inwonertal.[399] Iets dergelijks doet zich voor in Drachten. Daar waren de oude kerkjes van Noorder- en Zuiderdrachten door de bevolkingsaanwas te klein geworden. In 1743 werden ze daarom afgebroken en door één nieuwe kerk vervangen.[400]

Intussen liep in sommige gebieden de turfgraverij ten einde. De venen van Ureterp en Siegerswoude waren reeds vóór 1744 nagenoeg afgegraven[401] en omstreeks het midden van de 18e eeuw was het met de hoogveengraverij te Valom afgelopen, evenals met de laagveengraverij te Rottevalle, Oostermeer en Opeinde.[402]

Na 1750 doet zich opnieuw een spectaculaire ontwikkeling voor in de turfgraverij in Friesland. Nu wordt de laagveengraverij op grote schaal aangevat. Ook voordien werd in verscheidene Friese laagveengebieden reeds turf gewonnen.[403] Dat gebeurde oorspronkelijk nog op kleine schaal en volgens wat later wel de oudfriese methode werd genoemd. Daarbij groef men de turfspecie of 'klyn' uit lange 'petten', waartussen men stroken land liet zitten om daarop de gestoken turf te laten drogen. De petten groeiden mettertijd – d.w.z. in 100 à 200 jaar – weer dicht. Later ging men over tot het vergraven van grotere stukken laagveen door er een dijk of kade omheen te leggen, teneinde aldus met behulp van een eenvoudig molentje – de zgn. tjasker – de waterstand te kunnen verlagen, voorzover en voor zo lang dat nodig was voor de turfgraverij. Ook zo ontstonden waterplassen.[404]

In de tweede helft van de 18e eeuw komt dan in Friesland het slagturven in zwang. Daarbij werd met netten de turfspecie tot op het zand weggebaggerd. Deze werkwijze werd hier het eerst toegepast door inwoners van Noordoverijssel en derhalve de 'Gieterse methode' genoemd. Aangezien bij deze methode de hele veenlaag

397 *Smellingera-land*, p. 333.
398 *Teg. St. II*, p. 230.
399 VAN DER AA, *Aardrijkskundig woordenboek IV*, p. 698.
400 *Smellingera-land*, p. 326.
401 VAN DER WIELEN, *Opsterland*, p. 27. SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p. 124.
402 SPAHR VAN DER HOEK, *De heidedorpen*, pp. 44–45. VELTMAN, *Oostermeer*, pp. 1, 2, 12. DE BOER, *Lege feanterij*, pp. 13–16.
403 *Smellingera-land*, pp. 82–83. VAN DER MOLEN, *Opsterlân*, pp. 257–258. SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p. 127.
404 *Teg. St. I*, pp. 62–63. *Enc. v. Frl.*, p. 648. WICHERS WIERDSMA, *Lage verveeningen*, p. 1. *Smellingera-land*, p. 36.
405 DE BOER, *Lege feanterij*, p. 19, 49. SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, pp. 127–128.

werd weggehaald en er dus geen stroken land bleven staan, ontstonden hierdoor grote veenplassen.[405]

Volgens Vegelin van Claerbergen is het slagturven in Friesland begonnen in 1751 bij Oudehaske, toen zich daar de eerste turfgravers uit Giethoorn vestigden.[406] Hun komst in Friesland kan in verband worden gebracht met de stagnatie en vervolgens achteruitgang in de turfgraverij in Noordwestoverijssel. In Wanneperveen, het belangrijkste produktiegebied, nam de turfproduktie na 1759 af en in geheel Noordoverijssel is de achteruitgang zeer sterk vanaf 1774.[407] Bovendien zal het in exploitatie nemen van nieuwe laagveengebieden zijn gestimuleerd door de ontwikkeling van de turfprijs. Zoals grafiek V.5 laat zien, was die prijs sinds de jaren twintig van de 18e eeuw reeds flink opgelopen.

De landvernieling die deze wijze van vervenen tot gevolg had, nam al spoedig zulk een omvang aan, dat er om overheidsmaatregelen werd geroepen. Reeds in 1755 en 1756 dient de grietman van Haskerland memoranda bij de Staten van Friesland in, waarin hij erop wijst dat door de ontgronding de rijweg van Joure naar Terbandsterschans tussen twee plassen is komen te liggen, waardoor hij gevaar loopt door het opstuwende water te worden weggeslagen. De grietman krijgt daarom machtiging van de provinciale overheid om de vervening binnen een afstand van 20 koningsroeden (à 3,91 m) ter weerszijden van de door de grietenij lopende grote rijweg te beletten.[408] Nog geen tien jaar later, in 1765, richt de grietman van Haskerland wederom een noodkreet tot de Staten. Hij schrijft dan, dat de vervening van lage landen in Haskerland en elders ongelooflijk toeneemt en dat er hele boerenbedrijven worden verkocht, teneinde het bijbehorende land te vergraven.[409]

Een groot voorstander van beperking van overheidswege van de lage vervening was Vegelin van Claerbergen. In zijn Vertoog van 1766 schildert hij de kwalijke gevolgen van de Gieterse turfgraverij, die de laatste 15 jaar 'verbaazende progressen' heeft gemaakt en nog steeds toeneemt: vernietiging van cultuurgrond en daardoor van de landbouw als bestaansbron, het geheel wegvallen van de slechts tijdelijk vergrote werkgelegenheid, wanneer het veen eenmaal is vergraven, vermindering van de belastingopbrengsten, ontvolking en verarming van de betrokken gebieden zullen het gevolg zijn.[410] Het duurt evenwel tot de 19e eeuw, voordat de overheid

406 Vegelin van Claerbergen, *Vertoog*, p. 36.
407 Slicher van Bath, *Overijssel*, p. 213.
408 Oosten, *Een veenpolderbevolking*, p. 53.
409 Oosten, *Een veenpolderbevolking*, p. 53.
410 Vegelin van Claerbergen, *Vertoog*, p. 36.

afdoende maatregelen neemt tegen de nadelige gevolgen van de laagveengraverij, o.a. door het aanmoedigen van de droogmaking der uitgeveende plassen.[411]

De laagveengraverij volgens de nieuwe methode schijnt in de tweede helft van de 18e eeuw hoofdzakelijk in Haskerland en het westen van Schoterland te zijn beoefend. Maar daar ging het dan ook wel heel snel, zoals blijkt uit de zojuist besproken klachten van de grietman over het landverlies. De Tegenwoordige Staat vermeldt omstreeks 1780 bovendien laagveengraverij in Eernewoude, Suawoude, ten oosten van de Wijde Ee, in Boornbergum, in het westen van Weststellingwerf, alsmede in Hemelumer Oldeferd.[412] Te Oostermeer, waar reeds lang laagveengraverij werd bedreven, wordt vanaf 1750 met de Gieterse methode in korte tijd de laatste klyn vergraven en veranderde de Leijen in enkele jaren in een grote en diepe waterplas. Omstreeks 1760 was voor dit dorp de veenkoloniale tijd reeds afgelopen.[413]

In hoeverre heeft het landverlies door de laagveengraverij nu invloed gehad op de agrarische structuur van de betrokken gebieden? Voor de beantwoording van deze vraag bekijken we de gegevens over rundvee en bouwland uit de speciekohieren van een aantal plaatsen. In de eerste plaats Oudehaske, waar het vroegst over landvernieling werd geklaagd en waar de snelle expansie van de laagveengraverij tot uitdrukking kwam in een forse bevolkingsaanwas. In 1765, een jaar waarin de veepest geen invloed meer kan hebben gehad, waren er in dit dorp 265 koeien en rieren. In 1805, het laatste jaar waarin de speciebelasting werd geheven, bedroeg dit aantal 337. Geheel tegen de verwachting in heeft hier dus een flinke uitbreiding, nl. met meer dan 25 %, plaatsgehad. De verklaring kan niet worden gezocht bij een overeenkomstige vermindering van het areaal bouwland. Dit was hier nl. van een te verwaarlozen omvang, te weten 8 lopenstal in 1765 en 2 lopenstal in 1805. Men moet hieruit wel concluderen dat het met die landvernieling nogal meegevallen is. Ook in de laagveengebieden in het westen van Schoterland is ondanks de verveningsactiviteiten het aantal runderen in de tweede helft van de 18e eeuw toegenomen. Van Engwirden zijn er pas vanaf 1796 speciekohieren beschikbaar. Hier zien we wel vanaf

411 WICHERS WIERDSMA, *Lage verveeningen*, pp. 52 e.v. OOSTEN, *Een veenpolderbevolking*, pp. 55–60.
412 *Teg. St. II*, p. 292, 299, 308. *Teg. St. III*, pp. 295, 602–606. VAN HAREN schrijft in 1766, dat in Weststellingwerf onlangs de venen ten noorden en ten zuiden van de Linde zijn aangestoken (J. VAN VLOTEN, *Leven en werken van W. en O.Z. van Haren, Friesche edellui*, Deventer 1874, p. 229).
413 VELTMAN, *Oostermeer*, p. 9, 12.

1799 een flinke achteruitgang van de rundveestapel. In de hele grietenij waren er in 1799 897 koeien en rieren, in 1805 nog slechts 718, een vermindering met 20 % in 6 jaar tijds. Achteruitgang van de veestapel treedt echter in Friesland vanaf 1799 algemeen op, zoals in het hoofdstuk over de landbouw is gebleken. Een daling met 20 % is echter uitzonderlijk. Slechts in Dantumadeel en enkele bouwgrietenijen wordt dit hoge dalingspercentage benaderd, maar daar is dan ook tezelfdertijd het areaal bouwland sterk toegenomen. Dit nu is in Engwirden niet het geval en daarom zal hier aan een samenhang met het verlies van agrarisch land moeten worden gedacht. We hebben in het voorgaande gezien, dat omstreeks 1800 de verveningsactiviteit hier snel tot ontplooiing kwam. Ook in Eernewoude heeft de laagveengraverij kennelijk de veehouderij gedeeltelijk verdrongen. Er waren daar in 1870 nog 90 koeien en rieren. In 1805 was dit aantal meer dan gehalveerd en bedroeg nog slechts 39. In de overige laagveenstreken vertoont de ontwikkeling van de veestapel echter geen afwijking van het algemene patroon.

Ook in de hoogveengebieden zat men in de tweede helft van de 18e eeuw niet stil. In 1754 worden de rechten op de Drachtervaart weer verkocht en ditmaal brengen zij 9600 ggld op.[414] Vanaf 1756 wordt vanuit Bakkeveen de vaart doorgetrokken tot voorbij Haule, waar later de veenkolonie Haulerwijk ontstaat.[415] De Opsterlandse compagnons hebben hun vaart in 1767 al verder gegraven door het gebied van Hemrik tot Wynjeterp en in 1783 bereiken zij de grens van Ooststellingwerf.[416] Dit opschuiven hangt ook nu weer samen met het uitgeput raken van eerder aangestoken gebieden. De Tegenwoordige Staat deelt daarover het een en ander mee. Zo wordt gezegd dat te Lippenhuizen het veen vergraven is.[417] Te Noordwolde mindert het veen en de bloei van het dorp neemt daardoor af. Ook in Finkega gaat de turfgraverij achteruit en in Steggerda is zij van geen belang meer.[418]

Een belangrijk aspect van de hoogveengraverij was, dat de door vergraving blootgelegde ondergronden, de zgn. dalgronden als cultuurgrond in gebruik konden worden genomen. Niet altijd geschiedde dat onmiddellijk na het verwijderen van de veenlaag. In zulke gevallen kreeg het vergraven terrein de gelegenheid, zich tot heide te ontwikkelen.[419] Later kon deze heide dan eventueel weer tot cultuurland worden ontgonnen.

414 *Smellingera-land*, p.118.
415 Eekhoff, *Gesch. Frl.*, p.325.
416 Van der Molen, *Opsterlân*, pp.177, 184.
417 *Teg. St. III*, p.757.
418 *Teg. St. III*, pp.595–596.
419 *Smellingera-land*, p.42.

Wanneer en in welk tempo de omzetting van dalgronden in permanent cultuurland heeft plaatsgehad, is niet meer na te gaan. Er was, behalve arbeidskracht, vooral veel mest voor nodig. Aan arbeidspotentieel zal het over het algemeen niet hebben ontbroken. In de betrokken gebieden was als regel na de beëindiging van de turfgraverij een overschot aan arbeidskrachten aanwezig, waarvan veelal slechts een deel naar nieuw aan te steken veengebieden trok. Mest was daarentegen niet in voldoende mate aanwezig. Daarom werd o.a. uit de steden bagger uit de grachten alsmede as en vuilnis aangevoerd.[420] Aangenomen mag worden dat deze aanvoer doorgaans bij wijze van retourvracht geschiedde door de vele turfschippers, nadat zij turf naar de steden hadden vervoerd. In mesttransport gespecialiseerde schippers vinden we in de Quotisatiekohieren van 1749 slechts weinig. Te Hommerts (Wymbritseradeel) worden 2 'dongvoerders' vermeld en te Brongerga-Mildam (bij Heerenveen) 2 dongschippers.

De ontginning met behulp van van elders aangevoerde meststoffen betekende een investering die lang niet iedereen kon bekostigen. In de 19e eeuw geschiedde de financiering vaak door de grotere grondeigenaars; deze lieten de ontginning voor eigen rekening of via hun pachters uitvoeren.[421]

In de Groninger veenkoloniën is de ontginning van de dalgronden grootscheeps en systematisch aangepakt door de stad Groningen. Van stadswege werd bevorderd dat het straatvuil ten goede zou komen van de veenkoloniale landbouw. In Friesland heeft zulk een stelselmatige bevordering van de mestaanvoer in de hoogveengebieden niet plaats gehad.[422] Wellicht is daardoor de schaarste aan mest in de Friese Wouden relatief nijpender geweest dan in de Groninger veenkoloniën en mogelijkerwijs heeft dientengevolge in Friesland de neiging bestaan om de dalgronden in het begin vooral om te zetten in grasland in plaats van in bouwland. Meer grasland immers betekende meer vee en meer mest. Echter, zoals we in hoofdstuk IV hebben gezien, deze voorkeur voor grasland bij de ontginning van de dalgronden in Friesland is nog geenszins een uitgemaakte zaak.[423]

Een ander belangrijk gevolg van de turfgraverij was een sterke bevolkingsaanwas in de betrokken gebieden en een ingrijpende wijziging in de samenstelling van de bevolking. Dit laatste kwam niet alleen tot uiting in de vestiging van veel veenarbeiders, doch

420 Knoop, *Tegenwoordige staat*, pp. 43–44.
421 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, p. 412.
422 *Gesch. v. Frl.*, p. 597. Van Schaik, De turfwinning, pp. 155, 156, 181.
423 Zie paragraaf IV.10.

eveneens van schippers, ambachtslieden en handeldrijvenden. In hoofdstuk III is hieraan reeds aandacht besteed.

Op de opvallende bevolkingstoename in de veengrietenijen in vergelijking met de rest van Friesland gedurende de 18e eeuw is o.a. gewezen door Spahr van der Hoek.[424] Deze schrijver toonde bovendien t.a.v enige afzonderlijke dorpen aan, dat daar waar de turfgraverij aan de gang was de bevolkingsaanwas doorgaans veel groter was dan waar zij reeds was beëindigd of nog niet was begonnen.[425]

In ons hoofdstuk over de bevolkingsontwikkeling viel het reeds op dat, gerekend over de hele periode 1689–1744, de gemeenten Achtkarspelen, Smallingerland en Opsterland een bevolkingsgroei laten zien die ver uitstijgt boven het Friese gemiddelde. Van het gehele platteland is in dit tijdvak de bevolking met rond 10 % toegenomen. Voor de drie genoemde gemeenten ligt die toeneming echter in de orde van grootte van 50 à 60 %. Wanneer we evenwel de cijfers van 1714 mede in onze beschouwing betrekken, dan doet zich een complicatie voor. Terwijl in Achtkarspelen en Opsterland de groei gelijkmatig verdeeld is over de twee tijdvakken 1689–1714 en 1714–1744, vertoont Smallingerland een geheel ander verloop. Daar heeft een aanzienlijke daling plaats in de kwart eeuw tussen 1689 en 1714, gevolgd door een sterke stijging in de periode 1714–1744. Vooral die daling van 1689 tot 1714 stelt ons voor problemen. Zij is nl. in tegenspraak met andere verschijnselen uit die tijd. Zo is uit kaartenmateriaal op te maken dat in Drachten tussen 1664 en 1718 niet alleen het aantal wijken in de turfgraverijen, maar ook het aantal huizen is toegenomen.[426] In het voorgaande zagen we dat er in 1716 een nieuwe molen moest worden gebouwd omdat de oude te klein was geworden door de bevolkingsaanwas. Weliswaar bestaat Smallingerland niet alleen uit Drachten, maar in deze plaats woonde in 1744 toch maar meer dan de helft van de bevolking van de hele grietenij. Wanneer de achteruitgang tussen 1689 en 1714 dus geheel door de overige dorpen zou zijn veroorzaakt, dan moet daar wel een zeer ingrijpende bevolkingsdaling hebben plaatsgehad, zoiets als een halvering in 25 jaar tijds. Dat is zeer onwaarschijnlijk. Men zou nog kunnen denken aan een verschuiving van de verveningsactiviteiten rondom Rottevalle. Ook is het mogelijk dat er met de registratie van dit dorp iets aan de hand is geweest. Rottevalle lag nl. tot 1943 in drie gemeenten, te weten Tietjerksteradeel, Achtkarspelen en Smallingerland. In de tweede helft van de 17e en de

424 Spahr van der Hoek, *Samenleven*, p.120.
425 Spahr van der Hoek, *Samenleven*, pp.124–125.
426 *Smellingera-land*, pp. 347–348.

eerste helft van de 18e eeuw lagen hier de grenzen nog niet geheel vast en het zou dan ook kunnen zijn dat het dorp in 1689 tot Smallingerland en in 1714 tot Achtkarspelen is gerekend. Maar zelfs daarmee zou de achteruitgang van Smallingerland in de periode 1689–1714, met rond 800 inwoners, niet zijn verklaard, want Rottevalle heeft in 1744 slechts 300 inwoners. De puzzel van de sterke achteruitgang van de Smallingerlandse bevolking is dus voorlopig onoplosbaar. Trouwens, ook de enorme bevolkingstoeneming van 1714 tot 1744, bijna een verdubbeling in 30 jaar tijds, stelt ons voor een raadsel. Dit zou tussen 1689 en 1815 door geen enkele Friese gemeente zijn geëvenaard. Na 1815 zijn het slechts twee gemeenten die een vergelijkbaar groeipercentage halen nl. Engwirden en Ooststellingwerf in de periode 1815–1848. Alles wijst erop dat het cijfer van 1714 voor Smallingerland met argwaan moet worden bekeken. De waarde van de bevolkingscijfers van 1714 werd door mij in hoofdstuk II ook reeds ernstig in twijfel getrokken. Ik geef dan ook de voorkeur eraan, de periode 1689–1744 als geheel te beschouwen en dan springen de turfgraverij-grietenijen Achtkarspelen, Smallingerland en Opsterland er toch wel uit met een hoog groeipercentage.

Merkwaardig is echter, dat ook Ooststellingwerf in genoemde periode een dergelijke sterke groei vertoont en dat terwijl hier toen nog geen turfgraverij was. Die kan daar pas in de tweede helft van de 18e eeuw zijn begonnen. Eerst toen werd de vaart vanuit Drachten over Ureterp en Bakkeveen verder doorgetrokken naar Haule en verderop, terwijl de Opsterlandse compagnonsvaart pas na 1780 de grens met Ooststellingwerf bereikte. De grote ontwikkeling van de turfgraverij in Ooststellingwerf dateert dan ook pas uit de eerste helft van de 19e eeuw. Voor de sterke bevolkingsaanwas in Ooststellingwerf gedurende de periode 1689–1744 moet derhalve een andere verklaringsgrond worden gevonden dan de turfgraverij. Wellicht zijn hier toen reeds heidevelden in cultuur gebracht, waardoor meer mensen een bestaan in de landbouw konden vinden. In dit verband kan worden gewezen op een opmerking van Foeke Sjoerds uit de jaren zestig van de 18e eeuw, waarin hij zegt: 'De Wouden worden ook van tyd tot tyd meer bebouwt en bevolkt; vele Heidvelden worden allenskens jaar op jaar tot bouwlanden aangelegt; eene menigte kreupelbosschen uit den weg geruimt, en het veld tot voordeliger gebruik besteed, 'tgeen iemant met vermaak, die enige jaren in die landstreken niet geweest is, en ze voorheen gekent heeft, kan beschouwen'.[427] Dat in het midden van de 18e eeuw de landbouw in Ooststellingwerf nog de bestaansbron bij uitstek was,

427 FOEKE SJOERDS, *Oud en nieuw Frl. I*, p.195.

blijkt uit de Quotisatiekohieren van 1749. Dan is dit de gemeente met het hoogste percentage agrariërs, nl. 63 % van de beroepsbevolking. De overige percentages vallen toe aan verzorgende beroepen, zoals schoenmakers, kleermakers, bakkers e.d. Het ontbreken van turfgraverij als zelfstandige bedrijfstak blijkt uit het lage percentage-arbeiders, nl. 10 % en het volkomen ontbreken zowel van veenbazen als van schippers of schuitvaarders, allemaal beroepen die in de turfgraverij-gebieden juist veel voorkomen.

Beginnend met de telling van 1744 zijn de bevolkingscijfers per dorp bekend. Dit biedt de mogelijkheid tot gedetailleerder beschouwingen. In de periode 1744–1796 doet zich een relatief sterke bevolkingsaanwas voor in Haskerland en Engwirden. Dit is een duidelijke aanwijzing dat er nu in de lage vervening meer expansie zit dan in de hoogveengraverij. In Haskerland is het vooral Oudehaske dat zich als een kleine 'boomtown' gedraagt. In 1744 waren hier nog maar 129 inwoners, in 1796 was dit aantal meer dan verzesvoudigd en bedroeg toen 821. Het aantal voor de belasting aangegeven schoorstenen steeg navenant: in 1757 waren het er 31, in 1805 bedroeg het 173.[428] In Nijehaske was de groei minder spectaculair, nl. van 595 inwoners in 1744 tot 830 in 1796 en Joure als verzorgingscentrum ontwikkelde zich tezelfdertijd vrij rustig van 1510 tot 1813 inwoners. In de grietenij Engwirden zit de sterkste groei in Tjalleberd (1744: 171 inwoners; 1796: 246 inwoners) en Gersloot (1744: 51 inwoners; 1796: 146 inwoners).

Schoterland heeft in deze periode evenzo een aanzienlijke bevolkingsaanwas gekend. Ook hier zijn het de laagveengebieden, gelegen in het westen van de grietenij, waar de groei aanmerkelijk is. St. Johannesga zag zijn inwonertal toenemen van 113 in 1744 tot 493 in 1796. Het aantal schoorstenen steeg van 23 in 1748 tot 114 in 1805. In Rotsterhaule was de ontwikkeling aldus: 73 inwoners in 1744, 453 in 1796. Ook Rohel groeide: in 1744 waren er 26 inwoners, in 1796 was dit aantal gestegen tot 92. In deze gebieden heeft een sterke immigratie van turfmakers uit de kop van Overijssel plaats gehad, waardoor zelfs het Gieterse dialect aldaar nog generaties lang in zwang is gebleven.[429]

In de hoogveengebieden van oostelijk Schoterland deed zich intussen ook bevolkingsaanwas voor. Nijehorne (1744: 113 inw.; 1796: 226 inw.) en Jubbega-Schurega (1744: 320 inw.; 1796: 665 inw.) zagen hun inwonertal zelfs verdubbelen. Met name in het geval van Jubbega-Schurega is echter duidelijk sprake van de vorming van een zgn. heide- of arbeidersdorp.

428 Speciekohieren Haskerland 1757 en 1805.
429 Koopmans, Ynvaezje fan 'Gietersk' turfmakkersfolk, pp. 27–31.

Deze heide- of arbeidersdorpen zijn betrekkelijk jonge nederzettingen die meestal op de onontgonnen heidevelden of het veen bij oudere dorpen zijn ontstaan en waarvan de bevolking naar samenstelling en vaak ook naar mentaliteit afwijkt van die der overige dorpen. Deze nederzettingen danken hun ontstaan aan de vestiging van verarmde bevolkingselementen, waarvoor geen plaats in de bestaande oudere dorpen bleek te zijn. De kern van de bewoners werd veelal gevormd door veenarbeiders die na beëindiging van de turfgraverij in het betrokken gebied, daar achterbleven en een bestaan trachtten te vinden in seizoenarbeid, kleine handel, huisnijverheid en bedelarij. Tot de kenmerken van de heidedorpen behoren o.a. grote armoede en een hoge criminaliteit. Het ontstaan van de heidedorpen dateert in de meeste gevallen van ná 1800. Spahr van der Hoek heeft een afzonderlijke studie gewijd aan de heidedorpen in de Noordelijke Wouden, terwijl hij het verschijnsel in zijn totaliteit ook behandelt in zijn dissertatie.[430]

Dat Jubbega-Schurega reeds in de 18e eeuw kenmerken van een heidedorp vertoonde, blijkt uit meerdere verschijnselen, in de eerste plaats uit het hoge percentage onvermogenden en gealimenteerden in 1744, nl. 55% van alle hoofden van huishoudens. Dit was, op Zwaagwesteinde na, het hoogste percentage in heel Friesland. Een ander opvallend verschijnsel bij Jubbega-Schurega is het grote aantal arbeiders in 1749; het bedraagt dan 58% van de totale beroepsbevolking. Voorts springt de sterke toeneming in het oog van personen die in de speciekohieren zonder rundvee, bouwland en/of paarden waren aangeslagen. Hun aantal bedroeg in 1750 nog 44, doch was in 1793 gestegen tot 129. Tenslotte blijkt het heidedorpkarakter ondubbelzinnig uit de vermelding van verscheidene bedelaars in hutten in de speciekohieren van het einde van de 18e eeuw.[431]

De grietenij die óók nog altijd een meer dan gemiddelde bevolkingsgroei in deze periode vertoont, is Opsterland.[432] Daar zit de sterkste groei in Ureterp, Siegerswoude, Duurswoude en Bakkeveen, Wynjeterp, Hemrik en Terwispel. Te Lippenhuizen daarentegen is de geringe groei in overeenstemming met het feit dat daar het veen reeds uitgeput was. Gorredijk als verzorgingscentrum ontwikkelde zich rustig. Ook Langezwaag haalt niet het gemiddelde groeipercentage van de hele grietenij. Dat de laagveengraverij in het noordwesten van de grietenij nog niet was begonnen, blijkt uit de ontwikkeling te Beets, waar de bevolking van 1744 tot 1796 stationair

430 SPAHR VAN DER HOEK, *Heidedorpen*. SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*.
431 Speciekohieren Schoterland 1793.
432 Zie ook SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p.124.

is gebleven (147 inw.); ook in 1809 waren daar nog maar 159 inwoners. Te Lukswoude is de Gieterse turfgraverij kennelijk omstreeks 1800 snel doorgedrongen. De formidabele groei tussen 1796 en 1809, nl. van 30 tot 228 inwoners, zal daaraan moeten worden toegeschreven.[433] Dit dorp ligt vlak bij Gersloot en Tjalleberd, beide in het voorgaande gesignaleerd als plaatsen met een forse bevolkingsgroei als gevolg van laagveengraverij. De bevolkingsomvang van een aantal van de zojuist genoemde dorpen in 1744 en 1796 vindt men in tabel V.20.

De grietenij met de allersterkte bevolkingsgroei in de periode 1744–1796 is Lemsterland. Dit komt vooral op rekening van Lemmer, dat als haven- en industrieplaats een grote bloei beleefde.[344] In Lemmer woonde 2/3 van de bevolking van Lemsterland; in 1744 had het dorp 1060 en in 1796 1765 inwoners. Toch is in de andere dorpen van Lemsterland de bevolking eveneens toegenomen. Uit de Quotisatiekohieren van 1749 treden deze dorpen nog als puur agrarisch tevoorschijn; de ene kofschipper en de ene schuitevoerder te Follega doen daar niets aan af. In de tweede helft van de 18e eeuw heeft echter ook hier de laagveengraverij haar intrede gedaan, beginnend bij Oosterzee omstreeks 1770.[435] De veranderingen die daardoor in dit dorp optraden, worden reeds enigszins weerspiegeld door de cijfers uit de speciekohieren. Het aantal aangeslagenen in deze belasting is hier tussen 1748 en 1796 toegenomen van 55 tot 85. Opvallend is, dat juist het aantal aangeslagenen zonder koeien sterk is vermeerderd, nl. van 13 tot 38. Bovendien wordt in 1796 van 13 van die personen gezegd, dat ze in nieuwbouw uit de periode 1787–1795 wonen. In het naburige Echten is de turfgraverij kennelijk snel tot ontwikkeling gekomen omstreeks 1800. De bevolking is hier tussen 1796 en 1809 gegroeid van 124 tot 250.

In Weststellingwerf is de totale bevolking tussen 1744 en 1796 toegenomen met 20%. Boven dit gemiddelde stijgen niet alleen Wolvega en Peperga uit, maar ook een groep dorpen die in het laagveen ten westen en ten oosten van Wolvega liggen. Ook hier kan aan samenhang met de turfgraverij worden gedacht. In die Weststellingwerfse dorpen, waarvan de Tegenwoordige Staat omstreeks 1785 meldt dat de turfgraverij er vrijwel of geheel is beëindigd, te weten Noordwolde, Finkega en Steggerda, is de bevolkingsaanwas veel geringer. Een en ander wordt geïllustreerd door tabel V.21. Daaruit blijkt tevens, dat in het zuidwesten van de grietenij waar later de grote veenpolder zou ontstaan, de vervening

433 Zie ook VAN DER MOLEN, *Opsterlân*, p.260.
434 Zie paragraaf II.15.
435 SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p.129.

in het groot in de tweede helft van de 18e eeuw nog niet aan de gang is.

In Ooststellingwerf kan de opvallende groei van Haule (1744: 123 inw.; 1796: 423 inw.) in verband worden gebracht met het doortrekken van de vaart uit Bakkeveen tot in het dorpsgebied van Haule, waar de veenkolonie Haulerwijk zou ontstaan.[436] Het doortrekken van de Opsterlandse compagnonsvaart tot in het gebied van Donkerbroek, heeft op het inwonertal van laatstgenoemde dorp kennelijk pas duidelijke invloed na 1796. In 1744 en 1796 bedroeg hier het aantal inwoners resp. 356 en 367. In 1809 was het echter gestegen tot 475.[437]

Hemelumer Oldeferd is een grietenij, waar over het algemeen de bevolking in de tweede helft van de 18e eeuw sterk achteruitgaat. Uitzonderingen zijn, behalve het verzorgingscentrum Koudum, de dorpen Nijega en Elahuizen, gelegen in het laagveengebied ten oosten van de Fluessen. De Tegenwoordige Staat noemt dit onder de gebieden waar turfgraverij plaats had en de bij de rest van de grietenij gunstig afstekende bevolkingsontwikkeling kan dan ook naar alle waarschijnlijkheid aan die turfgraverij worden toegeschreven.

Van de Noordelijke Wouden geeft alleen Dantumadeel in de tweede helft van de 18e eeuw nog een fikse bevolkingsaanwas te zien. Tietjerksteradeel, Achtkarspelen en Smallingerland blijven in deze periode duidelijk achter. In Dantumadeel is vooral Zwaagwesteinde zeer sterk gegroeid (1744: 204 inw.; 1796: 321 inw.; 1809: 515 inw.). Dit is echter, naast Jubbega-Schurega, één van de twee dorpen die reeds in de 18e eeuw duidelijke kenmerken van een heidedorp vertonen. Zwaagwesteinde had in 1744 het hoogste aantal onvermogenden en gealimenteerden van heel Friesland, nl. 65% van het totale aantal hoofden van huishoudens.[438] Bij de Quotisatietelling van 1749 wordt 59% van de aangeslagenen als 'sober' of 'arm' genoteerd en van de beroepsbevolking is 37% 'arbeider'.[439] Indien daar de personen bij worden geteld, die beroepen uitoefenen zoals bezemmaker, boendermaker, koopman in jonge hanen, roopdraaier en roskammer, dan komt men zelfs op 55%. Verder valt het op, dat in dit dorp het aantal personen dat in de speciekohieren zonder koeien, bouwland en/of paarden is aangeslagen, onevenredig sterk is toegenomen, nl. van 12 in 1750 tot 56 in 1793.[440]

436 Zie ook SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p.125.
437 Zie ook SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p.124.
438 SPAHR VAN DER HOEK, *Heidedorpen*, p.122. SIKKEMA en SIKKEMA, *Zwaagwesteinde*, p.287.
439 SPAHR VAN DER HOEK, *Heidedorpen*, pp.50, 54.

In Akkerwoude ligt de bevolkingsaanwas ook ver boven het gemiddelde (1744: 276 inw.; 1797: 445 inw.). Wellicht komt deze groei vooral op rekening van het veenarbeidersdorp de Broek, dat onder Akkerswoude ressorteerde.[441] In 1749 had Akkerswoude behalve een hoog percentage arbeiders (38%) ook nog een veenbaas. De ontwikkeling in de 2e helft van de 18e eeuw doet vermoeden dat een deel van de bevolkingsgroei hier een uitweg heeft gevonden in de agrarische sfeer. Het aantal personen, dat in de speciekohieren zonder koeien, paarden en/of bouwland is aangeslagen, is hier namelijk lang niet zo sterk toegenomen als de totale bevolking. In 1750 waren het er 50 en in 1793 60. Vooral het aantal kleinbedrijven is vermeerderd. Zo zijn er van de 38 houders van rundvee in 1750 in de speciekohieren 12 zonder paarden genoteerd. In 1793 was de verhouding aldus: 62 houders van rundvee, waarvan 31 zonder paarden.

De achteruitgang van Oostermeer van 1013 inwoners in 1744 tot 851 in 1796 is weer geheel in overeenstemming met de beëindiging van de veenkoloniale tijd van dit dorp omstreeks 1760.[442]

Surhuisterveen wordt in 1744 niet vermeld en is toen kennelijk nog tot Surhuizum gerekend. In beide dorpen tesamen blijft de bevolking in de tweede helft van de 18e eeuw vrijwel stationair (in 1744 en 1796 resp. 1598 en 1641 inwoners). Daarentegen lijkt Harkema-Opeinde in die tijd een aanmerkelijke bevolkingsaanwas te hebben gehad, het wordt in 1744 vermeld met 94 inwoners, in 1796 met 244. Op het eerste gezicht zou men denken dat hier de heidedorpvorming toen reeds was begonnen. Dit vermoeden wordt evenwel gelogenstaft door gegevens uit de speciekohieren. In 1748 waren hier in de specien aangeslagen 31 hoofden van huishoudens, waarvan 12 zonder rundvee, bouwland en/of paarden; in 1793 waren deze aantallen respectievelijk 32 en 13. De oorzaak van de discrepantie tussen deze gegevens en die van de volkstellingen van 1744 en 1796 moet worden gezocht in het feit dat de dorpsgrenzen hier nog steeds niet vast lagen.[443] Blijkbaar is bij de volkstelling in 1796 een groter gebied tot Harkema-Opeinde gerekend dan in 1744. Een en ander betekent dat de bevolkingsontwikkeling van de afzonderlijke dorpen in dit gebied niet goed kan worden vastgesteld.

De lichte bevolkingsgroei in Smallingerland is vrij evenredig over de dorpen van deze grietenij verdeeld. Opvallend is alleen de

440 Zie ook SIKKEMA en SIKKEMA, *Zwaagwesteinde*, p. 39.
441 SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p. 144.
442 VELTMAN, *Oostermeer*, p. 12.
443 Zie ook SPAHR VAN DER HOEK, *De heidedorpen*, p. 64.

afwijkende ontwikkeling van Boornbergum. Daar is de bevolking verminderd van 420 in 1744 tot 374 in 1796.

Resumerend kan thans worden gezegd dat de turfgraverij ingrijpende veranderingen heeft teweeggebracht. Het demografische zwaartepunt is erdoor verschoven van de klei naar de Wouden. Dit gebied werd bovendien uit zijn isolement verlost door de aanleg van een waterwegennet gepaard gaande met de integratie van zijn economie in die van de rest van het land. Daar kwam bij een grote mobiliteit van de bevolking, een uitbreiding van het cultuurland, het ontstaan van nieuwe en de vergroting van bestaande bevolkingsagglomeraties, alsmede wijzigingen in de economische en sociale structuur. Al deze factoren tezamen hebben een zeer dynamisch karakter gegeven aan de samenleving in de betrokken gebieden gedurende de turfgraverijperiode.

V.13. Samenvatting

De niet-agrarische sector is in het tijdvak 1500 tot 1800 in betekenis toegenomen. De afzonderlijke bedrijfstakken binnen die sector hebben echter uiteenlopende ontwikkelingen doorgemaakt.

Naast een over de hele provincie verspreide textielnijverheid, die voornamelijk in plaatselijke behoeften voorzag, was er in sommige plaatsen een gespecialiseerde textielindustrie die voor een grotere markt werkte. Een voorbeeld hiervan is vooral de bontenindustrie in Harlingen, die haar afzet vond tot buiten de grenzen van het gewest. Zij kwam tot bloei in de eerste helft van de 18e eeuw en bood ruime werkgelegenheid. Harlingen kon dan ook met even veel recht textielcentrum als havenplaats worden genoemd. Het verval van de bontenindustrie door buitenlandse concurrentie in de tweede helft van de 18e eeuw heeft de ontwikkeling van deze stad ongunstig beïnvloed.

Een andere tak van textielnijverheid, die een belangrijke bron van werkgelegenheid vormde, was de wolkammerij en wolbreierij. Het breien en spinnen geschiedde veel als huisindustrie door vrouwen en kinderen, ter aanvulling van het gezinsinkomen. De produkten van de breierij vonden eveneens voor een deel hun weg in de export. Ook in deze tak van bedrijvigheid doet zich in de tweede helft van de 18e eeuw achteruitgang voor.

Harlingen had in de eerste helft van de 17e eeuw nog een zeildoekindustrie van zulk een betekenis, dat de 'Harlinger rollen' een zekere reputatie genoten. In de 18e eeuw is er van deze bedrijfstak geen spoor meer te vinden. Wel wordt er dan in Friesland op vele

plaatsen hennep gesponnen voor Hollandse rolrederijen. Dit hennepspinnen werd vooral beoefend in armenhuizen en weeshuizen. Ook deze aanvullende werkgelegenheid moet in de loop van de 18e eeuw zijn verminderd, aangezien vanaf ongeveer 1730 de zeildoekfabricage in Holland achteruitgaat.

Toen het bier nog een belangrijke dagelijkse drank was, was de produktie ervan vlak bij de consument vereist, temeer daar het eenvoudige bier aan spoedig bederf onderhevig was. Ook Friesland had een over de hele provincie verspreide brouwnijverheid. In het midden van de 18e eeuw waren er nog bijna 100 brouwerijen. Toch was de achteruitgang toen reeds enige tijd aan de gang, onder invloed van het opkomende gebruik van koffie en thee. In een bierstad als Dokkum is in de loop van de 18e eeuw het aantal brouwerijen gehalveerd en de hoeveelheid verwerkt graan zelfs tot 1/5 teruggelopen. Omstreeks 1800 waren er in heel Friesland nog slechts 30 brouwerijen.

Terwijl de brouwindustrie achteruitging, nam het aantal distilleerderijen toe. Het stoken van sterke drank uit graan is vooral in de tweede helft van de 17e eeuw opgekomen en sindsdien heeft de ontwikkeling zich voortgezet. Rond 1800 heeft Friesland meer dan 100 distilleerderijen. In veel gevallen zijn de brouwers overgestapt van bier- op jeneverfabricage. Na 1800 gaat de jeneverstokerij achteruit door de concurrentie van Schiedam.

Reeds in de middeleeuwen werd er in Friesland baksteen vervaardigd. In de 16e eeuw is de steenindustrie gegroeid als gevolg van de overgang in de huizenbouw van hout, riet en stro naar baksteen en dakpannen. Bovendien nam de vraag naar baksteen toe door de bevolkingsgroei en de opbloei van de scheepvaart; de schepen namen nl. baksteen en dakpannen als ballast mee naar andere landen.

De glei- of plateelbakkerij begint omstreeks 1600 op te komen. Na 1650 tekenen zich drie centra af: Harlingen, Bolsward en Makkum. Pottenbakkerijen vond men in verscheidene plaatsen, doch vooral in Workum en Sneek.

De kleiverwerkende industrieën profiteerden als 'brandstofintensieve' bedrijfstakken van de nabijheid van turfproduktiegebieden, terwijl hun afzetmogelijkheden gunstig werden beïnvloed door de aanwezigheid van een scheepvaart, die hun produkten als ballast meevoerde. Als geheel heeft de kleiverwerkende industrie zich in Friesland goed gehandhaafd tot in de tweede helft van de 19e eeuw.

Aan de kust verzamelde schelpen werden in de kalkovens tot kalk verwerkt. Vooral Makkum was een centrum van kalkbranderij, waar in 1622 zo'n 100 kalkovens moeten hebben gestaan. Na 1660

is het met de kalkbranderij minder goed gegaan. In het midden van de 18e eeuw heeft Makkum nog maar 55 kalkovens. Ook in de tweede helft van die eeuw gaat deze achteruitgang door.

Voor de zoutziederij was Harlingen een belangrijk centrum. Gaat over het algemeen de zoutziederij in Nederland – die ook weer sterk samenhing met de scheepvaart – in de 18e eeuw achteruit, in Friesland handhaaft zij zich redelijk. In 1819 had dit gewest nog een kwart van alle Nederlandse zoutziederijen binnen zijn grenzen.

De cichoreifabricage is opgekomen in het laatste kwart van de 18e eeuw. In 1806 was 75% van het totale aantal Nederlandse cichoreifabrieken gevestigd in Friesland. Ook in de 19e eeuw bleef Friesland de belangrijkste cichoreiprovincie. Na ca. 1880 is de cichoreifabricage snel in verval geraakt door de daling van de koffieprijzen.

Het aandeel van de Friezen in de Nederlandse Sontvaart was tot ca. 1550 gering. Sindsdien zijn de Friese schippers echter sterk in opkomst in deze scheepvaartbranche. Vooral Molkwerum en Harlingen leverden destijds Sontschippers. Hindeloopen kwam tot bloei door de grote expansie van de houtvaart op Noorwegen vanaf ongeveer 1580. De Hindelopers bedreven hun scheepvaart in dienst van Amsterdamse kooplieden.

Als zetel van zelfstandige buitenlandse handel en scheepvaart komt Harlingen naar voren in de tweede helft van de 16e eeuw. De Harlinger scheepvaart was voornamelijk gericht op de kusten van Noord- en Oostzee.

Wanneer in de periode 1650 tot 1720 de Sontvaart achteruitgaat, handhaven de Friezen zich daar relatief goed in. Ook de houtvaart op Noorwegen loopt in die tijd drastisch terug, maar de Hindelopers vinden gedeeltelijke compensatie door een toenemend aandeel in de Sontvaart te veroveren. De scheepvaart op Frankrijk en Noord-Duitsland gaat eveneens in dit tijdvak achteruit.

Na 1720 neemt de Sontvaart weer toe en het aandeel van de Friezen daarin groeit verder. De tweede helft van de 18e eeuw is over het algemeen een periode van bloei in de scheepvaart. De oorlog van 1780 betekent weliswaar een ernstige klap, maar na 1783 volgt er herstel. Hindeloopen en Molkwerum blijven echter over de hele 18e eeuw geleidelijk achteruitgaan. Na 1795 valt de scheepvaart ten prooi aan ernstig verval. Zeer duidelijk weerspiegelt dit zich in de bevolkingsontwikkeling van scheepvaartplaatsen als Staveren en Molkwerum.

Een belangrijke zelfstandige buitenlandse handel heeft Friesland niet gekend. Wel werd vanuit Harlingen rechtstreeks handel ge-

dreven op het buitenland. Echter, het proces van interne contractie, waarbij Amsterdam een steeds groter deel van de buitenlandse handel van de Republiek tot zich trok, is ook ten koste van Friesland gegaan.

De binnenscheepvaart was in dit land met zijn vele wateren een belangrijke bedrijfstak. Een dicht net van veer- en beurtvaartdiensten lag over de provincie uitgespreid, met als centrum de hoofdstad Leeuwarden. Voorzover de binnenlandse scheepvaart haar activiteiten tot buiten de gewestelijke grenzen uitstrekte, was zij hoofdzakelijk op Amsterdam gericht. De havenplaats Lemmer is in de 18e eeuw flink gegroeid, o.a. in verband met het drukker wordende binnenlandse scheepvaartverkeer uit Groningen naar Holland via de Friese binnenwateren.

Vanaf omstreeks 1550 dateert de opkomst van de hoogveenturfgraverij in het groot. Bevolkingsgroei en industriële expansie, niet alleen in Friesland zelf, maar vooral ook in Holland, waarheen een deel van de Friese turf werd geëxporteerd, waren stimulerende factoren, waardoor de turfgraverij een hoge vlucht nam tot ca. 1650. Daarna zijn er tekenen van een zekere vertraging in de ontwikkeling. Wel schuift de turfgraverij nog steeds verder op naar nieuw aan te steken gebieden, maar het gaat niet meer zo snel als vóór 1650.

Een nieuwe fase treedt in na 1750, wanneer de lage venen in het groot worden aangevat met behulp van de Gieterse methode. Ook in de hoogveengebieden gaat intussen de openlegging van nieuwe gebieden verder.

Veel van de in het bovenstaande geschetste economische lotgevallen der verschillende bedrijfstakken zien we weerspiegeld in de bevolkingsgroei van de plaatsen en gebieden, waar die bedrijfstakken gevestigd waren, alsmede in verwante verschijnselen zoals het ontstaan en de groei van heidedorpen.

Hoofdstuk VI

MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN

VI.1. Inleiding

Een groot deel van dit hoofdstuk is gewijd aan de ontwikkelingen, die de maatschappelijke bovenlaag heeft doorgemaakt. Deze onevenredig grote aandacht voor een numeriek kleine groep uit de Friese samenleving vindt haar rechtvaardiging in de invloedrijke positie die deze groep innam op grond van haar politieke macht, sociaal aanzien en materiële rijkdom. Daar komt bij dat archivalische bronnen en bestaande literatuur nu eenmaal veel meer licht werpen op de lotgevallen van deze bovenlaag dan op die van de overige maatschappelijke groeperingen.

Van die overige groeperingen treden de predikanten als categorie nog het duidelijkst naar voren uit bronnenmateriaal en literatuur. Aangezien zij door hun functie een beduidende invloed op de samenleving hadden, is het belangwekkend na te gaan, welke positie zij in die samenleving bekleedden en welke veranderingen zich daarin hebben voorgedaan.

De rest van de samenleving kan slechts globaal worden behandeld. Gepoogd zal worden, de onderlinge verhouding tussen de groepen en eventuele wijzigingen daarin, op het spoor te komen. Daarbij zal o.m. enige aandacht worden besteed aan sociale stratificatie en sociale mobiliteit.

Tenslotte wordt de omvang van het verschijnsel armoede in de toenmalige maatschappij aan een beschouwing onderworpen.

VI.2. Rijkdom en politieke gezindheid in het begin van de zestiende eeuw

In deze paragraaf zal op grond van het zogenaamde Register van de Aanbreng van 1511 het volgende worden aangetoond:

1. Degenen die uit dit register naar voren komen als de rijkste personen in Friesland, nl. met een jaarlijks inkomen uit grondbezit van tussen de 199 en 906 goudguldens:
   a. behoorden vrijwel allen tot de partij der Schieringers, aanhangers van achtereenvolgens de Saksische hertogen en Karel V,
   b. waren grotendeels woonachtig in Leeuwarderadeel, Leeuwarden en Westergo; slechts enkele van hen woonden in Oostergo buiten Leeuwarden en Leeuwarderadeel,

c. bekleedden veelal hoge regeringsfuncties tijdens het Saksische en Habsburgse bewind.

2. Van degenen, die een jaarlijks inkomen uit grondbezit hadden van tussen de 100 en 197 goudguldens:
   a. behoorden er relatief meer tot de partij der Vetkopers, tevens aanhangers van achtereenvolgens de stad Groningen en Karel van Gelre,
   b. bevonden de woonplaatsen zich zowel in Westergo als Oostergo.
3. Onder de 22 rijkste personen bestond een grote mate van onderlinge verzwagering.

Het Register van de Aanbreng werd in 1511 samengesteld op last van de toenmalige landsheer van Friesland, de hertog van Saksen[1], ten behoeve van een belasting op onroerend goed. In het register is per stad en dorp de huurwaarde genoteerd van boerderijen, losse landen en huizen zonder land. In verscheidene grietenijen is ook de oppervlakte van de grond vermeld, doch dit is niet overal gebeurd. Wel zijn genoteerd de naam van de eigenaar en eventueel van de huurder. De huurwaarde werd uitgedrukt in florenen of goudguldens van 28 stuivers. Het register moest in elk dorp op een van te voren aangekondigde dag worden opgemaakt onder toezicht van de grietman van de grietenij en twee notabelen uit het betrokken dorp. Iedere gebruiker moest onder ede het door hem gebruikte onroerende goed aangeven met de overeengekomen huur en de naam van de eigenaar. Eventuele pacht in natura moest in geld worden omgerekend tegen prijzen van normale jaren. In geval van gebruik door de eigenaar zelf diende de huurwaarde te worden getaxeerd op basis van de huurwaarde der omliggende landerijen.

De registers van 1511 zijn slechts voor een deel van Friesland bewaard gebleven. Ze zijn als bronnenpublicaties verschenen, voor een aantal grietenijen en steden in 1879, vervolgens van een reeks grietenijen in de jaren 1942–1954; en tenslotte voor Engwirden in 1965.[2] Van de steden zijn alleen Leeuwarden en Dokkum vertegenwoordigd, van de grietenijen slechts 16 van de 30. Deze 16 grietenijen en 2 steden vormen een vrijwel aaneensluitend gebied in het noorden en westen van de provincie (zie kaart II.1). Voor het onderhavige onderzoek is het van groot belang dat dit juist het gebied is, waar de meeste pacht voorkwam. Aangenomen mag

1 SCHWARTZENBERG, *Placaat- en charterboek II*, p. 272.
2 *Register van den aanbreng. De aanbreng der vijf deelen.* ALGRA, De oanbring fan Einjewier.

worden dat in de oostelijke en zuidelijke gebieden van de provincie, met hun arme zandgronden en onontgonnen hoog- en laagveen, destijds de grond nog overwegend boereneigendom was.[3]

De betrouwbaarheid van het Register van de Aanbreng kan vrij hoog worden aangeslagen. In de regeling van de registratie waren enkele garanties voor een juiste aangifte opgenomen, zoals verklaring onder ede, zware geldboeten bij ontduiking en beloningen voor het aanbrengen van verzwegen posten.[4] Bovendien geschiedde de registratie in een tijd, waarin de bereidheid om met het Saksische bewind samen te werken nog wel aanwezig zal zijn geweest. Eerst vanaf 1512 rijst er weer verzet bij een deel van de Friese adel, dat daarna spoedig steun zoekt bij Karel van Gelre.

De Registers van de Aanbreng zijn in hoofdstuk IV gebruikt om een indruk te krijgen van de eigendomsverhoudingen in het toenmalige Friesland. Daarbij kwam vast te staan dat in de betrokken grietenijen het grootste deel van de grond werd verpacht. Gebruik door de eigenaar zelf kwam vooral op de klei weinig voor. Daar waar de kwaliteit van de grond slechter was – in de Lage Midden en de Wouden – was het percentage eigen gebruik hoger.[5]

Een belangrijke categorie van eigenaren werd gevormd door kerk, geestelijkheid en kloosters. De Boer berekende voor Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel dat zich daar respectievelijk 44% en 40% van de grond in handen van deze categorie bevond.[6] Er is echter nog een ander verschijnsel, waarover het Register van de Aanbreng ons kan inlichten, en wel de concentratie van het grondbezit in handen van afzonderlijke personen. Het onderzoek naar dit verschijnsel wordt in het navolgende ter hand genomen.

Zoals gezegd, is niet overal de oppervlakte van de grond opgegeven, maar wel de huurwaarde. Het is derhalve in beginsel mogelijk van elke eigenaar na te gaan, waar de onroerende goederen lagen waaruit hij inkomsten trok en hoeveel inkomen hij in totaal ontving uit onroerend goed in de gezamenlijke grietenijen en steden die het register bestrijkt. Deze allesomvattende en zeer tijdrovende verwerking van de gegevens heb ik echter niet ondernomen. In eerste instantie heb ik mij beperkt tot die personen die een totaal inkomen uit onroerend goed van 100 ggld. en meer hadden. Daartoe werd van elke persoon, die verscheidene malen als

3 Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp.126–129.
4 Schwartzenberg, *Placaat- en charterboek II*, p.272.
5 De Boer, De Friesche grond in 1511, p.106. Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp.127–128.
6 De Boer, De Friesche grond in 1511, p.109.

eigenaar in het Register van de Aanbreng voorkomt of die in de grietenijen Menaldumadeel, Franekeradeel en Hennaarderadeel als 'heerschap' dan wel als ontvanger van 'heerschapsrenten' genoteerd staat, of die een adellijke familienaam heeft, per grietenij of stad een fiche aangelegd, waarop zijn inkomsten in de betrokken grietenij of stad werden genoteerd. Het komt veel voor, dat meerdere personen gerechtigd zijn tot één boerderij. Veelal zijn dan de bedragen die ieder van hen toekomen, afzonderlijk genoemd. Waar dit niet het geval is, heb ik aangenomen dat de aandelen gelijk waren. Het totale inkomen van de betrokkenen kan nu worden verkregen door optelling van hun inkomsten in de afzonderlijke grietenijen en steden.

Natuurlijk kunnen er bij deze methode vergissingen en omissies zijn begaan. De kans op omissies is het grootst bij de lagere inkomens, in de tabel opgegeven tussen de 100 en 150 ggld. De trekkers van hogere inkomens komen wel zo vaak in het register voor, dat men die niet licht over het hoofd ziet. Een bron van vergissingen schuilt vooral in de namen van de personen. Bij doorlezing van het register blijkt al spoedig dat een en dezelfde persoon lang niet altijd met precies dezelfde naam werd aangeduid. Deze verschillende schrijfwijzen zullen voor een groot deel reeds in het oorspronkelijke register zijn voorgekomen. Er kunnen echter ook fouten zijn ingeslopen bij het maken van de afschriften voor de bronnenuitgave. Zo wordt Lutke Harinxma te Sneek, weduwe van Skelte Liaukema, meestal genoteerd als vrouw Lut, Loth, Lotka, Lutthy e.d. Skelte Tjaerda te Rinsumageest vinden we o.a. vermeld als Scelto opper Gaest. Dit zijn slechts enkele voorbeelden; het register wemelt van zulke gevallen. Meestal zijn de knopen wel te ontwarren. Dikwijls moeten ze echter worden doorgehakt, waarbij het niet zeker is of er geen fouten zijn gemaakt. Zo is aangenomen dat de aanduidingen Wybe Gerrits en Wike Gerrits in Leeuwarden en Leeuwarderadeel op één en dezelfde persoon betrekking hebben. Van Tjalling Sytses, voorkomend in Leeuwarderadeel, Ferwerderadeel, Westdongeradeel en Oostdongeradeel, is aangenomen dat dit dezelfde is als Tjalling Bottinga in Ferwerderadeel en Tjalling Sytses Botnia in Menaldumadeel. Deze beslissing is vooral gebaseerd op het feit, dat in een lijst van heerschappen uit 1525/26 in al deze grietenijen een 'heer Tzalinck' wordt genoemd.[7]

Honderd procent zekerheid, dat men in zulke gevallen de juiste beslissing neemt, is natuurlijk niet te krijgen. Ik ben mij er dan ook terdege van bewust, dat bij eventuele toekomstige detailonderzoe-

7 *Register van den aanbreng IV*, pp. 48–58.

Hoewel het hier gaat om de rijkdom van de betrokken personen en de inkomens daar inderdaad de beste maatstaf voor zijn, zou het niettemin interessant zijn, de grootte van het grondbezit, waaruit deze inkomens vloeiden, te kennen. Slechts bij benadering kan daarvan uit het Register van de Aanbreng een indruk worden verkregen. In sommige grietenijen is nl. wel de oppervlakte van de landerijen genoteerd. Dit is o.a. het geval bij Oostdongeradeel. Daardoor kan worden vastgesteld dat het inkomen van Wilke Holdinga in deze grietenij – ter grootte van 175 ggld. – betrekking heeft op ongeveer 370 pondematen land, dat is rond 135 ha.[8] De gemiddelde pachtprijs per ha ligt hier dus op ca. 1,30 ggld. Natuurlijk variëerden de pachtprijzen van gebied tot gebied. Sikke Gratinga ontvangt van een boerderij van 120 pm te Minnertsga een pacht van 46 ggld. (1,05 ggld. per ha) en van één van 70 pm bij Harlingen 26 ggld. (1,02 ggld. per ha). Een plaats te Jellum, eigendom van Juw Dekema en bestaande uit 40 pm oudland en 17 pm nieuwland, brengt 30 ggld. op (gemiddeld 1,44 ggld. per ha). De eigendom van Rienk Rioerds Roorda te Menaldum, groot ca. 63½ pm, is getaxeerd op 30 ggld. (1,29 ggld. per ha). Een boerderij bewoond door Jets Gerbets weduwe te Zwichum, groot 12 pm bouwland, 46 pm hooiland en 26 pm weiland, staat genoteerd met een huurwaarde van 26 ggld. (gemiddeld 0,87 ggld. per ha).

Het gemiddelde, althans op de klei, lijkt zo ongeveer op 1 ggld. per ha te hebben gelegen. Dit geeft enige indruk van de omvang van een totaalbezit als dat van Hessel Martena, dat in de buurt van de 1000 ha moet hebben gelegen.

Alvorens de politieke gezindheid van deze grootgrondbezitters nader te bezien, is het gewenst om eerst in het kort de politieke situatie in Friesland aan het begin van de 16e eeuw te schetsen.

Friesland was sinds het midden van de 14e eeuw het toneel geweest van de steeds weer opvlammende strijd tussen Schieringers en Vetkopers. Het betrof hier tegenstellingen binnen de Friese adel, waarin ook de kloosters en steden zich dikwijls mengden. De drijfveren van deze strijd zijn moeilijk te doorgronden. De Friese vrijheid in de betekenis van het niet onderworpen zijn aan een landsheerlijk gezag kan moeilijk als inzet worden beschouwd. Voorzover er pogingen werden gedaan, zulk een landsheerlijk gezag van buitenaf op te leggen, namen beide partijen te dien aanzien een ambivalente houding aan. Beide vertoonden zij namelijk zo nu en dan de

8 Ik houd hier geen rekening met het feit dat er toen in Friesland nog pondematen van afwijkende grootte in zwang waren.

neiging, een landsheer te accepteren, soms zelfs een niet-Friese landsheer. Zo werkten de Vetkopers achtereenvolgens samen met Albrecht van Beieren (1398), Keno tom Broke (1416), Fokko Ukena (1420) en de stad Groningen (2e helft 15e eeuw). De Schieringers namen Jan van Beieren als landsheer aan (1418–1422), terwijl zij er uiteindelijk toe bijdroegen, de Friese vrijheid definitief te elimineren, door in 1498 Albrecht van Saksen in het land te halen. Ten einde raad riepen enige tijd nadien (1514) de Vetkopers de hulp van Karel van Gelre in.

Anderzijds hebben ook beide partijen weer momenten, waarop zij zich verzetten tegen pogingen tot instelling van een landsheerlijk gezag. Soms treden zij daar zelfs 'broederlijk' verenigd tegen op. In 1422 verzoenden zij zich te Groningen en verdreven met hulp van de Hanze en Ocko tom Broke de troepen van Jan van Beieren en diens bondgenoten de Likedelers. In 1456 drijft de dreiging van Filips de Goede tot een nieuw verbond tegen alle landsheren. In 1500 zijn het Vetkopers en Schieringers samen die tegen het Saksische regime, dat zich ontpopte als steeds drukkender, in verzet komen. In al deze gebeurtenissen is weinig te bespeuren van een uitsluitend en principiëel zich inzetten voor een vrijheidsideaal.

Het heeft er dan ook alle schijn van, dat de werkelijke drijfveren voor de partijstrijd voor een belangrijk deel moeten worden gezocht in de sfeer van persoonlijke-, familie- en groepsbelangen. En dat het hierbij in sterke mate ging om de machtsposities in het overheidsapparaat. Deze indruk wordt door een reeks van verschijnselen bevestigd. Zo bedingen de Vetkopers bij hun aanneming van Albrecht van Beieren als landsheer, dat alleen Friezen met ambten zullen worden beleend. Inderdaad vindt er dan een uitdeling van baljuw- en schoutenambten plaats aan Vetkopers. Wanneer de landsheer zich echter niet houdt aan de gemaakte afspraak en ook niet-Friezen in Friesland aanstelt, zijn de Vetkopers onmiddellijk bereid om samen met de Schieringse partij het Hollandse juk weer af te werpen.

De Schieringers komen met Jan van Beieren overeen dat grietmannen en rechters het recht zullen voeren 'in de omgang zoals het vanouds geweest is'. Dit slaat op het stelsel – waarvan vaststaat dat het destijds althans in een deel van Friesland bestond – waarbij het recht op het bekleden van of het kiezen tot functies in bestuur en rechtspraak verbonden was aan de eigendom van bepaalde boerderijen. Dit stelsel bracht met zich mee, dat grootgrondbezitters een relatief grote beschikkingsmacht ten aanzien van deze functies hadden. Aangenomen mag worden dat de Schieringers ook toen reeds grootgrondbezitters waren en derhalve bij een handha-

ving van dit stelsel belang hadden. Hierbij kan nog worden opgemerkt dat één van de grietenijen, waarvan vaststaat dat dit stelsel er reeds in het begin van de 15e eeuw bestond nl. Franekeradeel, lange tijd het bolwerk bij uitnemendheid van Schieringsgezindheid is geweest.

Bij de invoering van het Saksische bewind blijken de Schieringers echter niet meer zulke fervente verdedigers te zijn van genoemd stelsel en daarmee van een stuk Friese vrijheid. Zij maken dan geen bezwaar tegen de invoering van een gecentraliseerde ambtenarenstaat, waarin de benoeming in ambten van bovenaf geschiedt door de landsheer. Voorzover zij bezwaren koesteren, zijn die veeleer gericht tegen de aantasting van hun eigen monopoliepositie, doordat de landsheer ook niet-Friezen in belangrijke overheidsfuncties aanstelt.

Daarentegen is het deze keer juist de Geldersgezinde Vetkoper Janko Douwema die zich opwerpt als kampioen van de Friese vrijheid. Hij wenst Karel van Gelre alleen te erkennen als beschermende bondgenoot en niet als soeverein. Hij heeft, naar zijn eigen bewering althans, een hem door Karel van Gelre aangeboden hoge overheidsfunctie afgeslagen met de mededeling dat hij alleen door de Friezen zelf tot een ambt wenst te worden geroepen. Ook nadat Douwema zich met het Bourgondische bewind heeft verzoend (vanaf 1519) blijft hij streven naar een zekere mate van medezeggenschap van de uit en door Friezen gekozen Staten in zaken van bestuur, rechtspraak en overheidsbenoemingen. Overigens staat hij hierin niet alleen. De Staten persisteren in dit streven naar medezeggenschap ook na de gevangenzetting van Douwema in 1523 en na de definitieve vestiging van het Habsburgse gezag in 1524, tevens het einde van de strijd tussen Schieringers en Vetkopers.

Door Spahr van der Hoek is de hypothese gelanceerd dat het conflict tussen Schieringers en Vetkopers in zijn oorsprong een conflict is geweest tussen het platteland en de opkomende steden.[9] In de loop van de 15e eeuw zijn weliswaar verschuivingen in de partijverhoudingen opgetreden, waardoor sommige steden schieringsgezind en verscheidene hoofdelingen vetkopersgezind zijn geworden. In de grond der zaak zou het echter gaan om een strijd tussen platteland en stad, d.w.z. tussen een traditionele en een nieuwe samenleving.

Hoe plausibel deze verklaring in sommige opzichten ook lijkt, er blijven enkele moeilijkheden aan kleven. In de eerste plaats zijn daar de gesignaleerde verschuivingen in de partijverhoudin-

9 Spahr van der Hoek, *Samenleven*, pp. 79–100.

gen, die vanaf 1400 het beeld wel erg vertroebelen. In de tweede plaats, en dat weegt nog zwaarder, moet worden geconstateerd dat de gelijkstelling Schieringers = strijders voor een traditionele samenleving, en Vetkopers = voorstanders van nieuwe structuren, in het begin van de 16e eeuw niet meer opgaat. Dan blijken immers de Schieringers juist de medestanders te zijn van de nieuwe centralistische, absolutistische en hiërarchische staatsvorm. De Vetkopers daarentegen verzetten zich tegen dit nieuwe en houden vast aan de traditie van medezeggenschap in en decentralisatie van de overheidsmacht.

Het jaar 1511 is dus een tijdstip in de geschiedenis, waarop het Saksische bewind reeds meer dan een decennium de scepter zwaaide in Friesland. Dit bewind had orde en rust geschapen, belangrijke verbeteringen in bestuur en wetgeving tot stand gebracht en het schijnt allengs het vertrouwen van een groot deel der Friezen te hebben gewonnen. Pas in de jaren ná 1511 zullen de tegenstellingen in Friesland weer in alle hevigheid oplaaien. Ze worden dan tevens opgenomen in de grote machtsstrijd tussen Habsburg en Gelre. Daarbij stonden in het algemeen de Schieringers aan de zijde van het Habsburgse bewind, zoals zij voordien het Saksische bewind aanhingen. De Vetkopers sloten zich daarentegen aan bij de hertog van Gelre, nadat zij voordien de steun van Groningen hadden gezocht.

In het thans volgende gedeelte zal worden nagegaan, welke positie degenen, die op de lijst van 68 personen met een inkomen uit onroerend goed van 100 ggld. en meer voorkomen, in de politieke controverse van de periode van ca. 1495 tot 1524 hebben ingenomen. De inlichtingen omtrent de politieke gezindheid van de 68 heb ik voornamelijk gehaald uit de kroniek van Worp van Thabor, Janko Douwema's Geschriften en het Placaat- en Charterboek van Friesland deel II. Daarnaast werden nog aanvullende gegevens geput uit andere bronnen. Voor de genealogische gegevens heb ik bovendien in een aantal gevallen gebruik gemaakt van het Stamboek van de Friese adel en van de inlichtingen die de Encyclopedie van Friesland over sommige van de behandelde personen en families verschaft. Natuurlijk zou ik nog meer literatuur en archivalische bronnen hebben kunnen exploreren, doch al spoedig bleek dat men toch steeds weer dezelfde namen en gebeurtenissen tegenkomt. De marginale opbrengst van deze extra moeite daalt dan ook al spoedig tot vrijwel nihil. Het genealogisch aspect zou ongetwijfeld wel meer kunnen worden uitgediept. Doch, het zij nogmaals opgemerkt, het was mij niet te doen om zoveel mogelijk biografische en genealogische gegevens. Het ging hier slechts om

een globale indruk van de familierelaties.

In bijlage VI.2 passeren alle 68 personen uit bijlage VI.1 de revue in volgorde van hun rijkdom en met opsomming van de gegevens, waaruit met meer of minder grote zekerheid hun politieke gezindheid kan worden afgeleid. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen 'S', 'waarschijnlijk S', 'V', 'waarschijnlijk V' en 'onbekend', waarbij S en V respectievelijk staan voor schieringsgezind en vetkopersgezind.

Er moest natuurlijk worden uitgegaan van een combinatie van gegevens per persoon, waarbij dan bovendien een zekere weging van die gegevens moest plaats hebben. Zo is het blote feit, dat iemand in 1500 meedeed aan het verzet tegen de Saksers, niet voldoende om hem tot 'V' te stempelen. Anderzijds is het in 1525 tot de 'vrije heerschappen' behoren alléén niet genoeg om iemand bij de 'S' in te delen. Overigens moet worden opgemerkt, dat in de groepen 'waarschijnlijk S', 'waarschijnlijk V' en 'onbekend' uiteraard ook personen zitten die een neutrale en/of afwachtende houding in de politieke controverses hebben ingenomen. Verder is het niet te verwonderen, dat in de loop van deze veelbewogen periode sommigen een politieke ommezwaai hebben gemaakt.

Uit bijlage VI.2 valt reeds aanstonds op te maken dat onder de allerrijksten het schieringsgezinde element in sterke mate overwoog. Naarmate men lager in de inkomensschaal komt, ontmoet men meer vetkopersgezinden.

Toen ik de bronnen doornam met het oog op inlichtingen omtrent de politieke gezindheid, kwam ik ook veel namen tegen van personen die niet in de groep van trekkers van een inkomen uit onroerend goed van 100 ggld. en meer voorkomen. Overigens waren in veel gevallen die berichten niet zodanig, dat aan de betrokkenen een bepaalde politieke gezindheid kon worden toegeschreven. Van al die personen heb ik eerst nagegaan, of zij wellicht met een lager totaalinkomen in het Register van de Aanbreng voorkwamen, dan wel of zij geheel in het register ontbraken. Vervolgens heb ik alle personen die ik tot nu toe tegenkwam, ingedeeld in vier groepen:

1. personen met inkomens van 199–906 ggld.,
2. personen met inkomens van 100–197 ggld.,
3. personen met inkomens van 1–99 ggld.,
4. personen die niet in het Register van de Aanbreng voorkomen.

Een tweede indeling werd gemaakt naar hetgeen van hun politieke gezindheid bekend is:

1. personen waarvan de politieke gezindheid onbekend is;
2. personen waarvan alleen bekend is dat zij in 1515 Karel V als heer van Friesland hebben gehuldigd, dat zij in 1525 tot de

vrije heerschappen werden gerekend of dat zij in 1525 grietman waren;
3. Schieringsgezinden;
4. Vetkopersgezinden.

In tabel VI.2 zijn de uitkomsten van dit onderzoek bijeengebracht, terwijl grafiek VI.1 de gegevens in beeld brengen. Uit deze tabel en grafiek blijkt allereerst nog eens duidelijk, dat de groep personen met een inkomen van 199–906 ggld. vrijwel uitsluitend bestond uit Schieringsgezinden. Slechts één persoon uit deze groep is vetkopersgezind. Het is Jemme Juwsma, die in 1512 samen met Tjaerd Mokkema werd onthoofd wegens anti-Saksische activiteiten. Overigens zegt Janko Douwema van deze Juwsma, dat hij uit een van oorsprong Schieringse familie stamde.

In de inkomensgroep 100–197 ggld. blijkt het vetkoperse element te overwegen, terwijl in de groep 1–99 ggld. het aandeel van de vetkopersgezinden nog groter is.

Dat er in de groep 100–197 ggld. toch nog 10 schieringsgezinden voorkomen (in de tabel de nrs. 27, 33, 40, 42, 43, 47, 56, 59, 60 en 67), blijkt bij nader inzien voor een belangrijk deel aan bijzondere omstandigheden te kunnen worden toegeschreven. Zo zijn er nogal wat personen bij, waarvan de rijke ouders of schoonouders nog in leven zijn, zodat te verwachten is dat zij te zijner tijd door erfenissen aanmerkelijk hoger in de inkomensschaal terecht zullen komen. Dit is het geval met Wilke Holdinga (nr. 27), wiens schoonvader Pyter Kamminga (nr. 8) nog leeft; met Wik Hoxwier (nr. 33), waarvan de vader Juw Dekema (nr. 2) nog in leven is; met Goslik Jongema (nr. 43), wiens moeder Wyts (nr. 14) nog leeft; en met Rienk Feikes Kamstra (nr. 60), waarvan de vader (nr. 22) nog in leven is.

Vervolgens zitten er tussen deze schieringsgezinden met inkomens van tussen de 100 en 197 ggld. ook nog een aantal personen, die om andere redenen enigszins uit de toon vallen. Zo is van meester Hemme Oddes (nr. 40) bekend, dat zijn rijkdom als grondbezitter van vrij recente aard was. Volgens Gerbenzon (*Friese brieven*, p. 37) heeft deze stadsschrijver van Leeuwarden in de jaren kort na 1500 een aanzienlijk grondbezit weten op te bouwen.

Jonker Grombach (nr. 56) is met de Saksische hertogen naar Friesland gekomen. Ook zijn grondbezit moet dus in 1511 nog 'jong' zijn geweest. Overigens heeft hij waarschijnlijk ook in Wonseradeel, waarvan het register niet bewaard gebleven is, grond bezeten. Hij wordt althans in deze grietenij als heerschap vermeld in 1525/26.[10]

10 *Register van den aanbreng IV*, p. 54.

Wybe Gerrits (nr. 59) is wellicht van stedelijke of eigenerfde afkomst. Het vermoeden omtrent zijn schieringsgezindheid is trouwens slechts gebaseerd op het feit dat hij in 1522 burgemeester van Leeuwarden was en in 1525 tot de vrije heerschappen wordt gerekend.

Lou Donia (nr. 67) is een zeer bijzonder geval. Hij was in 1496 door Westergo aan de Groningers in gijzeling gegeven, omdat de laatsten 8000 ggld. hadden betaald om de troepen van Nittert Fox en Dan van Thiel uit Westergo te houden. Westergo bleef ten aanzien van de terugbetaling in gebreke. Na vier jaar in gijzeling te hebben gezeten, heeft Donia toen ten einde raad zelf 3000 ggld. betaald om vrij te komen. Daarvoor moest hij echter bezittingen verkopen, die jaarlijks 200 ggld. rente opbrachten. Het heeft tot 1536 geduurd voordat Westergo werd veroordeeld om aan de erfgenamen van Donia de aldus gelegen schade te vergoeden.[11] Dit alles betekent dat Lou Donia, wanneer hem deze strop niet was overkomen, in 1511 op de 14de plaats in de inkomensschaal zou hebben geprijkt.

Er blijven dus slechts over Sybrand Roorda (nr. 42) en Douwe Rienks Glins (nr. 47) als personen die weliswaar als schieringsgezind kunnen worden beschouwd, doch niettemin in de inkomensgroep 100–197 ggld. zitten.

In de groep van personen die niet in het Register van de Aanbreng voorkomen is het aantal vetkopersgezinden ook groter dan het aantal schieringsgezinden. Bij deze groep is overigens de categorie van hen wier politieke gezindheid niet bekend is, zeer groot. Dit zijn vrijwel allemaal personen, die in het register van edelen van 1505 worden genoemd. Dat zij in het Register van de Aanbreng van 1511 ontbreken, kan komen omdat zij inmiddels waren overleden, of omdat zij buiten het door het register bestreken gebied bezittingen hadden, ofwel omdat zij in 1511 nog geen eigen onroerende goederen bezaten aangezien hun ouders of andere erflaters nog in leven waren.

Het grote aantal in de groep van personen die niet in het Register van de Aanbreng voorkomen, doch wel in 1515 of 1525 respectievelijk als huldigers van Karel V, als vrije heerschappen of als grietmannen genoteerd staan, kan uit soortgelijke factoren worden verklaard. Dit kunnen lieden zijn die in 1511 nog geen onroerende goederen bezaten omdat ze nog niets hadden geërfd. Er zijn er waarschijnlijk ook bij, die onroerende eigendommen bezaten in andere grietenijen en steden dan die welke in het Register van de Aanbreng voorkomen.

11 SCHWARTZENBERG, *Placaat- en charterboek II*, pp. 55–57.

Al met al mag worden geconcludeerd dat deze gegevens een opvallende correlatie tussen rijkdom en politieke gezindheid openbaren. Hoe hoger in de inkomenspyramide, hoe groter het percentage Schieringers. Hoe lager in die pyramide, hoe hoger het percentage Vetkopers.

Deze samenhang, waarop onlangs ook door Spahr van der Hoek is gewezen,[12] is zo frappant dat de vraag moet worden gesteld of dit alles niet te mooi is om waar te zijn. De verdenking dat er een systematische fout in het materiaal schuilt, ligt voor de hand. Die fout zou dan wellicht daarin kunnen liggen dat de met het Saksische bewind sympathiserende schieringsgezinden een grotere bereidheid hebben gehad om de waarde van hun eigendommen eerlijk aan te geven dan de zich tegen dat bewind opstellende vetkopersgezinden. De schrijver van de Tegenwoordige Staat uit de tweede helft van de achttiende eeuw was van mening dat een dergelijke discrepantie in de aangifte zich inderdaad had voorgedaan. Hij schrijft daarover: 'Ook is de belasting der Florenen, op onderscheiden plaatsen der Provincie, niet volkomen gelykmaatig, naar dien de zulken, die den Hertog het meest vreesden, of driftige Voorstanders zyner Regeeringe waren, meer Goudguldens aangaven, dan wel anderen.'[13] De juistheid van deze bewering, waarvoor de schrijver van de Tegenwoordige Staat overigens geen enkel bewijs aanvoert, moet echter naar mijn mening ernstig in twijfel worden getrokken. In de eerste plaats kan, zoals in het voorgaande reeds is opgemerkt, de bereidheid om het Saksische bewind te gehoorzamen, in 1511 nog vrij algemeen aanwezig worden geacht. Pas vanaf 1512 is er weer een omvangrijk verzet opgelaaid. Dit argument is echter op zichzelf genomen ontoereikend. Het Register van de Aanbreng zelf kan een veel deugdelijker bewijs leveren. Daartoe heb ik van al die dorpen, waarin de oppervlakte van de grond is opgegeven en waarin zowel schieringsgezinden als vetkopersgezinden eigendommen hadden, nagegaan wat de gemiddelde huurwaarde per pondemaat was van het door de beide groepen aangegeven grondbezit. Het resultaat van dit onderzoek is neergelegd in bijlage VI.3.

Daaruit blijkt dat slechts in 11 van de 26 onderzochte dorpen het bezit van schieringsgezinden met een hogere gemiddelde huurwaarde is aangegeven dan dat van de vetkopersgezinden. In 12 dorpen doet zich echter het omgekeerde voor. In drie dorpen is alle bezit voor een vaste huurwaarde per pm. aangegeven. Twee dorpen vallen op doordat daar de huurwaarde aangegeven door de

12 Spahr van der Hoek, *Samenleven*, pp. 86–87.
13 *Teg. St. IV*, p. 339.

schieringsgezinden aanmerkelijk hoger ligt dan die door vetkopersgezinden aangegeven. Het zijn Wouterswoude en Hilaard. In het eerstgenoemde dorp blijkt die afwijking geheel veroorzaakt te worden door een post ten name van Skelte Tjaerda. Daarbij zijn 40 pm. fennen (weiland) en 40 pm. meden (hooiland) tezamen voor een huurwaarde van 27 ggld. genoteerd. Dat levert een gemiddelde op van 0,34 ggld. per pm. Dit gemiddelde steekt ver uit boven dat van alle overige aangegeven posten in Wouterswoude, hetwelk variëert tussen 0,03 en 0,20 per pm. Deze afwijking kan natuurlijk een gevolg zijn van het feit dat het hier gaat om landerijen die in kwaliteit ver uitsteken boven de rest van de onder dit dorp gelegen landerijen. Het is echter ook zeer wel mogelijk dat bij het opstellen van het register is vergeten, bij deze post een hoeveelheid bouwland te noteren. Het is namelijk opvallend dat de combinatie van alléén fennen met alléén meden in een dergelijke omvang, elders in dit dorp niet voorkomt. Vrijwel alle aangiften hebben betrekking op fennen èn meden èn zaadland. Bij aangifte van slechts één of twee van genoemde categorieën gaat het meestal om kleine percelen van hooguit 9 pm. Slechts één aangifte heeft betrekking op uitsluitend 23 pm fennen.

In Hilaard wordt het hoge gemiddelde voor de schieringsgezinden vooral bepaald door de aangifte van 25 pm. land voor 22 ggld., door Ede Martena e.a. Ook hier gaat het mogelijkerwijs om uitzonderlijk goed land, of ligt de oorzaak in een foutieve notering van de oppervlakte. Beide gesignaleerde afwijkingen zijn niet van die aard dat zij ernstig afbreuk doen aan de algemene indruk. Deze algemene indruk is, dat er geen sprake is geweest van een stelselmatig lagere aangifte van de huurwaarde door de vetkopersgezinden in vergelijking met de schieringsgezinden.

Een ander verschijnsel dat de aandacht trekt is, dat de personen die met de hoogste inkomens in bijlage VI.1 prijken, nagenoeg allen hoge regeringsfuncties – zoals Raad in het Hof, Raad van de Hertog of Raad des Konings – hebben bekleed tijdens het Saksische en Habsburgse bewind. Duidelijk is dat te zien in de nu volgende opsomming, waarin de 22 rijksten uit bijlage VI.1 nog eens staan vermeld en dan nu met hetgeen van hen bekend is omtrent het bekleden van overheidsfuncties.

1. *Hessel Martena.* Vermeld als Raad in het Hof e.d. 1499, 1500, 1512, 1515. Geridderd 1515. Overleden 1517.
2. *Juw Dekema.* Potestaat van Friesland 1494. Vermeld als Raad in het Hof e.d. 1500 en 1512. Grietman Baarderadeel 1510. Overleden 1523.

3. *Rienk Eminga alias Kamminga.* Vermeld als Raad in het Hof e.d. 1499, 1500, 1512, 1515, 1527.
4. *Frans Minnema.* Vermeld als Raad in het Hof 1504 en 1512. Olderman van Leeuwarden 1500 en 1504. Grietman van Leeuwarderadeel 1502. Rentmeester-generaal van Friesland 1504. Overleden ca. 1512.
5. *Skelte Tjaerda.* Vermeld als Raad in het Hof 1499.
6. *Swob Hottinga geb. Sjaerda.* Echtgenoot Jarich H. wordt in 1499 vermeld als Raad in het Hof.
7. *Gerrold Herema.* Vermeld als Raad in het Hof 1515 en 1527.
8. *Pyter Hajes Kamminga.* Lid van de raad van de potestaat 1494. Grietman van Leeuwarderadeel en Tietjerksteradeel 1506–1510. Overleden 1521.
9. *Doeke Martema's kinderen.* Eén van deze kinderen, Keimpe M., was Raad in het Hof e.d. in 1515 en 1527. Werd geridderd in 1515.
10. *Jemme Juwsma.* Vetkopersgezind; in 1512 onthoofd.
11. *Lutke Liaukema geb. Harinxma.* Echtgenoot Skelte L. was Raad in het Hof geweest in 1499 en 1500 en gestorven in 1503.
12. *His Feitsma alias Jelgersma geb. Herema.* Echtgenoot Hessel Jelgers Feitsma was overleden in 1505.
13. *Tjaerd Burmania.* Vermeld als Raad in het Hof e.d. 1512, 1515, 1516 en 1527. Grietman, rentmeester en dijkgraaf van Het Bildt in 1515–1523.
14. *Wyts Jongema geb. Juwsma.* Zoon Goslik J. wordt vermeld als Raad in het Hof e.d. in 1512 en 1515; grietman van Wonseradeel in 1523.
15. *Hobbe Hermana.* Van hem zijn geen bijzonderheden over het bekleden van overheidsfuncties bekend.
16. *Rienk Kamstra.* Er wordt een Rienk Kamstra vermeld als Raad in het Hof in 1515 en als Raadsheer van de Koning in 1516.
17. *Ritske Jukkema.* Geen bijzonderheden over het bekleden van overheidsfuncties.
18. *Take Obbema alias Heemstra.* Vermeld als Raad van de Potestaat in 1494; als Raad in het Hof in 1499.
19. *Pyter Jans.* Burgemeester van Leeuwarden in 1522.
20. *Tjalling Sytses Bottinga.* Vermeld als Raad in het Hof in 1515 en 1527. Geridderd in 1515.
21. *Hette Dekema.* Zoon van Juw (nr. 2). Hette zelf was in 1517 grietman van Baarderadeel.
22. *Feike Kamstra.* Grietman van Leeuwarderadeel in 1495.

Uit het vorenstaande blijkt overduidelijk dat de 22 rijkste personen vrijwel allemaal in de bronnen één of meer malen voorkomen

als bekleders van de hoogste overheidsfuncties. Wanneer het om weduwen gaat, dan hebben hun overleden echtgenoten meestal zulke functies bekleed.

Het samengaan van rijkdom met het bekleden van de hoogststaatsambten gaat echter niet in alle gevallen op. Er zijn op het eerste gezicht twee uitzonderingen in de vorm van personen, die wèl zulke hoge ambten hebben bekleed, maar in het Register van de Aanbreng met een lager totaalinkomen voorkomen of daarin geheel niet worden vermeld. Het laatste is het geval met Here Hottinga, die in 1500 Raad van het Hof is. Aangezien hij echter reeds voor 1511 is overleden, is het logisch dat hij niet in de het Register van de Aanbreng voorkomt. Juw Bottinga wordt in 1527 als Raad vermeld. Zijn inkomen bedraagt volgens het Register van de Aanbreng slechts 73 ggld. Hij ontvangt echter in 1517 goederen te Holwerd, Blija, Hogebeintum, Hallum enz., die vroeger van zijn ouders zouden zijn afgeperst door Jouke Reiners.[14] Sindsdien is hij dus hoger in de inkomensschaal terecht gekomen.

De eindconclusie uit dit alles kan zijn, dat de bekleders van de hoogste staatsambten nagenoeg zonder uitzondering werden gerekruteerd uit de allerrijksten.

Vervolgens kan er nog een ander opvallend verschijnsel worden gesignaleerd. In de opsomming van de persoonlijke gegevens in bijlage VI.1 is reeds enige aandacht aan de familierelaties besteed. Teneinde hierin een nog duidelijker inzicht te krijgen, zullen in het onderstaande nogmaals de 22 rijksten de revue passeren, thans met vermelding van al hun familierelaties binnen de totale groep van personen op de lijst van 68. Daaruit zal blijken dat in deze groep van 22 rijksten – tevens vrijwel allen schieringsgezind en dragers van hoge staatsambten – bijna alle personen met één of meer anderen binnen de genoemde groep verwant zijn, en daarnaast ook nog met verscheidene personen die lager in de lijst van 68 voorkomen.

1. *Hessel Martena.* Schoonzoon van Swob Hottinga geb. Sjaerda (6). Broer van Doeke Martena (9). Zwager van Juw Dekema (2), via diens tweede echtgenote Trijn Hottinga, en waarschijnlijk zwager van Tjalling Bottinga (20). Bovendien geparenteerd aan Gerrold Herema (7) en oom van Hette Dekema (21). Volgens Hettema-Halmael I, p.268, ook nog zwager van Skelte Tjaerda (5), doch dit klopt niet met hetgeen op blz.374 van hetzelfde werk bij de genealogie Tjaerda staat vermeld. Wel was Hessel een oom van Skelte Tjaerda's vrouw.
2. *Juw Dekema.* Schoonzoon van Swob Hottinga geb. Sjaerda (6). Zwager van Hessel Martena (1) en wellicht van Doeke Martena

14 SCHWARTZENBERG, *Placaat- en charterboek II*, p.348.

(9) en van Tjalling Bottinga (20). Vader van Wik Hoxwier geb. Dekema (33), en van Hette Dekema (21) (volgens Hettema-Halmael I, p. 89). Zwager van His Gerrolts Feitsma (12). Schoonvader van Sikke Bokkes Gratinga (25) en van Rinsk en Tryn, dochters van Rienk Pyters Kamstra (16). Geparenteerd aan Gerrold Herema (7). Wellicht familie van Rienk Eminga (3) en van Pyter Hajes Kamminga (8) via diens moeder Doedt Dekema?

3. *Rienk Eminga alias Kamminga.* Zwager van Pyter Kamminga (8). Wellicht familie van Juw Dekema (2) via schoonmoeder Doedt Dekema? Broer van Syts Eminga (28) en Sjuk Eminga (37). Zwager van Aede Keimpes Jongema (38). Schoonvader van een dochter van Frans Minnema (4).
4. *Frans Minnema.* Schoonzoon van Lutke Liaukema geb. Harinxma (11), van His Feitsma alias Jelgersma geb. Herema (12) en van Tryn Hommema geb. Foppinga (54). Zwager van Hobbe Takes Hermana (15). Schoonvader van Wytse, zoon van Rienk Eminga alias Kamminga (3), Here, zoon van Sybrand Roorda (42), Syts, zoon van Sytse Eminga (28), Wyts, dochter van Goslik Juwinga of Jongema (43), Sikke, zoon van Skelte Liaukema (11) en Joost Heres Okkinga, waarschijnlijk broer van Lolle Heres Okkinga (61).
5. *Skelte Tjaerda.* Zwager van Tjalling Bottinga (20) via diens eerste vrouw Ansk (Reinsk) Scheltinga (Idsinga), en van een Johan Roorda (44), via diens vrouw Tieth Scheltinga. Schoonzoon van Worp Tjaerda en Jouk Martena, een zuster van Hessel Martena (1).
6. *Swob Hottinga geb. Sjaerda.* Schoonmoeder van Hessel Martena (1) en Juw Dekema (2) en waarschijnlijk van Tjalling Bottinga (20). Schoonzuster van Wyts Jongema (14). Tante van Luthia Sjaerda, de vrouw van Gerrold Herema (7). Grootmoeder van Hette Dekema (21). Waarschijnlijk geparenteerd aan Feike Kamstra (22).
7. *Gerrold Herema.* Broer van Sybrand Agges Herema (34). Zwager van Epe Liaukema (55) en Doeke Hajes Rinia, zoon van Haje Doekes Rinia (58). Aangetrouwde neef van Swob Hottinga geb. Sjaerda (6) en daardoor geparenteerd aan Hessel Martena (1) en Juw Dekema (2). Neef (oomzegger) van His Feitsma alias Jelgersma geb. Herema (12). Schoonvader van Skelte, kleinzoon van Lutke Liaukema (11), Aesge, zoon van Aesge Hoxwier (33), Hette, zoon van Aesge Hoxwier (33), en Sikke, zoon van Pyter Kamminga (8).
8. *Pyter Hajes Kamminga.* Zwager van Rienk Eminga alias Kamminga (3). Wellicht familie van Juw Dekema (2) via moeder

Doedt Dekema? Schoonvader van Tryn, dochter van Gerrold Herema (7), Wilke Bottes Holdinga (27), Tjaerd Rienks Burmania (13), en Tjaerd, zoon van Goslik Jongema (43).

9. *Doeke Martena's kinderen.* Doeke was broer van Hessel Martena (1). Zwager van Tjaerd Burmania (13) en van Ansk Tjerks Juwinga van Walta, weduwe van Auke Keimpes Unia (24). Doeke was wellicht tevens familie van Juw Dekema (2) via diens eerste echtgenote Ydt Unia?
10. *Jemme Juwsma.* Neef van Gerbrand Mokkema (29). Wellicht familie van Wyts Jongema geb. Juwsma (14) en Tjets Heringa geb. Juwsma (51)?
11. *Lutke Liaukema geb. Harinxma.* Dochter van Wyts Jongema (14). Halfzuster van Goslik Jongema (43). Schoonmoeder van Frans Minnema (4). Schoonzuster van Epe Liaukema (55). Kleinzoon Skelte is getrouwd met dochter van Gerrold Herema (7).
12. *His Feitsma alias Jelgersma geb. Herema.* Schoonzuster van Juw Dekema (2) via haar eerste echtgenoot Ruurd Hettes Dekema. Tante van Gerrold Herema (7) en Hette Dekema (21). Schoonmoeder van Frans Minnema (4) via diens tweede echtgenote Luts Feitsma. Schoonmoeder van Hobbe Takes Hermana (15) en Sjuk Eminga (37). Grootmoeder van Luts Liaukema, die gehuwd was met Sikke, een zoon van Juw Dekema (2) en broer van Hette Dekema (21).
13. *Tjaerd Burmania.* Via eerste echtgenote zwager van Doeke Martena (9) en van Ansk Tjerks Juwinga van Walta, weduwe van Auke Keimpes Unia (24). Via tweede echtgenote schoonzoon van Pyter Kamminga (8).
14. *Wyts Jongema.* Moeder van Lutke Liaukema geb. Harinxma (11) en Goslik Jongema (43). Schoonzuster van Swob Hottinga geb. Sjaerda (6). Wellicht familie van Jemme Juwsma (10)?
15. *Hobbe Takes Hermana.* Schoonzoon van His Feitsma (12). Zwager van Frans Minnema (4). Schoonvader van Lolle Heres Okkinga (61) en van Kinsk, dochter van Fokke Ropta (65). Waarschijnlijk via tweede vrouw geparenteerd aan Ritske Liuwes Jukkema (17)?
16. *Rienk Pyters Kamstra.* Neef (oomzegger) van Feike Kamstra (22). Neef (cousin) van Rienk Feikes Kamstra (60). Zwager van Wik Hoxwier geb. Dekema (33). Schoonvader van Jarich en Hette (21), zonen van Juw Dekema (22).
17. *Ritske Jukkema.* Waarschijnlijk geparenteerd aan Hobbe Takes Hermana (15) via diens tweede vrouw Ael Worps Jukkema. Dochter Ael Ritskes Jukkema trouwde met Juw Unia, zoon van Ansk (24).

18. *Take Obbema alias Heemstra.* Waarschijnlijk geparenteerd aan Minke (62) en Frouk Heemstra (68).
19. *Pyter Jans.* Geen familierelaties bekend.
20. *Tjalling Sytses Bottinga.* Zwager van Skelte Tjaerda (5) en een Johan Roorda (44). Waarschijnlijk schoonzoon van Swob Hottinga (6), zwager van Hessel Martena (1) en Juw Dekema (2), oom van Hette Dekema (21).
21. *Hette Dekema.* Zoon van Juw Dekema (2), broer van Wik Hoxwier (33), kleinzoon van Swob Hottinga (6). Schoonzoon van Rienk Pyters Kamstra (16). Neef (oom- resp. tantezegger) van Hessel Martena (1), His Feitsma (12) en waarschijnlijk van Tjalling Bottinga (20). Zwager van Sikke Gratinga (25) en Luts Liaukema, waarschijnlijk kleindochter van Lutke Liaukema geb. Harinxma (11).
22. *Feike Kamstra.* Vader van Rienk Kamstra (60). Oom van Rienk Pyters Kamstra (16) en Sasker Heringa (zie nr. 51). Waarschijnlijk geparenteerd aan Ansk Unia (24) en de Sjaerda's (nr. 6).

Tenslotte dient in dit verband nog een heel ander verschijnsel te worden besproken, nl. dat van de verbeurdverklaring van eigendommen van vetkopersgezinden en de schenking ervan aan aanhangers van de landsheer. Het Placaat- en Charterboek bevat talrijke berichten daarover uit de jaren 1516 en 1517.[15] Deze gegevens zijn samengebracht in bijlage VI.4. In het algemeen is niet de omvang van het verbeurdverklaarde bekend. De laatste kolom van bijlage VI.4, waarin het inkomen uit onroerend goed volgens het Register van de Aanbreng staat genoteerd, dient dan ook alleen om een indruk te geven van de grootte van de vermogens die door verbeurdverklaring werden getroffen. Welk gedeelte van deze vermogens is verbeurdverklaard, is niet bekend.

Onder degenen, waarvan eigendommen zijn geconfisqueerd, treffen we een aantal bekenden aan uit de groep personen met inkomens uit grondbezit van 100 ggld. en meer. Er blijken echter ook veel personen met kleinere vermogens het slachtoffer van verbeurdverklaring te zijn geworden. Bovendien zijn er een aantal namen bij, die in het Register van de Aanbreng niet voorkomen. Bij degenen, aan wie verbeurdverklaarde goederen zijn geschonken, bevinden zich opvallend veel niet-Friezen en mensen waarvan de landaard niet kan worden vastgesteld. Met elkaar zijn dat er 33 van de in totaal 49 begunstigden. Slechts 16 zijn duidelijk Friezen en daarvan behoren er 9 tot de adel. Het lijkt er sterk op dat het Boergondische bewind deze verbeurdverklaringen heeft aangegre-

15 SCHWARTZENBERG, Placaat- en charterboek II, pp. 334–359.

pen om een aantal trouwe aanhangers en dienaren, waaronder veel niet-Friezen, te belonen met eigendommen in Friesland. Ook een aantal van de zeer rijken uit 1511 treffen we aan onder de begunstigden. Over het algemeen krijgt men de indruk dat deze overdracht van eigendommen heeft bijgedragen tot een zekere mate van verschuiving van de rijkdom van Friezen naar niet-Friezen en van minder rijk naar rijk.

VI.3. Afkomst en politieke gezindheid tijdens de opstand

Zoals in de vorige paragraaf reeds werd aangestipt, bleef ook na de onderwerping van Friesland aan Karel V de Friese adel een afweerhouding aannemen tegenover de centralistische en absolutistische neigingen van het Habsburgse bewind. Gedurende de gehele periode 1524–1580 trachtten de Staten van Friesland, waarin de adel de boventoon voerde, een zeker minimum aan medezeggenschap in het landsbestuur te verdedigen. Dit gebeurde met fluctuerende intensiteit en met wisselend succes. Een goed overzicht hiervan wordt gegeven door Woltjer.[16]

Het ligt in de lijn der verwachtingen dat de Staten in deze worsteling om medezeggenschap niet een volledige eensgezindheid ten toon hebben gespreid. In het algemeen is over de verhoudingen binnen de Staten niet veel bekend. Maar de ene keer, dat zulks wel expliciet het geval is, blijken er scherpe tegenstellingen te bestaan. In 1537 liet de regering nl. een onderzoek instellen naar het verloop van een statenvergadering, omdat daarin een bede was geweigerd als gevolg van de afwijzing door de regering van bepaalde eisen van de Staten. Uit het verslag van dit onderzoek blijkt dat een minderheid de bede wel wil toestaan, ondanks de onwelwillende houding van de regering. Deze minderheid bestond, voorzover bekend, uit personen die hun vooraanstaande positie te danken hadden aan het Habsburgse bewind.[17] De onenigheid inzake de tegenover de regering aan te nemen houding loopt in deze statenvergadering zozeer op, dat er zelfs scheldpartijen plaats grijpen. Deze gebeurtenissen kunnen worden beschouwd als een uiting van een nog steeds voortlevende controverse. Een controverse nl. tussen aan de ene kant degenen die een aantal vormen van participatie in de staatsmacht gerealiseerd wensten te zien – zoals de inspraak van de Staten in het landsbestuur in het algemeen en de

16 Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, pp.14–42. Zie ook Theissen, *Centraal gezag*, pp.102–109, 381–384, 397–410, 432–445.
17 Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, pp.47–48.

benoeming van pastoors en liefst ook van grietmannen door de stemgerechtigden in het bijzonder – en aan de andere kant degenen die bereid waren zich te voegen in een centralistisch en absolutistisch staatsbestel, ditmaal in de vorm van de Habsburgse monarchie.

Dat de beweegredenen voor de houding die men in deze aannam, van persoon tot persoon verschillend zullen zijn geweest, ligt voor de hand. Ook kan worden verwacht, dat niet ieder der betrokkenen zich te allen tijde duidelijk opstelde in deze controverse, doch dat sommigen tussenstandpunten hebben ingenomen en anderen tussen de beide uitersten werden heen en weer geslingerd. Het gaat er hier echter om, te constateren dat dit tweetal standpunten als grondtoon in het politieke leven aanwezig was en dat deze controverse, ook al leidde zij niet altijd tot uitbarstingen als in 1537, latent aanwezig bleef. Dit laatste wordt bevestigd door het feit, dat de controverse zich wederom duidelijk liet gelden in de tijd van de Opstand. Weliswaar gaan er dan ook godsdienstige tegenstellingen in meespelen en daardoor wordt de zaak iets gecompliceerder. Immers, er blijken aanhangers van het Habsburgse bewind te zijn, die niettemin een zekere ruimte aan de kerkhervorming willen toestaan, terwijl er aan de andere kant personen zijn die zich weliswaar kritisch opstellen tegenover de absolutistische neigingen van genoemd bewind, doch desondanks trouw blijven aan de katholieke kerk.[18]

Nochtans mag naar mijn mening worden gesteld dat naarmate iemand het beter kon vinden met het bestaande gezag, hij ook sterker geneigd was om trouw te blijven aan de gevestigde kerk, temeer waar dit gezag zich in zo sterke mate identificeerde met de zaak van deze kerk. Omgekeerd zal iemand die kritischer stond tegenover de absolutistische en centralistische trekken van het Habsburgse bewind, ook in kerkelijk opzicht naar een rebelsere houding zijn overgeheld, of althans een tolerantere houding ten aanzien van de ketterij hebben voorgestaan. Deze constatering vindt trouwens steun in veel van hetgeen over de geschiedenis van Friesland in die tijd bekend is en waarvan Woltjer zulk een diepgaande uiteenzetting heeft gegeven.[19] Het meest pregnant vinden we haar bevestigd in twee belangrijke contemporaine stukken, nl. in de tekst van het Klein-Compromis en in de aanhef van de Conscriptio Exulum. Het Klein-Compromis werd in 1566 te Leeuwarden gesloten door een vijftigtal aanzienlijken en was gericht tegen de politiek van de stadhouder Aremberg, die wilde optreden tegen het opkomende protestantisme. Het verbond werd Klein-Compromis

18 WOLTJER, *Friesland in hervormingstijd*, pp. 221, 222, 238.
19 WOLTJER, *Friesland in hervormingstijd*, hfdst. VIII–XVI.

genoemd ter onderscheiding van het bekende Verbond der Edelen, dat ook wel Groot-Compromis werd genoemd. Volgens Woltjer was het Klein-Compromis sterk protestants gekleurd.[20] Voor ons is echter nog belangrijker dat de deelnemers elkaar met nadruk beloofden, zich te verzetten tegen elke krenking van 'oude privilegien, heercommen ende gewoenten', een voor die tijd welhaast stereotype formulering voor de afweer tegenover centralisme en absolutisme. Daarentegen staat in de aanhef van de Conscriptio Exulum – een lijst van personen die Friesland in 1580 als bannelingen of vluchtelingen hebben verlaten – dat deze mensen uit hun vaderland zijn gegaan 'om den Catol. Appostol. ende Romscher Religie ende mede om den obedientie ende getrouwicheyt van Conl. Majt. van Hispanien, onsen erflijken Here van Vrieslandt.'[21]

Het lijkt op grond van het voorgaande dan ook niet te gewaagd om de personen die deelnamen aan het Klein-Compromis globaal te beschouwen als exponenten van de 'medezeggenschapstraditie' – zo men wil van het Friese nationalisme – en de in de Conscriptio vermelde personen als mensen die niet alleen trouw wensten te blijven aan de kerk van de contra-reformatie doch die tevens door dik en dun aanhangers van het Habsburgse regime bleven.

Op deze manier is het mogelijk om van een groot aantal vooraanstaande Friezen vast te stellen, welke houding zij in de jaren 1566–1580 in de toenmalige controverse hebben aangenomen. Nu zijn er uit deze tijd niet, zoals in 1511, gegevens bekend over de vermogensstructuur van deze groep. Een onderzoek naar een eventuele correlatie tussen rijkdom en politieke gezindheid is dus ditmaal niet mogelijk. Wel kan worden nagegaan, uit welke families de betrokkenen afkomstig waren en welk politiek standpunt de leden van die families in het eerste kwart van de 16e eeuw hebben ingenomen. In het kort komt de vraag hierop neer: bestaat er enige correlatie tussen de houding van leden van de maatschappelijke bovenlaag in Friesland in de tijd van de Opstand en de politieke gezindheid van hun voorouders aan het begin van de 16e eeuw?

Ter beantwoording van deze vraag zullen wij thans eerst de deelnemers aan het Klein-Compromis de revue laten passeren. Deze groep kan worden aangevuld met personen, waarvan Woltjer de deelname aan het Klein-Compromis niet kon vaststellen doch waarvan wel bekend is dat zij aan het Groot-Compromis hebben meegedaan. Bovendien zijn er nog een aantal namen van mensen, die niet als deelnemers aan Klein- of Groot-Compromis bekend staan, doch die wel genoemd worden in de 'Cathalogue des gentil-

20 WOLTJER, *Friesland in hervormingstijd*, p.163.
21 Conscriptio, pp.326–327.

hommes confederez.'. Van alle drie categorieën vindt men de namen achterin het boek van Woltjer.[22]

Bijlage VI.5 behelst al deze personen met daarbij hetgeen omtrent de dragers van dezelfde familienamen uit het begin van de 16e eeuw bekend is. Dit is natuurlijk een ruwe methode. Een meer genealogische aanpak, waarbij de afstamming van de betrokkenen precies wordt nagegaan, zou beter zijn, maar ook tijdrovender. De duidelijkheid van de uitkomsten rechtvaardigt in dit geval echter het gebruik van de ruwere methode.

De resultaten van dit onderzoek zijn in tabel VI.3 samengevat. Daarbij zijn buiten beschouwing gelaten de familienamen waarover uit het eerste kwart van de 16e eeuw in het geheel geen gegevens beschikbaar zijn. Uit deze tabel blijkt, dat er in totaal 57 familienamen in Klein- en Groot-Compromis en Cathalogue voorkomen, die we tevens kennen uit het begin van de 16e eeuw. Van die 57 zijn er 19, waarvan de politieke gezindheid in genoemde periode niet kon worden vastgesteld. Van de resterende 38 namen blijken er in het begin van de 16e eeuw 20 uitsluitend door vetkopersgezinden te worden gedragen. Slechts 4 namen treffen we uitsluitend bij schieringsgezinden aan. Dan zijn er nog een aantal namen, waarvan de dragers in het begin van de 16e eeuw in meer dan één groep voorkomen. Indien we deze namen 'eerlijk' verdelen over de twee hoofdgroepen, dan ziet het resultaat er als volgt uit:

'schieringsgezind' + 'schieringsgezind en onbekend' + $\frac{1}{2}$ × 'schieringsgezind en vetkopersgezind en onbekend' = 11.

'vetkopersgezind' + 'vetkopersgezind en onbekend' + $\frac{1}{2}$ × 'schieringsgezind en vetkopersgezind en onbekend' = 27.

Uit het voorgaande mag met een grote mate van waarschijnlijkheid worden afgeleid, dat onder degenen die voor en tijdens de opstand zich kritisch opstelden tegenover het Habsburgse bewind, het aantal personen uit families, die aan het begin van de 16e eeuw vetkopersgezind c.q. geldersgezind waren, overwoog.

Thans zal de andere kant van de medaille aan de orde komen. Daartoe behandel ik in bijlage VI.6 uit de Conscriptio Exulum die personen, die familienamen hebben waarover ook iets bekend is uit de periode 1500–1525. Deze beperking tot slechts een gedeelte van alle vermelde personen is in dit geval nodig, omdat de Conscriptio in totaal meer dan 800 namen behelst, waarvan het grootste deel toebehoort aan geestelijken, burgers en boeren, die veelal slechts met voornaam en patronymicum zijn aangeduid. Tabel VI.4

22 Woltjer, Friesland in hervormingstijd, pp.318–324.

geeft een systematisch overzicht van de resultaten van het uitgevoerde onderzoek.

Van de in totaal 60 familienamen in de Conscriptio, die tevens bekend zijn uit het begin van de 16e eeuw, kan betreffende 10 de politieke gezindheid in genoemde periode niet worden vastgesteld. Van de overblijvende 50 namen blijken er in het begin van de 16e eeuw 25 uitsluitend door schieringsgezinden te worden gedragen. Daarentegen zijn er slechts 5 bij met een uitsluitend vetkopers verleden. Wanneer de namen, die aan het begin van de 16e eeuw in meerdere groepen voorkomen, ook hier worden verdeeld over de twee hoofdcategoriën, dan verschijnt het volgende resultaat:

$$S + (S + O) + \tfrac{1}{2}(S + V) + \tfrac{1}{2}(S + V + O) = 33.$$

$$V + (V + O) + \tfrac{1}{2}(S + V) + \tfrac{1}{2}(S + V + O) = 17.$$

Het is duidelijk dat we hier nagenoeg het spiegelbeeld aantreffen van hetgeen tabel VI.3 laat zien. Onder degenen die in 1580 en volgende jaren Friesland ontvluchtten omwille van hun godsdienstige of politieke overtuiging, overheersen telgen van schieringsgezinde geslachten. Het heeft er alle schijn van, dat de positie die de leden van de maatschappelijke bovenlaag in Friesland kozen in de tegenstelling tussen enerzijds het medezeggenschapsstandpunt en een zekere mate van hervormingsgezindheid in kerkelijke aangelegenheden, en anderzijds de onvoorwaardelijke trouw aan landsheer en gevestigde kerk, in sterke mate werd bepaald door familietraditie. Of tijdens de Opstand ook een sociaal verschil tussen rijksten en minder rijke aanzienlijken hierop van invloed is geweest, zoals dat in de periode 1500–1525 het geval was, kan niet exact worden aangetoond. Niettemin is het vrij waarschijnlijk, dat over het algemeen de families, die in het eerste kwart van de 16e eeuw deel uitmaakten van de groep van de allerrijksten, daartoe ook in het derde kwart van die eeuw nog behoorden. Immers, de gewoonte om binnen de eigen groep te trouwen, alsmede het bekleden van hoge ambten, zal de instandhouding van de vermogensposities hebben bevorderd.

VI.4. Verdere ontwikkeling van de maatschappelijke bovenlaag

Deze ontwikkeling zal allereerst worden onderzocht aan de hand van de samenstelling van de groep der grietmannen op een aantal tijdstippen in de periode 1500–1800.

De grietman functioneert sinds de dertiende eeuw in Friesland

als rechter en bestuurder van het plattelandsdistrict, de zogenaamde grietenij. Deze functionaris werd in de Middeleeuwen – evenals zijn mederechters, de 'eheran' – jaarlijks volgens een toerbeurtensysteem aangewezen uit de eigenaren en/of gebruikers van die boerderijen die deel uitmaakten van de zgn. rechtsomgang.[23] Het bestaan van zulk een rechtsomgang in de Middeleeuwen staat weliswaar slechts voor de grietenijen Franekeradeel, Baarderadeel en Utingeradeel onomwonden vast.[24] Niettemin zijn er aanwijzingen dat dit systeem vrij algemeen in Friesland gold. Zo wordt in de overeenkomsten tussen de Schieringers en Jan van Beieren uit de jaren 1418–1421 o.a. bepaald dat grietmannen en rechters het recht zullen voeren 'in de ommegang zoals het vanouds geweest is'.[25]

Het Saksische en Habsburgse bewind bracht in dit opzicht een ingrijpende verandering. De grietmannen werden nu door de centrale overheid benoemd. In het voorgaande is reeds opgemerkt dat dit één van de nieuwigheden was, die bij de Friese staten op verzet stuitten.[26] Na de vestiging van de Republiek wordt de procedure dan ook weer drastisch gewijzigd. In aansluiting op de middeleeuwse situatie gaat men het recht om de grietman – en andere functionarissen – te kiezen, definitief verbinden aan de eigendom van bepaalde, stemdragende onroerende goederen. In de loop van de 17e eeuw vormt zich dan geleidelijk een regentenstand, die door het opkopen van stemdragende eigendommen de politieke macht in het algemeen en de beschikkingsmacht over de ambten in het bijzonder tot zich trekt. Dit oligarchiseringsproces, dat vooral voor de tweede helft van de 17e eeuw duidelijk kan worden vastgesteld, wordt verderop in dit hoofdstuk nader bekeken.

Thans zal eerst worden nagegaan, hoe de groep der grietmannen was samengesteld in de jaren 1525, 1574, 1623, 1675, 1749 en 1795. De gegevens betreffende de eerstgenoemde drie jaren ontleen ik aan de lijsten van grietmannen die in deel IV van de uitgaven van het Register van de Aanbreng voorkomen.[27] Voor het jaar 1525 worden daarin 28 namen genoemd. Van de latere 30 grietenijen had Het Bildt toen nl. nog niet de status van grietenij verworven. Voorts waren er twee gevallen, waarin één grietman twee grietenijen bestuurde. Het Kruisland, later gevoegd bij Kollumerland, is in 1525 als afzonderlijke grietenij vermeld.

In 1574 wordt Het Bildt nog steeds niet onder de grietenijen ge-

23 *Gesch. v. Frl.*, p.170.
24 *Enc. v. Frl.*, p.544.
25 SCHWARTZENBERG, *Placaat- en charterboek I*, pp.403 e.v., 420, 426.
26 Zie paragraaf VI.3.
27 *Register van den aanbreng IV*, pp.48–64, 127–128.

noemd, zodat het totale aantal grietmannen in dat jaar 29 bedroeg. In de opgave van 1623 ontbreken de namen van de grietmannen van Wonseradeel, Wymbritseradeel en Ooststellingwerf. Deze leemte kon worden opgevuld met behulp van gegevens uit de grietmannenlijsten van Van Sminia en Andreae.[28] Deze lijsten leverden ook de namen betreffende 1675.

De gegevens voor het jaar 1749 heb ik ontleend aan de Quotisatiekohieren van dat jaar, voorzover nodig aangevuld met gegevens uit de Speciekohieren en de werken van Van Sminia en Andreae.

In bijlage VI.7 wordt een opsomming gegeven van de personen die het grietmansambt in genoemde jaren hebben bekleed. Tabel VI.5 vat deze gegevens samen. Daarbij is een indeling gemaakt in drie categorieën:[29]

1. Friese adel. Dit zijn leden van de families die, voortgekomen uit Middeleeuwse hoofdelingengeslachten, tijdens de Republiek werden beschouwd als behorend tot de Friese adel.
2. Overige Friezen. Zij waren afkomstig uit de groep van rijke eigenerfde boeren en stedelijke burgers, en zijn door middel van het opkopen van stemdragende goederen en veelal via universitaire studie en lidmaatschap van het Hof van Friesland, het hoogste rechtscollege, doorgedrongen in de regentenstand.
3. Niet-Friezen. In de 16e eeuw is er een aantal niet-Friese dienaren of gunstelingen van het Saksische en Habsburgse bewind. In de 17e en 18e eeuw gaat het om leden van families, die door huwelijken met Friezinnen of via functies aan het stadhouderlijke hof of in het leger, in Friesland terecht zijn gekomen en daar in de regentenstand zijn opgenomen.

Uit tabel VI.5 wordt allereerst duidelijk, dat in de tijd van het Habsburgse bewind het grietmansambt geenszins een privilege was van de Friese adel. Het adellijke element was in 1525 reeds in de minderheid en is tot 1575 verder achteruitgegaan. Daarentegen nam tezelfdertijd het aandeel van niet-adellijke Friezen en niet-Friezen toe. Onder de niet-adellijke Friezen bevinden zich in 1525 zelfs twee personen wier familienaam duidt op herkomst uit ambachtelijk milieu: Pelser en Kuiper.

Teneinde enige indruk te krijgen van de verandering die deze benoemingspolitiek van het Habsburgse bewind in Friesland heeft teweeggebracht, is het gewenst een vergelijking te maken met de onmiddellijk voorafgaande periode. Daartoe heb ik in bijlage VI.8

28 Baerdt van Sminia, *Nieuwe naamlijst van grietmannen.* Andreae, *Nalezing op de nieuwe naamlijst van grietmannen.*
29 Bij deze indeling is gebruik gemaakt van het artikel van Visser, Adel en 'Adel'.

de namen opgenomen van grietmannen die vermeld worden in oorkonden uit de periode 1476–1500, aangevuld met gegevens uit de werken van Van Sminia en Andreae. Dit materiaal geeft de indruk dat vóór 1500 de adel nog de boventoon voerde onder de grietmannen. Duidelijk is ook dat het niet-Friese element dan nog geheel ontbreekt. Het Habsburgse bewind heeft er kennelijk naar gestreefd, de traditionele positie van de Friese adel in bestuur en rechtspraak te verzwakken en door de benoeming van andere, meer gezagsgetrouwe functionarissen een volgzamer ambtenarenapparaat op te bouwen.[30] Die begunstiging van niet-Friezen en niet-adellijke Friezen bij de benoemingspolitiek zal ongetwijfeld hebben bijgedragen tot het misnoegen van de Friese adel over genoemd bewind.

Na het verdwijnen van het Habsburgse regime heeft de adel echter kans gezien, althans in de begintijd van de Republiek, zijn positie weer te versterken. Dat blijkt uit de gegevens voor het jaar 1623. Niet-Friezen komen dan geheel niet meer onder de grietmannen voor. De adel heeft sterk de overhand. Het gonst van de oude adellijke namen zoals Aylva, Burmania, Eysinga e.d.

Bij nadere beschouwing blijken de grietmannen van 1623 grotendeels namen te dragen, die we in de tijd van de Opstand tegenkwamen in Groot- en Klein-Compromis en Cathalogue des Gentilzhommes Confederez. Van de 19 adellijke grietmannen in 1623 zijn er negen met familienamen die uitsluitend in genoemde lijsten voorkomen. Slechts één is er met een familienaam die uitsluitend in de Conscriptio Exulum vermeld staat. Zes treffen we in beide bronnen aan, en drie in geen van beide.

Het vervolg van tabel VI.5 toont aan dat er in principe in de overheersende positie van de adel niet veel veranderd is gedurende het bestaan van de Republiek. Weliswaar is sinds 1623 het aantal personen van oude Friese adel, dat het grietmansambt bekleedde, steeds verder achteruitgegaan en is het burgerlijke en eigenerfde element enigszins versterkt. De achteruitgang van de oorspronkelijke Friese adel is echter grotendeels gecompenseerd door de verschijning van steeds meer personen van 'buitenlandse' adel in de grietmansambten (Vegelin, Schwartzenberg, Van Haren, Rengers enz.). Samen met de oude Friese adel vormden deze families tijdens de Republiek de gewestelijke adel. Gedeeltelijk behoorden zij eigenlijk reeds uit hoofde van hun afkomst tot de oude Friese adel. Dit geldt b.v. voor het geslacht Van Burmania Rengers. Voor het overige werd de integratie van de import-adel bevorderd door lange

30 Enno van Gelder, Friesche en Groningsche edelen, p. 87.

aanwezigheid in Friesland en op den duur ook door huwelijken met leden van de oude Friese adel. Vastgesteld kan worden dat de adel als geheel tot aan het einde van de Republiek numeriek bleef domineren in de grietmansambten.

In dit verband kan ook nog een ander verschijnsel worden gesignaleerd, nl. dat meerdere leden van hetzelfde geslacht het grietmansambt bekleden. Dit komt in 1525 en 1574 nog slechts sporadisch voor. In 1525 zijn er twee Burmania's en twee Dekema's. In 1623, 1675, 1749 en 1795 doet zich deze concentratie bij een klein aantal families echter in sterke mate voor. In deze ontwikkeling, die ook door Guibal is gesignaleerd,[31] wordt de toenemende oligarchisering, waarvan in het voorgaande reeds even sprake was, weerspiegeld.

Een ander opvallend fenomeen is, dat de Friese adel gedurende de hele beschouwde periode vooral grietmansambten bekleedde in het noordwesten en noorden van de provincie, dat is dus het gebied waar we reeds in 1511 relatief veel eigendom van adellijke grootgrondbezitters vonden. De eigenerfde en burgerlijke regentenfamilies vinden we daarentegen overwegend in de grietmansambten in het oosten, midden en zuidwesten van de provincie. Zoals in het vervolg van dit hoofdstuk zal worden aangetoond, waren in laatstgenoemde gebieden in 1640 nog veel stemgerechtigde boerderijen in eigendom bij de boeren.[32] Het opkopen van deze stemdragende plaatsen in de tweede helft van de 17e eeuw is blijkbaar vooral gebeurd door de niet-adellijke families, die aldus een duurzame positie in de regentenstand wisten te veroveren.

Een andere bron die enig licht op de lotgevallen van de maatschappelijke bovenlaag kan werpen, wordt gevormd door de namen van hen die in de 17e eeuw tot raadsheren in het Hof van Friesland zijn benoemd. Het Hof van Friesland was de hoogste rechterlijke instantie in het gewest en de raadsheren behoorden tot de hoogste ambtsdragers. De namen van de in de periode 1578 tot 1699 benoemde raadsheren – samen met het jaar van benoeming en de namen van ouders en echtgenoten – worden vermeld in het boek van Sickenga.[33] Uit deze gegevens is allereerst tabel VI.7 samengesteld. Daaruit blijkt dat in de 17e eeuw het burgerlijk-eigenerfde element onder de raadsheren domineerde en dat dit element in de loop van die eeuw is versterkt. De pregnantere weergave van het cijfermateriaal in tabel VI.8 brengt dit nog sterker tot uiting. Thans wordt duidelijk dat tot ca. 1650 de twee groepen – adel en niet-adel

31 Guibal, Democratie en oligarchie, pp. 87–88.
32 Zie paragraaf VI.5.
33 Sickenga, *Het hof van Friesland.*

– elkaar ongeveer in evenwicht hielden. Na 1650 neemt echter het aantal benoemingen van adellijke raadsheren sterk af, terwijl dan het burgerlijk-eigenerfde element de boventoon gaat voeren. Het lijkt erop dat de personen van burgerlijke en eigenerfde afkomst eerder zijn doorgedrongen in het raadsheersambt dan in het grietmansambt. Immers, zoals we in het voorgaande zagen, was in 1623 van het aantal grietmannen slechts 1/3 van burgerlijk-eigenerfde afkomst. Bij de raadsheersbenoemingen is deze groep echter reeds vóór 1650 enigszins in de meerderheid.

Een en ander hangt waarschijnlijk samen met de wenselijkheid dat een raadsheer de universitaire rechtenstudie moest hebben voltooid. Bij de Poincten Reformatoir uit 1672 – een reeks hervormingsvoorstellen ten aanzien van het staatsbestel – werd een voltooide rechtenstudie zelfs conditio sine qua non voor de benoeming tot raadsheer. Dit betekent dat bij de raadsheersbenoemingen de universitaire titel een belangrijke voorwaarde was, terwijl voor grietmansbenoemingen het bezit van stemdragende boerderijen van veel meer gewicht was. Doordat de adel reeds veel stemdragende eigendommen bezat, had hij ten aanzien van de bekleding van grietmansambten een voorsprong. In de mogelijkheid tot het verwerven van universitaire titels stonden echter beide groepen in een gelijke positie. Op den duur heeft de burgerlijk-eigenerfde groep zich echter ook een duurzame plaats verworven in de ambten, waarover de beschikkingsmacht verbonden was aan het stemrecht. Deze ontwikkeling wordt verderop bekeken. Het begin van de doordringing van deze groep in de regentenstand ligt echter over het algemeen bij het raadsheerschap. In een artikel over de maatschappelijke bovenlaag in Friesland in de 18e eeuw, heeft Van Lennep hier ook op geattendeerd.[34]

Met het zojuist geponeerde hangt een verschijnsel samen, waaraan thans enige aandacht zal worden besteed, nl. de gerichtheid van de burgerlijk-eigenerfde regentengroep op de universitaire studie. Daartoe maak ik gebruik van de gegevens betreffende de inschrijving aan de universiteit van Franeker, te vinden in het Album Studiosorum.[35] In de tabellen VI.9 en VI.10 wordt een overzicht gegeven van het aantal inschrijvingen in achtereenvolgende perioden van respectievelijk leden van enige Friese adellijke families en leden van een aantal niet-adellijke regentenfamilies. Teneinde het beeld niet scheef te trekken, zijn alleen families opgenomen, die in de tweede helft van de 18e eeuw niet reeds waren uitgestorven.

De tabellen laten zien, dat bij de niet-adellijke regentenfami-

34 Van Lennep, Vroege en late regenten in Friesland, p. 95.
35 *Alb. Stud. Ac. Fran. I.*

lies het gemiddeld aantal inschrijvingen in de loop van de 17e eeuw aanzienlijk toeneemt. terwijl bij de adel dat gemiddelde het hoogst is in de eerste helft van de 17e eeuw en daarna geleidelijk afneemt. Nu behoeft dit op zichzelf niet te betekenen dat in het algemeen bij de adel de belangstelling voor een universitaire vorming is verminderd. In de eerste plaats is het aantal onderzochte families niet representatief te achten voor de gehele groep. Bovendien is het goed mogelijk dat de adel in toenemende mate andere universiteiten dan die van Franeker is gaan bezoeken. Niettemin harmoniëert de uit deze tabellen naar voren komende tendens met de reeds gedane constatering dat de adel in het algemeen de universitaire studie niet nodig had als springplank naar de regentenstand. Daar komt bij dat de zonen van de Friese adel een zekere voorkeur blijken te hebben gehad voor een militaire loopbaan. Dit wordt geopenbaard door gegevens omtrent de benoemingen tot hoofdofficier. Deze gegevens zijn ontleend aan het register van resoluties en plakkaten[36] en verwerkt in tabel VI.11.

De benoemingen, die bekend zijn van vóór 1650, zijn zo gering in aantal, dat uit de verdeling ervan over de diverse groepen geen verregaande gevolgtrekkingen kunnen worden gemaakt. Toch is het opvallend, dat men daarbij nog geen leden van burgerlijke en eigenerfde regentenfamilies aantreft en dat de Friese adel dan nog in de meerderheid is. Daarentegen biedt de tweede helft van de 17e eeuw een geheel andere aanblik. Het eigenerfde en burgerlijke element verwerft dan een kwantitatief belangrijke positie in de hoofdofficiersrangen van het Friese leger. Het streeft hierin echter de adel niet voorbij. In de eerste helft van de 18e eeuw is zelfs het relatieve aandeel van de burgerlijk-eigenerfde regentengroep weer aanzienlijk lager, terwijl dat van de adel op peil is gebleven. Duidelijk is dat de adel in het algemeen en de Friese adel in het bijzonder zich in de periode 1650–1750 goed handhaaft in de hoofdofficiersrangen. Dit verschijnsel is des te opmerkelijker, wanneer men bedenkt dat het aantal Friese adellijke families in deze periode beduidend is verminderd door uitsterving.

Op dit uitsterven van regentenfamilies in het algemeen en van adellijke families in het bijzonder zal thans iets nader worden ingegaan, aangezien dit verschijnsel ongetwijfeld te maken heeft met de in dit hoofdstuk behandelde verschuivingen in de samenstelling van de maatschappelijke bovenlaag. Om een indruk van deze uitsterving te verkrijgen, heb ik in de Encyclopedie van Friesland van alle edele, eigenerfde en burgerlijke geslachten, waarvan leden

36 *Reg. Res. Plac.*, pp.135–136, 445–446, 463–466.

belangrijke regentenposten hebben bekleed, nagegaan of ze zijn uitgestorven dan wel nog voortleven. In geval van uitsterving werd zoveel mogelijk de tijd genoteerd, waarin dat heeft plaats gehad. Het resultaat van dit onderzoek is neergelegd in tabel VI.12.

Daarin valt op dat vooral in de periode 1600–1750 nogal wat van deze geslachten zijn uitgestorven. Wanneer we speciaal onze aandacht richten op de Friese edele geslachten, dan blijkt het aanwezige aantal hiervan zich als volgt te hebben ontwikkeld (ik houd nu geen rekening met de 9 geslachten, waarvan de lotgevallen onbekend zijn):

1500: 65 edele geslachten
1550: 63 edele geslachten (achteruitgang sinds 1500: 3%)
1600: 58 edele geslachten (achteruitgang sinds 1550: 8%)
1650: 46 edele geslachten (achteruitgang sinds 1600: 21%)
1700: 34 edele geslachten (achteruitgang sinds 1650: 26%)
1750: 21 edele geslachten (achteruitgang sinds 1700: 38%)
1800: 16 edele geslachten (achteruitgang sinds 1750: 24%)

Vooral na 1600 is het aantal friese adellijke families dus sterk afgenomen. De oorzaak van deze ontwikkeling moet worden gezocht in demografische grootheden, zoals huwelijksfrequentie, huwelijksleeftijd, geboortecijfers en sterftecijfers. Om hier inzicht in te krijgen, is een uitgebreid demografisch onderzoek nodig, o.a. op basis van genealogieën van de betrokken families.[37] Zulk een detailonderzoek zal in het kader van onze studie niet worden uitgevoerd. Wel kan worden gewezen op een zeer notoir verschijnsel, te weten de gewoonte bij de Friese adel om zijn huwelijkspartners praktisch uitsluitend binnen de eigen groep te zoeken. Om dit aan te tonen kom ik terug op het boek van Sickenga over het Hof van Friesland in de 17e eeuw. Daarin zijn nl. van de benoemde raadsheren ook de namen van de ouders en de eventuele echtgenoten vermeld. Op grond hiervan zijn de tabellen VI.13 en VI.14 samengesteld; zij geven resp. de namen van adellijke en niet-adellijke raadsheren met de namen van hun moeders en vrouwen.

Opvallend komt daarin tot uiting, hoe adellijke en niet-adellijke raadsheren – hoewel zij zich op grond van hun ambt toch op gelijk maatschappelijk niveau bevonden – ten aanzien van hun familierelaties volkomen van elkaar gescheiden waren. De raadsheren uit de Friese adel hebben nagenoeg allemaal moeders en vrouwen van Friese adel. Slechts drie personen van niet-Friese adel zijn in de

37 Voor Amsterdam en Zierikzee is dat gedaan door Van Dijk en Roorda, Sociale mobiliteit.

groep opgenomen, te weten Van Roussel, wiens moeder een Stania was en die zelf met een Burmania was getrouwd; Von Andrée, uit een Pommers riddergeslacht, eveneens gehuwd met een Burmania; Doys, van Gelderse adel, wiens tweede echtgenote een Unia was. Namen van Friese niet-adellijke geslachten komen we bij de moeders en vrouwen van de adelijke raadsheren niet tegen.

De niet-adellijke raadsheren hebben over het algemeen niet-adellijke moeders en vrouwen. Enige uitzonderingen zijn hier echter wel. Zo is Knijff met een AEbinga van Humalda gehuwd, Lycklama met een Galama. Ook enige andere namen, die wellicht tot de oude Friese adel moeten worden gerekend, komen voor: Herbranda, Rinia, Aysma en Hettinga. Niettemin is het uiteenvallen in twee welhaast 'waterdicht' van elkaar gescheiden groepen zeer frappant. Er is slechts één naam, die in beide groepen voorkomt, nl. Humalda.

Wanneer we dezelfde analyse op de grietmannen in de 17e en 18e eeuw toepassen, dan blijkt het gesignaleerde verschijnsel zich ook daar voor te doen, hoewel in mindere mate. De op grond van gegevens uit de werken van Van Sminia en Andreae samengestelde tabel VI.15 toont dit aan.

Deze beperking tot de eigen groep, die het Friese regentendom en dan vooral de adel zich oplegde in de keuze van een huwelijkspartner zal ongetwijfeld demografische gevolgen hebben gehad. De mogelijkheid om een geschikte huwelijkspartner te vinden, is hierdoor verkleind. Dit zal de huwelijksfrequentie hebben verminderd en wellicht de huwelijksleeftijd verhoogd. Over die huwelijksfrequentie kan nog het volgende worden opgemerkt. Aan de werken van Van Sminia en Andreae zijn ook gegevens te ontlenen over het aantal ongehuwd gebleven grietmannen. Daaruit blijkt dat in de 17e eeuw van alle benoemde grietmannen er slechts 7% ongehuwd zijn gebleven (12 van de 166), terwijl dat in de 18e eeuw 17% bedroeg (20 van de 115).

Al met al aanwijzingen dat de adel door zijn maatschappelijke kieskeurigheid inzake de huwelijkskeuze zich in een demografisch nadelige positie heeft gemanoeuvreerd. Waarschijnlijk is mede hierdoor het snelle uitsterven van regentengeslachten in deze periode bevorderd.[38]

38 Ook elders doet zich in deze tijd het verschijnsel van uitstervende aristocratieën voor. Zie o.a. HENRY, *Anciennes familles génevoises*. HOLLINGWORTH, The demography of the British peerage. VAN DIJK en ROORDA, Sociale mobiliteit.

VI.5. Oligarchisering in de tweede helft van de 17e eeuw

Reeds enige malen is in het voorgaande gewag gemaakt van de versterkte oligarchisering van de Friese samenleving in de loop van de 17e en 18e eeuw. Evenals in andere delen van de republiek, heeft ook in Friesland een regentenpatriciaat kans gezien om in deze periode een sterk oligarchisch bewind te vestigen. Een steeds kleiner wordende groep van regentenfamilies slaagde erin, een steeds vastere greep te krijgen op de bestuurlijke en rechterlijke macht, met daaraan verbonden de zo belangrijke beschikkingsmacht over de ambten.

De middelen die de regenten aanwendden om in de 17e en 18e eeuw de greep op de overheidsmacht te verwerven en te behouden, waren in Friesland in velerlei opzicht dezelfde als elders, nl. het sluiten van acten van correspondentie, het vormen van vriendschappen of ligues, het opstellen van almanakken van toerbeurten voor de onderlinge verdeling van de zogenaamde ambulatoire ambten, en niet te vergeten de onderlinge handel in ambten.[39]

Al deze middelen om de greep op de macht te verwerven en te behouden zouden echter aan de Friese regenten niet voldoende houvast hebben geboden, indien deze regenten niet tevens hadden gezorgd, de beschikking te krijgen over de uiteindelijke grondslag van de macht in het gewest, te weten het stemrecht. Dit stemrecht was vanouds verbonden aan bepaalde boerderijen en – in enkele uitzonderingsgevallen – aan plattelandshuizen. Tijdens de Republiek waren het in het algemeen de eigenaren van deze stemdragende boerderijen en huizen, die stemgerechtigd waren. Hierbij moet nog worden opgemerkt, dat katholieken uitgesloten waren van het stemrecht en dat vanaf de tweede helft der 17e eeuw bovendien het stemrecht van corporatieve eigendommen – d.w.z. eigendommen van kerk, pastorie, weeshuizen e.d. – als 'caduc' werd beschouwd[40].

Om te laten zien, welke invloed de stemgerechtigden in Friesland hadden, is in bijlage VI.9 de staatsinrichting van dit gewest tijdens de Republiek in een schematische voorstelling weergegeven.[41]

Aan de basis van het schema bevinden zich de stemgerechtigden ten plattelande en de magistraten en vroedschappen der steden.

39 Verg. voor het oligarchiseringsproces in Holland en Zeeland met name Roorda, *Partij en factie*. Veel andere verschijnselen, die in deze paragraaf worden besproken, deden zich eveneens in Holland en Zeeland voor, zoals endogame huwelijksgewoonten en toenemende verwantschap binnen de regentengroep alsmede de verenging van die groep (Roorda, *Partij en factie*, pp. 50–52).
40 Guibal, *Democratie en oligarchie*, pp. 62–85. Algra, *Ein*, pp. 143–158.
41 Hierbij werd voornamelijk uitgegaan van Guibal, *Democratie en oligarchie*.

Deze groepen werden beschouwd als de dragers van de souvereiniteit. De staatsrechtelijke structuur van de Friese steden komt in principe overeen met die in de Hollandse steden: de magistraten en vroedschappen vulden zichzelf aan door middel van coöptatie. Onze aandacht zal zich verder uitsluitend richten op het platteland. De stemgerechtigden aldaar kozen per dorp bij meerderheid van stemmen de bekleders van bestuurlijke, rechterlijke en kerkelijke ambten in hun dorp. In de grietenij – de Friese plattelandsgemeente – werd gekozen bij meerderheid van dorpen. Op deze wijze werd o.a. een drietal voor het grietmansambt aangewezen, waaruit vervolgens Gedeputeerde Staten een persoon kozen, die dan door de Stadhouder werd benoemd. Ook andere bestuurlijke en rechterlijke ambten in de grietenij werden op vergelijkbare wijze vervuld. Eveneens bij meerderheid van dorpen werden telken jare door iedere grietenij 2 volmachten naar de Staten gekozen, één uit de adel en één uit de eigenerfden. De Staten waren ingedeeld in 4 kwartieren: 3 plattelandskwartieren benevens het kwartier der steden. Binnen de kwartieren vielen de beslissingen bij meerderheid van grietenijen; in de Staten bij meerderheid van kwartieren, waarbij doorgaans 2½ kwartier als meerderheid gold. De Staten benoemden jaarlijks per kwartier de Gedeputeerde Staten: ieder plattelandskwartier leverde 2 Gedeputeerden, de steden 3. De stadhouder werd voor het leven benoemd door de Staten; vanaf 1675 werd het stadhouderschap erfelijk verklaard in mannelijke lijn voor de Friese Nassau's. De Staten benoemden eveneens de raadsheren in het Hof van Friesland, het hoogste rechtscollege. Hun aanstelling had plaats voor het leven. De Staten beslisten tenslotte nog over de bekleding van een groot aantal andere gewichtige ambten, zoals lid van de Staten-Generaal, van de Raad van State, van de Admiraliteit, e.d. Voor de bekleding van deze zogenaamde ambulatoire ambten werden reeds vanaf de eerste helft der zeventiende eeuw almanakken ingevoerd, een soort rooster volgens welke deze ambten langs de verschillende grietenijen zouden rouleren. Het grietmansambt ontleende zijn aantrekkelijkheid mede aan deze bijkomende ambulatoire ambten.

Het in bijlage VI.9 gegeven schema, hoewel onvolledig en alleen de grote lijnen aangevend, laat duidelijk zien hoe alomvattend de invloed van de stemgerechtigden in Friesland was. Dit staatsbestel had dan ook, zeker voor die tijd, zeer democratisch kunnen zijn. Dat kan, in het voetspoor van Guibal, worden aangetoond met de volgende cijfers.[42] Het totale aantal stemmen bedroeg rond 10.000; het aantal inwoners van het platteland bedroeg tijdens de Repu-

42 GUIBAL, *Democratie en oligarchie*, pp. 76–77.

bliek gemiddeld rond 100.000. De verhouding van het aantal stemmen tot het aantal inwoners was dus als 1 staat tot 10. Zetten we daar nu eens de verhouding voor geheel Nederland in het midden van de 19e eeuw naast. Die zag er toen zo uit: voor de verkiezing van de Tweede Kamer als 1:36, voor de gemeenteraadsverkiezingen als 1:21. Pas met de kieswet Van Houten (1896) kwam de verhouding op 1:9.

Wat de verhouding van het aantal stemmen tot het aantal inwoners betreft, was Friesland dus tijdens de Republiek een nogal democratisch land. Maar met dit theoretische verhoudingsgetal is dan ook wel zo ongeveer alles over die democratie gezegd. Zelfs al houdt men rekening met het feit dat op het niveau van grietenij en dorp nog wel bepaalde vormen van medezeggenschap van bijzitters, dorpsvolmachten en kerkvoogden bestonden[43], het eindoordeel moet toch luiden dat in de praktijk van democratie weinig of niets terecht kwam. Dat komt doordat de regenten als grootgrondbezitters over veel stemmen beschikten en dat stemmenbezit ook nog vergrootten door de aankoop van stemdragende boerderijen.

Een beslissende fase in deze concentratie van stemmen bij de regenten ligt in de tweede helft van de 17e eeuw. Dit kan worden aangetoond met behulp van de stemkohieren van 1640 en 1698. Deze stemkohieren waren registers waarin alle stemdragende boerderijen en huizen waren opgetekend. Oorspronkelijk werden die registers in de grietenijen bewaard. In 1640 besloten de Staten van Friesland, de stemkohieren voor de hele provincie te herzien en de dubbelen ervan op de provinciale griffie te bewaren. In 1698 heeft er opnieuw van provinciewege een herziening van alle stemkohieren plaats gehad en toen werden deze kohieren van 1698 samen met die van 1640 gedrukt en in 6 dikke folianten gebonden.[44] Dat geschiedde zodanig, dat steeds op de linkerbladzijde de namen van eigenaar en gebruiker van elke stemdragende plaats in 1640 werden afgedrukt en op de tegenoverliggende rechterbladzijde deze gegevens betreffende dezelfde boerderijen e.d. in 1698. Voorts moest daarbij worden aangetekend, welke eigenaren katholiek waren, omdat zij van het stemrecht waren uitgesloten. In de kohieren werd dit aangegeven door de aantekening 'papist' of 'catholijcq Romein' bij het betreffende kohiernummer. Dat deze boerderijen toch nog in het kohier zijn vermeld, komt doordat het stemrecht juridisch verbonden was aan de grond, en dus niet aan een bepaalde persoon. Wanneer dan ook de eigendom overging van katholieke in niet-katholieke hand, dan herleefde in zo'n geval het stemrecht.

43 Zie hierover VAN BUIJTENEN, *De grietenij Idaarderadeel*, pp. 67–94.
44 *Stem-cohieren 1640 en 1698.*

Het stemrecht van boerderijen in eigendom bij katholieken was dus niet definitief vervallen, maar het was 'slapende'.

die meerderheid hebben, een kruisje waar de meerderheid in handen van de corporaties is (alleen in 1640) en een open driehoek een dorp waar geen der categorieën de absolute meerderheid heeft. In 1640 wordt dat ontbreken van een absolute meerderheid veelal veroorzaakt door de stemmen die het eigendom zijn van de corporaties. Omdat zij toen het stemrecht nog hadden, zorgen zij er in veel gevallen voor, dat geen der 3 groepen een absolute meerderheid haalt. In 1698 komt de open driehoek veel minder voor. De corporatieve goederen hebben dan geen stemrecht meer en het ontbreken van een absolute meerderheid kan dus slechts voorkomen als beide overige categorieën elk evenveel stemmen in een bepaald dorp hebben.

Uit deze kaarten is reeds te zien, hoe het regentenpatriciaat zijn electorale macht heeft uitgebreid. Het totale aantal dorpen waar het de meerderheid der stemmen bezat, is tussen 1640 en 1698 toegenomen van 64 tot 180, dit is van 19 % tot 53 % van het totale aantal dorpen, dat rond 340 bedroeg. De kaarten tonen ook aan, dat in 1640 de electorale macht van de regentengroep reeds groot was in de noordelijke kleistreken en dat die macht in de periode tot 1698 verder is doorgedrongen in het oosten en zuiden van de provincie.

De kaarten VI.4 en VI.5 geven de situatie per grietenij weer. Hierin treden de verschuivingen nog duidelijker aan het licht. Terwijl de regenten in 1640 nog slechts in 4 grietenijen de absolute meerderheid der dorpen hadden, was dat in 1698 het geval in 17 van de in totaal 30 grietenijen.

Wanneer we vervolgens kijken naar de situatie per kwartier, dan zien we verhoudingen zoals aangegeven in tabel VI.17. Hieruit blijkt dat in 1640 de regentengroep nog in geen der kwartieren de absolute meerderheid van de grietenijen beheerste. Het kwartier Zevenwouden is dan zelfs nog stevig in handen van de groep boeren en burgers. In 1698 echter ligt het principieel anders. De categorie regenten heeft dan de meerderheid in Oostergo en Westergo. In Zevenwouden heeft geen van beide categorieën de absolute meerderheid. Indien men nu bedenkt, dat in de Staten 2½ kwartier als meerderheid geldt, dan is het duidelijk dat de regenten als groep in 1698 de Staten praktisch beheersten. Hun ontbreekt nog slechts één dorp in elk van de twee grietenijen in de Zevenwouden, waar geen absolute meerderheid aanwezig is, nl. in Schoterland en Ooststellingwerf. Overigens kan hierbij worden opgemerkt dat het regentenpatriciaat na 1698 zijn positie in dit kwartier verder heeft verstevigd. Zo hadden de regenten in de grietenij Opsterland in 1698 nog maar een krappe 30 % van het totaal aantal stemmen in handen. In 1728 was hun aandeel gegroeid tot ruim 45 %.[46]

46 Berekend naar VAN DER WIELEN. *Opsterland*, p. 93.

Behalve deze verschuivingen in de machtsverhoudingen, komt uit het cijfermateriaal nog iets anders naar voren, nl. de aanwijzing dat het streven van de regenten naar de macht in het gewest zeer rationele trekken bevatte. Rationeel in die zin, dat men de meerderheid van stemmen met zo weinig mogelijk kosten trachtte te verwerven. Om dat te laten zien, zij er nogmaals aan herinnerd dat in de dorpen weliswaar bij meerderheid van stemmen werd gekozen, doch in de grietenij bij meerderheid van dorpen. Hoewel het stemmenaantal per dorp zeer uiteenliep – er waren dorpen van meer dan 100 stemmen doch ook dorpen van slechts 5 stemmen – had toch elk dorp één volwaardige stem in de grietenij. Wilde men dus een grietenij beheersen, dan was het efficiënt om in de eerste plaats te streven naar de meerderheid van stemmen in de kleinste dorpen.

Dat deze tendentie inderdaad aanwezig was, kan op de volgende manier worden aangetoond. In de tabellen VI.18 en VI.19 zijn voor 1640 resp. 1698 die grietenijen opgenomen, waarin zowel dorpen met de meerderheid der stemmen in handen van regenten als dorpen met de meerderheid der stemmen in handen van de groep boeren en burgers voorkomen. Het gemiddelde totale aantal stemmen in de 'regentendorpen' heb ik geplaatst tegenover het gemiddelde totale aantal stemmen in de overige dorpen. Dan blijkt dat in verreweg de meeste gevallen de 'regentendorpen' in stemmenaantal uitgedrukt kleiner zijn dan de overige dorpen. In 1640 is dat het geval in 14 van de 18 grietenijen, in 1698 gaat het op voor 23 van de 28 grietenijen. Deze neiging bij de regenten om met zo weinig mogelijk stemmen de meerderheidspositie te verwerven komt overigens ook tot uitdrukking in enkele percentages die in het voorgaande reeds genoemd zijn en die hier nog weer worden aangehaald: in 1640 was in handen van de regenten 26% van de stemmen in geheel Friesland; zij hadden daarmee de meerderheid in 19% van alle dorpen. In 1698 hadden zij met 38% van alle stemmen 53% van alle dorpen in handen.

Tenslotte nog een concreet geval, waarin een regent kans heeft gezien om met relatief weinig stemmen een hele grietenij in zijn electorale greep te krijgen. Dit heeft zich voorgedaan bij Hemelumer Oldeferd. In 1640 hadden daar de boeren en burgers nog in alle dorpen de meerderheid van stemmen (zie kaart VI.2). In 1698 ziet de situatie er uit als aangegeven in tabel VI.20. Grietman Jacobus van der Waeijen heeft dan precies de meerderheid in 5 van de 9 dorpen. Het zijn kleine dorpen, waarin hij die meerderheid bezit. In de grote dorpen Koudum, Warns en Molkwerum, met 100 à 200 stemmen per dorp, heeft hij praktisch geen stemmen; hij bezit slechts 6 stemmen in Koudum. Uiteindelijk beheerst hij met 84 van de in totaal 604 stemmen, dat is nauwelijks 14%, de grietenij.

1. het ambt van raadsheer in het Hof van Friesland, gedurende de 17e eeuw;
2. het grietmansambt, gedurende de 17e en 18e eeuw;
3. een aantal andere ambten en bedieningen, van zeer hoge zoals secretaris van de Staten, secretaris van Gedeputeerden, Ontvanger-Generaal e.d., tot lagere zoals kamerbode en klerk van de Staten.

In het boek van Sickenga over het Hof van Friesland in de 17e eeuw worden de raadsheren vermeld met gegevens omtrent hun familierelaties.[51] Daaruit blijkt dat in de eerste helft van de 17e eeuw van de in totaal 33 benoemingen er 8 betrekking hadden op een zoon, schoonzoon, broer of neef van een raadsheer of oud-raadsheer. In de tweede helft van de 17e eeuw bedroeg het totale aantal benoemingen 31. Daarbij ging het in 12 gevallen om zoons, schoonzoons, broers of neven van oud-raadsheren. Dit betekent een toeneming van het aantal familieopvolgingen van 24% tot 39%.

De gegevens over de grietmansbenoemingen ontleen ik wederom aan de Naamlijst van Van Sminia en de Nalezing van Andreae;[52] die betreffende de benoemingen in enige andere ambten en bedieningen aan het Register van Resolutieën en Plakkaten.[53] Met behulp hiervan zijn de tabellen VI.22 en VI.23 samengesteld. Ook daaruit blijkt dat het verschijnsel van de familieopvolging in de ambten zich het sterkst heeft voorgedaan in de periode 1650 tot 1750.

Tenslotte kan nog worden gewezen op een verschijnsel waaruit ook die versterkte familieopvolging in de ambten blijkt. Het is de benoeming tot grietman van personen die de leeftijd van 18 jaar nog niet hebben bereikt. Voorzover de werken van Van Sminia en Andreae gegevens over de leeftijd van de benoemde grietmannen bevatten, blijkt dit verschijnsel zich voor te doen in het tijdvak 1650 tot 1723. Uit die periode is betreffende 61 grietmannen, dat is ongeveer de helft van het totaal, de leeftijd op het tijdstip van benoeming bekend. Daarvan blijken er 11 nog geen 18 jaar oud te zijn geweest, dat is 18%.

De constatering van al deze oligarchiseringstendensen doet de vraag rijzen: waarom streeft het regentenpatriciaat juist vanaf de

51 SICKENGA, *Het Hof van Friesland.*
52 BAERDT VAN SMINIA, *Nieuwe naamlijst van grietmannen.* ANDREAE, *Nalezing op de nieuwe naamlijst van grietmannen.*
53 *Reg. Res. Plac.*, pp. 89, 121, 297, 332, 375, 411, 566–567, 646, 683, 731. Het betreft hier een aantal hoge ambten – landssecretaris, secretarissen van gedeputeerden en van de rekenkamer, ontvangers-generaal van de belastingen, rentmeester van de domeinen, griffier van het Hof van Friesland, procureur-generaal, houtvester en pluimgraaf – alsmede enige lagere ambten – klerk van de staten, bode van het mindergetal en kamerbode van de staten.

tweede helft van de 17e eeuw naar de definitieve greep op het fundament van de overheidsmacht, nl. het stemrecht, en waarom is in het algemeen in die tijd het ambtsbejag zo sterk?

Hierbij dient allereerst te worden opgemerkt, dat ook vóór deze periode de leden van een beperkte groep families over het algemeen de grietmansambten en andere hoge ambten bekleedden. Oligarchiseringstendensen waren er ook toen reeds, evenals de neiging om stemdragend bezit te vergaren. Zo is op de kaart van 1640 te zien, dat destijds ook al een flink aantal dorpen zowel als hele grietenijen stevig in handen van het regentenpatriciaat waren. De jacht op stemmen uitte zich echter in die tijd ook in andere vorm, b.v. in de uit de eerste helft van de 17e eeuw bekende pogingen, om de stemgerechtigde boeren voor zich te winnen door het geven van feesten in de dorpsherbergen in de verkiezingstijd.[54] Dit waren echter methoden die heel wat minder zekerheid boden dan het opkopen van stemgerechtigde goederen. Een werkelijk duurzame en onwankelbare machtspositie kon men pas vestigen door het verwerven van de eigendom van de vereiste stemmenmeerderheid.

Nu wordt globaal bezien pas ná 1640 de binnenlandse staatkundige situatie in het gewest goed overzichtelijk. Eerst nu wordt de staatsinrichting definitief geregeld, wordt het stemrecht definitief vastgelegd en weet men in het algemeen waar men aan toe is. Het is dan ook geen wonder dat de Friese aristocratie de vooraanstaande positie die zij in de praktijk al in vele opzichten in de samenleving bekleedde, thans trachtte te versterken en te bestendigen, door haar op een stevige electorale basis te grondvesten.

Daar komt nog iets anders bij. Zoals in voorgaande hoofdstukken werd aangetoond, was de eeuw tussen ruwweg 1650 en 1750 een tijd van economische stagnatie. Met name de inkomsten uit grondbezit vertoonden een neiging tot dalen. Dat er in zulk een situatie bij de grondbezittende aristocratie een versterkte belangstelling groeit voor het bekleden van overheidsambten is niet verwonderlijk. Immers, ambten beloofden relatief vaste inkomsten. En dat men derhalve wel geld wilde investeren in de beschikkingsmacht over die ambten, behoeft ook geen verbazing te wekken.

Mede hieruit kan dan ook mijns inziens de bloei van de handel in ambten in het algemeen in deze tijd en de jacht op het stemrecht in Friesland in het bijzonder, worden verklaard. Trouwens, ook het kopen van heerlijkheden door de regenten in Holland behoeft niet in de eerste plaats een investering in het statussymbool van de heerlijkheidsnaam te zijn geweest, zoals veelal wordt aangenomen. Ook daar zou het wel eens voornamelijk een investering kunnen

54 Guibal, *Democratie en oligarchie*, pp. 89–90.

zijn geweest in een bron van inkomsten, zoals tienden, jacht- en visrechten, marktrechten, veerrechten en de opbrengsten van de verkoop van ambten in de heerlijkheid.

Dit door mij gelegde verband tussen economische stagnatie enerzijds en versterkte interesse voor zekerheid biedende en vaste inkomsten afwerpende overheidsambten anderzijds, maakt wellicht een nogal hypothetische indruk. Er is echter wel steun voor deze hypothese te vinden, ook buiten mijn materiaal. In de eerste plaats is er het feit, dat ook elders in Europa, waar het economische leven in deze tijd stagneert, de drang naar de ambten groot is, b.v. in Frankrijk. In de tweede plaats kan worden gewezen op de analogie met een vroegere periode van economische achteruitgang, nl. de tweede helft van de 14e en de eerste helft van de 15e eeuw. Speciaal van de graven van het Beierse huis, dat in die tijd in Holland regeerde, is bekend dat zij ambten verkochten.[55]

Tenslotte nog een concretere steun voor de hypothese, nl. enkele uitlatingen in de correspondentie van de gebroeders Van der Goes, uitgegeven in de Werken van het Historisch Genootschap. In een brief van 1671 klaagt Van der Goes over lage landbouwprijzen en dalende pachten: 'De Raet van sijn Hoogheyt heeft geseten om de landen hieromtrent te verhuyren, maer hebben in plaets van 20, 22, 23, maer 8 à 9 gulden connen maecken, en in plaets van 26, 27, en 28, maer 12 à 13 de mergen, soodat niet verhuyrt hebben'. Wanneer er geen verbetering komt dan 'is het absoluut met de lantgoederen gedaen, en sullen de cantoiren de beste middelen wezen om van te leven'. In andere brieven uit hetzelfde jaar schrijft hij: '...die hier langer sal willen leven, (sal een) groot capitael en goet officie van doen hebben...', 'Regenten slagen best', 'landen sijn tegenwoordich slegt capitael'.[56]

Dat de Friese regenten best slaagden, zal in de volgende paragraaf blijken uit de lijst van de rijkste personen in 1749. Op die lijst prijken dan namelijk in grote meerderheid regenten.

Tussen 1748 en 1795 is er wel iets veranderd, maar principiëel was die verandering niet. Zoals in het voorgaande werd aangetoond, zijn er reeds sinds 1723 geen grietmannen meer benoemd van beneden de 18 jaar. Ook de familieopvolging in de ambten kwam in de tweede helft van de 18e eeuw minder frequent voor dan in de eeuw vóór 1750. Dit hangt vermoedelijk samen met de onder de druk van de onlusten in 1749 ingevoerde hervormingen. Daarbij werd o.a. het instituut van de 'hornlegers' opgeruimd, terwijl bovendien de stadhouder meer invloed kreeg bij benoemingen in verscheidene

55 SWART, *Sale of offices*, pp.15, 69.
56 GONNET, *Briefwisseling gebroeders Van der Goes*, pp.180–181, 260–261, 263.

ambten, o.a. het grietmansambt. Bovendien is de drang naar de ambten waarschijnlijk iets verzwakt, doordat in samenhang met de algemene economische opleving de inkomsten uit grondbezit stegen (zie paragraaf IV.3). Tenslotte kan in dit verband worden gewezen op het verschijnsel, dat de band van de Friese aristocratie met het eigen gewest geleidelijk zwakker werd. Dit hing samen met de verplaatsing van het stadhouderlijke hof naar Den Haag en met de aanstelling van steeds meer niet-Friese officieren bij de ter repartitie van Friesland staande legeronderdelen.

Van de verzwakking van de oligarchiseringstendensen vinden we ook sporen terug in de grietmannenlijst van 1795. Daarop prijken nl. enige 'nieuwe' namen, zoals Bergsma, Blom, Ten Broeke Hoekstra, Van Idema en Van Midlum. Maar nogmaals, wezenlijke veranderingen in het politieke bestel en de sociale structuur hebben zich tot 1795 niet voorgedaan. Die zijn pas na genoemd jaar gekomen.

VI.6. De rijkste personen in 1697, 1749 en 1811

Voor het begin van de 16e eeuw kon de samenstelling van de groep rijkste personen in Friesland worden bestudeerd met behulp van de gegevens over het grondbezit in het Register van de Aanbreng. Een dergelijke benadering van de structuur en de vermogenspositie van de maatschappelijke bovenlaag is pas weer mogelijk voor de tweede helft van de 17e eeuw. De toenmalige concentratie van de rijkdom bij adel en regenten kan globaal als volgt worden aangetoond. Uit 1672 is er een opgave van vermogens van 10000 gld. en meer, uitsluitend betrekking hebbend op de steden.[57] Daaruit blijkt, dat er in Leeuwarden in totaal 271 personen zijn aangeslagen voor een gezamenlijk vermogen van 9.050.000 gld. Deze stad had in 1744 ruim 4000 hoofden van huishoudens. Aangenomen mag worden dat het er in 1672 zeker niet minder zijn geweest. Dat betekent dat nog geen 7 % van de gezinshoofden een vermogen van 10.000 gld. en meer bezat. Van die 271 aangeslagenen zijn er 60 duidelijk te identificeren als personen van adel of als leden van niet-adellijke regentenfamilies. Deze 60 zijn tezamen aangeslagen voor 3.550.000 gld., dat is gemiddeld voor bijna 60.000 gld. De overige 211 staan met elkaar genoteerd voor 5.500.000 gld., hetgeen een gemiddelde van rond 26.000 gld. oplevert.

Ook uit het jaar 1697 is er een lijst van aangeslagenen voor 10.000 gld. en meer, ditmaal betrekking hebbend op de hele pro-

57 R.A.Frl., Coll. Fr. Gen. IVa 15,2: Staat van de personen, die op 10000 £ en daer boven in de quohieren van de 100e penningh staen aengeslagen.

vincie. Het gaat dan om in totaal 634 personen met een gezamenlijk fiscaal vermogen van 19.591.551 gld. De adel en niet-adellijke regenten maken samen 164 personen uit, die in totaal voor 9.346.650 gld. zijn aangeslagen, dat is gemiddeld 57.000 gld. De overige 470 staan samen op 10.245.000, gemiddeld dus 22.000 gld. Het gemiddelde vermogen van adel en regenten bedraagt derhalve in beide gevallen meer dan het dubbele van dat der overige aangeslagenen.

Om een vergelijking met 1511 mogelijk te maken, heb ik uit de lijst van 1697 die personen geselecteerd, die aangeslagen zijn voor 60.000 gld. en meer. Op deze manier krijgt men namelijk een groep van rijksten die ongeveer even groot is als die we voor 1511 bestudeerden. In bijlage VI.10 zijn die hoogstaangeslagenen van 1697 opgenomen in volgorde van hun rijkdom.

Voor het jaar 1749 is ook zulk een groep van rijksten samen te stellen en wel met behulp van de quotisatiekohieren. Deze kohieren zijn reeds ter sprake gekomen in het hoofdstuk over de demografische ontwikkeling. De quotisatie van 1748/49 was ingevoerd in het kader van de hervormingen die door de onlusten van 1748 waren afgedwongen. Zij zou een aantal andere tot die tijd geheven belastingen vervangen. De heffing zou geschieden volgens een door de hoogleraar Ypey uitgewerkt systeem.

De aanslag bestond uit 3 elementen:[58]

1. Een bedrag ter vervanging van de belasting op het gemaal en het zout. Dit werd berekend naar het aantal personen waaruit het huishouden bestond. Er golden twee tarieven: één voor personen van 12 jaar en ouder en één voor personen van beneden de 12 jaar, met een maximum van 10 personen per huishouden. Voor de 'geringste arbeiders' was het maximum gesteld op man, vrouw en twee kinderen, voor de 'geringste arbeidsters' op vrouw en twee kinderen.
2. Een bedrag ter vervanging van de belasting op tabak. Voor ieder huishouden bedroeg dit 1 cgl. 5 stvrs. De huishoudens van 'geringste arbeidsters' waren hiervan vrijgesteld.
3. Een bedrag, gebaseerd op de grootte van het huishouden gecombineerd met de welstand. Deze laatste werd uitgedrukt in een

58 Placaat, om dadelijk tot invoeringe te brengen de Quotisatie over de Ingesetenen van Vriesland, gearresteert bij Resolutie en Placaat van den 30 Dec. 1748. En om daarna de invorderinge te doen van een gerechte dardepart van de somme, met welke een ieder voor een geheel jaar zal worden aangeslagen, en alzoo het contingent ingegaan den 1 Januari, en verschenen den laatsten April 1749, 16 Maij 1749 (in: *Verzameling van placaten*, pp.179–199).

vermogensbedrag. Daarbij werd niet zonder meer uitgegaan van het vermogen, waarvoor men tot die tijd was aangeslagen in de personele kohieren, doch tevens van de levensstaat die men door zijn inkomen kon voeren.

In de kohieren zijn bij elke belastingplichtige genoteerd het aantal personen waaruit het huishouden bestond – verdeeld in personen van 12 jaar en ouder en personen van beneden de 12 jaar – benevens het totaalbedrag van de aanslag. Wanneer men dit totaalbedrag vermindert met de bedragen, die sub 1 en 2 zijn genoemd en die berekend kunnen worden, dan blijft het sub 3 genoemde bedrag over. Hiermee kan dan in de bestaande tabellen, die de tarieven per vermogensklasse en grootte van het huishouden bevatten, de vermogensklasse waarin iemand was aangeslagen, worden opgezocht.

Deze berekening is door mij uitgevoerd voor alle belastingplichtigen, wier totaal verschuldigde belasting 100 cgl. en meer bedroeg. Daaruit zijn vervolgens al degenen geselecteerd, die op een vermogen van 80.000 cgl. en meer bleken te zijn getaxeerd.

Toegegeven moet worden, dat deze gegevens van 1749 niet geheel vergelijkbaar zijn met die van 1697. Immers, in het laatstgenoemde geval ging het zuiver en alleen om de vermogens, terwijl in 1749 in de getaxeerde vermogens ook een inkomenselement schuilt. Het is echter de vraag of dit bij deze hoogstaangeslagenen veel verschil maakt. Het vermoeden is gerechtvaardigd dat bij hen hoofdzakelijk is gelet op de vermogenspositie. Het valt nl. op dat bij deze hoogstaangeslagenen in de kohieren veelal opmerkingen zijn geplaatst als 'wel begoedigd' e.d. Daarentegen wordt bij de lager aangeslagenen – zo er al dergelijke kwalitatieve opmerkingen worden gemaakt – doorgaans genoteerd: 'kan wel bestaan' of 'bestaat redelijk wel'.

In bijlage VI.11 zijn de personen die in 1749 voor een bedrag van 80.000 cgl. of meer zijn aangeslagen, in volgorde van hun vermogen vermeld.

In 1811 zijn er in alle gemeenten lijsten opgemaakt van personen die zich door 'kunde, braafheid en vermogen' onderscheidden.[59] Daarin moesten o.a. de 'waarschijnlijke revenuen' worden vermeld. Uit sommige van de lijsten kan worden opgemaakt, dat het daarbij ging om de opbrengsten van eigen vermogen. Uit begeleidende brieven, waarmee de lijsten door de maires aan de prefekt werden gezonden, blijkt dat deze 'revenuen' werden getaxeerd door de

59 R.A.Frl., Archief prefect nrs. 1396 en 1554: Lijsten van personen die zich door kunde, braafheid en vermogen het meest onderscheiden, 1811.

gemeentelijke autoriteiten.[60] Zij berustten dus niet op een aangifte van de betrokken zelf. Een grote nauwkeurigheid kan van zulk een opgave natuurlijk niet worden verwacht.

Behalve het vermogen, waren criteria voor het opnemen in de lijsten: kunde en braafheid. De vraag dringt zich op, wat hiermee is bedoeld. Bij 'kunde' kan men zich nog wel een voorstelling maken: het zal betrekking hebben op het ontwikkelingsniveau van de personen. Waarop sloeg echter het begrip 'braafheid'? Betekent het b.v. dat de betrokkene nimmer in aanraking met de strafrechter was geweest? Of heeft het betrekking op 'politieke braafheid', m.a.w. een positieve houding ten opzichte van het toenmalige regime? Dit laatste nu gaat niet op, want de lijsten bevatten ook namen van verstokte orangisten zoals Sipke Basseleur te Leeuwarden.

Uit alles blijkt wel, dat we hier met een bron hebben te maken, waarvan de betrouwbaarheid niet al te hoog kan worden aangeslagen. Dat ik deze bron toch gebruik, komt in de eerste plaats omdat hierin de enige mogelijkheid ligt om althans nog iets over de ontwikkeling in de tweede helft van de 18e eeuw te weten te komen. Bovendien, het zij nogmaals beklemtoond, het gaat in deze studie niet om grote nauwkeurigheid ten aanzien van individuele personen, maar om tendenties in de ontwikkeling van gehele groepen.

Bijlage VI.12 vermeldt de namen van de 71 personen, wier 'waarschijnlijke revenuen' in 1811 3200 fr. en meer bedroegen. De gegevens van de bijlagen VI.10, VI.11 en VI.12 zijn vervolgens samengebracht in tabel VI.24. Daarin zijn ter vergelijking ook nog eens de gegevens van 1511 opgenomen. Een verdeling is gemaakt in 4 groepen: 1. oudfriese adel, 2. overige adel, 3. boeren en burgers, 4. onbekend. Voor 1697 en 1749 is bovendien vermeld, hoeveel van de betrokkenen tot de regentengroepering kunnen worden gerekend.

Allereerst valt op, hoe onder de rijksten in den lande de positie van de adel tussen 1511 en 1697 beduidend is achteruitgegaan. Voorts weerspiegelt zich in deze cijfers wederom de opkomst van een groep aanzienlijken van burgerlijke en eigenerfde afstamming. In het voorgaande hebben we gezien, hoe deze groep, voornamelijk via het raadsheerschap, in de loop van de 17e eeuw is doorgedrongen tot de regentenstand. Symptomatisch voor deze ontwikkeling is, dat in 1697 voor het grootste vermogen is aangeslagen: Martinus Scheltinga, telg uit een van oorsprong stedelijke familie.

Een verschijnsel dat speciale aandacht vraagt, is de samenstelling van de groep rijke boeren en burgers. Het aantal onder hen, dat niet tot de regentenstand behoort, is in 1697 nog opvallend

60 Zie b.v. de lijst van Bolsward (R.A.Frl., Archief Prefect nr. 1396).

groot nl. 23 van de 51. Het blijken dan juristen, kooplieden, hoogleraren e.d. te zijn. Van sommige van de juristenfamilies (Van Bolten en Eelcoma) en van een apothekersfamilie (Cathius) staat vast dat ze katholiek waren. Verder behoren tot deze groep een aantal doopsgezinde Harlinger koopmansfamilies, te weten de Braams, Fonteins en Mahu's. Juist zulke stedelijke families, die niet tot de regentenstand behoorden, blijken in 1749 aanmerkelijk minder onder de rijksten voor te komen, zoals overigens in het algemeen het aandeel van de niet-regenten in de hoogste vermogensklasse is gedaald. Het vermoeden ligt voor de hand dat deze verschuiving samenhangt met de economische stagnatie in de tweede helft van de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw. Zoals in de vorige paragraaf reeds werd geconstateerd, bood de regentenstand in die periode kennelijk betere mogelijkheden tot het verwerven en in stand houden van vermogens, dan activiteiten in het economische leven en in de vrije beroepen. Slechts enkele doopsgezinde kooplieden – Mahu en Braam te Harlingen, Roos te Workum en Zeper te Leeuwarden – treffen we in 1749 nog onder de rijksten aan. De katholieke juristen en andere intellectuelen, die niet een regentenfunctie hadden, zijn er echter uit verdwenen.

In 1811 is de situatie weer geheel anders. Het aandeel van de adel en de niet-adellijke regenten in de vermogende bovenlaag is dan aanmerkelijk kleiner dan in 1749. Daarentegen komen er weer veel meer niet uit de regentenstand afkomstige boeren en burgers in deze groep van allerrijksten voor. Deze verschuiving weerspiegelt de toegenomen welvaart in de landbouw en in sommige takken van industrie, handel en verkeer, alsmede de verdwijning van de oude regentenheerschappij door de omwenteling van 1795.

VI.7. De predikanten

Na de reformatie kwam er een eind aan de invloedrijke positie die de geestelijkheid als stand lange tijd in de Friese samenleving had bekleed. Het grondbezit van de kloosters ging na confiscatie door de overheid grotendeels over in particuliere handen. De patroons-, pastorie-, vicariegoederen e.d. bleven ter beschikking van de plaatselijke gemeenten. Daarvan moesten de pastoriegoederen voortaan dienen tot onderhoud van hervormde predikanten. Aangezien slechts weinig pastoors de bereidheid of geschiktheid tot het predikambt vertoonden, was er in het begin na de reformatie een groot predikantentekort.[61] Om in de nijpende behoefte aan acade-

61 Reitsma, *Honderd jaren*, pp. 203–206. *Gesch. v. Frl.*, p. 391.

misch gevormde predikanten te voorzien, werd de Franeker hogeschool opgericht.[62]

Door hun positie in de samenleving, door prediking, godsdienstonderwijs en toezicht op de levenswandel der gemeenteleden, hebben de predikanten invloed gehad op mentaliteit en levensstijl van de bevolking.[63] Een duidelijk voorbeeld van die invloed is de strijd van de kerk tegen de zogenaamde volkszonden in de zeventiende eeuw. Daardoor is weliswaar veel kleur en fleur uit het volksleven verdwenen, maar tevens zijn ruwheid, bandeloosheid en bijgeloof erdoor teruggedrongen.[64]

In de 17e eeuw lieten de predikanten zich ook nog gelden in het staatkundige leven. Zo sloot de kerk zich in 1627 aan bij de protestbeweging tegen de opkomende regentenheerschappij door het indienen van hervormingsvoorstellen bij de Staten van Friesland.[65] Voorts heeft de synode zich in de eerste helft van de 17e eeuw teweer gesteld tegen de dreigende regenteninvloed in de kerk, door ervoor te ijveren dat in kerkelijke aangelegenheden het stemrecht zou worden gegeven aan de kerkelijke gemeenten, zulks in overeenstemming met de Dordtse kerkorde.[66] Dit stuitte echter voortdurend op tegenstand van de Staten van Friesland, die het stemrecht wilden koppelen aan uitsluitend de eigendom van stemdragend goed. Reeds in 1620 werd van overheidswege bepaald dat degenen die zouden proberen de Dordtse kerkorde in Friesland in te voeren, als 'perburateurs van de gemene ruste' zouden worden beschouwd.[67] De synode heeft nog naar tussenoplossingen gestreefd, o.a. die waarbij het stemrecht werd beperkt tot eigenaars, die binnen de gemeente woonden. Ook dit is echter niet gelukt. In 1645 werd het recht om predikanten en kerkvoogden te kiezen, definitief toegekend aan de hervormde eigenaars van stemgerechtigde goederen, al of niet wonende in het dorp. Voortaan zou wel de Dordtse leer maar niet de Dordtse kerkorde in de hervormde kerk van Friesland gelden.

De laatste keer dat de predikanten duidelijk als groep hun stem in de politiek lieten horen, was in 1672. Zij kwamen ten getale van 156 te Leeuwarden bijeen, protesteerden tegen de misbruiken van de regentenheerschappij – vooral tegen de verkoop en cumu-

62 *Gesch. v. Frl.*, p.391.
63 KALMA, *Om Gysbert Japiks hinne*, p.144.
64 CUPERUS, *Kerkelijke leven der hervormden II*, pp.70–105.
65 CUPERUS, *Kerkelijk leven der hervormden II*, pp.195–196.
66 DIEST LORGION, *De Nederduitsche hervormde kerk in Friesland*, pp.113–118. REITSMA, *Honderd jaren*, pp.329–336.
67 *Reg. Res. Plac.*, p.378.

latie van ambten – drongen aan op hervormingen in het staatsbestel en eisten het onmiddellijk in functie treden van Hendrik Casimir als stadhouder.[68]

Na 1672 komen er uit het predikantencorps niet meer zulke massale protesten tegen de bestaande orde. Hun aandeel in de protest- en hervormingsbeweging van 1748, het zogenaamde Doelistenoproer, is bescheiden geweest. Officiëel heeft de kerk toen geen stelling genomen[69] en slechts weinig predikanten hebben individueel een actieve rol gespeeld in de Doelistenbeweging. Onder de in totaal 84 gecommitteerden op de Doelen te Leeuwarden, bevonden zich slechts 8 predikanten, waarvan bovendien twee doopsgezind waren.[70] Over het algemeen namen de hervormde predikanten een passieve houding aan. Voorzover ze al in het oproer betrokken raakten, was dat omdat ze door de rebellerende bevolking in haar optochten werden meegesleept.[71] Ook in de Patriottenbeweging hebben de hervormde predikanten geen groot aandeel gehad.[72]

Het lijkt er dan ook sterk op dat de hervormde predikanten sinds de tweede helft van de 17e eeuw als het ware ingekapseld zijn in het heersende systeem. Nu is dit niet zo verbazingwekkend wanneer men bedenkt dat zij immers gekozen werden door de eigenaars van stemgerechtigde goederen en dat die stemgerechtigde goederen in de tweede helft van de 17e eeuw steeds meer in handen van de regenten kwamen zoals in paragraaf VI.5 werd aangetoond. Daar komt nog een andere factor bij. Vanaf 1584 werd aan de predikanten van overheidswege een minimumtractement gegarandeerd. Hoeveel dat minimum inkomen in de loop der tijd bedroeg, is af te lezen uit tabel VI.25. Wanneer de opbrengst van de pastoriegoederen beneden het minimum bleef, werd het ontbrekende door de overheid aangevuld. Aangenomen mag worden dat van deze zgn. suppletie in de tweede helft van de 17e eeuw, toen de opbrengst der landerijen daalde en de belastingen stegen, in toenemende mate gebruik is gemaakt.[73] De veepest in de eerste helft van de 18e eeuw heeft deze tendens nog weer versterkt, zodat in 1761 74 predikanten, dat is ca. 1/3 van het totale aantal, suppletie ontvingen.[74]

Zowel de concentratie van stemmen in handen van de regenten

68 GUIBAL, *Democratie en oligarchie*, pp.117–118. CUPERUS, *Kerkelijk leven der hervormden II*, pp.196–204.
69 CUPERUS, *Kerkelijk leven der hervormden II*, p.204.
70 SPAHR VAN DER HOEK, Gesch. Fr. landb. I, pp.328–331.
71 *Enc. v. Frl.*, p.65.
72 *Enc. v. Frl.*, p.65.
73 CUPERUS, *Kerkelijk leven der hervormden I*, p.216.
74 FOEKE SJOERDS, *Oud en nieuw Frl. II*, p.753.

als de suppletieregeling hebben de predikanten afhankelijk gemaakt van het regentenbewind. Dat bewind hield ook nog een stevige vinger in de kerkelijke pap door de aanwezigheid van twee leden van gedeputeerde staten als commissarissen-politiek op de jaarlijkse synodevergaderingen. Door hun vetorecht en door de bepaling dat besluiten van kerkelijke vergaderingen slechts kracht van wet hadden, indien ze door de Staten waren goedgekeurd, kon in beginsel alles wat de overheid niet welgevallig was, in de kerk worden onderdrukt.[75] Mede hierdoor is de kerk in sterke mate onderworpen geraakt aan de wereldlijke machthebbers. Kalma schijft dat de kerkelijken heel weinig moed hebben getoond en dat in de 18e eeuw hun vergaderingen vaak ontaardden in colleges van vleiers.[76] Cuperus geeft voorbeelden van 'stichtelijk-slaafse' brieven van classes aan grietmannen.[77]

De onderworpenheid van de kerk aan de wereldlijke overheid kwam o.a. duidelijk naar voren in 1763, toen de Leeuwarder predikant Blom verzet aantekende tegen de inmenging van de magistraat in een beroepingskwestie. Toen hij op niet mis te verstane wijze zijn mening, dat de kerk onafhankelijk van de overheid diende te zijn, wereldkundig maakte, liet de kerkeraad hem vallen, werd hij door Gedeputeerde Staten gestraft met 6 weken schorsing met verlies van traktement, terwijl de classis zich uitdrukkelijk van zijn opvattingen distantieerde. Op de eerstvolgende synodevergadering lieten de commissarissen-politiek nog eens duidelijk horen wat de overheid van de kerk verwachtte, nl. 'zachtmoedigheid, verdraagzaamheid en onderwerping en gehoorzaamheid aan de hooge overheid' en 'eene gedurige aanprijzing daarvan aan de gemeenten, als zijnde de bekwaamste middelen om alle verdeeldheden tusschen de overheden en de kerkelijken te weren, de kerk bij de vaderlijke bescherming der overheid te bewaren...'.[78]

Uit de affaire-Blom blijkt overigens dat een enkeling onder de predikanten nog wel eens de moed opbracht, zich te verzetten tegen de wereldlijke machthebbers. De overgrote meerderheid heeft er zich echter bij neergelegd. De een zal dit gemakkelijker hebben gekund dan de ander. Sommigen zullen de frustraties wel eens te machtig geworden zijn. Men kan zich zelfs afvragen of de drank-

75 CUPERUS, *Kerkelijk leven der hervormden II*, p.187.
76 *Enc. v. Frl.*, p.64.
77 CUPERUS, *Kerkelijk leven der hervormden II*, p.93.
78 DIEST LORGION, *De Nederduitsche hervormde kerk in Friesland*, pp.252–263. Zie ook ROORDA, *Partij en factie*. p.66, waar gezegd wordt dat in Holland en Zeeland de publieke kerk eveneens onder de ban was van het gebod van gehoorzaamheid, dat elke neiging tot politieke radicaliteit verlamde.

zucht die onder de predikanten veel voorkwam,[79] niet voor een belangrijk deel aan deze frustraties moet worden toegeschreven.

Over de maatschappelijke achtergrond van de predikanten kunnen de naamlijst van Romein en de aanvullingen daarop van Van Veen inlichtingen verschaffen.[80] Uit deze bronnen heb ik allereerst nagegaan wat de geboorteplaats was van hen, die in de twee eeuwen tussen 1600 en 1800 in Friesland zijn beroepen. Die geboorteplaats is bekend van 1019 predikanten, dat is ruwweg de helft van het totale aantal dat in genoemde periode in Friesland is beroepen. Het resultaat van dit onderzoek is neergelegd in tabel VI.26. Daaruit blijkt dat rond 2/3 van de predikanten in Friesland was geboren, ongeveer 1/4 kwam uit overig Nederland. De buitenlanders (8 %) blijken voor een groot deel afkomstig te zijn uit Oostfriesland en het Bentheimse. Interessant is het verschijnsel dat van de in Friesland geborenen het merendeel uit de steden stamt. De tabel laat verder nog zien, dat onder degenen die hun eerste beroep in Friesland in een stad kregen, de niet-Friezen sterk overwogen. Op het platteland was het juist andersom. De meeste predikanten, waarvan het eerste beroep in Friesland door een plattelandsgemeente is uitgebracht, waren zelf Friezen. Een en ander betekent niet dat de Friese stedelijke gemeenten voornamelijk door niet-Friese predikanten werden bediend. Het gaat immers in de tabel om het eerste beroep dat een predikant in Friesland kreeg. Wanneer iemand eerst in een Fries dorp had gestaan en daarna naar een Friese stad is beroepen, dan verschijnt hij niet in de tabel. Er kan dan ook alleen worden geconcludeerd dat de steden over het algemeen kennelijk predikanten beriepen, die reeds elders hun sporen hadden verdiend. Dat blijkt overigens ook hieruit, dat de elf steden samen 26 van de in totaal 208 predikantsplaatsen hadden (d.i. 12½ %), terwijl zij volgens onze tabel van het aantal eerste beroepen in Friesland slechts 7 % voor hun rekening hebben genomen.

Om over de maatschappelijke herkomst van de predikanten iets te weten te komen, heb ik van hen, die in Friese steden en dorpen waren geboren, nagegaan, wat het beroep van hun vader is geweest. Nu is dit in de lijsten van Romein en Van Veen lang niet bij allen vermeld. Of degenen, waarbij die vermelding wel staat, met elkaar een representatieve steekproef vormen, is ook nog zeer de vraag. Het is goed mogelijk dat er systematische fouten in het materiaal schuilen, doordat b.v. eenvoudige afkomst vaak onvermeld is gebleven, terwijl daarentegen de afkomst uit een predikantenmilieu wellicht haast altijd expliciet is opgegeven. Met deze ge-

79 CUPERUS, *Kerkelijk leven der hervormden I*, pp.188–191.
80 ROMEIN, *Naamlijst der predikanten*. VAN VEEN, *Aanvullingen*.

breken zal rekening moeten worden gehouden bij de interpretatie van de gegevens, die in tabel VI.27 zijn ondergebracht. Daaruit blijkt dat, voorzover er gegevens zijn, een groot deel van de predikanten zelf weer zoon van een predikant was. Vooral voor degenen, die in een dorp waren geboren, geldt dit in sterke mate, nl. voor ruim 70 %. Van de in de steden geborenen is slechts 12 % als predikantenzoon opgegeven. De rest van hen bestaat, voorzover bekend, uit zoons van hoogleraren, rectoren, advocaten, burgemeesters, schepenen e.d. Slechts twee schoenmakerszoons, één schilderszoon en één mastmakerszoon worden vermeld. Maar, zoals reeds werd opgemerkt, onder de velen waarvan het beroep van de vader niet bekend is, kunnen ook nog zoons uit ambachtelijke en andere middenstandsmilieus schuilen. Opvallend is wel dat er van de duizenden predikanten die in deze twee eeuwen in Friesland hebben gestaan, slechts één van adellijke afkomst was, te weten jonkheer Jelgerus Sixtus van Rinia, die in 1692 te Hempens-Teerns werd beroepen. Ook personen met niet-adellijke regentennamen komt men weinig tegen en onder de vaders van de predikanten vinden we geen enkele grietman of raadsheer. Een ander frappant verschijnsel is het vrijwel geheel ontbreken van boeren onder de vaders van predikanten. Alleen de drie bijzitters waren hoogstwaarschijnlijk boeren. Natuurlijk zijn er de 66 op het platteland geboren predikanten, waarvan het beroep van de vader onbekend is, maar zelfs al zouden dat allemaal boerenzoons zijn geweest, dan is nog hun aandeel in het totaal gering te noemen, nl. slechts 10 %. Voor de Friese predikanten geldt kennelijk hetzelfde als wat Huizinga heeft gezegd van de predikanten in het geheel van de Republiek, nl. 'zij kwamen voor het grootste gedeelte voort uit de middelste lagen der burgerij'.[81]

Dat de predikanten voornamelijk uit de steden gerekruteerd zijn, hangt ongetwijfeld samen met de aanwezigheid in de steden van latijnse scholen, die de vooropleiding voor de academische studie verzorgden. De overwegend stedelijke herkomst zal tot gevolg hebben gehad dat voor het merendeel van de predikanten het Fries niet de moedertaal is geweest. Dit moet het contact met de bevolking op het platteland negatief hebben beïnvloed. Bovendien zal hierdoor de verdringing van de Friese taal uit het kerkelijk leven, die reeds door het gebruik van een Nederlandse bijbelvertaling, catechismus en psalmberijming werd bewerkstelligd, nog eens zijn versterkt.[82]

Cuperus meent dat het contact van de predikanten met de

81 Huizinga, *Nederland's beschaving*, p. 75.
82 Zie ook Kalma in *Enc. v. Frl.*, p. 64: 'Voor het behoud der Friese taal heeft de gereformeerde kerk niet gewerkt.'

bevolking wel is bevorderd door een heel ander verschijnsel, nl. dat veel predikanten actief waren in de agrarische sfeer in die zin dat zij zelf leiding gaven aan hun pastorieplaatsen.[83] Ook hiervan moet men zich echter niet teveel voorstellen. In 1748 zijn in de speciekohieren van grietenijen, voorzover beschikbaar, in totaal 152 predikanten vermeld; 25 van hen staan opgetekend met rundvee en/of bouwland. In 1793 zijn het er nog slechts 17 van de in totaal 163.[84] De combinatie dominee en boer was dus verre van algemeen.

VI.8. Overige maatschappelijke groeperingen, sociale stratificatie en verticale mobiliteit

In het voorgaande is uitgebreide aandacht besteed aan de regenten als maatschappelijke bovenlaag, in wier handen macht en eigendom in sterke mate waren geconcentreerd. Daarnaast is het predikantencorps ter sprake geweest, ook een duidelijk af te bakenen groep, waarvan invloed op de samenleving is uitgegaan, zij het op geheel andere wijze dan van de regenten.

De rest van de bevolking is moeilijker in te delen in maatschappelijke groeperingen. Een sociale stratificatie, de verhouding tussen de verschillende maatschappelijke lagen en eventuele wijzigingen daarin in de loop van de tijd, zijn vrijwel niet uit het beschikbare bronnenmateriaal af te leiden. Wanneer we voor het platteland een grove indeling in boeren, middenstanders en arbeiders hanteren, dan moet onmiddellijk worden opgemerkt, dat deze groepen natuurlijk verre van homogeen waren. Er bestonden grote verschillen tussen een eigenerfde boer op de klei en een keuterboer in de Wouden en daartussen lag een hele reeks van graderingen; verschillen niet alleen in welstand, doch tevens in aanzien, standsbewustzijn e.d. Ook de niet-agrarische bevolking van het platteland was sociaal gedifferentiëerd. De welgestelde graankoper, boterkoper, molenaar of bakker zal doorgaans niet alleen een hoger inkomen maar ook een groter sociaal prestige hebben genoten dan de arme wever of schoenlapper. Zelfs de arbeiders vormden geen homogene groep of klasse. Een vaste boerenarbeider was er beter aan toe en had ook maatschappelijk een andere positie dan een tot werkloosheid vervallen veenarbeider in die gebieden waar de turfgraverij was afgelopen.

In de steden, vooral de grotere, waren de verschillen nog aanzien-

83 Cuperus, *Kerkelijk leven der hervormden I*, p.165.
84 Berekend uit de speciekohieren.

lijker. Daar woonden rijke kooplieden en industriëlen, bekleders van ambten van diverse rang, neringdoenden in ambacht, handel en verkeer, van gegoed tot gering, en niet te vergeten een groep van de hand in de tand levenden, die heen en weer geslingerd werden tussen allerlei soorten los werk en de bedeling.

In het voorgaande zijn bepaalde aspecten van de maatschappelijke ontwikkeling op het platteland reeds enige malen aan de orde geweest. Zo werd bij de behandeling van de bedrijfsgrootte geconstateerd, dat door het uiteengaan in grote en kleine bedrijven waar eerst het middelgrote bedrijf overheerste, de sociale verschillen zullen zijn toegenomen.[85] Voorts is bij de behandeling van eigendom en pacht vastgesteld, dat de positie van de pachtboeren sinds de tweede helft van de 17e eeuw is verslechterd door het verdwijnen van de zogenaamde afkoop.[86] Bovendien is de maatschappelijke positie van de boeren in het algemeen in die tijd aangetast doordat het stemrecht steeds meer in eigendom bij de regenten kwam.[87]

De groei van de middenstand en de arbeidersklasse sinds het begin van de 16e eeuw, terwijl het aantal boeren weinig verandering onderging, werd ook in verband gebracht met wijzigingen in de maatschappelijke opbouw in die zin, dat door de opkomst van eerstgenoemde groepen de sociale structuur gedifferentiëerder is geworden.

De Quotisatiekohieren van 1749 bieden de mogelijkheid, globaal een welstandshiërarchie van de bevolking te construeren. Deze welstandshiërarchie kan weer worden beschouwd als een indicatie voor een sociale stratificatie, immers vanouds is er in deze samenleving een sterke samenhang geweest tussen rijkdom, macht en aanzien. In de tabellen VI.28 en VI.29 heb ik respectievelijk de boeren en de overige hoofden van huishoudens ingedeeld in drie klassen, op grond van het bedrag waarvoor zij in de Quotisatie staan aangeslagen. De grafiek VI.2 is daarop gebaseerd. Hieruit blijkt duidelijk dat de boeren over het algemeen een hogere plaats in de welstandshiërarchie innamen dan de rest van de bevolking, hoofdzakelijk bestaande uit neringdoenden en arbeiders. Er schuilt hier wel enig gezichtsbedrog in. Het belastingbedrag werd nl. niet alleen vastgesteld naar de welstand waarop men getaxeerd werd, doch tevens naar het aantal personen waaruit het huishouden bestond. Nu was het boerenhuishouden gemiddeld iets groter dan de overige huishoudens, als gevolg van het inwonend personeel bij de boeren. Dat

85 Zie paragraaf IV.11.
86 Zie paragraaf IV.12.
87 *Gesch. v. Frl.*, p.372.

verschil was echter niet groot en de invloed ervan op het uiteindelijk verschuldigde belastingbedrag was niet doorslaggevend. Dat belastingbedrag vormt dan ook primair een maatstaf voor de welstand.

Uit tabel en grafieken blijkt dat in de kleibouwstreek meer dan de helft van de boeren in de klassen van 50 gld. en meer zit en dat daar in de laagste klasse vrijwel geen boeren voorkwamen. In de beide weidestreken en de Wouden valt ongeveer tweederde van de boeren in de middenklasse en de rest is vrij gelijkmatig verdeeld over de hoogste en laagste klasse. Van de rest van de bevolking bevindt zich overal circa driekwart in de laagste klasse. Dat betekent dat niet alleen de arbeiders, maar ook een groot deel van de neringdoenden in deze klasse moeten worden gezocht. Hierbij dient overigens nog te worden opgemerkt dat het natuurlijk nog wel verschil maakte, of men voor 5 dan wel voor 25 gulden was aangeslagen. Deze verschillen komen echter in onze tabel niet tot uiting.

Om nu een iets gedetailleerder inzicht in de welstandshiërarchie te verkrijgen, zal thans voor enkele dorpen met een relatief gedifferentiëerde beroepsstructuur worden onderzocht, wat de plaats van de verschillende beroepen in die hiërarchie was. Daartoe werd uit elk landbouwgebied één dorp gekozen. Vanzelfsprekend vormen deze vier dorpen bij lange na geen representatieve steekproef, zodat algemene conclusies niet kunnen worden getrokken. Slechts enkele aanwijzingen levert het materiaal op.

In de tabellen VI.30 tot en met V.33 is voor de genoemde dorpen bij elk van de volgens de Quotisatiekohieren daar voorkomende beroepen opgetekend, voor welk bedrag de beoefenaren van die beroepen gemiddeld in de Quotisatie waren aangeslagen. De beroepen zijn overeenkomstig de grootte van dat gemiddelde belastingbedrag gerangschikt. Ook nu blijkt weer dat de boeren hoog in de welstandshiërarchie prijken. Hoger in de schaal zitten slechts regenten en hoofdofficieren, soms ook de predikant, de bakker, de herbergier, de molenaar of de jeneverstoker. De meeste zelfstandigen in ambacht, handel en verkeer staan echter lager op de schaal dan de boeren. Opvallend is nog, dat de bakkers vrij hoog in de welstandsschaal zitten, terwijl voorts blijkt dat – althans in deze grotere dorpen – de schoolmeesters niet de armoedzaaiers waren, waarvoor ze destijds meestal doorgingen.

Ter vergelijking zal thans een dergelijke welstandsschaal worden samengesteld betreffende een deel van een stad. Ik neem daarvoor een belastingkohier uit Harlingen over het jaar 1672, waarin behalve de beroepen van de hoofden van huishoudens ook hun vermogens vermeld staan.[88] Daarbij beperk ik mij tot de opgaven van het tweede kwartier van de stad, betrekking hebbende op ruim

200 personen. Het gaat hier dus zuiver om een vermogenshiërarchie en niet, zoals bij de Quotisatie van 1749, om een welstandshiërarchie, waarin ook het inkomen van invloed was op het bepalen van de rangorde. Daardoor kan het voorkomen, dat nu een rector in de laagste klasse zit, omdat hij zonder vermogen is opgegeven; wanneer de inkomens in aanmerking zouden zijn genomen, zou hij ongetwijfeld hoger in de schaal terecht gekomen zijn.

Voor de samenstelling van tabel VI.34 is de volgende werkwijze gevolgd. Eerst werd een indeling in een aantal vermogensklassen gemaakt en aan elk daarvan een cijfer gegeven. Iedere persoon kreeg vervolgens een cijfer in overeenstemming met de vermogensklasse waarin hij viel. Voor de gezamenlijke beoefenaren van een bepaald beroep werd daarna het gemiddelde van hun cijfers uitgerekend en op grond daarvan werd het beroep in de rangorde van de schaal geplaatst. Een voorbeeld ter verduidelijking: van de zes bakkers zaten er vijf in de vermogensklasse 1000–3900 gld. (cijfer 3,00) en één in de vermogensklasse 4000–9900 gld. (cijfer 4,00). Het rangnummer van de bakkers wordt dus:

$$\frac{5 \times 3{,}00 + 1 \times 9{,}00}{6} = 3{,}17.$$

De uitkomsten van deze berekeningen gaan over het algemeen niet tegen de verwachtingen in. In deze stad van handel en scheepvaart blijken de hoogste plaatsen in de vermogenshiërarchie, behalve door een raad ter admiraliteit, te worden ingenomen door een groep kooplieden. Daarna komen enige civiele en militaire hoogwaardigheidsbekleders en de predikant. Merkwaardig is wel, dat ook de enige meester timmerman zich in deze hogere regionen bevindt. De timmerlieden zonder meesterstitel moeten we veel lager in de schaal zoeken, nl. bij de 1,25. Evenals bij de onderzochte dorpen, zitten ook hier de bakkers weer vrij hoog in de rangorde, en wel vlak onder de brouwers en de wijdschippers. Dat de trekschippers en smalschippers lager in de schaal staan dan de wijdschippers, wekt geen verbazing; wel is het bevreemdend dat de grootschippers daar nog weer beduidend onder zitten (1,67). Maar zoals gezegd, het gaat hier om een vermogenshiërarchie en die valt niet geheel samen met een sociale stratificatie van macht, prestige en consumptiepatroon. De plaats van de conrector aan de voet van de schaal herinnerde ons hier ook reeds aan.

In het voorgaande is reeds een paar keer van terzijde enig licht

88 Gem. arch. Harlingen, nr. 530.

geworpen op de verticale sociale mobiliteit in de door ons bestudeerde samenleving. Daarbij bleek dat die verticale mobiliteit niet groot was. De regenten vormden een in hoge mate gesloten maatschappelijke groep, waarvan de kern werd uitgemaakt door adellijke families. Wel drongen enkele niet-adellijke rijke families via het opkopen van stemrecht door in de hoge ambten en op den duur zijn zij met de oude adel samengesmolten tot één regentenstand. Maar tot in de 18e eeuw komen huwelijken tussen leden van adellijke en niet-adellijke regentenfamilies relatief weinig voor.

Ook bij de behandeling van de predikanten werd een geringe verticale mobiliteit gesignaleerd. Voorzover de gegevens dienaangaande inlichten, blijken de predikanten afkomstig te zijn uit het predikantenmilieu zelf dan wel uit de gegoede stedelijke burgerij. Slechts weinigen stamden uit eenvoudiger milieus.

Iets dergelijks doet zich voor bij de Franeker hoogleraren. Ik heb daarnaar weliswaar geen systematisch onderzoek ingesteld, maar wanneer men het werk van Boeles over de Franeker hogeschool alleen maar doorbladert, dan blijkt al spoedig dat de meeste professoren zoons waren van professoren, predikanten, artsen, advocaten, officieren e.d. Zeer zeldzaam zijn de gevallen waarin de hoogleraar een boer, schoenmaker, koster e.d. als vader had.[89]

Een andere mogelijkheid om iets te weten te komen over de sociale mobiliteit, bieden ons de korte biografiën van Friezen, die Kalma heeft gepubliceerd.[90] Op grond daarvan heb ik bijlage VI.13 samengesteld, waarin degenen die vóór 1751 zijn geboren, genoteerd staan met hun beroep, benevens het beroep van hun vaders dan wel eventuele andere aanwijzingen over hun maatschappelijke afkomst. Het overzicht laat onmiddellijk zien dat de opklimmingskansen gering waren in de toenmalige samenleving. Een zeer duidelijk voorbeeld is het geval Foeke Sjoerds. Deze begaafde schoenmakerszoon, die verscheidene voor die tijd gedegen wetenschappelijke werken heeft gepubliceerd, kon het niet verder brengen dan schoolmeester. Tot het predikantsexamen werd hij door de classis niet toegelaten. Zijn sollicitaties naar het convooimeesterschap te Workum, zowel als naar de functie van inspecteur van de Leeuwarder krant, mislukten.[91]

De meeste mogelijkheden om maatschappelijk vooruit te komen lagen waarschijnlijk in de zeevaart en de koloniale sfeer, dus buiten de eigenlijke Friese samenleving.

89 Boeles, *Frieslands Hoogeschool.*
90 Kalma, *Dit wienen ek Friezen.*
91 Kalma, *Dit wienen ek Friezen I*, pp. 48–52.

Tenslotte kan nog een andere bron worden aangeboord om iets te weten te komen over het aan de orde zijnde vraagstuk. Het zijn de genealogieën uit enige afleveringen van het jaarboekje van de genealogische werkgroep van de Fryske Akademy.[92] Daaruit zijn door mij genealogieën van de beroepen geconstrueerd voor de periode tot aan 1800. Opgemerkt dient te worden, dat deze genealogieën vrijwel allemaal betrekking hebben op de middelste regionen van de maatschappij, d.w.z. op boeren en burgers in ambacht en handel. De bovenlaag vindt men er over het algemeen niet bij, en dat ligt voor de hand omdat daarvan de genealogieën meestal reeds vroeger waren uitgezocht en gepubliceerd in werken zoals het stamboek van de Friese adel, het 'rode boekje' over de adel en het 'blauwe boekje' over het patriciaat in Nederland.

Opvallend is, dat men in de genealogieën van de werkgroep ook vrijwel geen arbeiders aantreft. Op zichzelf is dit al een teken van een geringe sociale mobiliteit.

Een nadere beschouwing van de beroepsgenealogieën, neergelegd in bijlage VI.14, bevestigt trouwens de indruk, dat de verticale mobiliteit over het algemeen niet groot was. Het komt wel voor, dat mensen uit landbouw-, ambachts- of handelsmilieu – maar dan wel uit de meer gegoede laag van zilversmeden, lakenkopers en Bildtpachters – opklimmen tot advocaat, apotheker of predikant. Meestal echter blijven de achtereenvolgende generaties eeuwenlang op hetzelfde sociale niveau in handel, ambacht en landbouw. En de ene keer dat het om arbeiders gaat, zijn ook alle drie generaties die vóór 1800 in de betreffende genealogie voorkomen, arbeiders.

Alles bijelkaar genomen liggen hier dus duidelijke aanwijzingen voor een geringe verticale mobiliteit in alle lagen van de maatschappij van vóór 1800. Wellicht is er in de 16e en in de eerste helft van de 17e eeuw iets meer dynamiek geweest dan daarna, maar het beschikbare materiaal is onvoldoende om daarover verantwoorde uitspraken te doen.

VI.9. Armoede

In het door ons behandelde tijdperk heeft steeds een belangrijk deel van de bevolking net boven of precies op het bestaansminimum geleefd. De groep die we in de bronnen vinden aangeduid als arbeider, zal voor een deel hiertoe hebben behoord. Doch ook van veel kleine neringdoenden zoals schoenlappers, wevers, kleine winkeliers e.d., zal de economische positie nauwelijks beter zijn geweest.

92 *Jierboekje Genealogysk Wurkforbân.*

Bij de geringste tegenslag van persoonlijke aard, zoals ziekte of invaliditeit, maar ook bij een aantasting van de bestaansbronnen in het algemeen door economische achteruitgang en werkloosheid in tijden van oorlog en depressie, kwamen vele van deze mensen in moeilijkheden en zakte hun inkomen beneden het bestaansminimum, waardoor zij aangewezen werden op ondersteuning door met armenzorg belaste kerkelijke of wereldlijke instanties. Op die manier kwamen zij definitief of tijdelijk terecht in de laagst geplaatste maatschappelijke groepering, die der 'armen', 'paupers', 'gealimenteerden' of 'onderhoud genietenden'.

Reeds in het Register van de Aanbreng van 1511 vinden we sporen van deze categorie. In Leeuwarden worden 26 paupers vermeld en bovendien 34 kamers waarin paupers, arme lieden, blinden, kreupelen en 'lieden die om brood gaan' huizen. In Dokkum zijn vier paupers genoteerd, doch daar is ook een armenhuis, waarbij niet is vermeld hoeveel armen erin wonen. Het is duidelijk dat deze cijfers geenszins een indruk geven van de werkelijke omvang van de armoede.

Ook in het Register van de Geestelijke Opkomsten van Oostergo uit 1580/81 komen we weer armen tegen. Bij veel dorpen staat vermeld dat er ondersteuning in geld of natura wordt gegeven aan armen, paupers of 'schamel ruters'. Slechts een enkele maal krijgen we een indruk van de omvang van de groep armen. In Finkum, een dorp dat in 1511 48 huishoudens telde, hebben armvoogden of diakenen in 1580 aan 28 personen turf uitgedeeld.[93] Van Blija wordt gezegd dat er een grote menigte van armen is.[94] In Raard woont een 'weduwe pauper', die patroonsland huurt en bovendien worden er bonen uitgedeeld aan 'de armen of 5 schamel ruters'.[95] Dit dorp telde in 1511 slechts 14 huishoudens. Bergum is in 1580 reeds een groot dorp met 200 huizen, veel kinderen maar ook zeer veel armoede.[96] In Surhuizum ontvangen 12 personen één of andere ondersteuning, zoals b.v. het gratis gebruik van een stuk land.[97] Dit is een betrekkelijk gering aantal, gezien de 67 huishoudens die hier in 1511 waren. Bij Dantumawoude vinden we aangetekend dat verscheidene schamele ruters hun pacht voor kerkeland niet kunnen opbrengen en dat er in het dorp grote armoede heerst.[98] Al met al is ook uit deze gegevens slechts een gebrekkige indruk te krijgen van de omvang van de armoede in die tijd.

93 Reitsma, *Register geestelijke opkomsten Oostergo*, pp. 58–59.
94 Reitsma, *Register geestelijke opkomsten Oostergo*, p. 78.
95 Reitsma, *Register geestelijke opkomsten Oostergo*, p. 108.
96 Reitsma, *Register geestelijke opkomsten Oostergo*, p. 140.
97 Reitsma, *Register geestelijke opkomsten Oostergo*, p. 207.
98 Reitsma, *Register geestelijke opkomsten Oostergo*, p. 171.

Pas over de 18e eeuw is er vollediger materiaal doordat bij de tellingen van 1714, 1744 en 1796 de 'gealimenteerden' apart zijn vermeld. Voor 1744 zijn bovendien de 'insolventen' of onvermogenden opgegeven. Al deze cijfers zijn gepubliceerd door Van Slooten in een artikel in de Friesche Volksalmanak van 1888, samen met vergelijkbare gegevens uit de 19e eeuw.[99] Hieruit heb ik de cijfers betreffende de gealimenteerden in 1714, 1744 en 1796 overgenomen en, na het aanbrengen van enkele correcties van ondergeschikt belang, in tabel VI.35 gerangschikt volgens landbouwgebieden en steden.[100]

Hoewel de korte staat van de bevolking uit 1689 ook gegevens bevat over het aantal armen, heb ik die niet in de tabel opgenomen. Zoals in hoofdstuk II werd betoogd, is de betrouwbaarheid van de telling van 1689 over het algemeen nogal twijfelachtig. Daar komt bij dat lang niet van alle grietenijen en steden het aantal armen is opgegeven. Vergelijking met de 18e-eeuwse gegevens lijkt dan ook nauwelijks zinvol. Het enige dat kan worden gezegd is dat in de meeste gemeenten het percentage armen in 1689 vermoedelijk iets lager is geweest dan in 1714.

Voor de interpretatie van de gegevens uit tabel VI.35 is het belangrijk te weten of in de genoemde jaren steeds dezelfde maatstaven zijn aangelegd om iemand als gealimenteerde te noteren en of ook in de verschillende grietenijen en steden de gehanteerde maatstaven ongeveer gelijk zijn geweest. Nu worden in de overheidsadministratie van die tijd met gealimenteerden over het algemeen aangeduid al degenen die enige vorm van ondersteuning ontvingen van de met armenzorg belaste wereldlijke en kerkelijke instanties. Zo vinden we in de officiële stukken betreffende de telling van 1744 de gealimenteerden ook wel aangeduid als degenen die 'van arme staaten onderhoud genieten'[101] en in het reglement op de volkstelling van 1796 wordt bepaald dat o.a. moet worden opgegeven hoeveel er 'publyk worden gealimenteerd'.[102]

Een andere vraag is of overal het aantal gealimenteerden samenviel met het aantal werkelijk behoeftigen, d.w.z. met degenen die

99 Van Slooten, Frieslands volkstellingen.
100 De correcties hebben betrekking op Kollumerland en Rauwerderhem in 1744. In het eerste geval is het cijfer van het aantal bedeelden, dat Van Slooten geeft, kennelijk 100 te laag uitgevallen, in het tweede geval 100 te hoog. Dat moet wel worden opgemaakt uit het aantal bedeelde huishoudens in deze grietenijen in 1744.
101 R.A.Frl., S 2[a]: Resolutieboek Staten 1744, 13 maart.
102 Gem. Archief Workum 324: Lijsten en andere stukken betreffende de volkstelling 1796. Hierbij o.a. 'Reglement van volkstelling voor de districten en steden in Friesland' en 'Instructie voor de dorprechters of gecommitteerden'.

zelf niet konden voorzien in de allerdringendste behoefte aan onderdak, voedsel, kleding en/of warmte. Het zou immers ook kunnen zijn dat het aantal bedeelden veeleer afhing van de gegoedheid van ter plaatse voor armenzorg beschikbare fondsen. In dat geval kan men in de rijkere streken, waar ook de fondsen voor armenzorg over het algemeen het meest bemiddeld zullen zijn geweest, meer gealimenteerden verwachten dan in de armere. Deze veronderstelling wordt echter gelogenstraft door de cijfers. In 1714 is nl. het percentage gealimenteerden het hoogst in de armere gebieden, nl. de veenweidestreek en de Wouden. Men zal dan ook wel mogen aannemen, dat over het algemeen ondersteuning werd gegeven aan al degenen die zelf de minimaal vereiste hoeveelheid onderdak, voedsel, kleding en warmte niet meer konden bekostigen, en dat bij de drie tellingen als gealimenteerd werden genoteerd degenen die op het moment van de registratie tot deze groep behoorden. De gemiddelde omvang van de ondersteuning kan dan wel plaatselijk verschillend zijn geweest en afhankelijk van de beschikbare middelen.

Wanneer we hiervan uitgaan, dan moet worden geconstateerd dat de armoede in Friesland in de loop van de 18e eeuw is verminderd. Terwijl van 1714 tot 1744 de totale bevolkingsomvang ongeveer gelijk bleef, daalde het aantal gealimenteerden beduidend, te weten van 11 % tot 8 % van de bevolking. In de daarop volgende halve eeuw nam het inwonertal toe, doch het absolute aantal gealimenteerden bleef gelijk. Daardoor daalde hun aandeel in de gehele bevolking nog weer iets verder, en wel van 8 % tot 7 %.

Het belangwekkende van deze ontwikkeling in Friesland is, dat zij afwijkt van hetgeen men elders tegenkomt. Voor Europa als geheel is een groot deel van de 18e en de 19e eeuw wel het 'Zeitalter des Pauperismus' genoemd[103]. In Nederland als geheel ging de economische achteruitgang in de 18e eeuw gepaard met een vermeerdering van de armoede.[104] Voor Overijssel heeft Slicher van Bath aangetoond dat de armoede in de 18e eeuw zowel absoluut als relatief sterk is toegenomen.[105]

Overigens moet worden bedacht dat de gunstige indruk van de ontwikkeling in Friesland slechts berust op momentopnamen betreffende de jaren 1714, 1744 en 1796. Hoe het aantal gealimenteerden zich tussen die jaren heeft ontwikkeld, onttrekt zich nagenoeg geheel aan onze waarneming. Wel is er nog iets bekend over het jaar 1748. In hoofdstuk II werd geconstateerd dat toen het totale

103 Witlox, *Schets*, p.175. Van den Eerenbeemt, *De arme*, p.31.
104 Joh. de Vries, *De economische achteruitgang*, pp.170–171. Van den Eerenbeemt, Oorzaken van het pauperisme, pp.156–157.
105 Slicher van Bath, *Overijssel*, pp.333–360.

aantal gealimenteerden in geheel Friesland over de 15.500 moet zijn geweest, dat is dus beduidend meer dan vier jaar tevoren. Deze sterke toeneming van de armoede in enkele jaren tijds zal moeten worden toegeschreven aan de tweede veepestgolf,[106] de zwaarste van de eeuw, zoals in hoofdstuk IV werd vastgesteld. Deze ontwikkeling toont nog weer eens aan hoe accuut het aantal mensen, dat op ondersteuning was aangewezen, in tijden van nood kon stijgen.

De verbetering van de situatie in Friesland, gezien over de hele 18e eeuw, is overigens wel in overeenstemming met hetgeen in vorige hoofdstukken werd geconstateerd, met name ten aanzien van de tweede helft van die eeuw. De intensivering in de landbouw bood aan meer mensen werkgelegenheid. Ook in andere sectoren van het economische leven, zoals de turfgraverij, de scheepvaart en bepaalde industrietakken, deden zich gunstige ontwikkelingen voor. De opkomst van de aardappel als volksvoedsel maakten de lagere inkomensgroepen minder afhankelijk van de sterk fluctuerende graanprijzen. De opmerking van Knoop uit de jaren zestig van de 18e eeuw, dat op vele dorpen door de aardappelteelt de armenkassen bijna geheel van lasten zijn bevrijd, spreekt in dit opzicht boekdelen.[106a]

Wanneer de cijfers van tabel VI.35 eens wat meer in bijzonderheden worden bekeken, dan springen enkele verschijnselen in het oog. In de eerste plaats blijkt het aantal armlastigen in de steden gemiddeld steeds zo'n vier à vijf procent hoger te liggen dan op het platteland. Ook elders in Nederland was de armoede in de steden meestal omvangrijker dan op het platteland, althans voorzover de structuur van dat platteland overwegend agrarisch was.[107] Berichten over zeer hoge aantallen armlastigen in de 18e eeuw komen vrijwel allemaal uit de steden in het westen van ons land. Zo was te Amsterdam in 1747 meer dan 20% van de gezinnen armlastig.[108] In de Franse tijd zijn er zelfs jaren geweest, waarin meer dan de helft van de Amsterdamse bevolking moest worden bedeeld.[109] De grotere kwetsbaarheid van veel stedelingen hangt samen met de economische structuur van de stad. Vergeleken met het platteland, bestond hier een veel groter deel van de bevolking uit kleine neringdoenden en werknemers in industrie, handel en scheepvaart. Het feit dat reeds in de Middeleeuwen de armenzorg

106 Van Slooten, Frieslands volkstellingen, p.155.
106a Knoop, *Tegenwoordige staat*, p. 468.
107 Zie de cijfers die Sligher van Bath, *Overijssel*, p. 334, geeft voor Overijssel.
108 Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, pp. 474–475.
109 Le Jeune, *Geschiedkundige nasporingen*, bijlage A.
110 Boeles, *Armengoederen en armbesturen*, p. 32.

in de steden beter was geregeld dan op het platteland[110], zou dan ook wel eens te maken kunnen hebben met de grotere behoefte aan armenzorg in het stedelijke milieu.

Bij de beschouwing van de afzonderlijke landbouwgebieden valt op, dat er tussen die gebieden in 1714 nogal wat verschillen bestaan. In de beide kleistreken ligt het percentage gealimenteerden gemiddeld op 9%, in de veenweidestreek en de Wouden bedraagt het respectievelijk 12 en 11%. In de loop van de 18e eeuw groeien de percentages echter naar elkaar toe, zodat ze in 1796 in drie van de vier landbouwgebieden op 6% liggen, terwijl de kleibouwstreek daar slechts 1% bovenuit komt.

Opvallend is voorts, dat in 1714 ook de verschillen tussen de diverse grietenijen zeer groot zijn. Zo steken Idaarderadeel (28%) en Smallingerland (27%) ver boven het gemiddelde van hun landbouwgebied uit. Dit zijn nu juist de grietenijen, waarvan in hoofdstuk II werd geconstateerd dat ze tussen 1689 en 1714 aan een opvallend sterke bevolkingsdaling onderhevig zijn geweest. Weliswaar hebben we onze twijfel uitgesproken over de juistheid van de bevolkingscijfers van 1714. Maar zelfs indien die bevolkingscijfers voor deze grietenijen foutief zouden zijn opgegeven en in werkelijkheid b.v. 1000 hoger zijn geweest, dan blijft toch nog het aantal gealimenteerden in 1714 zowel absoluut als relatief zeer hoog. Er ligt hierin een aanwijzing dat in deze grietenijen de bestaansmogelijkheden in de periode 1689 tot 1714 ingrijpend zijn verminderd en dat daardoor niet alleen de bevolking flink is teruggelopen maar ook de armoede is toegenomen. Iets dergelijks geldt, hoewel in mindere mate, voor Schoterland.

Nu zijn Smallingerland en Schoterland gebieden, waar in de 17e eeuw de turfgraverij een sterke expansie heeft ondergaan. In hoofdstuk V werd geconstateerd dat zich vanaf ca. 1680 tekenen van stagnatie in die turfgraverij voordoen. Het ligt voor de hand de bevolkingsdaling en armoede in Smallingerland en Schoterland daarmee in verband te brengen.

De achteruitgang en armoede van Idaarderadeel is moeilijker te verklaren. Wanneer men evenwel in aanmerking neemt, dat ook Utingeradeel en Lemsterland in 1714 vrij hoge percentages gealimenteerden hebben, dan dringt zich de gedachte op aan een gemeenschappelijke oorzaak. Die oorzaak zou kunnen zijn een malaise in een voor alle drie grietenijen belangrijke bestaansbron, nl. de scheepvaart, niet alleen de binnenscheepvaart maar ook de zeescheepvaart. Dat de zeescheepvaart er in die tijd niet rooskleurig voorstond, is reeds in hoofdstuk V vastgelegd. Daarnaast is in de binnenvaart van deze grietenijen waarschijnlijk de stagnatie in de turfgraverij voelbaar geweest. De vaarwegen van de turf-

gebieden naar Holland liepen immers door deze grietenijen. Bovendien kunnen bepaalde economische activiteiten zijn verplaatst. Het zou b.v. kunnen zijn dat de schippers die het turfvervoer verzorgden, in de 17e eeuw nog grotendeels in Idaarderadeel woonden, doch sindsdien zich in de turfgebieden zelf hebben gevestigd. Ook is wellicht de opkomst van nieuwe verzorgingscentra als Drachten en Gorredijk enigszins ten koste gegaan van oudere centra als Oldeboorn en Grouw.

Een sluitende verklaring van de armoede in 1714 in Idaarderadeel mag dan al niet te geven zijn, wel kan worden geconstateerd dat deze grietenij zich in de loop van de 18e eeuw goed herstelt. Hetzelfde geldt trouwens voor Utingeradeel en Lemsterland. In alle drie gevallen neemt de bevolking toe en daalt het percentage gealimenteerden tot een 'normaal' peil. In Lemsterland is het aantal gealimenteerden heel sterk gedaald en bedraagt in 1796 nog slechts 1 %. Deze ontwikkeling stemt overeen met 18e-eeuwse berichten over de spectaculaire welvaartsgroei van Lemmer, die in vorige hoofdstukken reeds werden gesignaleerd.

Een grietenij die eveneens, vergeleken met het landbouwgebied waarin zij ligt, opvalt door een hoog percentage gealimenteerden in 1714, is Oostdongeradeel. Hiervoor is geheel geen verklaring te vinden. Weliswaar is in deze grietenij het inwonertal tussen 1689 en 1714 ook achteruitgegaan. Samen met de vele gealimenteerden in 1714 vormt dit een aanwijzing voor een ongunstige ontwikkeling van de bestaansbronnen. Echter, het aangrenzende Westdongeradeel vertoont tezelfdertijd juist een gunstige ontwikkeling, nl. een flinke bevolkingsaanwas van 1689 tot 1714 en weinig gealimenteerden in laatstgenoemd jaar. Deze volkomen tegengestelde ontwikkeling in twee bijelkaar liggende grietenijen, die bovendien dezelfde economische structuur hadden, nl. die van akkerbouwgebied, is vooralsnog een raadsel.

De steden vertonen onderling grote verschillen in de percentages gealimenteerden. Het hoogste percentage heeft Hindeloopen in 1714. In hoofdstuk V werd dit in verband gebracht met de malaise in de scheepvaart gedurende de eerste twee decennia van de 18e eeuw, als gevolg van de Spaanse successieoorlog en de Noordse oorlog. Het merkwaardige is dat, terwijl het inwonertal van Hindeloopen in de loop van de 18e eeuw steeds verder daalt, het aantal gealimenteerden nog veel meer achteruitgaat, waardoor hun percentage in 1744 en 1796 betrekkelijk laag is. Het grote aantal in 1714 is blijkbaar een accuut verschijnsel van tijdelijke aard geweest. Overigens is ook na 1714 een aanzienlijk deel van de Hindeloper bevolking in een economisch kwetsbare positie blijven verkeren. In 1744 zijn nl. niet alleen de gealimenteerden genoteerd, maar ook

het aantal huishoudens dat 'insolvent' is, dat wil in dit verband zeggen: onvermogend. Van de steden heeft Hindeloopen naast Bolsward het hoogste percentage insolventen, nl. in beide gevallen 21 %. De kleurrijke overblijfselen van de Hindeloper materiële cultuur in de 18e eeuw, samen met hetgeen verder door onderzoek over deze materiële cultuur bekend geworden is, mogen dan al een beeld oproepen van welvaart, uit onze cijfers blijkt dat een aanzienlijk deel van de Hindeloper bevolking niet of slechts in geringe mate deel heeft gehad aan die welvaart. Dat hoeft overigens ook weer geen verbazing te wekken wanneer men bedenkt, dat zeelieden in die tijd over het algemeen lage lonen verdienden en soms lang werkloos waren[111] en dat ook in Hindeloopen niet alle zeelieden grootschippers waren met eigen schepen of aandelen in schepen.

Sneek en Harlingen hebben in 1714 ook een percentage gealimenteerden dat boven het stedelijke gemiddelde uitsteekt. Het zijn juist deze twee steden, die in de periode 1689 tot 1714 de sterkste bevolkingsdaling hebben gekend. Voor Harlingen moet de oorzaak worden gezocht in de achteruitgang van handel en scheepvaart, alsmede van sommige industrieën. De achteruitgang van Sneek hangt samen met de centrumfunctie van deze stad voor een gebied waar in de tweede helft van de 17e eeuw de bestaansbronnen en de bevolking zijn verminderd door de achteruitgang van veehouderij, handel en scheepvaart. Deze stad herstelt zich in de loop van de 18e eeuw. Met de veehouderij gaat het dan steeds beter en bovendien is de betekenis van Sneek als centrum van het omringende gebied waarschijnlijk toegenomen; de voortdurende stijging van aan de Sneker waag aangevoerde hoeveelheden boter en kaas vormt daarvoor een indicatie.[112]

In Harlingen zijn er tot 1744 tekenen van herstel, in de vorm van een vermindering van het percentage gealimenteerden. Ongetwijfeld is hier de werkgelegenheid toegenomen door de in paragraaf V.3 besproken opbloei van de bontenindustrie. In de tweede helft van de 18e eeuw gaat het mis met die industrie, welke volgens de beroepsgegevens van 1749 toen nog aan een groot deel van de Harlinger bevolking een bestaan verschafte. De minder gunstige ontwikkeling vindt haar neerslag in een percentage gealimenteerden in 1796 dat weer boven dat van 1744 ligt.

Bolsward had alle drie jaren een relatief hoog percentage gealimenteerden. Bovendien is hier in 1744 het percentage onvermogenden zeer hoog, nl. 21 % van de huishoudens. In totaal is in dat jaar 36 % van de huishoudens òf als onvermogend òf als gealimenteerd

111 Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, p. 461.
112 Zie paragraaf IV.9.

genoteerd. De van 1689 tot 1815 voortdurende demografische achteruitgang van de haar omringende grietenij Wonseradeel heeft het economische leven van deze stad blijkbaar geen goed gedaan.

Reeds enige malen is in het voorgaande gewag gemaakt van het feit dat in 1744 niet alleen de gealimenteerden maar ook de 'insolventen' zijn opgegeven. In tabel VI.36 is de som van insolvente en gealimenteerde huishoudens geplaatst naast het totale aantal huishoudens. Ook deze cijfers ontleen ik aan Van Slooten. Daarbij moest een correctie worden aangebracht ten aanzien van Utingeradeel. Van Slooten vermeldt in die grietenij een totaal aantal huishoudens van 388, terwijl het er in werkelijkheid 588 waren. Daardoor is Van Slootens percentage gealimenteerden en insolventen voor die grietenij (52 %) ook veel te hoog uitgevallen; in werkelijkheid bedroeg het 34 %.

De situatie in Friesland kan enigszins worden vergeleken met die in Overijssel. Slicher van Bath geeft nl. in zijn studie over die provincie cijfers betreffende het aantal onvermogenden in enige jaren uit de periode 1675 tot 1767. Het percentage onvermogenden ontwikkelde zich daar als aangegeven in tabel VI.37. Daarbij moet wel worden bedacht dat het hier gaat om personen, terwijl de Friese gegevens op huishoudens slaan. In doorsnee waren de huishoudens van gealimenteerden en onvermogenden iets kleiner dan die van de overige bevolking. Zo bedroeg in 1744 de gemiddelde grootte van het huishouden in Friesland, gerekend over de gehele bevolking, 3,67 personen.[113] Voor gealimenteerde huishoudens was dit gemiddelde slechts 3,19.[114] De oorzaak hiervan ligt in het feit dat onder de gealimenteerden naar verhouding meer alleenstaande bejaarden voorkwamen, alsmede bejaarde echtparen waarvan de kinderen reeds het huis uit waren. Bovendien waren de huishoudens van boeren gemiddeld groter dan die van arbeiders, als gevolg van het inwonend personeel bij eerstgenoemden. Dit alles betekent, dat wanneer we zouden zijn uitgegaan van personen, de percentages gealimenteerden en insolventen in Friesland iets lager zouden zijn uitgevallen dan in tabel VI.36 is opgegeven.

De situatie in Friesland in 1744 (21 % van de huishoudens gealimenteerd of insolvent) blijkt vrij goed overeen te komen met die in Overijssel in 1723 (20 % van de personen onvermogend). De percentages voor het Friese platteland (14 à 23 % voor vier landbouwgebieden) liggen in dezelfde orde van grootte als die voor Salland, Twente en Vollenhove, welke variëren tussen de 15 en

113 Zie tabel II.25.
114 Berekend uit Van Slooten, Frieslands volkstellingen, p.154.

21 %. De Friese steden hebben 24 % onvermogenden, Kampen, Zwolle en Deventer 25 %.

In de jaren zestig zijn de percentages in Overijssel veel hoger, vooral in Twente en de drie steden. Voor Friesland zijn er uit die tijd geen gegevens. De daling van het percentage gealimenteerden vormt echter een indicatie dat de ontwikkeling daar gunstiger is geweest dan in Overijssel.

Interessant is het verschijnsel dat in de kleibouwstreek het percentage onvermogenden beduidend lager ligt dan het percentage arbeiders in de beroepsstructuur van 1749; dit laatste bedroeg 33 %. Dit betekent dat daar lang niet alle arbeiders tot de onvermogenden zijn gerekend. Hieruit moet wel worden geconcludeerd dat een deel van deze arbeiders een weinig eigen grondbezit en/of een eigen huisje heeft gehad. In hoofdstuk IV zagen we reeds dat in deze gebieden veel gebruikers van kleine oppervlakten bouwland voorkwamen.

In de Wouden, waar in 1749 ook een hoog percentage arbeiders voorkomt, is echter ook het aantal onvermogenden het hoogst. Dit wijst erop dat arbeiders met wat eigen bezit hier minder voorkwamen dan in de kleibouwstreek. Het ligt voor de hand deze bezitlozen vooral te zoeken bij de mobiele groep van veenarbeiders. Zeer hoge percentages onvermogenden vinden we in Utingeradeel (34 %), Schoterland (30 %), Opsterland (29 %) en Smallingerland (29 %). De laatste drie grietenijen zijn de belangrijkste turfgebieden. Bij de behandeling van 1714 vielen zij reeds op met hoge percentages gealimenteerden. Ook Utingeradeel had in 1714 betrekkelijk veel gealimenteerden.

Van de steden heeft Bolsward het hoogste percentage onvermogenden, nl. 36 %. Ook was in deze stad het percentage gealimenteerden in de drie behandelde jaren steeds hoog. Hindeloopen is in het voorgaande reeds ter sprake geweest; daar was 33 % gealimenteerd of insolvent. Vervolgens komt Leeuwarden met 32 %. Deze stad viel niet op door hoge percentages gealimenteerden. Dat betekent dat hier veel onvermogenden waren die alleen met behulp van eigen arbeidskracht in hun onderhoud voorzagen.

Over het algemeen is trouwens het aantal bezitlozen in Friesland in die tijd niet opzienbarend hoog. Het grootste deel van de bevolking had wel enig vermogen, al was het ook nog zo gering, vermoedelijk in veel gevallen slechts bestaande uit een eigen huisje, een weinig land en/of wat bedrijfsinventaris. Over het algemeen kan worden gezegd dat zowel het aantal gealimenteerden als het aantal onvermogenden het grootst is buiten de agrarische sfeer. We ontmoeten hen immers het meest in de steden en in die gebieden, waar naast de landbouw andere economische activiteiten op de voorgrond treden zoals turfgraverij, scheepvaart en industrie.

VI.10. Samenvatting

Aan het begin van de 16e eeuw krijgt Friesland een absolutistische en centralistische staatsvorm onder niet-Friese vorsten of hun niet-Friese representanten. De ambtenarenhiërarchie, die dan wordt gecreëerd, wordt voor een belangrijk deel bemand met leden van de uit de hoofdelingenstand voortgekomen Friese adel. Binnen die adel leven de tegenstellingen nog voort tussen Schieringers en Vetkopers, tegenstellingen die eeuwenlang verwarring en onrust in de Friese samenleving hadden veroorzaakt. In de nieuwe situatie zijn de Schieringers – tevens de rijksten onder de adel – medestanders van het Saksische respectievelijk Habsburgse regime. Hun aanpassing aan de nieuwe structuur wordt vergemakkelijkt doordat zij hoge posten in de ambtenarenhiërarchie toegewezen krijgen. De Vetkopers – doorgaans minder rijk dan de Schieringers – verzetten zich tegen de invoering van de centralistische staatsvorm en zoeken steun bij de hertog van Gelre. Op den duur delven zij echter het onderspit en moeten zich goedschiks of kwaadschiks voegen in de nieuwe verhoudingen.

Ondanks het feit dat de voor die tijd moderne centraal geregeerde ambtenarenstaat veel verbeteringen heeft gebracht, zoals regeling van dijkzaken en geldwezen, zorg voor voedselvoorziening, veiligheid en verkeerswezen, bevordering van nijverheid, bestrijding van besmettelijke ziekten enz.[115], blijft bij de Friese adel een zeker heimwee leven naar de vage, ondoorzichtige machtsstructuren uit de late Middeleeuwen. Binnen die vage en ondoorzichtige machtsstructuren was het voor de leden van de adel beter mogelijk om individuele machtsposities te verwerven en te handhaven, zo nodig te vuur en te zwaard.

De weerstand van de adel als geheel tegen het Habsburgse bewind wordt bovendien gevoed door de neiging van dit bewind om ook niet-adellijke Friezen en niet-Friezen in hoge overheidsfuncties te benoemen en tevens de opkomende steden – belangrijke potentiële belastingbron voor een centrale overheid – te begunstigen. De Staten van Friesland, waarin de adel de boventoon voerde, blijven tijdens de gehele duur van het Habsburgse bewind streven naar medezeggenschap inzake de benoeming in overheidsambten en kerkelijke beneficiën alsmede ten aanzien van de financiën.

Tijdens de opstand tegen Spanje komt de controverse tussen de aanhangers van het absolutistische en centralistische bewind enerzijds en de dragers van de medezeggenschapsgedachte anderzijds, weer aan de oppervlakte. Onder degenen die trouw blijven aan het

115 Theissen, *Centraal gezag*, p. 501.

Habsburgse huis en de katholieke kerk overwegen de personen met namen die we aan het begin van de 16e eeuw in het Schieringse kamp aantroffen. Bij de sympathiserenden met opstand en protestantisme domineren de dragers van familienamen, die eertijds aan Vetkoperse families behoorden.

Uit de Opstand komt de Friese adel als geheel versterkt te voorschijn. Van de grietmansambten wordt een groter deel door adellijke personen bekleed dan vóór de Opstand. Bovendien is het ideaal van de medezeggenschap van de Staten meer dan verwezenlijkt doordat aan die Staten nu de souvereiniteit toevalt. In de praktijk komt dat neer op een hegemonie van de adel, omdat het stemrecht, op basis waarvan o.a. grietmannen en statenleden werden gekozen, steeds sterker wordt gebonden aan het stemdragend grondbezit en dat stemdragend grondbezit meer en meer geconcentreerd raakt in handen van de adel, die op deze wijze een regentenoligarchie vestigt. Intussen dringen ook enige rijke eigenerfde en burgerlijke geslachten in de regentenstand door. Met behulp van het opkopen van stemdragend grondbezit en veelal via universitaire studie en het raadsheerschap in het Hof van Friesland verwerven deze families zich een duurzame plaats in de regentenoligarchie. Het duurt echter lang, voordat zij volledig als gelijkwaardig door de adel worden geaccepteerd. Huwelijken tussen leden van adellijke en niet-adellijke regentengeslachten komen in de 17e eeuw weinig voor. Nog in 1748 treedt het verschil tussen adel en niet-adellijke regenten even aan het licht door een maatregel van de stadhouder. In het kader van de toenmalige staatkundige hervormingen wordt nl. bepaald, dat voortaan de afvaardiging van de adel naar de Staten van Friesland uitsluitend mag bestaan uit werkelijk adellijke personen en niet, zoals tot dan gebruikelijk was, ook uit niet-adellijke grietmannen en oud-grietmannen. Dit zogenaamde herstel van de adel in zijn prerogatieven lokt protest uit van de zijde van de niet-adellijke regenten.[116]

Ondanks zulke interne tegenstellingen maakt de regentengroepering naar buiten de indruk van een homogene kaste. Dit werd niet alleen bevorderd doordat leden van beide subgroepen zich wat betreft hun maatschappelijke functies en materiële rijkdom op gelijk niveau bevonden, doch ook doordat de niet-adellijke regenten zich in hun levensstijl aan de adel assimileerden.

Deze regentenkaste heeft in de tweede helft van de 17e eeuw haar greep op de macht geconsolideerd door een systematische vergroting van haar bezit aan stemdragende goederen. De versterkte oligarchisering komt ook tot uiting in verschijnselen zoals familie-

116 *Gesch. v. Frl.*, p.330.

opvolging in de ambten, benoeming van minderjarigen tot grietman en vermindering van het aantal regentenfamilies. Juist in de periode 1650 tot 1750 doen deze verschijnselen zich in versterkte mate voor. De toenmalige drang naar de ambten staat in verband met de stagnatie in het economische leven. Belegging in ambten was lucratiever dan investering in economische activiteiten.

Na 1750 worden de oligarchiseringstendensen iets zwakker. De hervormingen van 1748 hebben de stadhouder meer invloed op de benoeming in ambten gegeven. Met de verplaatsing van het stadhouderlijke hof naar Den Haag trekt een deel van de Friese adel de provincie uit. De officiersplaatsen in het Friese leger, waarin de Friese adel altijd een belangrijk aandeel had gehad, worden in ruimere mate opengesteld voor niet-Friezen.[117] Met de komst van de Bataafse Republiek is de rol van het regentendom voorlopig uitgespeeld.

In de groep van rijksten in het jaar 1697 ontmoeten we, behalve adel en niet-adellijke regenten, ook nog verscheidene personen die niet tot de regentenstand behoren. Het zijn voor een deel katholieke juristen en doopsgezinde kooplieden. In 1749 is het aandeel van deze niet tot de regentenstand behorende personen in de groep van rijksten in den lande veel geringer. Ook hierin weerspiegelen zich de toegenomen macht en rijkdom van de regenten en de verminderde kansen om buiten de ambten vermogens op te bouwen of in stand te houden. In 1811 is het aandeel van de regenten in de groep van de hoogstaangeslagenen echter weer veel geringer. Dan zijn er ook weer verscheidene rijke boeren en burgers die tot deze groep behoren. De economische opleving in de tweede helft van de 18e eeuw, samen met de onttroning van de regenten, komt in deze verschuiving tot uiting.

De hervormde predikanten tekenen zich als afzonderlijke groep in het maatschappelijke leven af. Voorzover daarover gegevens beschikbaar zijn, stammen de predikanten grotendeels uit de gegoede en intellectuele burgerij van de steden. Velen komen voort uit het predikantenmilieu zelf. In de 17e eeuw doet het predikantencorps nog pogingen, om een onafhankelijke positie ten opzichte van de wereldlijke overheid in te nemen. Zelfs is de neiging aanwezig, een eigen geluid in de politiek te laten horen. Dat geschiedt heel duidelijk in 1672, wanneer vrijwel het gehele predikantencorps en bloc protesteert tegen de misbruiken van het regentenbewind. Na 1672 is het echter afgelopen met een onafhankelijke opstelling van de kerk. In de 18e eeuw is de kerk vrijwel geheel onderworpen aan de overheid. Deze situatie is bevorderd door het knellende toezicht van de

117 *Gesch. v. Frl.*, p. 370.

overheid op de besluitvorming in de Synode, door de voorgeschreven procedure voor de beroeping van predikanten en door de zogenaamde suppletieregeling. De beroeping van predikanten moest in Friesland, in afwijking van de Dordtse kerkorde, geschieden door de eigenaars van in de kerkelijke gemeente gelegen stemdragende goederen. Toen die goederen meer en meer in handen van de regenten kwamen, werden de predikanten voor hun aanstelling in toenemende mate van hen afhankelijk. De suppletieregeling hield in, dat wanneer de pastoriegoederen niet een bepaald minimuminkomen voor de predikant opleverden, de overheid het ontbrekende bijpaste. Aangezien de pastoriegoederen in de tweede helft van de 17e eeuw door de dalende rentabiliteit in de landbouw en in de 18e eeuw ook nog door de veepest, onvoldoende opbrachten, werden steeds meer predikanten materiëel afhankelijk van de overheid.

De sociale structuur is in het algemeen sinds 1500 gedifferentiëerder geworden door de opkomst van de steden, de groei van de niet-agrarische sectoren en de differentiatie en specialisatie in de landbouw. Daardoor zijn naast adel, boeren en geestelijkheid steeds meer kooplieden en ambachtslieden van uiteenlopend sociaal niveau, alsmede vaste en losse werkkrachten, op het toneel van de samenleving verschenen. In de agrarische sfeer zijn door vermindering van het aantal middelgrote gezinsbedrijven, vermeerdering van het aantal grote en kleine bedrijven, en vooral door het ontstaan in sommige streken van een omvangrijke groep landarbeiders, de sociale verschillen groter geworden.

Voor het midden van de 18e eeuw kan met behulp van de Quotisatiekohieren een grof gestructureerde welstandshiërarchie voor heel Friesland worden opgesteld. Daarin blijken de boeren gemiddeld aanmerkelijk hoger te zitten dan de rest van de bevolking, hoofdzakelijk bestaande uit neringdoenden en arbeiders. Vooral in de kleibouwstreek is het verschil duidelijk. Een veel gedetailleerdere welstandshiërarchie van vier grotere dorpen en een stadswijk van Harlingen geeft nadere informatie over de sociale gelaagdheid. Hoge regenten en hoofdofficieren blijken de hoogste plaatsen op de welstandsladder in te nemen, in de stad vergezeld van enkele rijke kooplieden. Iets lager zitten de predikanten en bepaalde overheidsfunctionarissen. Daarna komen de boeren, terwijl de neringdoenden over een groot deel van de schaal gespreid zijn. Bepaalde beroepen, zoals die van bakker, molenaar of herbergier, prijken doorgaans nogal hoog op de schaal. De arbeiders staan gemiddeld niet op de allerlaagste sport van de ladder. Onder hen bevinden zich nog een aantal zeer nederige beroepen zoals schoenlapper, bezemmaker, naaister e.d.

Er zijn verscheidene aanwijzingen dat de verticale mobiliteit in

de Friese samenleving van vóór 1800 niet groot was. In het voorgaande bleek reeds dat de regenten een vrijwel gesloten kaste vormden. De predikanten waren voor een belangrijk deel weer zoons van predikanten en voor de rest waarschijnlijk afkomstig uit kringen van de gegoede burgerij in de steden. Aanvullend onderzoek met behulp van een aantal biografieën en genealogieën laat zien, dat in alle lagen van de maatschappij de verticale mobiliteit gering is geweest.

Over de omvang van de armoede zijn slechts gegevens bekend uit de 18e eeuw. Daaruit blijkt, dat in Friesland het aantal armlastigen in de loop van die eeuw is verminderd. De meeste armen kwamen voor buiten de agrarische sfeer, d.w.z. in de steden en in die gebieden waar turfgraverij, scheepvaart, industrie en handel een belangrijke plaats in de economische structuur innamen.

Hoofdstuk VII

SLOTBESCHOUWING

Als een van de belangrijkste resultaten van deze studie kan de vaststelling worden beschouwd van de aanwezigheid in de Friese geschiedenis van een lange golfbeweging, die aansluit bij hetgeen van elders bekend is. Steeds duidelijker is in de laatste decennia uit het economisch-, demografisch- en sociaalhistorisch onderzoek betreffende verschillende landen en gebieden in Europa deze lange golfbeweging of seculaire trend naar voren gekomen. Een der eersten die de golfbeweging niet alleen in de geschiedenis der prijzen, maar ook in de agrarische en demografische geschiedenis onderkende, en haar voor deze drie deelgebieden van het historisch gebeuren integreerde, was Abel met zijn in 1935 verschenen '*Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*'. Sindsdien heeft vooral de omslag in de zeventiende eeuw met de daarop volgende stagnatie in ruime mate de aandacht der historici tot zich getrokken. Daarbij bleken de begrippen stagnatie, depressie of crisis niet alleen van toepassing te zijn op de economische ontwikkelingen, doch tevens op politieke en en culturele aspecten van het historisch gebeuren, zodat het begrip 'algemene crisis van de zeventiende eeuw' burgerrecht heeft gekregen in de geschiedbeoefening.[1] Overigens is bij deze verdieping van het inzicht in de betrokken verschijnselen ook nog weer eens duidelijk gebleken, dat het verloop van de golfbeweging niet overal uniform is geweest. Zowel het tijdstip waarop in de zeventiende eeuw de omslag van expansie naar stagnatie heeft plaats gehad, als ook het begin van een nieuwe opgaande tijd in de achttiende eeuw, ligt van land tot land verschillend.[2] Wanneer men niettemin de ontwikkeling in de afzonderlijke landen onder één noemer wil brengen, dan voldoet de globale vorm van de golfbeweging, die Abel in de tweede druk van zijn genoemde boek hanteert, nog het best. Die golfbeweging ziet er als volgt uit. De zestiende eeuw is een tijd van opgang, de eerste helft van de zeventiende voor grote delen van Europa een tijd van crises, oorlogen en seculaire omslag; voor Noord- en West-Europa is dit echter juist een periode van hoogtij. In de tweede helft van de 17e eeuw en de eerste helft van de 18e eeuw overheersen neergang en depressie. De tweede helft van de 18e eeuw is weer een tijd van opgang.[3]

1 SCHÖFFER, Viel onze gouden eeuw in een tijdvak van crisis, pp. 45–49. SLICHER VAN BATH, Die europäischen Agrarverhältnisse, pp.134–135.
2 SCHÖFFER, Viel onze gouden eeuw in een tijdvak van crisis, p. 60. SLICHER VAN BATH, Die europäischen Agrarverhältnisse, p.136.

Zoals gezegd is ook in Friesland deze seculaire trend in de historische ontwikkeling terug te vinden. De zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw worden gekenmerkt door bevolkingsgroei, prijsstijging, grote activiteit op het gebied van de landaanwinning, intensiveringen in de landbouw, expansie van turfgraverij, scheepvaart, handel en nijverheid, uitbreiding van de steden en opkomst van een gegoede stedelijke burgerij.

Na 1650 zijn er overal tekenen van stagnatie en verval. Van de verschijnselen die in dit boek de revue zijn gepasseerd, noem ik de daling van het inwonertal, de druk op het prijspeil, de sterke vermindering van landaanwinningsactiviteiten, de extensiveringsverschijnselen in de landbouw, de stagnatie in turfgraverij, Sontvaart, Noorwegenvaart, buitenlandse handel en in verscheidene takken van nijverheid. Tegelijkertijd doet zich een zekere verstarring voor van de maatschappelijke structuur, waarin macht en rijkdom steeds meer geconcentreerd raken in handen van een kleiner wordende en zich afsluitende regentenkaste, terwijl er van een zelfbewuste burgerij en boerenstand weinig te bespeuren valt.

In de tweede helft van de 18e eeuw gaat de lijn weer opwaarts. Die opgaande beweging komt tot uiting in bevolkingsgroei, prijsstijging, opbloei van de landbouw met intensivering in veehouderij en akkerbouw, maar ook in expansie van de turfgraverij, nu vooral in de laagveengebieden, en voorts in toeneming van de Sontvaart, in bloei van de scheepvaart in het algemeen en van een aantal takken van nijverheid. Intussen wordt de positie van de regenten aangevochten door de groep van welvarender wordende burgers en boeren, wier emancipatiestreven zich reeds aankondigt in de Doelistenbeweging van 1748[4], doch vooral tot ontplooiing komt in patriottenbeweging en revolutie in het laatste kwart van de 18e eeuw.[5]

Het bestaan van deze seculaire trend in de geschiedenis van Friesland is bij vroegere onderzoekers niet geheel onopgemerkt gebleven. Zo legde De Boer in zijn in 1897/'98 verschenen studie over de Friese kleiboer een duidelijke caesuur bij het jaar 1665. Dan is volgens hem de gouden eeuw voorbij en staat Friesland op de drempel van wat naar zijn mening het tijdvak der belastingen zou kunnen worden genoemd. De tweede helft van de 18e eeuw is ech-

3 ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, pp. 97–204. De door Abel gebruikte termen Aufschwung, Umschwung, Hochschwung en Abschwung zijn door mij vertaald in resp. opgang, omslag, hoogtij en neergang.
4 Voor de samenstelling van de vergadering der gecommitteerden op de Doelen zie SPAHR VAN DER HOEK, *Gesch. Fr. landb. I*, pp. 328–331.
5 *Gesch. v. Frl.*, p. 386.

ter een periode waarin het de boeren weer goed gaat.[6] Ook Postma heeft er meermalen op gewezen dat omstreeks 1650 of 1665 de opgaande tijd was afgelopen. "Met de 'gouden eeuw", zo zegt hij, "wordt in de regel de 17e eeuw bedoeld, maar het is toch vooral de eerste helft daarvan die deze naam verdient."[7]

Het is niet toevallig dat juist deze onderzoekers, wier belangstelling in sterke mate uitging naar de economische geschiedenis, zich min of meer bewust zijn geworden van het bestaan van de trend. Toch zijn ook buiten het economische leven veel verschijnselen aan te wijzen die passen in het beeld van op- en neergang zoals het hierboven is geschetst. Vooral van de achteruitgang in de tweede helft van de 17e eeuw zijn overal duidelijk sporen te vinden. De Franeker hogeschool beleefde haar grootste bloei in de eerste helft van die eeuw. Na 1665 loopt het aantal inschrijvingen sterk terug, het aantal hoogleraren wordt beperkt en het aantal provinciale studiebeurzen gehalveerd. Als één van de oorzaken van de achteruitgang wijst Boeles op de agrarische depressie.[8]

De schilderkunst, en dan vooral de portretkunst, vond haar hoogste ontplooiing in de eerste helft van de 17e eeuw. In het laatste kwart van die eeuw was de portretkunst deerlijk in verval.[9] In Wassenbergh's boek over de zeventiende-eeuwse portretkunst in Friesland worden in totaal 293 in die eeuw ontstane portretten genoemd. Daarvan dateren er 248 uit de periode 1600–1659 en slechts 39 uit de periode 1660–1699.[10]

De Friese geschiedschrijving van humanistische signatuur is volgens Waterbolk omstreeks 1600 op haar hoogtepunt, vooral in de figuur van Ubbo Emmius. In de eerste helft van de zeventiende eeuw blijft zij op een behoorlijk peil. Bij Gabbema, vanaf 1659 landshistorieschrijver, ziet Waterbolk echter tekenen van een reactie op de humanistische geschiedschrijving, verschraling van de humanistische, historische ambitie, vermindering van de kritische spanning en pessimisme over de mens en het geschiedverloop. In het laatste kwart van de 17e eeuw duikt dan de onkritische, fantastische geschiedschrijving, die rond het midden van die eeuw zo goed als overwonnen leek, weer op.[11] Daarmee is ook de geschiedschrijving gekomen in een situatie die men – evenals dat bij de portretkunst het geval was – kan karakteriseren met: deerlijk in verval.

6 De Boer, De Friesche kleiboer, pp. 415, 423.
7 Postma, Slechte betalers, p. 155.
8 Boeles, *Frieslands hogeschool I*, pp. 24–26, 53, 70.
9 Wassenbergh, Friese kunst van vroeger en nu, p. 60. Wassenbergh, *De portretkunst*, pp. 52, 59.
10 Wassenbergh, *De portretkunst*, pp. 14–54.
11 Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving*, pp. 122–125, 189, 255–256.

In het kerkelijke leven doen zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw verschijnselen voor, die duiden op een toenemende neiging bij een deel van de gelovigen om zich van de wereld af te keren en in conventikels of gezelschappen bevrediging van religieuze behoeften te zoeken.[12] De piëtistische secte der Labadisten vestigt zich in 1675 in Friesland en schijnt daar onder kerkvolk en predikanten heel wat sympathisanten te hebben gevonden.[13] Boeken van bevindelijke schrijvers als vader en zoon Van Brakel kregen ruime bekendheid.[14] Is het te gewaagd, te veronderstellen dat deze hang naar mystiek, piëtisme, bevindelijkheid en geborgenheid in een kring van gelijkgestemden samenhangt met de vlucht uit een wereld waarin voor velen de druk van ongunstige economische, sociale en politieke ontwikkelingen te zwaar viel?

Zo ziet het ernaar uit dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw een domper is gezet op de samenleving in vrijwel al haar aspecten.[15] In dit opzicht stond Friesland trouwens geenszins alleen. In Holland is de economische achteruitgang in die tijd waarschijnlijk nog sterker geweest.[16] Ook daar is het elan dat in de eerste helft van de eeuw de hele samenleving doortrok, in de tweede helft verdwenen. Van der Woude wijst in dit verband o.a. op het feit dat na 1650 nauwelijks nieuw talent in schilderkunst en literatuur naar voren is gekomen.[17] De 'algemene crisis van de zeventiende eeuw' is na 1650 ook over ons land gekomen en hoe droevig het er met de Nederlandse cultuur in de eerste helft van de 18e eeuw voorstond, is op indringende wijze beschreven door Ph. de Vries.[18]

De opbloei in de tweede helft van de 18e eeuw is minder spectaculair geweest dan die van de 16e en eerste helft van de 17e eeuw. De economische opleving betrof vooral de agrarische sector en de groei was dan ook verspreid over het hele platteland. De steden profiteerden er slechts van in zoverre zij als verzorgingscentra van het agrarische platteland fungeerden. De sociale en culturele veranderingen zijn dan ook minder groot geweest dan in de dynamische tijd vóór 1650. De universiteit van Franeker is niet tot hernieuwde bloei gekomen. Ook is er nauwelijks sprake van een opleving van

12 *Enc. v. Frl.*, pp. 496, 524.
13 *Enc. v. Frl.*, p. 427.
14 *Enc. v. Frl.*, p. 212. *Gesch. v. Frl.*, pp. 407–408.
15 Men is geneigd zich af te vragen of dit alles wellicht ook zijn weerklank heeft gevonden in het dichterschap van Gysbert Japiks. Vlgs. D. Kalma, *Gysbert Japiks*, p. 211-212, is na 1654 bij Gysbert Japiks de bezieling verdwenen.
16 Faber e.a., Population changes, pp. 50–62.
17 Faber e.a., Population changes, p. 61.
18 Ph. de Vries in A.G.N. VII, pp. 248–276.

schilderkunst en monumentale bouwkunst. Toch ontbreken tekenen van nieuw leven niet; zij komen vooral tot uiting in de grote ontvankelijkheid voor de nieuwe ideeën op het gebied van staat, maatschappij en godsdienst. Ook is er een opbloei in de boerderijen- en huizenbouw en in de vervaardiging van gebruiksvoorwerpen voor de welvarender wordende boeren en burgers; men denke aan huisraad, klokken, kleinere zilveren gebruiksvoorwerpen en sieraden.[19] Daarentegen worden er veel stinzen en buitenhuizen van de regentenaristocratie afgebroken.[20]

Het is een tijd waarin het de 'derde stand' goed gaat. De tot de gegoede burgerij behorende koopman en jurist Gratema noemt Friesland dan ook in 1795 een zeer gelukkig land: 'Wy vinden' er geene groote Steden, geene schitterende Rykdommen, geene Paleizen, geen publieke of private Pragt, maar Welvaart, algemeene Welvaart.'[21]

Een ander verschijnsel dat opvalt, wanneer men de drie eeuwen nog eens overziet, is de economische en sociale differentiëring die zich heeft voorgedaan en die o.m. tot uiting komt in de opkomst van niet-agrarische sectoren, de groei van steden en dorpen met een stedelijke economische structuur, de opkomst van een neringdoende middenstand, van een gegoede en intellectuele burgerij, van een kleine groep niet-adellijke regenten naast de aanwezige adel, van een arbeidersklasse, alsmede het uiteengaan van de boerenstand in kleine en grote boeren.

Onmiddellijk moet echter hieraan worden toegevoegd, dat ondanks al deze veranderingen – de golfbewegingen zowel als de differentiatieverschijnselen – de Friese samenleving een vrij stabiel karakter had. De economische differentiëring heeft er niet toe geleid dat het land zijn overwegend agrarisch karakter verloor. Deze differentiëring is nl. voor een groot deel gegaan in de richting van het verzorgende ambacht en de verzorgende binnenlandse handel. Een sterk op het buitenland georiënteerde nijverheid en handel bestond hier niet. De nijverheid was grotendeels gebaseerd op de aanwezigheid in de provincie van grondstoffen – klei, schelpen, wol, vlas en cichorei –, de rijkdom aan brandstof – turf – en de aanwezigheid van een scheepvaart die de afzet vergemakkelijkte o.a. door haar behoefte aan ballast. Echte trafiekbedrijven, zoals Holland die had

19 De Boer, De Friesche kleiboer, p. 425. Spahr van der Hoek, *Gesch. Fr. landb. I*, pp. 319–320. Oldenhof, *In en om de schuilkerkjes*, p. 377. Van der Molen, *De Fryske klaeijinge*, pp.
20 *Gesch. v. Frl.*, pp. 370–371. Spahr van der Hoek, *Fryske stinzen*, p. 33.
21 Gratama, *De gelukkige toestand van Friesland*, p. 26.

en waarvoor de grondstoffen werden ingevoerd terwijl de eindprodukten grotendeels werden uitgevoerd, bestonden in Friesland bijna niet. De zoutziederij en bontenindustrie hadden enigszins het karakter van trafiekbedrijf. Het ruwe zout werd immers van elders aangevoerd en het geraffineerde produkt vond gedeeltelijk zijn afzet in het buitenland. Veel zout zal echter ook in de provincie zijn gebleven, gezien de behoefte aan zout voor de bereiding van boter en kaas alsmede voor de conservering van vlees.

Voor de te Harlingen gevestigde textielindustrie, de zg. bontenfabricage, werd slechts een deel van de grondstof ingevoerd, nl. de katoen. Het linnen is vermoedelijk grotendeels uit eigen land betrokken. Ook de produkten van deze industrie gingen slechts voor een deel naar het buitenland.

Een zelfstandige buitenlandse handel met een stapelmarktfunctie, zoals Holland die had, vinden we in Friesland ook niet. Voorzover er handel op het buitenland werd gedreven, bestond die uit export van de eigen produkten en import voor de binnenlandse vraag.

De agrarische sector was dus een belangrijke stabiliserende kern in deze economie. Sterk op het buitenland georiënteerde bedrijfstakken zijn nu eenmaal veel kwetsbaarder bronnen van werkgelegenheid en welvaart dan de landbouw. Zij waren zeer vatbaar voor tijdelijke storingen zoals oorlogen, waardoor af- en aanvoer werden gestremd. Door buitenlandse concurrentie konden ze gedwongen worden tot ernstige inkrimping of volledige verdwijning. Daarentegen heeft de boer de neiging om onder voor- en tegenspoed voort te ploegen en – voor Friesland moet dit eraan worden toegevoegd – voort te melken. Wel past hij zijn bedrijf, voorzover mogelijk, aan bij gewijzigde marktverhoudingen. Het moet echter wel heel slecht gaan, wil hij er geheel mee ophouden.

In samenhang met deze economische stabiliteit vertoonde deze samenleving ook sociaal een grote mate van stabiliteit en dat ondanks de geconstateerde sociale differentiatie. Wel hebben zich in zeer benarde situaties, zoals in 1672 en 1748, oproerige bewegingen voorgedaan, maar zij hadden een vrij ordelijk verloop en waren primair gericht op het wegnemen van uitwassen van het regentenbewind en niet op werkelijke veranderingen van de maatschappelijke structuur.[22]

De regentenstand, met als kern de Friese adel, blijft dan ook gedurende de hele periode de macht behouden. Binnen die regentenstand komen hier niet zulke grote spanningen voor als in Holland tussen de partijen en facties. Wetsverzettingen heeft Friesland

22 Weliswaar zijn in de Doelistenbeweging van 1748 reeds radicaal-democratische trekken te bespeuren. Zie GUIBAL, *Democratie en oligarchie*, pp.188–189.

niet gekend, evenmin als stadhouderloze tijdperken; gedurende de hele republiek blijft het stadhouderschap in stand.

De sociale stabiliteit komt ook tot uiting in een geringe verticale mobiliteit. Hier ontstond geen rijke burgerij die de adel naar de kroon stak. Voorzover enkele rijke stedelijke en eigenerfde families opstijgen tot in de regentenstand, assimileren zij zich en veranderen het karakter van die stand niet wezenlijk.[23]

Men kan zich tenslotte nog afvragen of deze stabiliteit van de Friese samenleving niet ook een belangrijke oorzaak is geweest van het voortbestaan van het Fries als omgangstaal op het platteland. Dat voortbestaan kan niet worden toegeschreven aan een verkeerstechnisch en cultureel isolement. In feite was Friesland destijds juist een relatief sterk ontsloten gebied. Verkeerstechnisch was het – in een tijd waarin het water het belangrijkste en goedkoopste transportmedium was – ontsloten door zijn ligging aan zee en door de aanwezigheid van vele binnenwateren. Een intensieve binnenscheepvaart zowel als een drukke scheepvaart naar buiten de provincie vergemakkelijkten het onderling contact en het contact met de buitenwereld. Ook cultureel was het niet geïsoleerd. Sinds de 16e eeuw waren bestuur, rechtspraak, kerk en onderwijs geheel Nederlandstalig. Aan de Franeker hogeschool was, naast het Latijn als toenmaals gebruikelijke internationale wetenschapstaal, het Nederlands de voertaal. Hof en adel gebruikten behalve het Nederlands ook nog het Frans. Predikanten kwamen uit de Nederlandstalige steden van Friesland en uit de andere Nederlandse gewesten.

Deze hypothese, dat het behoud van de Friese taal samenhangt met de stabiliteit van de samenleving op het platteland, vindt steun in het feit dat in de veel dynamischer steden dat Fries wel is verdrongen. De immigratie van niet-Friese elementen in die steden heeft daaraan waarschijnlijk ook bijgedragen.[24] Er is hier een zekere parallel met de laatmiddeleeuwse ontfriesing van de Groninger ommelanden, door Huizinga eveneens toegeschreven aan immigratie, in dit geval van Saksische elementen, samen met de economische infiltratie vanuit de niet-Friese stad Groningen.[25]

In Friesland heeft immigratie van buiten het gewest – behalve op het Bildt – hoofdzakelijk plaats gehad in de steden;[26] zij ging daar

23 Ook elders in Europa deed zich trouwens deze met aanpassing gepaard gaande inpassing van rijke burgers in de bestaande aristocratie voor. Zie SCHÖFFER, *Ons tweede tijdvak*, pp.12–13.

24 Over de reeds in de 16e eeuw aanwezige niet-Friese elementen in de steden zie SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, pp.63–66.

25 HUIZINGA, Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?, pp.464–522.

26 SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, pp.63–66, 78.

gepaard met een bestuurlijke en culturele infiltratie. Tot het Friese platteland is die immigratie van niet-Friese elementen over het algemeen nauwelijks doorgedrongen. Het platteland als geheel is hier juist veeleer een expulsiegebied geweest, van waaruit overtollige bevolkingselementen wegstroomden naar de Friese steden[27] of naar buiten de provincie. Ook is in Friesland niet, zoals in Groningen, een machtige stad verrezen, die het platteland overheerste.

Wanneer inderdaad het stabiele karakter van de Friese plattelandssamenleving een oorzaak is geweest van het behoud van de Friese taal, dan is het ook verklaarbaar waarom in onze tijd, nu de moderne dynamiek ook over grote delen van het Friese platteland is gekomen, zulke grote inspanningen nodig zijn, om het voortbestaan van die taal te verzekeren.

27 SPAHR VAN DER HOEK, *Samenleven*, p. 62.

SUMMARY

This book deals with the economic and social developments taking place in the Dutch province of Friesland between 1500 and 1800. In subject matter and methodology it links up with the studies carried out by Slicher van Bath, Roessingh, and Van der Woude in respect of other parts of the Dutch Republic, namely Overijssel, the Veluwe, and the Noorderkwartier.

A great quantity of records, literature relating to the period, and printed sources have formed the basis for an investigation into population growth, occupational pattern, developments in the various sectors of economic life, and social developments.

One of the most important results of this work has been to establish the existence of a secular trend in the history of Friesland. The 16th and the first half of the 17th century are characterized by population growth, rising prices, land reclamation on a large scale, more intensive farming, expansion in the peat-cutting industry and in shipping, trade and industry in general, an increase in the size of the towns, and the rise of a well-to-do middle class.

After 1650 there are signs everywhere of stagnation and decline. The phenomena reviewed in this book include a fall in the number of inhabitants, pressure on price levels, greatly diminished activity in connection with land reclamation, a tendency towards more extensive farming, stagnation in the peat-cutting industry and in shipping to the Sound and Norway, foreign trade, and various branches of industry. At the same time a certain rigidity becomes apparent in the social structure, with power and wealth increasingly concentrated among the members of a progressively smaller and deliberately exclusive ruling class – the *regenten*, to give them their Dutch name.

In the second half of the 18th century an upward trend sets in again, manifesting itself in population growth, rising prices, an agricultural revival not only in crop cultivation but also – in spite of the frequent and widespread outbreaks of cattle plague – in pastoral farming. Further, there is renewed expansion in the peat-cutting industry, and more trade to the Sound, with shipping in general thriving along with a number of other branches of industry. Meanwhile the position of the *regenten* is challenged by a group of increasingly prosperous townsmen and farmers.

Another phenomenon that becomes strikingly evident when the period of 3 centuries is considered in its entirety is the economic and social differentiation that took place and that found expression

among other things in the development of non-agricultural trades, an increase in the size of towns and of villages with an urban economic structure, the emergence of a shop-keeping class, of a prosperous and intellectual middle class, of a small group of non-aristocratic *regenten* alongside the long-established nobility, and of a working class. Moreover, the farming class as a whole disintegrated into large-scale and small-scale farmers.

It should be noted, however, that notwithstanding all these changes – the secular trend as well as the signs and symptoms of differentiation – Frisian society was fairly stable. Economic differentiation did not cause this province to lose its predominantly agrarian character since it occurred largely in those branches of handicraft and domestic trade that supplied goods and services to the community. In the Frisian economy highly vulnerable sources of employment such as industries and trade concerned mainly with overseas markets occupied a relatively unimportant place. Agriculture continued to be a major stabilizing factor.

Together with economic stability, this society also displayed a considerable degree of social stability, and that notwithstanding the definite social differentiation. The *regenten*, with the Frisian nobility at their centre, continued in power throughout the entire period. Social stability was also expressed in a relative absence of vertical social mobility.